

كوردستان

د مهجسې مهبعووسانې

ئوسمانيدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰

شهكولينهكا ميژوويي

وارهيل عمر اسماعيل

كوردستان

د مه جلسی مهبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰

فهكولینهكا میژوویی

سەنتەری زاخۆ بۆ قەسکۆلینین کوردی

کوردستان

د مەجلیس مەبمووسانی

ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰

قەسکۆلینەکا میژوویی

پەرتووک

وارهیل عمر اسماعیل

نقیسەر

ئیکتی / ۲۰۱۹

چاپ

وارهیل عبدالباقی

دیزاین و بەرک

دیار عەبدوئلا

۹ - ۹ - ۹۰۸۱ - ۹۹۲۲ - ۹۷۸

ISBN

D - / ۲۳۰۹ / ۱۹

ژمارا سپاردنی

© مافی جایی ین پاراستیه بۆ
سەنتەری زاخۆ بۆ قەسکۆلینین کوردی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ قەسکۆلینین کوردی

✉ zcks@uoz.edu.krd ☎ +964 (0) 751 536 1550

📍 Iraq-Kurdistan Region, Zakho- Univesity of Zakho

کوردستان

د مهجسێ مهبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰

قەسکۆلینەکا میژوویی

وارهیل عمر اسماعیل

پیشہ کی

رموشه‌نبیر و نووخوازیڤن دموه‌تا ئوسمانی ب ئومیدا رزگارکرنا دموه‌تی ژ
 هه‌رفاندنی پیکۆلین په‌یره‌موکرنا سیسته‌مه‌کی دستووری و په‌رله‌مانی کر، ب
 گوره‌ی بۆچوونا وان، ب قی ریکی دا دموه‌تا خو ژ ناچوونی رزگار بکه‌ن و بگه‌هینه
 ویسته‌گه‌هه‌کا ئارام و به‌ره‌ق ئاستی جارن ببه‌ن، ب ده‌ستپیشخه‌ری و قوربانیدانا
 هنده‌ک سیمایین دیار د وه‌لاتیدا، ئەق هیضیه‌ هاته‌ بجهئینان و دموه‌تا ئوسمانی
 هه‌قنیا‌سینی لگه‌ل سیسته‌مه‌کی نوی کر و مه‌جلس و دستووره‌ک بۆ وه‌لاتی هاته‌نه
 دانان، پيش‌ره‌ویڤن قی ریبازی خه‌ون ب بنه‌مایین شو‌ره‌شا فرهنسی ۱۷۸۹ (براینی،
 وه‌که‌ه‌قی و ئازادی) یقه‌ د دیتن، لی رموش لدویف هه‌ز و قیانا وان ب ریشه‌نه‌چوو،
 سو‌لتان عه‌بدو‌لحه‌میدی دووی (۱۸۷۶ - ۱۹۰۹) تا شیای پیڤن خو ل ئه‌ردی موکم
 بکه‌ت، پيش‌ره‌ویڤن قی ریبازی ته‌را و به‌را کرن و په‌نا بۆ ده‌سته‌لاته‌کا ئیستی‌دادی
 بر، فه‌ریژا قی ده‌سته‌لاتا دژوار خو د دمرکه‌فتنا ته‌خه‌کا گه‌نجاندا دیت، کو
 تاکه‌ ئارمانجا وان په‌یره‌موکرنا سیسته‌می دستووری بوو، وان شیا خو خرچه‌ بکه‌ن و
 چالاکیڤن خو ریکبێخن و ب داکوکی و خه‌باتا خو کو‌ده‌تایه‌کی ل دموه‌تا
 ئوسمانی به‌ریا بکه‌ن و سو‌لتانی ب راگه‌هاندن و فه‌کرنا مه‌جلسی نه‌چار بکه‌ن،
 به‌ره‌می قی کو‌ده‌تای گوه‌ورینا سیسته‌می دموه‌تا ئوسمانی بوو، د تیگه‌هی قی
 سیسته‌میدا (براینی، وه‌که‌ه‌قی و ئازادی) هه‌بوون، ملله‌تین ئوسمانی د خه‌ونا
 بجهئینانا ئان بنه‌مایاندا بوون، لی زۆر پی نه‌چوو، ئەق خه‌ونه‌ ب هشیاربوونه‌کا
 ته‌حل ب داوی هات و دیار بوو کو گوه‌ورین ب تنی د سیمایاندا پیڤن په‌یدا بووین و
 رموش به‌ره‌ق ئاقاره‌کی دیتره‌فه‌ چوو، دموه‌تا ئوسمانی ژ دموه‌ته‌کا جیهانی و فره
 نه‌ته‌وه‌یی به‌ره‌ق دموه‌ته‌کا ره‌گه‌زیه‌رستی و ئیک نفشیه‌ چوو.

ئەف پەرتووکه ل ژێر ناڤی (کوردستان د مهجسی مهبعووسانی ئوسمانیدا
 ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰ قهکۆلینهکا میژووی)، گرنګیا قی بابەتی د وی چهندیادیه بۆ وان
 مهبعووسین خو ب نوونهرین کوردستانی د دیتن، دهلیقهکا زیڕین بۆ پهیدا بوو
 داکو بشین گله، گازنده، کیماسی و ئاریشهیین ویلایهتین کوردستانی یین
 سیاسی، ئابوری، جفاکی و کلتووری ب گههیننه د ناڤ مهجسیدا و دانوستاندن و
 گهنگهشهیین دژوار لسهر فان کیشهیان بکهن و پیکولا دیتنا چارهسهریین پیدقی
 بۆ فان ئاریشان بهیتهدان، ب چالاکی و بزاقین خو حکومهتی و دمهلهتی نهچار بکهن
 خو ل دهر د و ئاریشهیین مللهتی وان بکهنه خودان، ههروهسا گرنګیا قی بابەتی
 دهنیادیه کو سهردهمی پەرتووک ل سهر هاتیه نڤیسین، ژ سهردهمین ههستیار و
 گرنګ یین میژوویا کوردیه، ژبهرکو دهمی کودهتا هاتیه بهرپارکرن ریک بۆ
 وان مللهتان ئەوین د دمهلهتا ئوسمانیدا دژیان هاتبوو قهکرن، بۆ هندی چالاکی و
 ریکخستین سیاسی ئەنجام بدهن، د قی سهردهمیدا بزاقهکا خورت یا سیاسی و
 رهوشهنبیری ژ لای چالاکان و پیشرهوین کوردستانیشه د هاته ئەنجامدان،
 ههروهسا ل قی سهردهمی گوهورپینین ریشهیی د دمهلهتا ئوسمانیدا پهیدا بوون
 سۆلتان عهبدوولحه میدی دووی ئەوی کو نیزیکی (۳۳) سالان بوو دهستهلات ل
 دمهلهتی دکر، ژ دهستهلاتی هاته لادان، ههردیسا سنوورین دمهلهتا ئوسمانی تۆشی
 بچووک بوونهکا دیار بوون، پارچهیین ئەردی یین مهزن ل لای بهلقان ژ دمهلهتی
 قهبوون و دمهلهتا ئوسمانی ل کیلهکا دمهلهتین ناڤهندی ب سهرکیشیا ئەلمانیا
 بهشداری شهپی ئیکی جیهانی ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ بوو، د شهپیدا ههمبری دمهلهتین
 ههقهیمانان ب سهرکیشیا بریتانیا شکهست، پشتی ب داوی هاتنا شهپی، ئەردی
 دمهلهتا ئوسمانی بۆ پوانی دمهلهتین سهرکهفتی و ئەردی وی د ناڤهرا خودا
 پارقهکرن، ئەف دمهلهتا جیهانی جهی خو هیلا بۆ بزاقهکا رزگاربخواز بۆ
 دامهزراندنا دمهلهتهکا بچووک ب ناڤی کۆمارا تورکیا.

ئەو دهمی د قی پەرتووکیدا هاتیه باسکرن دکهڤیته د ناڤهرا سالین (۱۹۰۸ -
 ۱۹۲۰) ید، ئەف سهردهمه ژ سالا (۱۹۰۸) دهستپیدکهت، ژبهرکو د قی سالیدا

كوده‌تایه‌كا له‌شكهری ل دهوله‌تا ئوسمانی په‌یدا بوو، گوهورپینین ریشه‌یی ل پاش خو هیلان، تا وی راده‌ی دببته خاله‌كا و مرچه‌رخانی د میژوویا دهوله‌تا ئوسمانیدا، چونکی هیقیننی ژناقبرنا قی دهوله‌تا جیهانی د قی كوده‌تاییدا یی فهشارتی بوو، دووماهیكا سنووری قی په‌رتووکی سالا (۱۹۲۰)یه، په‌رتووك ل قی سالی هاتیه راوه‌ستاندن، ژبه‌ركو د قی سالییدا مه‌جلسی مه‌بعووسان هاته هه‌لومه‌شانندن و ل ۲۳ نیسانا ۱۹۲۰ په‌رله‌مانی ملله‌تی تورکی یی مه‌زن (Türkiye Büyük Millet Meclisi) هاته دامه‌زراندن.

د‌مبارهی سنووری جوگرافی یی په‌رتووکی حه‌فت ویلایه‌تان بخو‌فه د‌گریت، ژبه‌ركو ئەف حه‌فت ویلایه‌ته بوون كو چالاكشان و سیاسیین كوردان مینا شیخ عه‌بدولقادر نه‌هری، شه‌ریف پاشای خه‌ندان و بنه‌مالا به‌درخانیان ب كوردستان ب نا‌ق‌د‌بر، ئەف هه‌ر حه‌فت ویلایه‌ته و سنوورین وان یین كارگیری ب سه‌نجه‌قین سه‌ر ب قان ویلایه‌تان‌شه د پاشبه‌ندی ژماره (۸) دا هاتینه دیار‌كرن.

ئەف په‌رتووکه لسه‌ر چار‌پشکان هاتیه دابه‌ش‌كرن، د پشكا ئیکیدا كو وه‌ك د‌مرازینه‌كه‌ك هاتیه ب‌كار ئینان بو ریک خوش‌كرنا بابه‌تی ته‌كه‌ز ل(ب‌زاقا چاك‌سازیان د دهوله‌تا ئوسمانیدا هه‌تا سالا ۱۸۷۸)هاتیه‌كرن، د قی به‌شیدا ئاماژه ب ب‌زاق و چالاکی و لیگه‌ریانا چاك‌سازیان هاتیه‌كرن، هه‌ردیسا ئەگه‌رین لاوازیا دهوله‌تا ئوسمانی و دیتنا چاره‌سه‌ریان بو قی لاوازیی هاتینه شروقه‌كرن، پیکۆلین ده‌ستپیکي د قی بواریدا چ بوون؟ ژ لایی کی‌شه هاتینه هاقیژن؟ چ ئەنجام بدویف خو‌فه ئینان؟...هتد هاتینه شروقه‌كرن، هه‌روه‌سا چه‌وانیا د‌مرکه‌فتنا پید‌قیا فه‌كرنا مه‌جلسی مه‌بعووسان و نشی‌سینا یاسایا بنه‌ره‌ت و راگه‌هاندنا قی چه‌ندی د دهوله‌تیدا هاتیه باس‌كرن، پیکه‌هاتیه‌یی قی مه‌جلسی و چه‌وانیا هه‌لب‌ژارتنان و مه‌رجین به‌ریژیران هاتینه داریشتن، پاشی ئاماژه ب سه‌رده‌می دستووری یی ئیکي و هه‌لب‌ژارتنین سالا ۱۸۷۶ و مه‌جلسی مه‌بعووسان و کارین وی و چه‌وانیا گرتنا قی مه‌جلسی هاتیه‌دان.

د پشکا دووی یا پەرتووکیډا ئەوا ل ژیر ناڤی (سەردەمی مەشرووتی یی دووی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲)، د قی پشکیډا ناڤهرا هەردوو سەردەمی مەشرووتی ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸ هاتیە باسکر، ئاماژە ب وان ئەگەران هاتیەدان ئەوین پەیدا بووین و سۆلتان نەچارکری جارەکا دیتەر دستووری رابگەهینیت و مەجلیسی مەبعووسان قەبکەت، هەردیسا د قی پشکیډا ئاماژە ب کودەتایا ۱۹۰۸ یا ئیتیحادیان هاتیەکر و راکهاندنا مەشرووتیەتی و رەنگشەدانا قی چەندی ل دەولەتا ئوسمانی و کوردستانی، و ل دووماهی ئاماژە ب هەلبژارتننن سالا ۱۹۰۸ ل کوردستانی هاتیەکر.

د پشکا سیڤا ئەوا ل ژیر ناڤی (چالاکیین مەبعوسین کوردستانی د ناڤهرا سالی ۱۹۰۹ - ۱۹۱۲) یدا، د قی پشکیډا چەندی بابهت هاتیە باسکر، مینا بزاقا عەشیرەتین دیرسمی و دەوروبەری وی، باس ل وان باروڤوخان ئەوین دەقەر تیدا دەریاز دبوو هاتیەکر، و پیکول و بزاقین مەبعوسین کوردستانی و دەولەتی بو چارەکرنا قی بزاقی، هەروەسا ئاماژە ب پرۆژەکی د ناڤهرا تراجزۆن- دەریا رەش و ئەرزەرۆمیدا هاتیەکر، و گرنکیا قی پرۆژەکی بۆ دەقەری و کوردستانی، بابەتی شیخ سەعیدی حەفید و قەگواستنا وی ژ سلیمانی بۆ باژیری مووسل و گەنگەشا قی بابەتی د مەجلیسیا هاتیە باسکر، هەروەسا بابەتی لیووورینا گشتی هاتیە نخیسان، هەندەک بابەتین ژیک جودا هاتیە خرڤەکر و شروڤەکر مینا پیکول هاتیەکر بۆ گوهارتتا سەنجەقا کەرکووکی ژ سەنجەقی بو ویلیایەتی، هەروەسا ئاماژە ب رەفتارین خراب یین کاربەدەست و بەرپرسی ئیتیحادیا هاتیەکر ل کوردستانی و ئەق چەنە ژی د نامەیهکیډا دیاردبیت دەمی هەقژینا ئیبراھیم پاشای بو سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان فریدکەت، هەردیسا بابەتی رەوشا کوردستانی ژ لای ئابووری و پەروەردیڤە ب گورە رۆژەقا مەجلیسی هاتیە باسکر، و هەندەک بابەتین دیتەر.

پشکا جاری ئەوا ل ژیر ناڤی (مەجلیسی مەبعووسان ژ سالا ۱۹۱۲ - ۱۹۲۰)ی، چەندی بابهت بخوڤە گرتینە وەکی ئاماژە ب هەلبژارتننن سالی ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ هاتیەکر، هەروەسا تا رادەکی ئەو باروڤوخین دەولەتا ئوسمانی تیدا دەریاز بووی

ب تایبەتی د ناڤبەرا سالیڻ ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ هاتینە باسکرن، ئاماژە ب چالاکیڻ مەبعووسین کوردستانی یڻ جۆراوجۆر د ناڤبەرا سالیڻ ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ هاتیبەدان، مینا چوونا ھندەك مەبعووسین کوردستانی بو بەروکیڻ شەری مل ب ملی لەشکەری، ھەرەسا بابەتین ئایینی نابوووری و سیاسی هاتینە باسکرن، ھەلبژارتین سالا ۱۹۱۹ ل کوردستانی هاتینە باسکرن، ل دووماھی ئاماژە ب چالاکیڻ مەجلیسی مەبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰ هاتیبەکرن، ب رەنگەکی کورت باس ل گرتنا مەجلیسی و دامەزراندنا پەرلەمانی تورکی یی مەزن هاتیبە کرن.

دەربارەری ئەو ژیدەریڻ هاتینە بکارئینان د نڤیسنا فی پەرتووکیڻدا، گرنگی ب ژیدەریڻ جۆراوجۆر هاتیبەدان، مەحزەری مەجلیسی مەبعووسان، بەلگەنامەییڻ ئوسمانی، پەرتووکیڻ تورکی، عەرەبی و کوردی هاتینە بکارئینان.

پشتبەستنهكا ئیکجار مەزن ب مەحزەری مەجلیسی مەبعووسان (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi) هاتیبەکرن، ژبەر کو ژیدەری تاکانە و سەرەکی یی فی قەکوئینی ئەف مەحزەریە و دشین بیژین بربرا پشتا فی پەرتووکیڻ، د فی بواریدا ھندی بابەتەك دانوستاندن و گەنگەشە ئسەر هاتیبەکرن و گریڻدای ویلائیەتین کوردستانی هاتیبە نڤیسین و شروڤەکرن، بو فی مەرەمی (۲۸) بەرگیڻ مەحزەری مەجلیسی ئەوین بەحسی کوردستانی کری ژ سەرجهمی (۶۸) بەرگان هاتینە بکارئینان، ئەو بابەتین بو نڤیسینی هاتینە ژبگرتن، ھەمی گریڻدای فی مەحزەری بوون، لەورا دوورکەفتنا ژ فی مەحزەری و باسکرن ھندەك بابەتین د مەجلیسیدا نەهاتینە باسکرن و د مەحزەریدا نەهاتینە تۆمارکرن، کارەکی ب زەحمەت بوو، ژبەر ھندی ل دەمی نڤیسنا پەرتووکیڻ پشتبەستنهكا سەرەکی ب مەحزەری و وان بابەتان هاتیبەکرن، ئەوین هاتینە باسکرن و تۆمارکرن و پاشی بابەت ب بەلگەنامە و پەرتووکیڻ دیتەر هاتیبە زەنگینکرن و داریشتن.

ئەو بەلگەنامین ژ سەرۆکاتیا ئەرشیفی دەولەتا ئوسمانی بەردەست کەفتین هاتینە بکارئینان، وەکی (بەرپەرین ئودەییڻ باب ئەلعالی - Bab-ı Ali Evrak

(odasi)، ههروهسا به لگه نامین (به ریه رین گشتی یین کارگیری ل و مزارهت - نه زارمهتا ناخو - Dahiliye Nezareti idare i Umumiye Evrak)، ههردیسا به لگه نامین شیفره کری (شیفره یین ناخو یی - Dahiliye Şifresi) هاتینه بکارئینان، ههروهسا به لگه نامین (کاروبارین یاسای یین نه زارمهتا ناخو - Dahiliye Nezaret hukuk) هاتینه بکارئینان.

مفا ژ پهرتوو کین تورکی، عه ره بی و کوردی هاتیه کرن مینا پهرتووکا (فهوزی ده میر - Fevzi Demir) ئەوا ب ناخی (هه لبرارتین مه جلسی مبعووسان ل سهرده می مه سرووتی یی دووی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۴ - Osmanlı devletinde 1908 1914 ikinci meşrutiyet dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri)، ئەف پهرتووکه باسی هه لبرارتین ۱۹۰۸ و ۱۹۱۴ دکهت، مفا ژ فی پهرتووکی هاتیه کرن بو پشکین ئیکی و دووی، هه ر چهنده د بابه تی هه لبرارتین کوردستانیدا چ ته که زهک باش سهر هه لبرارتین ویلایه تین کوردستانی نه کریه، ههروهسا پهرتووکا (ئیحسان گونش - İhsan Güneş) ئەوا ب ناخی (میژوو یا پهرله مانی ل تورکیا - Türk Parlemtu Tarihi) ئەف پهرتووکه ل سهر میژوو یا پهرله مانتاریا تورکیایه، مفا بو پشکا ئیکی هه لبرارتین سالا ۱۹۰۸ ل کوردستانی و مبعووسین کوردستانی و کورتیه کا ژيانا وان مفا ژئی هاتیه دیتن، ههردیسا پهرتووکا (جهنگیز گونجو - T.Cengiz GÖNCU) ئەوا ب ناخی (مه جلسی مبعووسان ب به لگه و وینه فه ۱۸۷۶ - ۱۹۲۰ - Belgeler ve fotoğraflarla meclisi Mebusan 1876-1920) تیدا ناخین مبعووسین ویلایه تین کوردستانی هاتینه دیارکرن، ههروهسا پهرتووکا (ئیرول شادی و هالوک ئورالی - Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL) ئەوا ب ناخی (مه جلسی مبعووسان و هه لبرارتین ئیکی - Meclisi Mebusan Birinci Seçim dönemi) ئەف پهرتووکه ل سهر خولا ئیکی یا مه جلسی مبعووسانه، ههروهسا پهرتووکا (ئایکوت کانسو - Aykut KANSU) ئەوا ل ژیر ناخی (راپهرینا سالا ۱۹۰۸ - 1908 Devrimi) تیدا ئاماژی ب کودهتایا ۱۹۰۸ دکهت ب راپهرین ب ناف دکهت، ههردیسا پهرتووکا (فه یروز ئەحمده و دانکوارد روستوی -

Feroz Ahmad Dankwart A.Rustow) ئەوا ل ژیر ناڤی (مهجلس ل سهردهمی
 ikinci Meşrutiyet Döneminde ۱۹۱۸ - ۱۹۰۸ دووی یی مشرووتی یی
 1918 1908) Meclisleri) ئەڤ پهرتووکه ل سهر مهجسین مهبعوسان یین
 مشرووتیه تا دووی نه، ههروهسا پهرتووکا (کهنعان ئولگون Kenan
 OLGUN) پهرتووکا وی یا ب ناڤی (مهجسی مهبعوسانی ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ و چالاکیین
 وی و جهی قی مهجسی د میژوویا دیموکراسیا تورکیدا - 1908.1912 Osmanli
 Meclisi Mebusanin faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri)، ههروهسا
 مفایه کی باش ژ پهرتووکا (تهها نیازی کاراجا - Taha Niyazi Karaca) پهرتووکا
 وی یا ب ناڤی (دوو ماهیک ههلبزارتنین مهجسی مهبعوسان د دهوله تا ئوسمانیدا -
 Son Osmanli Meclis-i Mebusan Meçimleri) د قی پهرتووکیدا ئامازه ب
 ههلبزارتنین ۱۹۱۹ و پیشهاتین پشتی ژناڤچونا دهوله تا ئوسمانی هاتیه دان، بو پشکا
 چاری مفا ژ قی پهرتووکی هاتیه دیتن.

سهبارت پهرتووکی عهره بی، پهرتووکا (عصمت برهان الدین عبدالقادر)
 ئەوا ب ناڤی (رولی مهبعوسین عهره ب د مهجسی مهبعوسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ -
 ۱۹۱۴ - دور نواب العرب فی مجلس المبعوثان العثماني ۱۹۰۸ - ۱۹۱۴ م) مفا ژ قی هاتیه دیتن
 ب تاییه تی بو پشکا ئیک.

دهرباره ی ئەو ئاستهنگین کهفتینه د ریکا نشیسا پهرتووکیدا، مه
 زحمه ته که مهزن دیت د وهرگیرانا به لگه نامین ئوسمانی ئەوین ب پیتین عهره بی
 نشیسی و پهرتووکی تورکی.

گوومان تیدا نینه چ کار د بی کیم و کاسی نین، ب تاییه تی بابته کی
 ب قی رهنگی کیم لسه هاتیه نشیسن، ژیه رهندی ئەڤ پهرتووکه ژ یی قاله نینه ژ
 کیماسی و شاشیان، هه رچه نده هندی د شیاندا ب مه ره ما گه هشتنا راستیی
 پیکوئا نه هیلانا کیماسی و شاشیان هاتیه دان، ل دوو ماهیک هیقیه ئەڤ پهرتووکه
 قالا هیه کا بچووک د پهرتووکا کوریدیا پر بکه ت.

چ خواندن و پەرتووک ب رەنگەکی باش دەرناکەفەن ئەگەر ب هاریکاری و پشتهفانی وان کەسان نەبن ئەوین تاییهتەمەند د قی بواریدا، پیز و سوپاسیین بی سنور بو ماموستایی پروفیسور(هوگرتاھرتەوفیق)و هاریکاریا وی یا زیدە د نژیسینا قی پەرتووکیدا کو د بنەرەتدا ئەف پەرتووکە نامەیا ماستەرئیە، ب هاریکاری و پشتهفانی و تیبینی و رینمایین وی یین بەا گران پەرتووک باشتر لیھاتیە. هەرۆسا سوپاسیەکا بی توخیب بو د. نزار ئەیوب حەسەن کو ب درێژاھیا نژیسینا پەرتووکی هاریکاریەکا زیدە پیشکیشی مەکرییە هەرۆسا سوپاسیا وان هەمی ماموستا و هەفالان دکەم ئەوین هاریکاریا مە کری ب هەر رەنگەکی هەبیت مینا(د. ماجد محەمەد یونس، م. یەشار کاپلان، م. عەبدووللا دەمیر، م. ئەدھەم شیخو، م. صبحی سعەدی، م. ژێھات محەمەد تاھر، م. هیرش کەمال، م. تەحسین حاجی تاجدین)...ھتد. خودی هاریکاری مە هەمیان بیت.

پشکا ئیکى

بزاڤا چاکسازيى د دهولهتا ئوسمانيدا ههتا

سالا ۱۸۷۸

- تهومرى ئیکى: کورتیه کا میژوویى لدور کریارا چاکسازیان د دهولهتا ئوسمانیدا ههتا سالا ۱۸۷۶.
- تهومرى دووی: سهردهمی مهشرووتیهتا ئیکى ۱۸۷۶-۱۸۷۸.

تهومری ئیکی

کورتیهکا میژووی لدر کریارا چاکسازیان د دهولهتا ئوسمانیدا ههتا سال ۱۸۷۶:

دهولهتا ئوسمانی (۱۲۹۹ - ۱۹۲۴) دهست ب هیزبوونی کر ههر ژ سهردهمی دامهزینهری وی ئوسمان کوری ئهتوغرولی (۱۲۹۹ - ۱۳۲۶) دهمی حوکم و مرگرتی^(۱)، ئهو حوکمدارین پشتی وی دهستهلات و مرگرتی، ههمی رهنج و شیانین خو مهزاختن د خزمهتا هندیدا، کو دهولهتا خو پیشببخن و سنوورین خو پیشقه بهن، وهلاتی خو بهرفره بکن، سؤلتانین بهیز دهستهلات ل دهولهتا ئوسمانی و مرگرت، مینا سؤلتان یلدرم بایهزیدی ئیکی (۱۳۸۹ - ۱۴۰۲) و سؤلتان محهمهدی دووی- محهمه فاتیح (۱۴۵۱ - ۱۴۸۱) و سؤلتان سهلیمی ئیکی (۱۵۱۲ - ۱۵۲۰)، ههتا کههشتیه ئوتکهیا هیزا خو ل سهردهمی سؤلتان سلیمان قانونی (۱۵۲۰ - ۱۵۶۶)، سنوورین دهولهتا خو بهرهف توخیبین دهولهتین ئهرووی برن و هیزا دهولهتا خو بهرفره کر، ژ بهر هندی بو جهی دلتنگی و مهترسییی لسهر ئهروویا^(۲)، لی ب دووماهییک هاتنا دهستهلاتا سؤلتان سلیمان قانونی، دهولهتا ئوسمانی بهرهف لاوازیقه چوو، ئهگهری قی لاوازیی کههشتنا سؤلتانین لاوازیوو بو تهختی حوکمداریی، مینا سؤلتان سهلیمی دووی (۱۵۶۶ - ۱۵۷۴) و یین پشتی وی دهست بر بوو بهر خوشی و لهزهتین دونیایی و بووراندنا دهمی خو ب کارین دوور ژ یین دهولهتی چ گرنگی و

پوڤته ب لهشكهرى نهدهاته دان، نهخاسمه لهشكهر د دهولهتا ئوسمانيدا ژ ستوڤينين سهرهكى و بنچينهئى بوو، سؤلتانئ نابقبرى خؤدان كهسايهتیهكا لاواز بوو^(۳)، و پشتگوه هاقیشتنا چهندين بوارین دى یین دهولهتئ وهكر كو دهولهت بهر ب لاوازبوونئ بچیت، تا چهرخین وئ یین دووماهیكى، چ ژ لایئ ئابؤرى بیت یان ژ لایئ لهشكهرى، قئ یهكئ وهكر ههتا دهولهتا ئوسمانى پهنايئ ببهته بهر بزاقهكا چاكسازيئ^(۴).

ب مهرهما راوهستاندن و راستشهكرنا بارؤدوخئ خراب یئ دهولهتا ئوسمانى، چهندين پيکؤلين چاكسازيئ هاتنه نهجمادان، مينا پيکؤلا لؤتفى پاشاى(۱۵۳۹-۱۵۴۱) ومزيرئ دهولهتا ئوسمانى ل سهردهمئ سؤلتان سليمانئ قانونى. ههروهسا ل سهردهمئ سؤلتان مورادئ چارى(۱۶۲۳-۱۶۴۰) ل سالا ۱۶۳۱ (قوجى بهكى)ئيك بوو ژ راويژكارين سهرهكى یين سؤلتانى و كارئ كارگيرى دكر و د ناقا كوچكا سؤلتانيدا رادبیت نامهيان بو سؤلتانى فریدكهت و تیدا ئاماژهيئ ب خالين لاواز یين دهولهتا ئوسمانى ددهت، نهگهرئ لاوازا دهولهتئ ژى بو نهبوونا لهشكهرهكى ريکخستى و خؤدان نيزامهكا ب ريکوپيک فهدهگهريينيت، و نهبوونا سيستهمهكى كارگيرى یئ بهيز نهگهر دهولهت د لاوازييدا...هتد^(۵)، چهندين سؤلتانين دى ههمان پيکؤلا مهزاختن د ريكا ديتنا ريگه چارهيهكى بو فان بهرتنگيئ پهبدابووين د دهولهتيدا ژ لایئ ئابؤرى و لهشكهرى و سياسى، ههرديسا سؤلتان مستهفایئ سيئ(۱۷۵۷-۱۷۷۴)رابوو ب پاسپاردنا راغب پاشاى (صدر الاعظم- سهرؤك ومزير) بو نهجمادانا چاكسازيان د بوارین پزیشكى و راگههاندن و كاروبارين نهوقافيدا، لئ ئەف چاكسازييه نههاتنه نهجمادان، نهوژى ژ نهگهرئ مرنا سهدرول نهعزمى و لگه ل مرنا وى پرؤژهيئ چاكسازيا وى ژى نهما^(۶).

ههروهسا ژ سؤلتانين ديتري یين گرنگى ب چاكسازيان دای، سؤلتان سهليمئ سيئ(۱۷۸۹ - ۱۸۰۷) بوو، ئەف سؤلتانه رابوو ب دهرئخستنا راپؤرتهكا چاكسازيان ب ناقيئ(سيستهممئ نوى - Nizam-i Cedid) قيا ب ريكا نهجمادانا چاكسازيان، جارهك دى دهولهتا ئوسمانى بگههينيته ئاستئ جاران و بكهته ژ

دەولەتین زەھیز، ب تاییهتی د لایهنی لهشکهریدا، تەوهرهکی گرنگ ژ چاکسازیین سۆلتانی ناڤبری ئەنجامدانا چاکسازیان بوو د ریشەبرنی و کۆمه‌لایهتی و دەزگه‌هی ئینکیشاریدا^(۷)، ژیه‌ر قی چەندی هیزین ئینکیشاری رابوون ب دژایه‌تیکرنا پرۆژمی ناڤبری و سۆلتان ژ سەر حوکمی راکرو پاشی ل سالا ۱۸۰۷ کوشت^(۸).

ل سالا ۱۸۰۷ ل ئیستانبولی پشته‌رییه‌ک په‌یداوو ب ناڤی پشته‌رییا که‌بابچی ئەف ناڤه‌ زی قه‌دگه‌ریت بۆ ناسناڤی سەرکیشی پشته‌رییی مسته‌فا که‌بابچی، د ئەنجامدا مسته‌فا که‌بابچی شیا سۆلتان سه‌لیمی سییی^(۱۸۷۹ - ۱۸۰۷) ژ سەر حوکمی رابکه‌ت و ل جهی وی مسته‌فایی چاری^(۱۸۰۷ - ۱۸۰۸) کره سۆلتان، لی د قی دەمیدا دەولەتا ئوسمانی زور لاواز ببوو، دەسته‌لآتا سه‌نته‌ری ل که‌له‌ک ده‌قهران هەر نه‌ماوو، پتیا ده‌قهرین دووری پایته‌ختی ژ لایی نوونه‌ریین ده‌قهریشه‌ دهاتنه‌ ب ریشەبرن، نوونه‌ری ده‌قهر رۆسچوک^(ده‌قهره‌که‌که‌ قه‌یته‌ بولگاریا نوکه) مسته‌فا پاشا هاته‌ ئیستانبولی ب مه‌رما زفراندنا سۆلتان سه‌لیمی سییی بۆ ته‌ختی ده‌سته‌لآتی و قه‌گه‌راندنا هه‌یه‌ته‌ ده‌سته‌لآتا ده‌ولەتا ئوسمانی، لی د قی ماوه‌یدا سه‌لیمی سییی ده‌یته‌ کوشتن، ب قی ره‌نگی مسته‌فا پاشا ب له‌شکه‌ریین لگه‌ل وی گه‌هشتنه‌ ئیستانبولی و پشته‌رییا که‌بابچی ژ ناڤبر و ل سالا ۱۸۰۸ سۆلتان مه‌حمودی دووی^(۱۸۰۸ - ۱۸۳۹) کره‌ سۆلتان و ئەو بخۆ ژی دبیته‌ سه‌دروول ئەعزم، ب قی ره‌نگی مسته‌فا پاشای رۆسچوکی داخواری ژ نوونه‌ریین ده‌قهرین رۆمه‌لی و ئەنادولی دکه‌ت به‌ینه‌ ئیستانبولی، ئەف نوونه‌ریین خۆجه‌ی ب له‌شکه‌ریین خۆقه‌ هاتنه‌ پایته‌ختی، ل ژیر چاقدیریا مسته‌فا پاشای کۆمبوونه‌ک هاته‌ ئەنجامدان، ^(سه‌نه‌دا پیکهاتنی - Sened-i ittifak) د ناڤه‌را ده‌ولەتا ئوسمانی و نوونه‌ریین ده‌قهراندا ده‌یته‌ ئیمزا کرن، قه‌کۆله‌ریین میژرویا ده‌ولەتا ئوسمانی قی سه‌نه‌دا پیکهاتنی ب ده‌ستپیکا ژيانا دستووری د ده‌ولەتا ئوسمانیدا ددان، ئەف پیکهاتنه‌ ژ دمازینکه‌کی و حه‌فت به‌ندان پیکه‌هیت، د قان به‌نداندا ئاماژه‌ ب زفراندنا ده‌سته‌لآتی هاتبوو کرن، هه‌روه‌سا سه‌دروول ئەعزم، شیخی ئیسلامی، نازر و قازی و پاشا هه‌می دقیت لهن فه‌رمانا سۆلتانی بن، هه‌روه‌سا سۆلتان ستوینا

دولهتا ئوسمانیه، ههردیسا قان لایه‌نان سووند خار مال و ئەملاکین دوهلهتی بپاریزن و بۆ خه‌زینا دوهلهتی ب قه‌گه‌رینن... هتد، ب قی ره‌نگی بنه‌مایێ چه‌سپاندنا سیاسه‌تا مه‌رکه‌زی هاته پیکئینان بۆ زفراندن و پیکشه‌ گریدانا وان هه‌ریم و ده‌قه‌ر و میرگه‌هین جوهره‌ خو‌سه‌رییه‌ک بۆ خو‌ دابینک‌رین، ژبه‌ر لاوازیا دوهله‌تا ئوسمانی^(۹).

سۆلتان مه‌حموودی دووی ژوان سۆلتانان بوو یی‌ چه‌زا چاکسازی لنگ هه‌ی، ده‌ستپیک‌ی چاکسازی د بواری دادوه‌رییدا ئەنجامدان، دیارترین چاکسازی سۆلتانی ناڤیری ده‌می ۲۰ خ‌زیران ۱۸۲۶ ل (مه‌یدانا هه‌سپا- At Meydani) کریارا خو‌یا ناسیار ئەنجامدای ئەوا ده‌یته‌ ب ناڤک‌رن ب روودانا خ‌یری سه‌رکرده‌ و له‌شکه‌رین ئینکیشاری ئەوین د سه‌ر ریک‌یدا چووین کۆمک‌رن و دانه‌ به‌ر توپان و کوشتن، ب قی ره‌نگی خو‌ ژ مه‌ترسیا ه‌یزین ئینکیشاری رزگارکر، سۆلتان رابوو ب ناماده‌ک‌رن و دامه‌زراندنا ه‌یزه‌کا له‌شکه‌ری یا نوی ب ناڤی له‌شکه‌رین محمه‌دی یین سه‌رکه‌فتی، ئەه‌ ه‌یزه‌ تا راده‌کی چالاک‌تر و به‌یتر بوو ژ ه‌یزین ئینکیشاری یین ژناڤیری^(۱۰)، هه‌روه‌سا سۆلتانی د هنده‌ک لایه‌نین دیترا چاکسازی ئەنجامدان، مینا لایه‌نی ده‌ریایی و دروستک‌رنا گه‌میان لسه‌ر شیوازی نوی و ریک‌خستنا لایه‌نی مالی یی‌ دوهله‌تا ئوسمانی، دیسا په‌یره‌وکرنا سیاسه‌تا مه‌رکه‌زی یا به‌یز و گریدانا ده‌قه‌ر و هه‌ریمین دوهله‌تا ئوسمانی ب ره‌نگه‌کی به‌یز ب پایته‌ختی دوهله‌تیقه‌، د قی بواریدا ب‌ریارا نه‌ه‌یلانا میرگه‌هین کوردی هاته‌دان و د هه‌مان ده‌مدا ده‌ست ب شه‌ری لگه‌ل پاشایی مسری محمه‌د عه‌لی (۱۸۰۵- ۱۸۴۸) یی‌ به‌یز هاته‌ک‌رن و د قی رویه‌روویوونیدا ل سالا ۱۸۳۱ شکه‌ستن بۆ به‌هرا دوهله‌تا ئوسمانی، هه‌روه‌سا د هه‌مان سالدا دوهله‌تا یونان لژیر ده‌سته‌ه‌لانا ئوسمانیان ده‌رکه‌فت و ب هاریکاریا دوهله‌تین ئەه‌و‌روپی سه‌ریه‌خو‌یا خو‌ وه‌رگرت، چه‌ندین روودان و کاره‌ستانین دیترا د ماوی حوکمی سۆلتان مه‌حموودی دوویدا په‌یدا بوون، هه‌تا ل ۲ تیرمه‌ه ۱۸۳۹ وه‌غهرک‌ری، و ب مرنا سۆلتانی سه‌رده‌مه‌کی نوی د ژیانا چاکسازیاندا د دوهله‌تا ئوسمانیدا ده‌ستپیک‌ر^(۱۱).

ل سهردهمی سۆلتان عهبدوولهجیدی ئیکێ (۱۸۳۹ - ۱۸۶۱)، سهردهمهکی ب ناڤی (بزاقا چاکسازیان) دبوارین جودا جودا بین دموهلهتیدا دهستیپکر، سۆلتانی ناڤهاتی ب هزرین نوی و رهوشهنبیرین نویخواز بین ئوسمانی یی داخباریوو، ژ وان (رهشید پاشا ۱۸۰۰ - ۱۸۵۸) ئهوی ب ژيانا دستووری داخبار ئهوا ژ لایه هندهک دموهلهتین ئهورپی دهاته بکارئینان ل سهری ههمیان بریتانیا، ب قی رهنگی داخباریا سۆلتانی ب چاکسازیان و ههزا رهشید پاشای بو گوهورپینان، بوو ئهگهری پهیداکرنا سهردهمهکی نوی د بزاقا چاکسازیاندا^(۱۲).

قوناغا نوی یا چاکسازیان ب فهرمانا سۆلتان عهبدوولهجید ل ۳ چریا ئیکێ ۱۸۳۹ دهستیپکر، ب دهرئیکهستنا فهرمانا هاتیه ب نافکرن ب (خهت شهریف گولخانه) د رپورهسمهکی فهرمیدا ل کوچکا (گولخانه Gülhane)، د قی رپورهسمیدا ههر ئیک ژ سهدرول ئهعزم، ومزیر، زانایین ئایینی، ماقوویل و دبلوماتین بیانی دنئامادهبوون، دانپیدان ب رهوشا دموهلهتی یا خراب هاتهکرن و ئهگهری قی یهکی ژی بو دوورکهفتن ژ بنهمایین قورئانا پیروز و پهیرمو نهکرنا یاسایان ب رهنگهکی ریکهستی زفراند، ژیهر قی چهندی دموهلهت یا لاواز بووی و زمنگین بووی ب ههژاریی^(۱۳).

د فهرمانا سۆلتانی ئوسمانی عهبدوولهجیدی ئهوا هاتیه ب نافکرن ب فهرمانا (خهت شهریف گولخان) دا، داکوکی لسه سئ تهوهران هاتبوو کرن (پاراستنا مال و گیان و نامویسا خهلکی، دادپهروهری د باج ومهرگرتنیدا، ومهرگرتنا لهشکهری و ماوی لهشکهریی و شیوازی ومهرگرتنا لهشکهران)^(۱۴).

د قی فهرمانیدا ئامازه ب هندی هاتبوودان کو ریگه چارهکا دی بهیته دیتن بو هندی کو پهیوهندی و باومری د ناقبهرا هاوالاتیان و دموهلهتیدا ب ههمی رهنگ و ملهت و ئایینین دژین ل ناڤ دموهلهتا ئوسمانیدا بهیته پهیداکرن، سۆزا هندی هاتبوودان بو پاراستنا وهکههقیی د ناقبهرا هاوالاتین دموهلهتا ئوسمانی بیکو تهماشهی ئایینی وان بهیتهکرن، دیسا داکوکی لسه گرنتیکرنا مافین ههمی

كۆم نەتەوومبەين لىناڧ دەولەتە دۆين، ھەروەسا د قى فەرمانىدا ھاتبوو دياركرن، كو نابىت لدويف ھەز و قىانا خۇ باج بەينە وەرگرتن، بەلكو چاڧخشاندىنەك د قى لايەنىدا ھاتبووكرن، كو ھەر كەسەك لدويف شىان و ھىزا خۇ باجى بەدەت و نابىت ژشيانىن وى زىدەتر باج لىسەر بەيتە سەپاندن^(۱۵).

د ھەمان فەرمانىدا سۆزا ھندى ھاتبوودان، كو شىوازى لەشكەرىا ب زۆرى و ماوى لەشكەرى و رىكخستىن لەشكەرى د چارچووڧەيەكى ياسايدا بەيتە رىكخستن، و د دەمى وەرگرتنا لەشكەرىدا دقېت رىزا ھەر جەھەكى يان دەڧەرەكى يا ئاكنجيان لىبەرچاڧ بەيتە وەرگرتن، ھەروەسا دقېت پىدڧيا ھەر دەڧەرەكى بۇ كاروبارىن چاندنى و بازركانى و دەستى كارى ژەلامان لىبەرچاڧ بەيتە وەرگرتن، ل دەمى داخوازكرنا زەلامان بۇ لەشكەرى^(۱۶).

ھەروەسا د قى فەرمانىدا سۆزا نەھىلانا بەرتىل و دزى رىگرى و كرىارىن كرىت ھاتبوودان، دىسا ژ لايەنىن دىتر يىن فەرمانى سۆزا بجھىنانا وان كرى، مافىن كۆم نەتەوومبەين دەولەتا ئوسمانىبوون، ب كورەى فەرمانا ناڧھاتى دقېت ل ھەرىم و دەڧەر و گوندنشىنىن قان كۆم نەتەوومبان، نوونەرىن وان ل ئەنجومەن و دادگەھىن بلىند ھەبن پىدڧىە رىز ل ھەمى ھاوالاتىن ئوسمانى بەيتە گرتن، چ موسولمان بىت يان ژى نەموسلمان بىت و رىز ل ھزر و بىرىن وان بەيتە گرتن و ئازادى ھەبىت، خۇ ھەتا دەمى رەخنى ژى ل دەولەتا ئوسمانى دكرن، سۆزا چاكسازىن بەردەوام ھاتبوودان د شىوازىن دەرىڧخستنا سىستەمى باجان و ياساين كرىداى ب ڧەخوارن و مال و سەپاندنا باجا لەشكەرى، سۆزا رىزگرتنا قان ياسايان و پاشگەزىنەبوونا وان ھاتبوودان، سۆلتانى دەستبەردانا ھندەك دەستەھلاتىن خۇ بۇ ئەنجومەنىن ياسادانانى يىن بلىند كر، لى د سەرڧى چەندى ھەمىپىرا گەلەك ژقان و سۆز و فەرمانان نەھاتنە ئەنجامدان، ئەو نەبن يىن كرىداى لايەنى مالىڧە، ب قى چەندى ھندەك كەسىن شارمزا د بوارى باج و يەكسانىا وەرگرتنا وى ھاتنە راسپاردن و بۇ چاڧدېرىا قى پروسىسى چەندىن كەسانىن چاڧدېر بۇ دوپىچوون و نڧىسىنا قان داھات و خەرجيان د دەڧتەرىن تايبەتدا^(۱۷).

ب قی رهنگی تا رادهکی داهاتی دموهتێ زیدهبوو و ئەف داهاته بو پرۆژەیی خزمەتا قازانجا گشتی هاتنه مهزاختن، ئەگهري بجه نههاتنا فان سۆزان ژي ژلايهکيشه فهدهگهريت بو شهري قرم (١٨٥٣ - ١٨٥٦) ئەوي د ناچهرا ئوسمانيان و دموهتا رۆسيادا هاتيه ئەنجامدان، دموهتین بریتانیا و فرەنسا ل کيلهکا دموهتا ئوسمانی ههلووستی خو دیارکر، ژبهرکو وان دگوت:-- داکو پتر دموهتا ئوسمانی لاواز نهبيت، پیدقیه ههنبهر رۆسیا سهريکهقیت، چونکی فان دموهتان د دیت ب شکهستنا دموهتا ئوسمانی، دی دهستی رۆسیا ل دهقهری زیدهتر لیهیت و ئەف یهکه ژي د مفايی واندا نینه، لهورا ب ههقکاریا وان دموهتا ئوسمانی بهسهرکهفت و پاشی ل سالا ١٨٥٦ پهیمانا پاريس هاته ئیمزاکرن^(١٨).

١٨ شوبات ١٨٥٦ فهرمانا دووی یا سۆلتانی ب ناقي(خهت شهريف هه مایون) دمرکهفت، د قی فهرمانیدا داخوآزا زقیرين و بجهئینانا فهرمانین خهت شهريف گولخانه هاته دان، ئەوا ل سالا ١٨٣٩ی هاتيه دمرئیخستن و داخوآزا لادانا هزرا جوداهیان د ناچهرا نهتهوه و ئاییناندا دکر، گرتیا مافین ئایینی یین هه می هاوالاتی ئوسمانی و مانا ماف و داخوآزیین مهسیحیان، ئەو مافین بو وان ژ لای سۆلتانیقه هاتینهدان، دیسا مافین هاوالاتیین دیتر یین نه موسلمان، لگهل دامهزراندنا ئەنجومه نین ئایینی و مهدهنی داکو تیدا قهشه و روهبان یین ههر تایفهکی رۆلی خو د کاروبارین هاوالاتیین خوآدا بگیرن، ههروهسا د فهرمانا ناچهريدا وهکهه قیا لهشکهری د ناچهرا موسلمان و نه موسلماناندا هاتبوو دیارکرن، جیهه جیکرنا دادپهروهريی و چوونا قوتابخانی پيشه یی یین گشتی و مهرگرتنا باجی، مههرم ب دمرئیخستنا فان مادمیین گریدای ب مهسیحیین دموهتا ئوسمانیقه ئەو بوو داکو ههست و سۆزا وان بو دموهتا ئوسمانی ساخ بکهن و دانانا سنورهکی بو چهزین وان یین جودابوونی ژ دموهتێ، دیسا بو دانانا رادهکی بو دموهتین ئەوروی ئەوین مهسیحیین دموهتا ئوسمانی دکرنه بههانه بو دهستتیهوردانا وان د کارین ناخو یین دموهتا ئوسمانیدا^(١٩)

سەرەرای حەزا جێبەجێکەرنا چاکسازیان، ئی ئەف چاکسازییە ب رەنگەکی بەرفەرە نەهاتنە جێبەجێکەر، هاوڵاتیین مەسیحی یین ئوسمانی بەرامبەری نەچوونا لەشکەریی ھندەک پارە ددانە دەولەتی، ھەرۆسا ل دەمی دامەزراندنا فەرمانبەران بۆ دەولەتی، جوداھی دەتەکر د ناڤبەرا موسولمان و مەسیحیاندا و پشکا مەزن بەر ب موسلمانان دکەفت، ب قی رەنگی دەولەتی ئەوڕۆپی ب تاییەتی(فەرەسا، بریتانیا و رۆسیا)ب مەرەما پاراستنا مافیین هاوڵاتیین مەسیحی ھاتن و دەستتێوەردانا کاروباریین دەولەتا ئوسمانی کر، و ھەر دەولەتەکی ژ فان مەرەم و بەرژمەندیین خۆ یین تاییەتی ھەبوون^(۲۰)، ھەرۆسا ب مەرەما چاقدیریکرئی و دویشچوونی ئەنجومەنەک ب ناڤی مەجلیسی بلند یی چاکسازیان ھاتبوو پیک ئینان، بۆ ھندی کو ئاستی داھاتی دەولەتی و میزانیا دەولەتی بلند بکەن و کەرتین چاندنی و پیشەسازی پیشەچوونی بخۆڤە بیین و ببە جەئ بلندکرن و باشبوونا ئابووری دەولەتی و داخۆزا ئینانا ئامیر و ئالاقین سەردەمیانە دکر بۆ فان کەرتین ناڤبری، ئی د سەر وان ھەمی کارئاسانکرن پیکۆلین و کوششین کو ھاتینە مەزاختن، ھەم جار چ پیشەچوونین دیار بخۆڤە نەدیتن و سەرکەفتن مەزن ب دەستخۆڤە نەئینان^(۲۱)

ب مرنا سۆلتان عەبدوڵەجیدی ئیکی ل سالا ۱۸۶۱ بزاقا چاکسازیان ب دووماھیک نەھات، سۆلتان عەبدوڵەزیز(۱۸۶۱ - ۱۸۷۶) ھاتە سەرھوکمی، ب ھەمان رەنگ سۆلتانی نوی ژی گرنکی ب چاکسازیاندا، گوھورپین و ریفۆرمین ھەستیار دەرئێخستن، مینا پیدانا دەستووری بۆ کەسین بیانی بۆ کرینا ئەردی و مولکی د دولەتا ئوسمانیدا، ھەرۆسا ل سالا ۱۸۶۲ یاسای دادگەھین بازرگانی دەرئێخست و ل سالا ۱۸۶۴ یاسای دەرپارە بازرگانی دەریایی ھاتە دەرئێخستن، دەھمان سالدا یاسای گریدای ویلايەتان دەرئێخست، و ل سالا ۱۸۶۹ شۆرایا دەولەتی ھاتە پیکئینان، ل سالا ۱۸۷۴ مەرسومەکا سۆلتانی ئدور چاکسازیین نوی ھاتە راکەھاندن، ئی د واری پەیرمۆکرئیدا زۆر پیگیری پی نەھاتەکر، د بواری لەشکەریدا ھندەک پیشەچوون بخۆڤە دیتن^(۲۲).

قان چاكسازيان د لايهني زيدهكرنا داهاتي دموهلتيدا چ قازانچ و گوهورين پهيدانهكرن، چونكي خهرجكرن و زيدهروويهكا بي وينه ههبوو، ژ لايي هزريشه ل سهردهمي سولتاني نافبري هندهك پيششهچوون د ناف تهخا رموشهنبير و زانايين دموهلتا ئوسمانيدا پهيدا بوون، ب تايبهتي تهوين داخبار ب هزروبيريئ نهوورپا و ب پيشكهفتنا نهوورپا سهرسام بووين، گهلهك ژ قان رموشهنبير و زانايان قهستا دمرقهى وهلا تيكر و ل وان وهلا تين ئاكنجى بووين دهست ب بزاقهكا رموشهنبيري و سياسى كر و نقيسين و بهلا فوكين وان ب ريكا كوئسولگهريين نهوورپي دگهشتنه د ناف دموهلتيدا و ل سالا ١٨٦٥ كومهلهكا نهيني ل پارييس دامهزrand و پشتي چالاكي و لايهنگرين وي زيدهبووين، ل سالا ١٨٦٨ نافى خو كره كومهلا (ئوسمانيين نوى - Yeni Osmanlilar)، و كومهلا نافهاتي دهست ب دمرئىخستنا روظنامان و گوقراران كر، مينا روظناما (حورييهت - Hürriyet) ئەوا ل سالا ١٨٦٨ هاتيه دمرئىخستن، ئەف روظنامه زمان حالى كومهلا ئوسمانيين نوى بوو، سهرنقيسهري گوقاري زي نامق كهمال^(٢٣) بوو، ل قى دهى هندهك رموشهنبير ديار و ناسياربوون مينا نامق كمال، ئيبراهيم شيناسى و زيبا پاشا، قان كهسان ب بهلا فكرنا و هزريئ خو داخوآزا گوهوريين گهوههري د ناف دموهلتا ئوسمانيدا لسهر شيوازي دموهلتين نهوورپي دكر^(٢٤).

دوو لايهين لدور نهجامدانا چاكسازيان دموهلتا ئوسمانيدا پهيدا بوون، ههر لايهنهكى پيداگيري ب هزريئ خو دكر، لايهني عالي پاشاي و فوئاد پاشاي بهرگري زي دكر و دگوت: پيدقييه دووماهيك ب حوكمي رههاي بهيتهدان و سولتان بهيته سنوورداركرن، وهكههقى د دموهلتيدا بهيته راگهانن، چ جوداهى د نافهرا هاوالاتيين ئوسمانى ژبهر نهتهوه ئول و مهزهه ب و ئاييني وان نهمينن، لايهني دووي (پاريزگار- محافظين) بوون، قى لايهني داخوآزا سنوورداركرنا دهستهلاتا سولتاني و نهجامدانا چاكسازيين بلهز دكر و هاوكيشه د قازانجا قى تهومريدا ب داوى هات^(٢٥).

ل سا ۱۸۷۱ مەحموود نەدیم (۱۸۷۵ - ۱۸۷۶) بۇ سەدرول ئەعزەم و مەدحەت پاشا^(۲۶) ژی بو و مزیری داد، مەدحەت پاشای داخۆزا دانانا دستوورەکی ئسەر شیوازی دستووری فرەنسی دکر، رابوو ب پیشکیشکرنا قی داخۆزیی بۆ حکۆمەتی و حکۆمەت ژی رازیوو، داخۆزی هاتە بلندکرن بۆ سۆلتانی، ئی سۆلتان ب قی چەندی تۆرە بوو، مەدحەت پاشا ژ پۆستی وی دوورئیخست و کره والی ل ویلایەتا(سالونیک)، ئی چاکسازیحۆزیی دەولەتا ئوسمانی دەست نەداھیلان و پینگاڤا خۆ یا دژوار هاقیت و رابوو ب لادانا سۆلتان عەبدوولعەزیزی ب هاریکاریا هەندەک زانایین ئایینی و سەرکردین لەشکەری و رابوو ب دانانا سۆلتان مورا لژیر ناڤی مورا پینجی(۱۸۷۶ - ۱۸۷۶) و شیخی ئیسلامی حەسەن خیروللا ئەفندی(۱۸۷۴ - ۱۸۷۷) فەرمانا لادانا سۆلتانی ل سا ۱۸۷۶ دمرئیخست، سۆلتانی نوی دەستبکار بوو^(۲۷).

ژ لایەکی دیقە زۆر پیقە نەچوو جوداهی د ناڤهرا سۆلتانی و سەرکیشین هزرین نویخۆز دمرکەفت، مەدحەت پاشای دگۆت: "پیدڤییه دستوور بهیتە راکهاندن و حوکم ب دستووری بهیتە کرن"، ئی و مزیری جەنگی(عەونی پاشا) ب قی رەنگی هزر نەدکر، دیارکر کو پرۆژەیی مەدحەت پاشای دژواری تیدا هەیه و سەدرول ئەعزەم محەمەد رەشید پاشا پشتهڤانیا و مزیری جەنگی کر، ئی ژبەر نساختا سۆلتان مورا پینجی کو کیشەیهکا میشکی هەبوو، ژبەر هندی ل ۳۱ تەباخ ۱۸۷۶ ب فەرمانا شیخی ئیسلامی حەسەن خیروللا ئەفندی سۆلتان مورا پینجی ژ دەستەلاتی لادا و سۆلتان عەبدوولعەمیدی دووی(۱۸۷۶ - ۱۹۰۹) ل جەتی وی هاتە دانان و مەدحەت پاشا و محەمەد رەشید پاشا چوونە دەف جینشینی عەبدوولعەمیدی دووی ب راکهاندنا مەشرووتیەتی^(۲۸) رازیکر^(۲۹).

داخۆزیی مەدحەت پاشای ئەڤە بوون: "راکهاندنا دستووری بلەز، پیدڤییه سۆلتان دانوستاندنی لگەل نوونەریی حکۆمەتی د بریارین گرنگدا بکەت، هەر وەسا نامق کەمال ببیتە سەرۆکی فەرمانین قەسری، زییا پاشا ژی ببیتە سەرۆکی پیشوازیان د قەسریدا"، دەمی سۆلتان عەبدوولعەمیدی دووی هاتیە سەر دەستەلاتی، دەولەتا ئوسمانی د لاوازیەکا بی وینەدا دمریاز دبوو، ژبەر کیمییا پارە

و ژدهستدانین بهردموام یین ئهردی و دهستتیمردانا دهولهتین بیانی، ب تاییهتی
فره‌نسا و بریتانیا و رۆسیا، ب مه‌رمین پاراستنا هه‌ق ئایینن خو، نووخوازیین
ئوسمانی د وی هزریدا بوون کو ب راگه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی دی شین راده‌کی بو
قان دهستتیمردانین دهولهتین ئه‌ورۆپی دانن، ژبه‌ر قی چه‌ندی ب وی کاری لادانا
سوولتان مورادی پینجی رابوون^(۳۰).

تهومری دووی

سهردهمی مهشرووتیهتا ئیکی ۱۸۷۶-۱۸۷۸

د سهر هندیرا کو سولتان عهبدولحه میدی دووی ژلایه نگرین دسته لآتا پههایی بوو، لی دهمی بوویه سولتان، وهسا خو دیارکر، کو ژ لایه نگر و هه قهزین چاکخووازیه، سولتانی فهرمانا پیکئینانا لیژنه کی ب سهرکیشیا مه دحه ت پاشیدا^(۳۱).

یاسایا بنه رته ی - Kanun-i Esasiye د میژوویا دمه لته تا ئوسمانی- تورکیادا دهیته دیتن ئیکه م دستور، به ره فه کرن و راگه هاندنا فی دستوری فه دگه ریت بو نه گه رین نافخویی و دمه رقه، ژ نه گه رین نافخویی یین سهره کی کومه لآ ئوسمانیین نوی بوو، نهوا ل سالا ۱۸۶۵ هاتیه دامه زانندن، کاریگه ریا نه دنامه یین کومه لآ نافبری ب تایبه تی ئیبراهیم شیناسی، نامق که مال و زیبا پاشا ب هه فکاری لکه ل کارمه ندین دمه لته تی (مسته فا فازل پاشا و مه دحه ت پاشا) نهوین بوینه ژ ستوینین سهره کی یین نووخووازین دمه لته تا ئوسمانی، ب گوره ی دیتنا فی کومه لآ نافهاتی باشترین ریک بو دمه رکه فتنا دمه لته تا ئوسمانی ژ فان ته نگافی و به رته نگیا دروستکرنا نه نجومه نه کیه کو نه دنامه یین وی ژ موسولمان و نه موسولمانین دمه لته تا ئوسمانی پیکبه یین، به ردهوامی به یته دان ب وان پیکولین چاکسازیی نهوین ل سهردهمی چاکسازیی پیکولنا وان هاتیه دان و دمه لته ت ب هه می لایه نین خو فه به ره فه گوهورین و نویکرنیقه بجه ت، نه فه سیسته می نوی لدویف هزین کومه لآ

ئوسمانیین نوى دى ھىتە ئامادەكەرن، دى سنوورەك بەرامبەرى كرىار و دەستھەلاتىن سۆلتانى ھىتە كىشان و دەوروبەرىن وى نەشىن ل لدویف حەز و قىانین خۇ كرىارىن خۇ یىن تەپەسەرکەرنى ئەنجام بەدن، ژبەرکو ئەف سیستەمە دى جۆرە گەرنەتیکرەكى دەتە خەلكى و تەخا رەوشەنبیر و زانایان، دى حکۆمەت بەرپرسیار بیت بەرامبەرى مەجلىسى^(۳۲).

ھەرەوسا ویلايەتین كەفن یىن دەولەتا ئوسمانى پىشتى جودابووین و ئەزموونا مەجلىسى پەیرمەوكرپین و تا رادەكى سەرکەفتن ئىناى بوو ئەگەر كو رەوشەنبیرین ئوسمانى بیر د ھەمان سیستەمدا بکەن، ھەرەوسا خرابیا رەوشا ئابووړی و حەزین دەولەتین ئەوړوړی بۇ دەستتیموردانا کاروبارین دەولەتا ئوسمانى و ئەو ویلايەتین ئوسمانى یىن دکەفنه كیشومړى ئەوړوړی حەزا جودابووړى لدەف پەیدا ببوو، داخوآزا ژ دەولەتا ئوسمانى دەاتەكەرن بۇ زیدەكەرن دەستھەلاتین خۆجھى ل ویلايەتین لژیر دەستھەلاتى، د قى بواری ناقبریدا دەملدەست ریفۆرم بەینە ئەنجامدان^(۳۳).

د قى دەمیدا گفاشتن پتر لىسەر دەولەتا ئوسمانى زیدە ببوون، ژبەر تیکچوونا رەوشا ویلايەتین ئوسمانى ئەوین دکەفنه ئەوړوړیا. ل مەھا تەباخا ۱۸۷۶ سۆلتان عەبدولحەمیدى سۆزا بجھئینانا ریفۆرما و دستووری دا مەدحەت پاشای، دەمى دەستھەلات و مرگرتى، د قى بواریدا مەدحەت پاشای دیارکر کو دى دەستەكەك ھىتە پیکئینان و دى ھىتە راسپاردن بۇ دروستکەرن دستوورەكى، لى سۆلتان عەبدولحەمیدى د فەرمانا خۇ یا ئیکیدا چ ئامازە ب قى چەندى نەکریوون^(۳۴).

ژ لایى دەرەکیفە سیاسەتا دەرڤە یا دەولەتا ئوسمانى تووشى كیشەیان ببوو، وەكى شەرى ئوسمانیا لگەل سربیا و مونتینیگرو(جیایى رەش)، د قان شەراندا دەولەتا ئوسمانى بسەرکەفت، لى دەستکاریا دەولەتین بیانى د ناق کاروبارین دەولەتیدا زیدە ببوو و گفاشتن ل حکۆمەتا ئوسمانى دەاتنە كەرن بۇ ئەنجامدان

رېفۆرمان و ډاوهستاندنا شهري لگه ل ځان ههردوو ههريمان، ديتنا ريگه چارميه كا ناشتيانه بو ځي ټاريسي، له ورا كار دهاته كرن بو گريدانا كوڼگره ميه كي نيشدهوله تي ل ئيستانبولي، ل ده مي به رهه څيڼ كوڼگره ي ژ لايي (كوڼسول و نوونه ريڼ) فرهنسي و بريتاني و روسي دهاتنه كرن، مه دحت پاشاي دا ديار كرن، به شداري كرن دهوله تا ئوسماني د كوڼگره يدا ب نه نجومه نه كي دستووري شه دي پتر ده ستې دهوله تا ئوسماني بسهنگ ئيخيت، د ځي بواريده فه رمانا ئاماده كرن ياسايا بنه رت هاته دان، داكو به ز كار لسه ر نڅيسينا وي به يته كرن، بو شروفه كرن و ديار كرن ځي چه ندي د رۆژناما و گوڅاراندا بتير و ته سه لي راپورت لدور پيدځيا راگه هاندنا دستووري د هاتنه به لاق كرن، ههروه سا ل ده فه ريڼ (به لقان) هانا ځي يه كي دهاته كرن، ب ځي رهنگي سولتان نه چاريوو ب نه جامدانا دانوستانديڼ دستووري^(۳۰).

سولتاني فه رمانا پيكنينا دهسته كه كي دا ب سه روكاتيا مه دحت پاشاي دا، نه ه دهسته كه ژ (۲۸) نه ندانان پي ك دهات، ژوان نه ندانان (نازري په رومردي جهودهت پاشا، نازر سه رومر پاشا، رايوژكاري نه زارمه تا ده رځه نه لكساندمر نه فه ندي، نه ميني فه تويا سادق نه فه ندي، رايوژكاري نه زارمه تا داد قاهان نه فه ندي و نه ندانې شو راي دهوله تي ئوه انيس نه فه ندي) بوون، نه ه دهسته كه يا پي كهاتي بوو ژ ناقلمه نديڼ دهوله تي و فه رمانبه ر و زاناييڼ ئاييني و سه ركرديڼ له شكه ري. ره شنځيسا دستووري تا دووماه يكا سالي هاته ئاماده كرن^(۳۱).

د ځان هه قديتاندان (سي) ره شنځيس هاتبوونه ديار كرن، پرؤمه ي ريځه به ري قوتابخانيڼ له شكه ري (سليمان پاشا) پرؤمه ك بو وه كه څيڼ زور هه بوون لگه ل دستووري فرهنسي و نه يي روه ن و ناشكه را بوو ده يته گو تن كو هه ما هه ر وه كي دستووري فرهنسي بوو، پرؤمه ي مه دحت پاشاي كو تي دا هزر ويبريڼ نامق كه مالي لدور ئازاديڼ تي دا دياربوون، نه ه پرؤمه ي دا خبار بوو ب دستووريڼ نه ورؤبي، بتايه تي فرهنسي، پرؤمه ي سيي زي يي سه روكي سكرتاريه تا قه سرا سولتاني سه عيد پاشاي

بوو، گفتوگو لسه رفان پرۆژان هاته كرن و ل دووماهيكى پرۆژهي مهدهت پاشاي
ئهوي ژ (١٤٠) بهندان پيكداهت دانوستانداندا هاته پهسه نكرن^(٣٧).

پشتي ب دووماهيك هاتنا گهنگهشا سهروكي دهستهكي، پرۆزي
دستووري پيشكيشي سؤلتاني كر، سؤلتاني نامهك بو مهدهت پاشاي فريكر و د
ناما خودا ئامازه ب هندهك نهرازيبوونان دابوو، داخووا راستشه كرن و ژيبرنا هندهك
بهندان كربوو، سؤلتاني زي هندهك گوهورين د رهشنقيسا دستووريدا كرن،
وهكي ژيبرنا پهيشا سهروك وهزير و گوهارتتا وي ب سهدرول ئهعهزمي و دياركر
كو سهروكي حكومهتي بهرپرسياره بهرامبهري سؤلتاني، سهرهراي هندی كو د
سيسته ميئن مهجسيدا سهروكي حكومهتي بهرپرساره بهرامبهري مهجلسي، دانان و
لادانا وي گريداي وي باومرييه ئهوا مهجلس پي ددت، ب قى رهنگي دانان و لادانا
سهروكي حكومهتي بتنى كهفته دهستين سؤلتاني، سؤلتاني خواست ئهوا مادهيي
داخووا كيكرنا خهرجييين قهسرا سؤلتاني و مووجهييين فهريمانبهريين قهسري
دكر، بهينه ژيبرن^(٣٨)، راستشه كرنان وان بهندان هاته كرن ئهوين گريداي
خهرجييين قهسرا سؤلتاني و ديارى و بهخشينيين وي، ديسا ئهوا هزارا هاتيه داريشتن
بو دانانا قوتابخانه و دامهزراندنا دهستهكا دويشچوونا پرۆزي دستووري و مانا وي ل
وهلاتي هاته لادان، هندهك بهند لدويش ههزا سؤلتاني هاتنه زيده كرن، ئهوين
گريداي ئاييني ئيسلامى ل دهولهتي و پيروزى و بها گرانيا ههيهتا سؤلتاني،
ههروهسا بهندي (١١٣) ئهوي دي بيته چهكهكي بهيز بو سؤلتاني بو بكارئينانا
دزاتيكرنا ههقدزين خو، ب گوهرى بهندي ناقبرى سؤلتاني مافى دوورئىخستن ژ
وهلاتى و دمئىخستنا ههركهسهكى ههبوو، ئهگهري ديت يى بوويه مهترسى لسه
مان و نهمانا دهولهتي، لدور قى بهندي راويژكارين سؤلتاني بوونه دوو لايهين،
هندهك پالپشت بوون و هندهكين ديتر ههقدژ بوون، لى داكوكيا سؤلتاني لسه
بهشداريركرنا قى بهندي د ناف دستووريدا بوو ئهگهري كو ههقدژين وي بترسن و
رازيبين چونكى وان دگوت دببت ژيهر قى جهندي سؤلتان دستووري رانهگههينيت،

ب قى رەنگى ۲۱ بەند ژ رەشنىقىسى دستوورى يى مەدەت پاشاى قەبوون مان ۱۱۹ بەندىن دستوورى^(۳۹).

ل دەمى بەرھەققىين راگەھاندنا دستوورى دھان ئەنجامدان كۇنفرانسى(ترسانە ئىستانبول)ھاتە گرىدان، ب مەرھەما دىتتا ريگە چارمەكى بۇ كىشەيىن ھەرىمىن سىريا و مونتينيگرو و بولگارىيا، ھەرھەسا كىشا چاكسازيان و گرتىكرنا مافىن كىم نەتەھومىين نەموسولان د دەولەتا ئوسمانىدا، و پىگىرىكرنا دەولەتا ئوسمانى ب وان مەرج و چاكسازيان ل سەر پىدقى ئەنجامدەت^(۴۰).

ل ۱۱ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ ھەتا ۱۷ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ بەشداربوويىن كۇنفرانسى مينا برىتانيا و رۇسىا روينشتىن پىشەكى ئەنجامدان، بۇ زانين دەولەتا ئوسمانى د قان كۇمبوونىن دەستىكىدا چ نوونەر نەبوون^(۴۱)، و ل ۲۳ كانوونا ئىكى كۇنگرەى ب شىوھەكى ئاسايى دەستىكر، د قى دەمىدا سەدرول ئەعزەم محەمەد روشدى پاشا ژكارى وى ھاتە دوورئىخستەن ب بەھانەيا ساخلمەى و ژىي وى، مەدەت پاشا ل جەى وى ھاتەدانان، كۇمبوونىن كونگرى ئىستانبولى ژى دىبەردەوام بوون، ھەتا گەھشتىە ھندەك رىكىن گرتى، دەمى دەولەتا ئوسمانى دىتى دەولەتىن ئەورۇپى يى زولى ھەمبەر وى ئەنجام دەن و مەرجىن گران ل سەر دسەپىن^(۴۲).

ل ۲۳ كانوونا ئىكى ۱۸۷۶ ب مەرھەما كىمكرنا وى فشارا ھەى دەولەتا ئوسمانى رابوو ب راگەھاندنا دستوورى، د سەرۇبەرەكى ئاھەنگىدا دستوور ھاتە راگەھاندن، كۇنفرانسى ناقبرى ھندەك برىار دەرئىخستەن، لى دەولەتا ئوسمانى چ برىار قەبوول نەكرن، دەھەمبەردا دەولەتىن رىكخەرىن كۇنگرەى ژى برىارىن دەولەتا ئوسمانى لدور ئەنجامدانا چاكسازيان پىك ئىنانا ئەنجومەنىن ھەلبزارتنا ل ھەرىمىن سىريا و مونتينيگرو رەدكرن، و دەولەتىن ئەورۇپى مينا رۇسىا و برىتانيا دەمى كۇنگرە بى ئەنجام ب دووماھىك ھاتى، ئەقان دەولەتا نوونەرەين خۇ ژ ئىستانبولى قەكىشان^(۴۳).

سهره‌رای هندی کو چاکسازبخوآزین دموه‌تا ئوسمانی ههمی بزاقین خو مه‌زاختن بو هندی کو بشین دستوری به‌رقه‌راریکه‌ن و سنووره‌کی بو سۆلتانی و ده‌سته‌لآتین وی بدانن، لی نه‌شیان فی چه‌ندی نه‌نجام بدن، ژیه‌رکو سۆلتان شیا ده‌سته‌لآتین خو بپاریزیت و جهی خو موکمر لی بکه‌ت، لی نه‌فه پینگا‌فا نیکی بوو هاتیه هاقیتن نه‌وا ژمیژه کار بو ده‌اته‌کرن ب راگه‌هاندنا فی دستوری تا راده‌کی کیم زی بیت ده‌ستتیموردانا دموه‌تین بیانی د کاروبارین دموه‌تا ئوسمانیدا کی‌متر لی‌هات، نه‌ف دستوره‌ی ژ لایئ وه‌که‌ه‌قییقه وه‌کی یین نه‌وروی بوو لی د پراکتیزه‌کرنیدا جوداهیین زور د ناقه‌را واندا هه‌بوون، و نه‌ف دستوره‌ لگه‌ل ره‌فتار و کلتور و ژیان و بارو‌دوخی دموه‌تا ئوسمانی هاته گونجاندن^(٤٤).

ژیه‌ر تی‌کچوونا ره‌وشا بولگاریا سۆلتان عه‌بدو‌لحه‌میدی نامه‌یه‌ک بو سه‌درول نه‌عزم مه‌دحه‌ت پاشا هنارت و ژئ خو‌است ل دویف گونجاندنا لگه‌ل دستوری، هنده‌ک چاکسازئ بهینه نه‌نجامدان، لی هنده‌ک فه‌رمانین سۆلتانی ژ لایئ مه‌دحه‌ت پاشایقه ده‌اتنه پشتگوه ئیخستن، ده‌می دموه‌تا ئوسمانی داخو‌ازا گوهورینا هنده‌ک به‌ندین کۆنگره‌یی ئیستانبولی کری، د هه‌مه‌به‌ردا ری‌کخه‌رین کۆنگره‌ی هنده‌ک راسته‌که‌رین کیم نه‌نجامدان و بو حکومه‌تا ناقه‌اتی دیارکر کو پید‌قییه د ماوی حه‌فتیه‌کیدا بریارین کۆنگره‌ی ژ لایئ وانقه رازیبوون لسه‌ر به‌یته‌کرن، ژ خو‌ه نه‌گه‌ر رازیبوون لسه‌ر نه‌هاته کرن، دی بیته نه‌گه‌ری روودانا شه‌ره‌کی د ناقه‌را دموه‌تا ئوسمانی و رۆسیادا^(٤٥).

بریتانیا ب پیکا کۆنسۆلی خو ل ئیستانبولی (هنری جورج ئیلیوت Henry George Elliot - 1867 - 1897)ی دموه‌تا ئوسمانی هاندنا داکو لسه‌ر بریارین کۆنفرانسی رازی نه‌بت، دموه‌تا ئوسمانی ب بریارین کۆنفرانسی ئیستانبولی رازینه‌بوو، ژیه‌ر کو هنده‌ک بریار د گرانبوون، مینا نه‌ردی سربیا و مونتنیگرو دی به‌ره‌فره بیت، دقیت سه‌ریه‌خویی بده‌نه بولگارستان و بۆسنا و هه‌رسکی، ده‌قه‌را ته‌سه‌لیایی بو یونانی به‌یته دان...هتد^(٤٦)، ژیه‌ر هندی کۆنفرانسی ئیستانبولی ب دووماهیک هات و کۆنسۆل و نوونه‌ر و ری‌کخه‌رین کۆنگره‌ی ئیستانبول بجه‌ه‌یلا،

پشتی ب دووماهیك هاتنا كۆنگرهى ب چەند رۆژان، سۆلتانى مەدحەت پاشا بۆ قەسرا خۆه گازىكر و پشتبەستن ب بەندى ۱۱۳ یى دستوورى ل ۵ شوبات ۱۸۷۶ مەدحەت پاشا بۆ وەلاتى ئىتالىا هاتە دوورئىخستن^(۴۷).

چەندىن بەهانە بۆ پىنگاڤا سۆلتانى يا بوورى هەبوون، مینا: گریدانا كۆنگرى ئىستانبولى ژ شوینوارىن مەدحەت پاشای بوون و ئەڤ كۆنگره بۆ ئەگەرى زىانئىكەفتنا دمۆلتا ئوسمانى، دىسا دیتنەك هەبوو كو مەدحەت پاشای نیازا گوهورىنا بنەمالا ئوسمانیان ب شەرىفین مەكەهى هەبوو، هەردىسا ل گورەى دیتنەكا دى، ناڤبرى حەزا وى ئىكى هەبوو كو بنەمالا وى حوكمى ل دمۆلتا ئوسمانى بکەت^(۴۸).

ئیک: ناڤه‌ڕۆکا یاسا بنه‌رمت و کارپێکرنا وی:

ئه‌ڤ یاسایا بنه‌رمت ژ (١١٩) به‌ندان پیکدهات و لسه‌ر (١٢) پشکان هاتبوونه دابه‌شکر، هه‌ر پشکه‌ک چه‌ند به‌ندان بخۆڤه‌ دگریت، د هه‌ر پشکه‌کیدا ئاماژه ب وان به‌ندان هاتیه‌دان ئه‌وین دکه‌ڤنه د ناڤ سنووری وان به‌نداندا، مینا پشکا ئیکی ژ به‌ندی ١ هه‌تا به‌ندی ٧ بخۆڤه‌ دگریت، د ڤان به‌نداندا ئاماژه ب پیکهاته‌یی ده‌وله‌تا ئوسمانی و وان مله‌ت و هه‌ریمین د ناڤ ده‌وله‌تا ئوسمانیدا، هه‌ردیسا ئاماژمی ب شیوازی ریشه‌برنی دده‌ت. د پشکا دوویدا ئاماژه ب مافین هاوڵاتیین ئوسمانی هاتیه‌دان. د پشکا سیییدا ئاماژه ب ئه‌نجومه‌نی و مزیران و ئه‌و کارین دکه‌ڤنه ژیر پیچییوونین وان هاتیه‌دان. د پشکا چاریدا ئاماژه ب فه‌رمانبه‌رین ده‌وله‌تا ئوسمانی هاتیه‌کر و ماف و ئه‌رکین وان هاتینه‌ دارشتن. د پشکا پیچیدا ئاماژه ب مه‌جلیسی گشتی هاتیه‌کر ئه‌وی ژ دوو مه‌جلیسان پیکده‌یت ئه‌وژی مه‌جلیسی مه‌بعوسان و مه‌جلیسی ئه‌عیان و چه‌وانیا هه‌لبزارتا وان و پیچییوونین وان و ئه‌رکی وان...هتد. پشکا شه‌شی باسی مه‌جلیسی ئه‌عیانا دکه‌ت و چه‌وانیا هه‌لبزارتا وان ژ لایی سۆلتانیشه. پشکا چه‌فتی تیشکی د هاقیزیته سه‌ر مه‌جلیسی مه‌بعوسان و چه‌وانیا هه‌لبزارتا وان و بۆچی ئه‌و ده‌ینه‌ دیتن، وه‌ک مه‌بعوسین ده‌وله‌تا ئوسمانی هه‌میی نه‌یین ده‌ڤه‌ره‌کا ده‌ستنیشانکری بتن. پشکا هه‌شتی ژی لسه‌ر ده‌زگایی دادومه‌رییه، تیدا ئاماژه ب چه‌وانیا کارکرنا دادگه‌هی دکه‌ت. پشکا نه‌هی ژی باسی دیوانا بلند یا ده‌وله‌تی دکه‌ت. پشکا ده‌هی لسه‌ر کاروبارین مالی بین ده‌وله‌تییه، تیدا ئاماژه ب هندی هاتیه‌کر کو نابیت باج بیی یاسا به‌یته و مرگرتن. د پشکا یازدی باسی شیوازی کارکرنا ویلایه‌تان دکه‌ت و ئه‌نجومه‌نین ڤان یه‌که‌یین کارگیری و کۆمبوون و هه‌ماهه‌نگیا پیدڤی هه‌بیت د ناڤه‌را واندا، هه‌روه‌سا د پشکا دوازدیدا ئاماژمی ب بواری په‌رومردا ده‌وله‌تا ئوسمانی دده‌ت و خواندنا بزۆری ئه‌وا دڤیت پراڤیا زارۆکین ئوسمانی بچه‌ قوتا‌بخانا... هتد^(٤٩).

دوو: مهجسی گشتی و پیکهاتهیین وی:

یاسایا بنهرهت نامازه ب پیکینانا مهجسهکی گشتی کرپوو، نهوی پیکهاتی ژ دوو مهجسان، مهجسی مبعوسان و مهجسی نهعیانان، دهمی روینشتین نهجومهنی ب ۴ مههان هاتبوونه دهستنیشانکرن، ژ چریا ئیکی تا دووماهیکا مهها شوباتی لدویف بهندی دستوریی ۴۲ دقیت ههردوو مهجس دئیک دهما و ل ئیک جه کۆم ببن، ب ئیرادهیا سۆلتانیه کو بهرههف ببیت یان نوونههکی فریکهت، روینشتن و نهروینشتنا مهجسی گریدای ههزا سۆلتانی بوون، کار و ئهرکی هه ر ئیک ژ شان مهجسان ب فی رهنگی بوون^(۵۰):

أ: مهجسی نهعیان:

لدویف بهندی یاسایا بنهرهتی یی ۶ ی وی مافی ددهته سۆلتانی کو نهندامین مهجسی نهعیان دامهزینیت، لی ب مهرجهکی کو ههژمارا نهندامین وی ژ سیکا نهندامین مهجسی مبعوسان نهبوریت^(۵۱). لدویف بهندی ۶۱ مهرجین ههلبژارتنا نهندامین مهجسی نهعیان نهفه بوون: دقیت ژیی وی ژ (۴۰) سالان کیمتر نهبیت، خزمهتهکا باش بو دهولهتی کرپیت و خۆدان رهوش و کرپارین باش بیت، ههلبژارتنا وان بو ههتا ههتاییه، نهندامین فی مهجسی ژ ومزیرین کهفن و زانایین ئایینی و مهزنین سهبرازی و بالیوزین کهفن دهاتنه ژیکرتن، مووجهیی سالانه یی نهندامین مهجسی (۱۰) هزار قوروش^(۵۲) بوون. ئهرکی مهجسی ناقبری دویشچوونا وان یاسایانه نهوین ژ مهجسی مبعوسان دهردکهفن و هویربوونا بابهتین یاسای، فی مهجسی مافی لادان و نهرازیبوونی ههبوو لسهروان یاسایین ژ مهجسی مبعوسان دهردچن، نهگهر دیت ههقدزه لگهل بهرژموهنندیین سۆلتانی و ئایینی ئیسلامی یان مهترسیه لسهر ئیمناهی دهولهتی، ب فی رهنگی دی یاسا هیته زقراندن بو مهجسی مبعوسان داکو لدویف تیبینیین مهجسی نهعیان گوهورپین ب سهردا بهینهکرن، پشتی رازیبوونا فی مهجسی یاسا دی هیته بلندکرن بو سۆلتانی، داکو رازیبوون لسهر بهینهکرن ویکهقیته دبواری جیبهجی کرنیدا^(۵۳).

ب: مهجسی مهبعوسان:

ئهف مهجسه ژ کومهکا ئەندامین دهینه ههلبزارتن ژ لای خه لکیشه ل بازنهیین ههلبزارتان پیکدهیت، هه نوونه رهکی مهجسی نوونه راتیا (۵۰) هزار هاولاتیین زهلام یین ئوسمانی دکر، ههلبزارتن ب شیوهکی نهینی دهاتنه ئەنجامدان، دقیت ئەندامی مهجسی بتنی کاری مهجسی بکته، نابیت د هه مان دهمدا دوو کاران ئەنجام بدهت، بتنی وهزیر دشین د ئیک دهمدا دوو کاران بکهن، دقیت هاولاتیی دهوله تا ئوسمانی بیت، زمانی تورکی بزانیته، دی بۆ ماوی ۴ سالان نوونه راتیا خه لکی کته، مووجهیی وی بۆ هه ره ساله کا یاسایی (۲۰) هزار قوروشن، لکه له هندهک مهزاختنیین دیتر یین گریدای کاری وان دهمی گهشتی دکه ن ژ پایتهختی بۆ جههک دی یان ب پیچهوانه^(۵۴).

دهرباره ی ههلبزارتنا سهروکی مهجسی و جیگرین وی، د مهجسییدا دی ناف هینه بلندکرن بۆ سۆلتانی و سۆلتانی دی ئیکی ههلبزیریته وهک سهروکی مهجسی و دوو یین دیتر ژ جیگرین ئیکی و دووی، روینشتنی مهجسی دی ب رهنهگکی ئاشکرای هینه ئەنجامدان، د هندهک بارۆدوخاندا نه بیت ئهوژی دهمی گهنهگشی لسه یاسا یان کیشهیه کا ههستیاری، ئهوژی ب داخوازکرنا ۱۵ مهبعوسین مهجسی، مهبعوسان پارێزیهندی (حه صانه) یا هه ی، ئەگه پرانی مهبعوسین مهجسی لسه رازیبوونی نه کهن، ناهینه گرتن و دهسته سهرکرن، یان دهمی کریاره کا کوشتنی دکهت و توهمهتا وی ئاشکرا ببیت، وی دهمی ئەندامهتیا وی دکه قیت، کاری قان ئەندامان دانوستاندن و تیینی و گهنهگه شهیه لسه وان رهشنقیسین یاسایی و پرسین دهینه مهجسی، مافی داخوازکرنا راسته کران د وی یاساییدا یی هه ی، مافی هه لویست دیارکرنی لدهمی گهنهگه شه دهیته کرن لدور بودجهیا گشتی یا دهولهتی یی هه یی، شیوازی دهنگدانی د مهجسی مهبعوساندا ب سی ریکان دهاته بجهئینان، ب ریکا نیشان واته

ب ریکا رابوون یان روینشتن یان بلندکرنا دەستی خو، یان ب ریکا کارتین سوور و سپی ب ریکا ئاشکهرایی، یان ژی ب ریکا کارتین سوور و سپی ب رهنگه کئی نهینی^(۵۵).

هەر رهنشئیسەکا یاسایی ژ مەجلیس مەبعوسان دەرکەفیت، پیدقی ب رازیبوونا مەجلیس ئەعیانا هەیه، مەجلیس ئەعیانا دویچوونا خو بو قی یاسایی دکەت و دەمی چ تیینی لدور یاسایی نەبن، دی رازیبوون لسەر وی یاسایی هیتەکرن، لی ئەگەر تیینی لسەر هەبن، دی داخووا راستقەکرنی ژ مەجلیس مەبعوسان کەن و رەوانە ی مەجلیس کەن، بو قی مەرەمی دی دوو دەستەک هیئە پیکئینان ژ هەردوو مەجلیسان و دویچوونا راستقەکرنی بریار ی کەن، دەمی ب دووماهیەک دەیت دی بریار ل مەجلیس مەبعوسان هیتە خواندن و پشتی قی چەندی مەجلیس ئەعیان دی رازیبوونی لسەر یاسایا بریارا ناقهاتی کەت^(۵۶).

سی: هەلبژارتنن خولا ئیکئی ل سەردەمی مەشرووتیەتا ئیکئی ل

سالا ۱۸۷۷:

هەندەک هاوڵاتیین ئوسمانی پیشوازیا راگەهاندنا دستووری کر، د وی باومرییدابوون ئەق چەندە دی بیتە ئەگەری دەرکەفتنا دەولەتا ئوسمانی ژ وان کیشەیین ناخۆیی و دەرقلە، گوهورین دی ب سەر ژیانای سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتیدا هیئ، دی سنوورەک بو وی بەرەلایی و دەستبەرداییا د دەولەتیدا هە ی هیتەدانان، ئازادی دی زیدە بت و دەستتێومردانا دەرقلە د ناف دەولەتیدا دی کیم بیت^(۵۷).

ل سالا ۱۸۷۷ سۆلتانی بریارا ئەنجامدانا هەلبژارتناندا، لی ژیهەر نەبوونا

یاسایا هەلبژارتناندا ل ۴ چریا ئیکئی ۱۸۷۶ (پینمایین دەمکی - Talimat-i Muvakkate)

هاتنە درئێخستن^(۵۸)، هەر چەندە یاسایا بنەرەت گۆتبوو: پیدقیە هەر ۵۰ هزار هاوڵاتیان نوونەرەک د مەجلیس گشتیدا هەبیت، دەهەمبەردا د رینمایین دەمکیدا هاتبوو، مەجلیس دی ژ (۱۳۰) مەبعوسان پیکهیت (۸۰) موسلمان و (۵۰) نەموسلمان بن،

دیسا یاسایا بنهرمت گوتبوو: دهنگان دی ب ریکا ئیکی و دووی هینه نهجامدان، لی ههلبزارتنین لدویف یاسایا رینمایین دهمکی هاتنه نهجامدان، ژبهه هندی ههلبزارتن ژ لایئ گهلی و ههلبژیرین لاههکیشه نههاتنه نهجامدان، بهلکو ب ریکا مهجسین کارگییری یین ویلایهتان و قهزا- ههریمداریان هاتنه نهجامدان^(۹۹)، د یاسایا بنهرمتدا ژیی خو کاندیدکرنی (۳۰) سال بوون، ل رینمایین دهمکیدا بیوونه(۲۵) سال، چونکی هیشتا چ یاسایین ههلبزارتن نهبوون و ویلایهت ژی د پر بوون ژ گهندهلیی، دیسا هاتبوو دیارکرن کو دقیت بهریژیر خه لکی وی دهقهری بیت یا خو لی د ههلبژیریت، خودان هندهک ئهرد بیت، هاوالاتیی ئوسمانی بیت^(۱۰۰).

ئهو کهسین ماف نهبیت خو بهریژیریکه نههقه بوون: هاوالاتیی ئوسمانی نهبیت، کار و خزمهتا دموهتهکا بیانی کریت، زمانی تورکی نهزانیت، نهگههشتبیته ژیی خو کاندیدکرنی کو(۳۰) سال بوون، خزمهتا کهسهکی کریت ل دهمی ههلبزارتنان، هاتبیته زیندانکرن ژبهه مفسبوونی، کهسین خودان رهوشتهک نهباش، هاتبیه زیندانیکرن د ئودهیین تاکه کهسیشه، ئهوین هاتینه بی بههرکرن ژ مافین وان یین مهدهنی و ئهوین دموهتین بیانی پشتهفانیا وان دکهن^(۱۱).

ویلایهت و ههریم و دهقهرین دموهتا ئوسمانی هاتبوونه دابهشکرن و بو ههر ئیک ژ فان ریژا مهبعووسان هاتبوو دیارکرن^(۱۲)، لدویف رینمایین دهمکی پیدفیبوو ههلبزارتن ل سهرتاسههری دموهتا ئوسمانی بهینه نهجامدان، کوردستان ژی پشکهک بوو ژ دموهتا ئوسمانی لهورا قیابا ههلبزارتن ل کوردستانی ژی بهینه نهجامدان^(۱۳).

ل ویلایهتا ئهزرهروم کو ژ سهنتههری ویلایهتی و سهنهقهین(قارس، بایهزید و ئهرزنجان) پیکدهتا پشته ههلبزارتن هاتینه نهجامدان، نهجام ب فی رهنگی بوون، چار مهبعووس ژ ویلایهتی هاتنه رهوانهکرن بو مهجسلی ئههوی ئهقهبوون(مهمهده موختار شهریف بهگ ئهفندی ژ ئهرزنجانی، حاجی رهئووف ئهفندی، حهلاجیان

ئەفەندی و تانیەل کاراجیان ئەفەندی). ل ویلایەتا سیواس ژى کو ژ سەنتەرى و ئەماسیا و قەرە حیسارا روژەهلات پیکدەتات، سى مەبعووس هاتنە هەلبژارتن ئەوژى(مەمەد عەلى ئەفەندی، حەجى ئەحمەد بەگ و ئاگوب شاهیان ئەفەندی). ل ویلایەتا مەعموورەت ئەلەعەزیز ژى ئەوا ژ سەنتەرى و ئەرغەنە پیکدەتات دوو مەبعووس هاتنە هەلبژارتن، ئەوژى(حەجى مەمەد ئەفەندی و حەجى مەحموود ئەفەندی) بوون^(٦٤).

ل ویلایەتین وانى و بەدلیسى هەلبژارتن نەهاتنە ئەنجامدان ژبەر هندی ژ قان ویلایەتان مەبعووس نەهابوونە هەلبژارتن. ل ویلایەتا دیاربەکر کو ژ سەنتەرى و سەنجەقین سیرت، میدین و مەلاتیایى پیکدەتات سى مەبعووس هاتبوونە هەلبژارتن، ئەوژى(مەمەد مەسوود ئەفەندی، مەحموود وەجدى ئەفەندی یى خەریوتى و ئوسیپ قازازیان ئەفەندی یى ماردینی)، هەردیسا ل ویلایەتا مووسل ژى کو بازنەیی وی هەلبژارتنن قى دەمیدا ژ مووسل، بەغداد، شەهرمزور، سلیمایى، کەریەلا، حلە و عوممارە پیکدەتات، سى مەبعووس بو مەجلىسى هەنارتن، ئەوژى(عەبدوڵرەحمان وەسفى ئەفەندی، عەبدوڵرەزاق ئەفەندی و مەناحم ئەفەندی)بوون^(٦٥).

چار: کارین مهجسی ل خۆلا ئیکى:

ل ۱۹ ئادار ۱۸۷۷ مهجسی مهبعوسان خۆلا خویا ئیکى ل قهسرا(دولماباخچه - Dolmabahçe Sarayı)دهستپیکر، مهبعوس هه می دبه رههف نه بوون، ژبه ر ئاستهنگین هاتن و چوون و گه هاندنی، هژمارا مهبعوسین ل مهجسی مهبعوسان به رههف بووین، (۸۴)بوون، ۳۲ مهبعوسین مهجسی ئه عیانان ژى به رههف بوون، رپوره سمین قه کرنی ب به رهه فبوونا سۆلتان عه بدولحه میدی دووی سه رۆکین هنارتیین بیانی و سه رۆکین تایفه یین ئایینی یین دمه له تا ئوسمانی و رپژه کا زیده ژ خه لکی هاتینه نه نجامدان، گۆتارا سۆلتانی هاته خواندن کو تیدا پیشوازی ل گریدانا مهجسی گشتی بۆ جارا ئیکى ل دمه له تا ئوسمانی هاته کرن^(۱۶)، و هۆکارین پاشفه مایی و گیروبوونا دمه له تا ئوسمانی هاته باسکرن، گرنگیا لیگه ریانان رپکین گونجای بۆ رابوونه قه یا دمه له تا ئوسمانی و کارکرن بۆ په ییدا کرنا وه که هفی و دادپه روه ری د نا قبه را ها ولا تیاندا و به لاقکرنا فیرکرنی و گرنگیا چاکسازیان د رپقه برنیدا، دیسا دگۆتارا خۆدا باسی نه ئارامیا هه ردوو ده قهرین سربیا و مونتینیگرو کر و رپزگرتنا خۆ بۆ هه می تایفه و ملله تین جودا دیارکرن، هه ردیسا سوپاسیا له شکه ری کر بۆ پاراستنا ئه ردی دمه له تا ئوسمانی^(۱۷).

د ئاههنگا قه کرنیدا سۆلتان رابوو ب دامه زاندا ئه حمه د وه فیق پاشا(۱۸۷۷-۱۸۷۷) وه ک سه رۆک بۆ مهجسی مهبعوسان، هه روه سا سه روه ر پاشا(۱۸۷۷- ۱۸۷۷) هاته دانان وه ک سه رۆک بۆ مهجسی ئه عیانان، ئه قه زیده کا فیه ک بوو بۆ سیسته ما نا قخویا مهجسی کو ئیک ژ به ندین وی دیبژیت پیدقیه سه رۆکی مهجسی ژ لایی مهبعوسانقه به یته ده ستنیشانکرن، هه روه سا ل ۲۰ ئادارا ۱۸۷۷ بۆ هه لبژارتنا دوو مهبعوسان بو جیگراتیا سه رۆکی مهجسی هنده ک نا ق بۆ سۆلتانی هاته فریکرن و وی ژ لایی خۆفه مهبعوسی ئیستانبولی شیخ به انه دین وه ک جیگری ئیکى و ئوه انیس هاواردیان وه ک جیگری دووی ده ست نیشانکرن^(۱۸).

پشتی قی چەندی دەست ب روینشتنا مەجلیسی ھاتەکرن، دانوستاندن
ئسەر بابەتی سیستەمی ناخۆیی یا مەجلیسی ھاتەکرن، مەبعووسین ئەرمانی
داخۆزکر بابەتی پەیرەوی ناخۆیی بو زمانی وان یی ئەتەووی بەیتە وەرگیران،
داکو بزانی بابەت ل دور چیه، لی داخۆزا وان ژ لای سەرۆکی ئەنجومەنی ھاتە
رەدکرن و سۆزا ھندی دا کو پشتی سالەکی ئەق یەکە بەیتە بجهئینان،
مەبعووسان پرۆژەیی یاسایا ھەلبژارتنان ئەوا ژ (۸۳) بەندان پیکدھات دانوستاندن
ئسەر کر، پشتی دانوستاندن ھاتینە ئەنجامدان یاسایا باسگری ھاتە پەسەندکرن،
ھەردیسا راستشەرکرن بۆ یاسایا ھەلبژارتنا ۱۸۶۴ ھاتەکرن، ب تاییەتی ئەوا
گریدای ب ئەنجومەنێن ویلایەتانشە، پشتی قی خۆلا مەجلیسی ۵۶ روینشتن
ئەنجامداین، ل ۲۸ خزیران ۱۸۷۷ مەجلیس ھاتە ھەلوەشاندن^(۶۹).

پینچ: مەجلیسی مەبعووسان و شەری ئوسمانی - رۆسی

۱۸۷۷ - ۱۸۷۸:

ل وی دەمی مەجلیسی مەبعووسان کۆمبوونین خۆ دگریدان، ھندەک کۆمبوونین دیتەر ژ دەرڤەھی توخیبین دەولەتا ئوسمانی دەھانتە بریشەبرن ل پایتەختی بریتانیا لەندەن، ژ لایئ بریتانیا، فرەنسا، ئەلمانیا، ئیتالیا، نەمسا و مەجەر لگەل دەولەتا رۆسی بییکو نوونەرین دەولەتا ئوسمانی بەشدارى کۆمبوونى بىن، قان دەولەتان ل ۳۱ ئادار ۱۸۷۷ پروتوکولەك ئیمزاکر و تیدا داخۆاز ژ دەولەتا ئوسمانی کر کو ریککەفتنەکا ئاشتیی لگەل مونتینیگرو ئیمزا بکەن، بو ھندی داکو دەستا ژ نیزیکی (۲۰) ناوچەداریین- ناحیە خو بەردەت، ب بەھانەیا وی چەندی کو زمانى خەلکى قان ناوچەداریان سلاڤینە و ئایینی وان مەسیحیە، ھەردیسا د ناڤ قى پروتوکولیدا داخۆازا ھندەك چاکسازیان کربوو، کو پیش دەم دەولەتا ئوسمانی سۆز دابوو لژیر چاقدیریا دەولەتین بیانی ئەنجام بدەن^(۷۰).

ل ۳ نیسان ۱۸۷۷ ئەڤ دەنگ و باسە گەھشتە دەولەتا ئوسمانی، پشتی حکۆمەتا ئوسمانی ئەڤ پروتوکولە دیتی، حکۆمەتی خۆاست مەجلیسی مەبعووسان ژى ب قى دەنگ و باسى ئاگەھدار بىن، ب قى مەرەمی سەفوەت پاشا ومزیری دەرڤە بۆ مەجلیسی مەبعووسان دیارکر، ھەلویستی حکۆمەتی لدور قى بابەتی یی رۆھنە و ئەڤ پروتوکولە ھاتیە رەدکر^(۷۱)، لى د ھەمان دەمدا ئامازە ب ھندی ھاتیە دان کو ئەڤ چەندە دى بیتە ئەگەری پەیداکرنا شەرەکی د ناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و رۆسیادا و ل قى دەمی مەجلیس ل ھیشیا دەرکەفتنا بریارەکا سۆلتانی بوو، بۆ ب دووماھی ھاتنا قى خۆلا مەجلیسی، سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد وەفیق پاشا ب شیۆەکی زارەکی مەبعووس بدووماھیک ھاتنا کارین مەجلیسی ئاگەھدارکر، سۆلتانی ئەڤ بریارە ب گورەى وی مافی و مرگرت، ئەوا ژ بەندا دستووری یا ژمارە ۷ وەرگرتی، کو دشیانین سۆلتانیدایە مەجلیسی ب ھەلوەشینیت، ب مەرچەکی ھەلبزارتین نوی د ماوی سی مەھاندا دەستنیشان بکەت^(۷۲).

شەش : هەلبژارتنیڭ خولا دووی ل سەردەمی مەشرووتیەتا

ئیکى ل سالا ۱۸۷۷ :

پشتى دەولەتا ئوسمانى ب بریارین پرتوکولا لەندەن رازینەبووی د ناڤبەرا دەولەتا ئوسمانى و رۇسیاییدا شەر پەیدا بوو، ئەڤ شەرە د ناڤبەرا راھیلان و رەڤینییدا و سەرکەفتن و شکەستنییدا بەردەوام بوو، هەتا گەهشتیە وی رادەى کو لەشکەرین رۇسى بووینە گەف ل سەر پایتەختى دەولەتا ئوسمانى و ئەڤ شەرە ل ۳ ئادار ۱۸۷۸ ب ئاگرەست و پیکهاتنا (ئەیاستیفانوس - Ayastefanos) ب دووماهیکەت، بو ماوہكى كورت وەك ئاگرەستەكى هاتە گریدان د ناڤبەرا هەردوو ئالیاندا، ئەڤ ئاگرەستە ب داخوازکرن دەولەتا ئوسمانى د ناڤبەرا دەولەتا ئوسمانى و رۇسیادا هاتە گریدان، و ب قى ئاگرەستى بریارین گران ل سەر دەولەتا ئوسمانى هاتنە جیبەجیکرن، ل قى دەمی هیزین رۇسى ل رۇژەلاتى هەتا ئەرزەرۇمى هاتبوون و ل لایى رۇژئاقای زى گەهشتبوونە دەڤەرا (یەشیلپورت-ئەیاستیفانوس)، ژبەر هندی ئەڤ پەیمانە ب قى ناڤى هاتبوو ب ناڤکرن، هەندەك ژ وان بریاران ئەڤە بوون، سەرپەخویى بەیتەدان بو بوسنا و هەرسک د کاروبارین ناڤخویدا، سربیا، مونتینیگرو و رۇمانیا دى ب رەنگەكى تەمام سەرپەخویى وەرگرن، قارس، ئەرداهان، باتوم و بایهزید دى هیئەدان بو دەولەتا رۇسیا... هەتد^(۷۳)، ئەڤ شەرە بو ئەگەر کو خەزینا دەولەتى نیڤ خالی بیت و د شیانین دەولەتیدا نەبوو ئەوان شکەستین نابووری و مرۇڤى قەرەبوو بکەت، دیسا ئەو هیزا خۇراگری نەما، ئەڤە بوونە ئەگەر حکۆمەتا ئوسمانى زنجیرەکا چاکسازیان ئەنجامبەت، ژ وان زى ڤەگەراندنا مەدحەت پاشای ژ دوورئیخستنى و وەرگرتنا قەرەكى دەرڤە ژ ئینگەلتەرا و پیکئینانا هەلبژارتنیڭ نوی بو مەجلىسى مەبعووسان، کو ئەڤە دژواریا کیشەیی ل سەر حکۆمەتى و بزاقا وی بو دیتنا چارەسەرپەکا بلەز دیار دکەت^(۷۴).

پشتى ب فەرمانا سۇلتانى خولا ئیکى یا مەجلىسى مەبعووسان هاتبە هەلوەشاندن، کار بو ئەنجامدان هەلبژارتنیڭ نوی هاتەکرن، ل مەهین ئەیلول و

چریا ئیکى ۱۸۷۷ هەلبژارتىن ل ویلايه تىن ئوسمانى ب گورەى رېنمايىن دەمكى ئەوین هەلبژارتىن ئېكى پى ھاتىنە ئەنجامدان، نە ل گورەى یاسایا هەلبژارتىن ئەوا مەجلىسى ل خۇلا خۇیا ئېكى پەسەندىكى و رەنگە بەرتەنگیا دەمى و كىشەيىن دەولەت تیدا دبووریت ھۆكارىن قى یەكى بن، د قى خۇلیدا ھژمارا مەبعووسان كىمتر بوو ژ یین خۇلا ئېكى، ل گورەى رېنمايان، پیدقى بوو ھژمارا مەبعووسىن مەجلىسى ۱۳۰ مەبعووس بن، لى ھژمارا مەبعووسان ۹۶ بوون، ژ وان ۵۶ موسلمان بوون و ۴۰ نەموسلمان و ھژمارا مەبعووسىن مەجلىسى ئەعیانا ژى ۳۸ بوون، ژبەرەى شەرى ل ئەنادولئ ھەى، نەشیان بەشدارىئ د هەلبژارتىندا بکەن^(۷۵).

سۆلتانى ئەندامئ ئیستانبولئ ھەسەن فەھمى ئەفندى کرە سەرۆكى مەجلىسى مەبعووسان و مەبعووسئ بورسا شیخ بەئەدین ئەفندى وەك سەرۆكى مەجلىسى ئەعیان دامەزراىد، مەجلىسى گشتى ل ۱۳ كانوونا دووی ۱۸۷۷ ئیکەم روینشتنا خۇ ئەنجامدا، ماوی روینشتنىن قى خۇلى چەند مەھەك بوون، بتنى^(۲۹) روینشتن ئەنجامدان^(۷۶).

د قان هەلبژارتىن خۇلا دوویدا ل ویلايه تىن كوردستانئ ئەنجام ب قى رەنگى بوون، ل ویلايه تا ئەرزەرۇم ئەوا ژ سەنتەرى ویلايه تى و سەنجەقین چالدىران، قارس، بایهزید و ئەرزىجانئ دوو مەبعووس ھاتنە هەلبژارتىن، ئەوژى(گىراگوس ئەفەندى و ھاجا دوریان ئەفەندى بوون، ھەرەسا ل ویلايه تا سیواس ژى ئەوا ژ سەنتەرى و سەنجەقین ئەماسیا و شەرق حیسارى پىكدهات، چار مەبعووس ھاتنە هەلبژارتىن، ئەوژى(ئىبراھیم بەگ، ئیھسانوللا ئەفەندى، ئەدھەم ئەفەندى و كیشورك ئەفەندى)بوون، ل ویلايه تا مەعمورەت ئەلەزیز ژى ژ سەنتەرى و سەنجەقا ئەرغەنى بتنى (مەحمود وەجدى ئەفەندى) ھاتبوو هەلبژارتىن، ھەردیسا ل ھەردوو ویلايه تىن وان و بەدلیسى، مینا هەلبژارتىن خۇلا ئېكى هەلبژارتىن نەھاتنە ئەنجامدان، ژ ویلايه تا دیاربەكرى ژى ئەوا ژ سەنتەرى و سەنجەقین مېردین، سېرت و مەلاتیایى پىكدهات، دوو مەبعووس ھاتنە هەلبژارتىن ئەوژى(حەجى مەسعوود ئەفەندى و ئوسیب قازازیان ئەفەندى)بوون، ژ بازنەیی مووسل، بەغداد، سلیمانئ، ھە، عوممارە...ھتد، سئ مەبعووس ھاتنە هەلبژارتىن، ئەوژى(عەبدولرەزاق ئەفەندى، مەناحم ئەفەندى و رەفەعت بەگ) بوون^(۷۷).

حهفت : شهري ئوسمانى - رۆسى ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ :

ئاگرهستا ئىياستىفانوس نهبوو ئەگەر شەر د ناڤهرا قان ههردوو دموهتاندنا ب دووماهيك بهيت، ئەف ئاگرهسته د بهرژموهنديا دموهتئين ئه ورپيدا نهبوو، ژبهركو دموهتا رۆسيا ل قان دهقهران بهيز كهفت و پارچهيين مهزن يين ئهردى ب دهست خوڤه ئينان^(۷۸)، ل ۲۴ نيسان ۱۸۷۷ ل دهقهرين ئەفلاق- رۆمانيايا نوكهيه و بوغدان- مولدوقايا نوكهيه جارهكا ديتر رۆسيا دهست ب شهري لگهل دموهتا ئوسمانى كر، و دوو بهروكين شهري يين سهركى د قى شهريدا ههبوون، بهروكى قهفقاسيا و بهروكى بهلقان، د قى شهريدا دموهتا ئوسمانى شكهست و كهلهك ژ ئهردى خو ژ دهستا، ب تايبهتى ل قان ههردوو دهقهرين باس ليكرى، ژبهر هندى دموهتئين(نهمسا، فرهنسا، برىتانىا و ئەلمانىا) دژاتيا ئاگرهستى كر و ل ۱۳ تيرمهه ۱۸۷۸ ب كورەى پهيمانا بهرلين، شهري ئوسمانى رۆسى ب دووماهيك هات^(۷۹).

ههشت: ههلوهشاندنا مهجلى مهبعووسان و ههلاويستنا ياسايا

بنههتى:

شهري ئوسمانى رۆسى يى سالا ۱۸۷۷-۱۸۷۸ ژ نيشانهيين دهستپيكي بوو يين پارچهبوون و ژناقچوونا دموهتا ئوسمانى، ژ لاى خوڤه سؤلتان عهبدولحهميدى دووى شكهستنا دموهتا ئوسمانى دشهريدا دا پال مهجلى مهبعووسان و بههانهيا شهري ب دهليشه ديت و ل ۱۳ و ۱۴ شوبات ۱۸۷۸ مهجلى مهبعووسان ههلوهشاندا دستوور لادا^(۸۰)، ههلبهت ئەف چهنده ئەگهري تاكانه نهبوو، بهلكو قى چهندي ئەگهري خو يين ناخووي و دهرقه ژى ههبوون، ئەگهري ناخووي ئەگهري دهرهونى بوو، هاوالاتيين ئوسمانى چ پيزانين و هايدارى ژ سيستهمى ئەنجومهنى و ههلبزارتن و نازادى نهبوون، چ پيزانين لدور قى سيستهمى ناڤهاتى نهبوون، ههرديسا جچاكي ئوسمانى ب گشتى و توركى ب تايبهتى تا وى سهردهمى ژلاى سؤلتان و

پادشاهانقە دەھاتنە بریقەبەرن، دیتنا وان بۆ سۆلتانی ئەو بوو کو ئەقە مافەکە ژ لایى خۆدایقە بو سۆلتانی ھاتیەدان، ھەرھەسا کاربەدەست، ، ریقەبەر، فەرمانبەر و نوونەرین دەولەتى و حکۆمەتى ھاندانا سۆلتانی دکر بو ژناقیرنا ئەنجومەنى و یاسایا بنەرەتى، ژبەرکو ئەق سیستەمى نوى د قازانجا واندا نەبوو، پتریا وان ھاتبوونە ھەلبژارتن لىسەر بنەمایى بەرتیل و پارەى^(۸۱)، ھەرھەسا دوورئىخستنا ئوسمانیین نووخواز مینا نامق کەمال، زىیا پاشا، سلیمان پاشا و مەدحەت پاشا بۆ دەرقلەى وەلاتى و نەمانا کەسین خۆدان سەنگ ل مەیدانى، ریقۆشکەرەك دى بوو بۆ ئەنجامدانانى کارى ژ لایى سۆلتانیقە، ئەگەرى دەرقلە ژى دەولەتىن ئەورۆپى یین مەزن د وى باومریدا بوون ب نەمانا مەجلىسى مەبعووسان دى شین پتر مایتیکرنى د دەولەتا ئوسمانیدا کەن، ژ بەرکو ب بۆچوونا وان رازیکرنا سۆلتانى و سەدرۆل ئەعزەمى بتنى ئاسانترە ژ رازیکرنا ئەنجومەنەكى مەبعووسانى ھاتیە ھەلبژارتن ژ لایى گەلیقە^(۸۲).

پهراویزین پشکا ئیکى

- (1) اورخان محمد علي، السلطان عبدالحميد الثاني حياته واحداث عهده، استانبول، ٢٠٠٨، ص٧.
- (2) Bayram KODAMAN, Osmanlı devletinin yükselişi ve çöküş sebeplerine genel bir baskış, Süleyman Demirel üniversitesi fen fakültesi sosyal bilimler dergisi, sayı:16, isparta, 2007, s.11.
- (3) نزار قازان، سلاطين بني عثمان بين قتال الأخوة وفتنة الانكشارية، بيروت، ١٩٩٢، ص٥٧.
- (4) عصمت برهان الدين عبدالقادر، دور نواب العرب في مجلس المبعوثان العثماني (١٩٠٨ - ١٩١٤)، بيروت، ٢٠٠٦، ص١١.
- (5) Bayram KODAMAN, a.g.e, s.15.
- (6) Ahmet RASIM, Osmanlı tarihi, c:2, Istanbul, 2000, s.163.
- (7) ئينكيشارى يان ب توركى ديبزنى(يەنى چەرى - Yeniçeri) پامانا وى ژى لەشكەرى ئويىيە، ئەو هيزرا لەشكەرى بوو ئەوا هاتىيە پيكتينان ژ زاوويين وان وهلاتين د هاتنه كؤنترؤلكرن ژ لايى دەولهتا ئوسمانيشه، ب تاييهتى كورپين مهسيحيان ل دمقهرين بهلقان و روومهلى، ئەق هيزه ل سهردهمى سولتان ئورخانى(١٣٢٦ - ١٣٦٢) هاتيه پيكتينان و ئەق تۇلازه دئينان و دكرنه موسلمان، سولتان باب و كهسوكارين وان ههميه و پتريا جاران ئەو كهنجين د ههلبزارتن، ئەو بوون ئەوين د ئازا و بهيت، فان رۆلهكى ديار د سياسهتا دەولهتا ئوسمانيدا ههبوو، مائيتيكرن د كاروبارين دەولهتيدا دكر، ئەق هيزه ل سهردهمى سولتان مهحمودى دووى(١٨٠٨ - ١٨٣٩) ل سالا ١٨٢٦ د مهراسيمه كيدا ب ناقى(الواقعه الخيرييه - روودانا خيرى - Vakay-i Hayriye) هاته ژناقبرن، ب مهرهما پيكتينانا لەشكەرەكى نوى، بۇ پتر پيزانينان لدور قى بابەتى تەماشەى قى ژيدەرى بکه:
- Sinan Can GÖKSEL, Osmanlı askeri düzeni ve yenicerililer, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi siyasa bilgiler fakültesi, Ankara, 2009 ss.10-88،؛

- (8) Mehmet Ali BEYHAN, Islahatlar ve buhranlar literature III.selim ve II.mahmud dönemi, Türkiye arařtırmaları dergisi, c:1, sayı 2, Ankara,2003, s.58.
- (9) Bülent TANÖR, anayasal gelişmeler toplu bir bakış tanzimattan cumhuriyete, türkiye ansiklopidesi, c: 1, istanbul, 1985, ss.23; Ali Akyildiz, sened-I ittifakin ilk tam metni, islam arařtırmalar dergisi, sayı:2, Ankara, 1998, s.211;Mumtaz SOYSAL, 100 Soruda Anayasanin anlami, istanbul, 1992, ss.45- 46.
- (10) Nurdal AGRAS, ikinci Mahmud dönemi islahat hareketleri ve ikinci Mahmudun öğretim faaliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans, selçük üniversitesi eğitim bilimleri enistitüsü ilköğretim anabilim dali sosyal bilgiler, konya, 2010, s.48.
- (11) Nurdal AGRAS, a.g.e, s.50.
- (12) Ali Akyildiz, A.g.e, s.215.
- (13) Ayten Can TUN
ALI, tanzimat döneminde osmanlı kara ordusunda yapılanma(1839- 1876), yayınlanmamış doktora tezi, türkiye cumhuriyeti Ankara üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih yakınçağ anabilim dali, , Ankara, 2003, s.30.
- (14) Mehmet AKTEL, tanzimat fermaninin toplumsal yansimasi, süleyman demirel iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi, sayı:3, isparta, 1998, s.182.
- (15) Mehmet AKTEL, a.g.e, s.184.
- (16) Enver Zliya KARAL, osmanlı tarihi, c: 5, Ankara, 2007, s.170.
- (17) Mehmet AKTEL, A.g.e, s.187.
- (18) Sarap TORUN, kırım savaşında hasta bakimi ve hemşirelik, yayınlanmamış doktora tezi, çokuruva üniversitesi sağlık bilimler enistitüsü deontoloji ve tıp tarih anabilim dali, Adana, 2008, s.20.
- (19) Yavuz ABADAN, osmanlı iparatoluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri, Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:14, sayı:1, Ankara 1968, s.15.
- (20) Yavuz ÖZDEMİR,Tanzimat fermaninin arka pilani, kastamonu eğitim dergisi,c:22,s:1, kastamonu, 2013, s.331.
- (21) Enver Zliya KARAL, A.g.e, s.174.

- (22) Üğür ÜNAL, sultan abdulaziz devri ve kara urdusu(1861-1876), yayınlanmamış doktora tezi,gazi üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakınçağ tarih anabilim dali, Ankara, 2006, s.189.

(۲۳) ناڤی وی یی درۆست محمهەد كهەماله، ل سالا ۱۸۴۰ ل باژیری تهكیرداغ یی ژ دایک بووی، ل سالا ۱۸۶۳ وهك وەرگیڕ دچیتە دناڤ باب ئەلعالیدا، د رۆژناما(تصویر الافکار)دا نفیسیین دژی حکومهتی دنفیسان، نامق كهەمال رۆناکبیر، هۆزانخان و شانۆخان بوو، بهشدارێ د کارو چالاکیی ئوسمانیین نویدا یا کری، پشتی رۆژناما وان هاتیه گرتن ژلای دموهتا ئوسمانییه دچیتە پارێس، ل سالا ۱۸۷۶ دبیتە ئەندامی شۆرایا دموهلتی، ئیکه ژ بناڤودهنگترین سیمایین میژوو یا تورکی، ل سالا ۱۸۸۸ وهغەر دکهت، بو پتر پیژانینان تهماشهی قی ژیدهری بکه:

iskender pala, Namik kemal ve tarihi biyografileri üzerine, edebiyat fakültesi basım evi, İstanbul 1988, ss149-155.

- (24) Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet Ankara üniversitesi dergisi, sayı:1, Ankara, 1970, s.20.
- (25) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, 1876 anayasasında mithat paşanın rolü ve fonksiyonu, otam, sayı: 5, Ankara, 2015, s.316.

(۲۶) ناڤی وی ئەحمەد شهفیق مهدهت پاشایه، ل سالا ۱۸۲۲ ل ئیستانبولی هاتیه سهر دونیایی، بابی وی ههچی حافز محمهەدی ئەو ب پهروههدهکا باش پهروههده کر، ل بچووکتایا خو جوویه د ناڤ دیوانا هومایونیدا و کارێ قهلهمداریا مهکتهبی دکهت، کارێ والیاتی یی کری ل نیش، تونا و بهغدادی، ئەڤ ئهرکه ب باشی بجه ئینا، دوو جار ان یی بوویه سهدرول ئەعزم، جارا ئیکێ ل سالا ۳۱ تیرمهه ۱۸۷۲ و بو سهدرول ئەعزم ل سهردهمی سۆلتان عهبدولعهزیزی و بو ماوی ۲ مهه و ۲۱ رۆژان دمیئیت سهدرول ئەعزم، و جارا دووی ژێ ل سالا ۱۸۷۶ ل سهردهمی سۆلتان عهبدولحهمیدی دووی و قی جاری ۴۹ رۆژان ما سهدرول ئەعزم پاشی ب فهرمانا سۆلتانی هاته لادان، ژ لئینهر و سهرکیشین یاسایا بنهرهت بوو، رۆلهکی مهزن د بهرههفکرنا یاسایا بنهرهتدا ههبوو، ل ۸ گولان ۱۸۸۴ ژلای پاسبهوانانقه دهیته کوشتن، بو پتر پیژانینان تهماشهی قی ژیدهری بکه:

Cem DOĞAN,Doğu ile Batı arasında bir türk filozofu Ahmet Midhat Efendinin hayati ve felsefi bilimsel düşünceleri üzerine, ekev akademi dergisi,,sayı:56, Ankara, 2013, ss.195-200; Bülent TANÖR ,a.g.e, ss.15-

18

- (27) Furkan Kadir GÜNEY, osmanlı devletinin tanzimat anlayışı ve tanzimatın kurumları,istanbul 2017, s.20.

(۲۸) ئەهف ئاڤه ل سهر نيزاما نوى يا كارگيرى ل دموهتا ئوسمانى هاتهदानان، ههروهسا سهردهميين مهشرووتى ل دموهتا ئوسمانى دهينه دابهشكرن ل سهر دوو سهردهمان، سهردهمى مهشرووتى يى ئيكي ئهوى ۲۳ كانوونا ئيكي ۱۸۷۶ دهستپيدكەت ههتا ۳۱ شوبات ۱۸۷۸، ههرديسان سهردهمى مهشرووتى يى دووى زى ۲۳ تيرمهه ۱۹۰۸ دهست پى دكەت و ل ۳۱ كانوونا ئيكي ۱۹۱۸ ب دووماهى دهيت، بو پتر پيزانينان تهماشهى فى ژيدهرى:

Nilüfer BEYATLI, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesinde irak olaylari, Ankara, 2005, s.6.

- (29) Zekerya KURŞUN,meşrutiyetin ilane ve kanun-i esasi, anadolu üniversitesi araştırmalar dergisi, Eskişehir, 2013, s.8.
- (30) Furkan Kadir GÜNEY, A.g.e, s.27.
- (31) irem KARAKOÇ, 1876 tarihli kanuni esaside yurutme organi, dokuz eylül üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:8,sayı:2, izmirç 2006, s.121.
- (32) Yılmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanlı meclis-I mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakültesi,c:26, Ankara, 2006, s.250.
- (33) irem KARAKOÇ, a.g.e, s.122.
- (34) Yılmaz KIZILTAN, a.g.e, s.260.
- (35) Sina AKŞİN, a.g.e, s.23.
- (36) Servet ARMAĞAN, Türkiyede parlamanto seçimleri, istanbul üniversitesi hukuk fakültesi, c:33, sayı 3-4, istanbul, 1967, s.47.
- (37) Sina AKŞİN, a.g.e, s.25.
- (38) Yavuz ABADAN, a.g.e, s.21.
- (39) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, a.g.e, s.327.
- (40) Yavuz ABADAN, a.g.e, s.23.
- (41) Sina AKŞİN ve diğerleri, osmanlı devleti 1600-1908, cem Yayınları, istanbul, 1990, s.155, Muzehher YAMAC,ilk Anaya(kanun-i esasisi),Balkan sosyal bilimler dergisi,c:3,sayı:5, Tekirdağ,2014, s.58.

(42) Aynı eser, s 59.

(43) عصمت برهان الدين عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٣٠.

(44) Ihsan EZHERLI, türkiye büyük millet meclisi(1920-1998)ve osmanlı meclisi mebusani(1877-1920),TBMM Yayınları, Ankara, 1998, s.190.

(45) Zekerya KURŞUN, a.g.e, s.11.

(46) Mithat aydin, osmanlı-ingiliz ilişkilerinde istanbul konferansi 1876nin yeri, Ankara üniversitesi dil ve tarih araştırmalar degiris, c:25, sayı:39, Ankara, 2006, ss.110-112.

(47) Yavuz ÖZGÜLDÜR ve Serdar ÖZGÜLDÜR, a.g.e, s.313.

(48) Sina AKŞİN ve Diğerleri, osmanlı devleti..., a.g.e, s.157.

(49) Şeref GÖZBÜYÜK ve Suna KILI, Türk anayasa metinleri, Ankara üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss.27-9;Yavuz ABADAN, a.g.e, S.20;Zekerya KURŞUN, a.g.e, s.12.

(50) Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet..., a.g.e, s.24.

(51) Serhan Kemal SAGI, meclisi mebusanda izmir mebuslari 1908-1918, yayınlanmamış doktora tezi, ege üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakınçağ tarih anabilim dali, izmir, 2014, s.12.

(52) قوروش درافه کی ئوسمانیه.

(53) Fahri BAKIRCI, Meclis uyelerinin aylık ödenekleri, yasama dergisi, Ankara, 2006, sayı 3, s.29.

(54) Fahri BAKIRCI, a.g.e, s.30.

(55) Seydi Vakkas toprak, ilk osmanlı parlamentosu ve seçimleri, sosyoloji dergisi, c:3, sayı:26, Adiyaman, 2013, s.176.

(56) Selda KILIÇ, 1876 meclisi mebusan ve seçim hazirliklari, otam, sayı:30, Ankara, 2011 ,s.29.

(57) Servet ARMAĞAN, a.g.e, s.9.

(58) Muzehher YAMAÇ, ilk anayasa(1876 kanun-i esasisi), balkan sosyal bilimler dergisi, c:3, sayı:5, tekirdağ, 2014, s.64.

(59) Selda KILIÇ, a.g.e, s.30.

(60) Seydi vakkas TOPRAK, a.g.e, s.177.

(61) Ahmet OĞUZ, Birinci meşrutiyet meclisinin kapatilmasinin sonuclari üzerine, c:25, sayı:2, Nevşehir, 1970, s.52.

(62) Selda KILIÇ, a.g.e, s.32.

(63) Muzehher YAMAÇ, s.67.

- (64) Selda KILIÇ, a.g.e, s. 33.
- (65) Ihsan GÜNEŞ ve diğçerleri, Türk parlamento tarihi(I ve II Meşrutiyet), TBMM Basımevi, Ankara, 1998, ss.11-13.
- (66) Servet ARMAĞAN, a.g.e, s.57.
- (67) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.54.
- (68) Hakan uzun, Türk demokrasi tarihinde I meşrutiyet dönemi, gazi üniversitesi eğitim fakültesi dergisi, c:6, sayı:2, kirsehir, 2005, s.150.
- (69) Ihsan EZHERLİ, a.g.e, s.195.
- (70) Hakan uzun, a.g.e, s. 152
- (71) Ferhat DURMAZ, 93 Harbinde büyük güçlerin politikaları ve osmanlı devletinde etkileri, kirikkale üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:5, sayı:2, kirikkale, 2016, s.113.
- (72) Hakan uzun, a.g.e, s.162.
- (73) Mithat AYDIN, ingiliz-rus ve osmanlı devletinin asya toprakları sorunu(1877-1878), Ankara üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi, sayı:38, erzurum, 2008, ss.264-265.
- (74) Ferhat DURMAZ, a.g.e, s.115.
- (75) Yılmaz KIZILTAN, a.g.e, s.269.
- (76) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.57.
- (77) Ihsan GÜNEŞ ve diğçerleri, a.g.e, ss.15-18.
- (78) Serpil SURMELI, Batum milletvekili Ahmed Fevzi Erdem ve savsat olayı, Ankara üniversitesi türkiye araştırmalar dergisi, sayı:26, Ankara, 2007, s.256.
- (79) Eylem TEKEMEN, Berlin kongresi ve osmanlı devleti 1878, yayınlanmamış yuksek lisans tezi, abant izzet baysal üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilim dalı, bulu, 2006, ss.31-32.
- (80) Hakki YAZICI ve Muammer DEMIRCI, 93 harbi(1877-1878 osmanlı rus savaşı)ndan sonra eskişehire yerleştiren göçmenler, türkiye araştırmalar enstitüsü dergisi, sayı:29, Erzurum,2006, s.267.
- (81) Ahmet OĞUZ, a.g.e, s.56.
- (82) Ahmet Ali GAZEL, Birinci meşrutiyet parlamantusunda parlamenter denetim,selçuk üniversitesi Türkiyat araştırmaları degisi, sayı:17, konya, 2005, s.291.

پشکا دووی

سەردەمی مەشرووتیەتا دووی ١٩٠٨

- تەومری ئیکی: سەرویهری دۆلەتا ئوسمانی د ناڤهرا هەردوو سەردەمینی مەشرووتیدا ١٨٧٨-١٩٠٨.
- تەومری دووی: کودەتایا ١٩٠٨ و ڤاگەهاندا مەشرووتیەتی.
- تەومری سییی: ڤەنگشەدانا ڤاگەهاندا مەشرووتیەتی ل سەر دۆلەتا ئوسمانی و کوردستانی.
- تەومری چاری: هەلبژارتنن سالا ١٩٠٨ ل دۆلەتا ئوسمانی و کوردستانی.

تهومری ئیکی

سەروەری دەولەتا ئوسمانی دناقبەرا هەردوو سەردەمی

مەشرووتیدا ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸:

پشتی ل سالا ۱۸۷۸ سۆلتان عەبدولحەمیدی دووی مەجلیسی مەعووسان هەلوەشانیدی و یاسایا بنەرەت ژ کارئێخستی، ب قی کریری دەستەلاتا سۆلتانی بەرفەرەتر بوو، ب تایبەتی پشتی چ رەنگشەدانین مەزن ب دویف قی پیشهاتیدا نەهاتین^(۱)، سەردەمەکی نوی و سەردەمەریەکا دەستەلاتی یا دژوار پەیدا بوو، هەندەک ژ پیشەرەوین نووخوایی و سیستەمی دەستووری، مینا نامق کەمال و مەدحەت پاشای ژ وەلاتی هاتنە دوورئێخستن، هەروەسا هەندەک نووخوایین دیتەر ب نەچارێشە دەولەتا ئوسمانی بجهیلا و قەستا هەندەک دەولەتین ئەورۆپی کر، داکو ژ دەست و ئیتوینا سۆلتانی رزگاربین^(۲)، پشتی سۆلتان شیای ئسەر هەفرکین خۆ زال ببیت و ئەو تەرا و بەراینی دونیایی کرین، پەنا بو دەستەلاتەکا ئیستیبەدای بر، ب تایبەتی دناقبەرا سالی ۱۸۸۰ - ۱۹۰۸ یدا^(۳)، پشتی قی چەندی سیاسەتا سۆلتانی دەولەتا ئوسمانی بەرەف ئاقارەکی تۆند و تیژییە بر، ئازادیین هاوالاتیان ب گشتی و بین نووخواز و رەوشەنبیران ب تایبەتی هاتنە قەیدکرن و بنپیکرن^(۴).

د دهولهتا ئوسمانیدا چالاكیین سیاسی بین قهشارتی و ئاشكرا دهستیپكرن، ب تایبتهتی پشتی سۆلتانی مهجلیسی مهبعووسان ههلهوشاندی و دستوور بۆ دهمهكی نهدیاركری لادای وپهنا بریه بهر سیاسهتهكا دژوار، ل سالا ۱۸۸۰ سۆلتان عهبدوولحه میدی دووی ب مههمه باشكرا رهوشا ئابووری پروگرامهك ئیخسته کاری، و پینگاڤهك ژ فی پروگرامی کیمکرا لهشکر و فههمانهرین دهولهتی بوو، ئهو گهنجین خودان باومرنامه و قوتابیین پهیمانگهه و زانکو و مهدهسان ب رهنگهکی قهشارتی دهست ب چالاکی و ریکهستنین سیاسی بین قهشارتی کر، ژ بهرکو وان ب مافی خود دیت بهینه دامهزراندن و کارین باش ب دهست خوقه بینن، مینا ل ۲۱ گولان ۱۸۸۹ ریکخراوهکا نهینی ب نافی(کومهلا ئیکهتیا ئوسمانی- جمعیهالاتحاد العثمانیه) ژ لایئ چار قوتابیین کۆلیژا پزیشکی یا سهربازیشه هاته دامهزراندن دوو ژفان دامهزرینهران کورد بوون(ئیبراهیم تهمووی ئهلبانی(۱۸۶۵ - ۱۹۴۵)، محهمهده رهشید یی چههرکهسی(۱۸۷۳ - ۱۹۱۹)، عهبدووللا جهودهت^(۶) یی عهههگیری و ئیسحاق سکوتی^(۷) یی دیاربهکری^(۸))، ره و ریشالین فی کومهلی بۆ ناقهراستا چهرخئ نوزدی و بزافا گهنجین ئوسمانی بین نووخواز دزقرن، ئهندامین فی کومهلهیی باومری ب نهجامدانا ریفورمان و نویکرا دهولهتی ههبوو^(۹)، هزرا دامهزراندنا فی ریکخراوی بو ئیبراهیم تهمووی قهدهگهریت^(۱۰)، د فی ریکخراویدا توفی ئوپوزسیون سۆلتانی ههبوو، دامهزرینهری کومهلی یی داخبار بۆ ب کومهلا کاربوناری یا ئیتالی^(۱۱)، ل سالا ۱۸۹۲ سۆلتان ئاگههدار بوو ژ فی ریکخراوی و پیرابوون دژی وان نهجامدان، هندهک ژ وان ریکخهران بۆ ماوی مهههکی هاتنه دهستهسهرکرن، وهکی(عهبدووللا جهودهت، شهفیق پاشای کریتلی، شهرفهههین مهعمومی و ئیسحاق سکوتی) پاشی هاتنه ئازادکرن^(۱۲).

جوداهی د ناقههرا بهریخودانا سۆلتانی و نووخوازین ئوسمانی بو ئازادیی ههبوو، سۆلتانی دگۆت: تاکو ئازادی بین بهرفرههه د دهولهتا ئوسمانیدا پهیدا بن، پیدقیه زهمینهسازیهک بو بهیته ئامادهکرن و دگۆت: نهزیی د پیکولا فی جهندیدا، لی نووخوازان دقیا گوهوپین و ئازادی ب رهنگهکی دهملدهست پهیدا بن و ژ

سۆلتانی دەستپێیکەن، سۆلتانی پشتی دستوور ژکارفێخستی، تورەکا دویشچوونی یا بەرفرەه پێک ئینابوو دەولەت پر کربوو ژ دویشەلاتیکین خۆ، بیهنا نووخوازان ب دویشچوونین بەردەوام تەنگ کربوو، سۆلتان د وی باومریدا بوو ب قی رەنگی دی شیت هەفرکین خۆ کۆنترۆل کەت و سنوورەکی بۆ چالاکیین وان دانیت^(۱۲).

خەلکی دەولەتا ئوسمانی ژ سیستەمی وەرگرتنا باجی نەدرازیبوون، ب تایبەتی پشتی ل سالا ۱۹۰۶ دوو باج یین زینە هاتینە راگەهاندن، ئەوژی باجا بەهەمی چاندنی و باجا ئازەلان بوون، قان باجان هاوالاتیین هەژار بەلەنگاتر لیکن، خەلکی دژاتیا قان باجان کر و وەک هەلوێستەک بەشداری د هەلبزارتنی خۆجھی یین شارموانیادا نەکر، ب تایبەتی ل قەستەمونیه (باژیپرەکە دکەفیتە باکووری وەلاتی تورکیا، هەقسنووڕە لگەل باژیپین بارتن و کارابوکی) و ئەرزەرپۆمی^(۱۳)، ژ لای خۆقە دەولەتی پیکۆلا چارەسەرکرتنا قان کیشەیان دکر ب ریکا فریکرتنا دەستەیین دویشچوونی، ئەق دەستەیه دەهاتن، بی کو قەکۆلینین پیدقی بکەن و دزقپین و بارودۆخ هەر وەک خۆ دما و رەموش ئالۆتر لیدهات، هەندەک جارن ژێ کاربەستین نافخۆ دەهاتن گوهارتن، بۆ هندی داکو خەلک بەیتە رازیکرن^(۱۴)، پشتی قان دەستەکان دویشچوونا خۆ بدووماهیەک دئینا دیاردکر کو ئەق پشترپیه و تیگچوونە پەیدا دبن ب دەستپیشخەری و پالدا نا ئیتیحادیان ئەوا سەنتەری وی دکەفیتە باژیپری پاریس، لی پشتی قی چەندی ئەق بزاق و پشترپیین نەرازی ژ سیستەمی باجی و ئەو بی دادیا هەی د شیوازی وەرگرتنا ویدا، ل زۆریهیا هەریم و ویلاپەتین دەولەتا ئوسمانی بەریه لاق بوون، مینا (بایبووورت، مووسل، سیواس، ترابزۆن و مەقدونیا) ژ لای خۆقە حکۆمەتی ریکارین ئیمناهیی یین دژوارتر گرتە بەر و گەلەک ژ قان کەسین چالاکی ئەنجامدان، هاتنە بنچاقرن^(۱۵).

رەموشا ئیمناهیی د دەولەتا ئوسمانیدا نەیا جیگیر بوو، لایەنگرین کومەلا ئیتیحاد و تەرەقی بەردەوام هاندانا خەلکی دکر بۆ نەدانا باجی و دیاردکر کو خەلکی شیانین دانا باجا نەماینە و رەموشا وان هەند ئالۆز بوویە، وەختە رەموش ژ بەر دەست دەرکەفیت و بۆ بدەستقەئینانا مەرەمین خۆ، ئیتیحادیان دکۆمبوونەکا

خۆدا ئاماژە ب پەیدا کرنا زەمینەکی ئازاوهگیر کربوو و ژ لایەنگرین خو خواست کو هندهک کاربدهستین حکۆمهتی بین ئیداری و لهشکەری ل دهقەری بکوژن، ب قی شیوهی رابوون ب کوشتنا فهڕماندی لهشکەری ئەحمەد پاشای ل ترابزوونی، پشتی بکوژ ناجی بەگ هاتیه دەستهسهڕکرن دیار بوو کو ئیکه ژ ریکخستین ئیتیحادیان و ژ لایێ حکۆمهتیقه هاته بدارقه کرن^(۱۶).

ل ئەیلولا ۱۹۰۶ ژ لایێ کۆمهکا ئەفسەری ئەشکەری سییی ل سەلانیک (باژیرەکه نوکه دکهفیتە وهلاتی یونانی) کۆمه ئەک ب ناغی (کۆمه لاً نازادیکخوآزین ئوسمانی) دامەزراندن، ئەق کۆمه ئە ب رەنگه کی بلەز د ناغ هیزین چه کداردا بە لاق بوو، لایەنگرین کۆمه لی بین لهشکەر و سقیل رۆژ بو رۆژی د زیدەبوونیدا بوون، ئەو کۆمه ل و چالاکشانین ل ئەورۆپا کاردکر، ل دەستپیکێ چ هزر بو قی کۆمه لی نەدکرن، لی پشتی بوورینا دەمه کی کیم، بو جهی سەرنجا هەمی لایەنین هەقدژ بو سیاسەتا سۆلتانی، ئەق کۆمه ئە روله کی بەرچاق دبینیت ل کو دەتایا ۱۹۰۸، پتیریا ئەندامین قی کۆمه لی گەنج بوون بین لهشکەر و دەرچووین کولیژان^(۱۷)، ئایدولوزیا وان ملله تپەرۆمەر بوون و داخوآزا ئەنجامدانا ریفۆرمین بلەز دکر، سەرکیشی کۆمه لاً ئیکگرتن و بوژاندنا ئوسمانی ئەحمەد رزا ل سالا ۱۹۰۷ رابوو ب ئیکگرتنه کی لگەل کۆمه لاً نازادیکخوآزین ئوسمانی ئەوا ریکخستین باش ئەنجامداین ب تایبەتی ل ناغ هیزین لهشکەریدا و ناغی ئیکگرتنا خو کره بوژاندنا ئیکگرتنا ئوسمانی^(۱۸).

ژ روودانیڤ بهرچاڤ ییڤ فی سهردهمی، گریڤانا کونگری دووی یی ئیتیحاد و تهرهقی بۆ ل ۲۹ کانوونا ئیکى ۱۹۰۷ ل پاريس، پشتی بیست روینشتان کۆنگره بدوو ماھیک هات و لسه سى خالیڤ سه رهکی ریککهفتن، ئه وژی:

۱. سۆلتان ژ دهسته لاتی بهیته لادان.

۲. پیکئینانا مهجسه کی د دهوله تا ئوسمانیدا و مافین هه می هاو لاتیڤ ئوسمانی بهینه پاراستن، هاو لاتی هه می وهک ههڤ و نازاد بن د ماف و ئه رکاندا.

۳. پیکئینانا دهسته کهکی بۆ خه باتکرن و بدهسته ئینانا قان نارمانجین هاتینه دیارکرن^(۱۹).

ب فی رهنگی خه باتا وان دهستیپکر و چالاکیان و مرار بخۆڤه دیت، مینا خۆپیشانان و نه دانا باجی و دروستکرنا گروپان د ناڤ لهشکه ریڤا، ب ئومیدا رزگار بوون ژ حوکمی بی دادی، ل زۆریه یا دهڤه رین دهوله تا ئوسمانی نه ئارامی و تۆند و تیژی پهیدا بوون، ب تایبه تی ل کوردستانی ل دهڤه رین بهدلیس، وان، ئه رزه رۆمی و ترابزۆن رهوش ئالۆزتر بوو، خه لکی رازی نه بوو باجی بده نه دهوله تی، هه ژاریی سنوور بهزاندن، بی چاره یی و به ئنگازیی په رین خۆ بسهر هاو لاتیاندا کیشا بوون، ب تایبه تی ییڤ کوندنشین، ئهڤ هاو لاتیه دوو جار ان دهاتنه شه لاندن و تالانکرن جاره کی ژ لایى ناغایان و خۆدانین ئه ردیڤه و جاره کی ژى ژ لایى باجین دهوله تیڤه و کریار و رهفتاریڤ فه رمانبه رین و مرگرتنا باجی بسهر چ هه نه^(۲۰).

تەوهری دووی

کودەتایا ۱۹۰۸ و پراگەھاندنا مەشرووتیەتی:

رۆناکبیر و رەوشەنبیر و زانایین ئوسمانی ئەوین ھزیرین وان ھەقدژ لگەل سیاسەتا سۆلتانی ل دەستیپکا سەدەمی بیستی د بەرھەقی و چالاکیین کارادابوون، ئارمانجا وان یا سەرەکی دانانا سنوورەکی بوو بۆ کارین نە ئاسایی یین سۆلتانی و سیاسەتا وی یا دژوار و پری زۆرداری، و قەگھوستنا دەولەتا ئوسمانی ھەر وەکو وان دگۆت ژ دەولەتا بی ئازادی و پاشقەمای بۆ دەولەتەکا ئازاد و پیشکەفتی و دانانا سنوورەکی بۆ دەستتیمردانین دەولەتین بیانی د ناڤ دەولەتا ئوسمانیدا^(۳۱).

ئەڤ بزاف و چالاکیین سیاسی و کۆمەلایەتی ئەڤین باس ل سەر ھاتیە کرن، ئامازەبوون بۆ ھندی کو دی ھندەک گوھورپینین ریشەیی د دەولەتا ئوسمانیدا لدور گوھارتنا سیستەمی دەولەتی پەیدا بن، قی چەندی ژی دوو فاکتەر ھەبوون، ئیک لسا لا ۱۹۰۵ ل رۆژھەلاتا ئاسیا دەولەتا یابانی ئەوا سیستەمی دستوروی ھەی شیا بسەرکەڤیت ل سەر دەولەتا رۆسیایی کو ئیک بوو ژ دەولەتین زلھیز و مەزن یین جیھانی، دیسا بزافا دستوروی ل ولاتی ئیرانی ل سا لا ۱۹۰۶ خەلک شیا ل سەر دەستھەلاتدارین خۆ بسەرکەڤیت و دامەزراندنا مەجلیسی

مەبعوسان راگەھاند، قى چەندى دياركر كو ئەف سىستەمى دستورى ھەقدى نىنە لگەل قورئانا پىروز، ب بۆچوونا رۇناكبيرىن ئوسمانى، دەولەتا ئوسمانى زى دى شىت ب پەيرەموكرنا سىستەمەكى دستورى سنوورەكى بۇ دەستتۆمەردانىن بيانى دانىت و خۆ ژ قى رەوشا ئالۆز دەرباز كەن و بارى ھاوالاتىن خو بەرەف رەوشەكا باشتر بەن^(۲۲).

لسەر ئاستى نىفدەمولەتى دەولەتا ئوسمانى د بەرتەنگىدا دبوورى، پاشايى برىتانىا(ئىدواردى ھەفتى-Edward VII- ۱۹۰۱- ۱۹۱۰) و قەيسەرى رۇسيايى(نىقولايى دووى- Nikolay II ۱۸۹۴- ۱۹۱۷)رابوون ب گرىدانا رىككەفتەكى ل ۹ خزيران ۱۹۰۸ ل مینائى(رىفال - Rival)لسەر دەريايى بەلتىك ب نافى(ئەنگلو- رۇسى)، د قى پەیمانیدا ئىك ژ بەندىن وى گرىداى دانا رىشەبرنا ئوتونومى بۇ مەسیحىين مەقدونیا^(۲۳).

ھەرھەسا ل ھەرىما مەقدونیا چالاكىين دژاتىكرنى بۇ سۆلتانى زىدە بوون، د ھەموو كۆمبوون و خۇپىشانداناندا ب دەنگىن بلند داخاوازا سىستەمەكى دستورى دكر، تەلگراف لدور قى چەندى بۇ قەسرا يلدز كو جھى سۆلتانى بوو ھاتبوونە بلندكرن، ل تىرمەھا ۱۹۰۸ پړانیا ئەو چالاكىين ل دەقەرین رۇمەلى دەھاتنە ئەنجامدان، ژ لايى كۆمەلە ئىتىحاد و تەرەقىشە ھاتبوون رىكخستن^(۲۴).

ئەو پىشھاتا بوویە ئەگەرى راستەوخو یى كودەتايى، رىككەفتنا رىفال بوو، ئەوا لدور پارقەكرنا ئەردى دەولەتا ئوسمانى د ناقبەرا دەولەتىن بيانیدا ھاتىەگرىدان، ئەنجام نەدانا كارقەدانەكا بەیز دژى قى رىككەفتنى ژ لايى دەولەتا ئوسمانىشە، بوو جھى سەرسورمانا ئىتىھادىان، لەورا ب ھەمى ھیزا خو دژى قى چەندى راوہستىان و دياركر ئەف بریارە ب چ رەنگان ناھىتە قەبوولكرن^(۲۵).

ل ۳ تىرمەھ ۱۹۰۸ نیازی بەگ^(۲۶) سەركردى باژىركى رسنە(باژىركەكە دكەفىتە باشوورى رۇژئافايى وەلاتى مەقدونیا) رابوو ب ياخیبوونەكى ب یاوەریا(۴۰۰)كەسىن لەشكەر و سقىل یىن خۇبەخش قەستا جىای كر و دياركر

تهومری سییی

رهنگه‌دانان راکه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی ل سهر دهوله‌تا

ئوسمانی و کوردستانی:

راکه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی و بریارا نه‌نجامدانا هه‌لبزارتنان ده‌ستپیکه‌کا نوی بوو ل دهوله‌تا ئوسمانی بو سیسته‌مه‌کی نوی و ب دووماهیکه‌هاتنا ده‌سته‌لانا سؤلتانی ب راکه‌هاندنا دستوری ل ۲۳ تیرمه‌ه ۱۹۰۸ ل ته‌فایا دهوله‌تا ئوسمانی د ناچه‌را ته‌خه‌کا ده‌ستنیشانگری یا هاوالاتیاندا که‌یفخوشی و ئاهه‌نگگیران و دهریرینا هه‌ست و سۆزان هه‌بوو، ئەف چهنده ببوو جهی خوشیی بو ته‌خه‌کا دیارگری، چ موسلمان یان نه موسلمان بن، ب تایبه‌تی ره‌وشه‌نبیران^(۳۱)، ئیتیحادیان تا راده‌کی زه‌مین خوشکر بوو بو فی چهندی و به‌ره‌ه‌قیین خۆ ل زۆریه‌یا ویلایه‌تین دهوله‌تا ئوسمانی کربوون، ب راکه‌هاندنا دستوری ده‌ست ب بلندکرنا درووشما کرن و به‌ره‌ف کوچک و ده‌زگایین کارگیری بین دهوله‌تی ب ریکه‌فتن داکو کۆنترۆلی لسه‌روان فه‌رمانگه‌ها بکه‌ن و سویندا دستوری ژ کارمه‌ندیان وان بخۆزان و ب هاتنا شان که‌سان، خه‌لکی هه‌وارکرن(هه‌ر بژیت سؤلتان!) ئی ئەندامین ئیتیحادیان دیارکر ئەف چهنده ب رهنجا وان هاتیه نه‌نجامدان و سؤلتانی چ رۆل د فی چهندییدا نینه^(۳۲).

راگه‌هاندنا دستووری كه‌یفخووشی ل هندهك ویلایه‌تین دهوله‌تا ئوسمانی په‌یداكر، ل ۲۵ تیرمه‌هی خه‌لكی ئیستانبولی یین موسلمان و مه‌سیحی و جو‌هی پینكشه دمه‌كه‌فتنه سه‌ر جادان و كه‌یفخووشیا خو دمه‌ری‌ی و درووشم بلند كرن، به‌ره‌ف بابل عالیظه چوون و ژ لایئ سه‌دروول ئه‌عه‌زمی سه‌عید پاشایظه هاتنه قه‌بوولكرن، ئاخفتنكه‌ری قان خو‌پیشاندهران مافه‌رومر(ته‌لعه‌ت پاشا)بوو، ئیك بو ژ پشرومین ئیتیحادیان، پاشی سه‌ره‌دانا هندهك نه‌زاره‌تان كر، وه‌کی نه‌زاره‌تا جه‌نگی و مالی و نا‌فخوویی و د قان سه‌ره‌دانا ئا ژ كارمه‌ندی قان نه‌زاره‌تان خواست، سیندا دستووری بخوینن و ب ده‌نگین بلند درووشمین(وه‌كه‌ه‌فی، ئازادی، براهه‌تی)دگوتن و ل رۆژا ۲۶ تیرمه‌ه ب خو‌پیشاندانین مه‌زنشه به‌ره‌ف قه‌سرا سولتانی ب رپكه‌فتن و شیان سوزا دمه‌رئ‌یخستنا لی‌بوورینه‌كا گشتی ژ سولتانی و مرگرن و داخو‌ازكر هندهك فه‌رمانبه‌رین ده‌وله‌تی ژكاری وان به‌ینه دمه‌رئ‌یخستن، لی ل ده‌سته‌پیکئی سولتان لسه‌ر قی داخو‌ازی رازینه‌بوو^(۳۳)، ئه‌فسه‌رین ئوسمانی ئه‌وین ئه‌ندام د كۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قیدا ب ده‌نگین بلند دگوتن: ب گیانی خو دی دستووری پاریزین و موسلمان و ئه‌رمه‌ن به‌ه‌قرا ل جاده‌یان رپیشان ئه‌نجامدان و باس ل براینیا موسلمان و ئه‌رمه‌نیان دكر^(۳۴).

ل ویلایه‌تین عه‌ره‌بی یین ئوسمانی ژی تا راده‌کی كه‌یف و شادی هه‌بوو، ل به‌یروتی ئه‌فسه‌رین پله به‌رز یین حكۆمه‌تی ب چاقه‌کی بگۆمان ته‌ماشه‌ی قی پینشاهاتا نوی كر، لی خه‌لكی موسلمان و مه‌سیحی یین باژیری لگه‌ل هندهك له‌شكه‌ران خووشیا خو دمه‌ری‌ی و كوولانی ب باژیری ب سلوگانین كوده‌تاگی‌ران هاتنه خه‌ملاندن، هه‌روه‌سا ل شامی خه‌لكی پيشو‌ازی ل قی پيشه‌اتی لگه‌ل ئه‌فسه‌رین له‌شكه‌ری كر، مه‌بعووسین ئیتیحادیان شیان كۆنترۆلا باژیران بیخنه ژیر رکیفا خو و ئه‌و فه‌رمانبه‌رین به‌رتیل خو‌ر و نه‌زان ژ كاری وان هاتنه دوورئ‌یخستن^(۳۵).

ل پتیریا ویلایه‌تین ده‌وله‌تا ئوسمانی ته‌خه‌كا خه‌لكی پيشو‌ازی ل كوده‌تایا ۲۳ تیرمه‌هی كر، ل هندهك ده‌قهران نه‌بیت، وه‌کی ئه‌لبانیا ل هندهك ده‌قهران

پیشوازی لیتهاته کرن وهکی دهفهره ئاقلونیا(دهفهرهکه ل وهلاتی ئەلبانیا)، لی ل هندەك دهفهرین دیتەر چ کارفهدان بخۆفه نهدیتن، وهکی دهفهره ئیشکودرا(ئەف دهفهره ژێ دکهفیته وهلاتی ئەلبانیا)، هندەك ژ دەستدانا مافین خۆ دترسان بهرامبهری مهسیحیان، ههروهسا مهسیحیین یاکوفا و ئیپهك(دوو دهفهرن ل وهلاتی کۆسۆفۆ)، نهفرت ل هزرا وهکههقیی دکر لگهه موسلمانان و وان دگۆت: ههردهمی دادگهه بنهمایین شهریعهتی بکارنهئینن، دی ژ کاری وان هیته دهرنیخستن، لهو ب چافهکی نهریتی تهماشهی مهشرووتیهتی دکر^(۳۶)، ل جهین دیتەر یین دهولهتا ئوسمانی وهکی ل سهری ئامازه پی هاتیهکرن، پیشوازی و خۆشیین خهلی هاتبوونه دیارکرن ب پهیداکرنا سیستهمهکی دادپهروهر، ژبهرکو خهلیک تیر ببوو ژ حوکمی زولی و زۆرداری و باجین گران^(۳۷).

کارفهدانا کودهتایا ۱۹۰۸ ل کوردستانی:

دوو گروپین کوردان مهشرووتیهت ب دلئ وان نهبوو، لایهتهک ئەو بهگ و عهشیرهت و ئاغایین د ناف پیکهاتیی سوارین ههمیده دا بوون و گروپی دووی ژێ ئەو کهسین خۆدان پله و پۆستهیین جوداجودا د ناف دهولهتا ئوسمانیدا و خۆدان بهرژمونهندیین کهسوک و مافدار ژ سۆلتان عهبدوولحه میدی و سیستهمی هه^(۳۸).

ئەف پیشهاتا نوی د ناف تهخا پۆناکبیرین کورداندا ب خۆشی و کهلهزانی هاته و مرگرتن، ئەگهری قی چهندی دهرکهفتنا هندەك تیگههین نوی بوو، مینا براینی، نازادی و وهکههقی، ب گورهی قان تیگههان باس ل براینیا ئوسمانی دهاتهکرن، لی د بابهتی نهتهومهییدا کوردان چ ههفگرتن دین دیار د ناقههرا تهخین پۆناکبیر و رهوشهنبیرین کورداندا نهبوو، هندەك کورد ههبوون ههست ب کورد بوونا نه دکر، ئەفجا چ ژبهر بهرژمونهندیین وان بیت، چ ژبهر تیگههشتنا وان بیت، وان پشت بهستن ب ئایدولوژیا دهولهتی دکر، مینا ئیسماعیل هقی بابان، پاشی بوو مهبعووس د مهجسیدا لسهر لیستا ویلایهتا بهغداد و هندەك کوردین دیتەر بوونه

پیشروئین هزرا ره‌گه‌زیه‌رستیا تورکی، مینا سلیمان نه‌زیف و زیبا گوک ئەلب، هنده‌ک کوردین دیتەر هه‌بوون پشته‌قانیا مه‌شرووتیه‌تی دکر و بوونه ستوینین ديار د بزاقا سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیا کوردیدا و ریکخراو کۆمه‌ل و کۆفار ده‌رئێخستن و خزمه‌تا کوردینێ کر، مینا عه‌بدولقادر نه‌هری^(٣٩)، ئەمین عالی به‌درخان، شه‌ریف پاشا^(٤٠)... هتد^(٤١).

رهنگه‌دانا کوده‌تایی ل ویلایه‌تا ئەرزهرۆمی ژێ هه‌بوو، د قی بواریدا گرتین سیاسی هاتنه‌ ئازادکر، پتریا قان گرتیان ئەو بوون ئەوین نه‌رازیبوونا خۆ هه‌مه‌به‌ری نه‌دانا باجی ده‌ری، ب تاییه‌تی ل سالین ١٩٠٦ - ١٩٠٧، ل ٦ ته‌باخ ١٩٠٨ خه‌لکی ئالا و درووشم بلندکر و ئاهه‌نگه‌کا مه‌زن به‌رپاکر و د ئاهه‌نگیدا هاوڵاتیین موسلمان و ئەرمه‌ن به‌شدار بوون و ئاخفتن ب ده‌نگین بلند ژ لایی ئاخفتنکه‌رین ئەرمه‌نی و ئیتیحادیان لدور براینی و دادپه‌رومیری و وه‌که‌ه‌قی و ئازادیی ده‌اتنه‌ گوئن، ئی سه‌ره‌رای ئەقا هاتیه‌ گوئن، خه‌لکی باژیری ناڤهاتی د که‌یف خۆشیه‌کا ته‌مامدا نه‌بوون، ژیه‌رکو ئەو هاوڵاتیین هاتینه‌ گرتن ل شوباتا ١٩٠٨ ژیه‌ر یاخیبوونا نه‌دانا باجی کو هژمارا وان دگه‌هسته ٧١ که‌سان و هیشتا د زیندانیه‌بوون^(٤٢)، ل ١٠ ته‌باخ ١٩٠٨ ئەو ژێ هاتنه‌ ئازادکر، پشتی قی پیشهاتی ب دروستی که‌یف و خۆشی و ئاهه‌نگ ل باژیری هاتنه‌ گیران، ل ٢٠ ته‌باخ ١٩٠٨ (سه‌یفولاً ئەفه‌ندی، حه‌جی شوکت خوجه و حه‌جی عارف ئەفه‌ندی) ژ پیشه‌روئین پشته‌رییا نه‌دانا باجی یا سالا ١٩٠٧ بوون هاتنه‌ ل باژیری سینوب ئازادکر و ده‌می فه‌گه‌ریاینه‌ ئەرزهرۆمی، ب شیوه‌کی قه‌هره‌مانانه هاتنه‌ پیشوازیکر^(٤٣).

کوده‌تایا ٢٣ تیرمه‌ه ١٩٠٨ ل کوردستانی کارقه‌دانین خۆ هه‌بوون، ئی ژ جهه‌کی بۆ جهه‌کی دیتەر جوداهی هه‌بوون^(٤٤)، ل ویلایه‌تا(مه‌عموورته‌ ئەلعه‌زیزه‌ خه‌رپوت) ل ده‌ستپیکێ خه‌لکی ب چافه‌کی گۆمانی ته‌ماشه‌ی قی پیشهاتی کر، ژیه‌رکو خه‌لکی باومری ب وان گۆتگۆتکان نه‌بوو، ئەوین هاتینه‌ گوین وان، ژیه‌ر هندی هه‌لوئیه‌تی پیشوازی کرنا کوده‌تایی ل ویلایه‌تا ناڤیری زۆر ئاشکه‌را نینه‌، ئی د سه‌ر هندی‌را ده‌نگویی کوده‌تایی ب ریکا پۆسته‌یا باژیری گه‌هسته ده‌قه‌ری و ل

٧ تهباخ ١٩٠٨ وهك ئاههنگهكا نيڤ فهرمى هاتهكرن و باژير هاته خهملاندن و وان خرقهبويان دهست ب دمربينا خوشيان كر، ههمى گرتيبن سياسي بين قى باژيري هاتنه نازادكرن، ههروهسا نهندامين ريخراوين ئهمهنى ب قى بريارى شاد بوون و تا رادهكى ب داوى هاتنا دهستهلاتا زوردارى و نياز پيدا بوونا سيستهمهكى دادپهرومربوو جهى خوشيا وان مرؤقين پيزانين لدور سيستهمى ناقبرى ههين^(٤٥).

ل ويلايهتا وانى راگهاندنا ياسايا دستورى ژ لايى واليغه ب گومانغه هاته پيشوازيكرن و ئاماده نهبوو زيندانيبن سياسي بين ئهمهنى بهردت، ههتا كو پيزانينين زيدهتر ژ نهزارهتا داد ومرنهگرتين، ب قى رهنكى ب پشتهقانيا خهلكى يا زيده واليى وانى ژ كارى وى هاته دوورئىخستن^(٤٦).

ل ويلايهتا دياربهكر مهشرووتيهت ب كهيف و شادى هاته پيشوازيكرن، هندهك ژ خهلكى دياربهكرى ب راگهاندنا دستورى كهيفخوش بوون، هندهك فهرامنبهريين بهرتيل خور و ئهفسهريين پله بلند تينهبن^(٤٧). كورددين ل ئيستانبوولى دژيان ب راگهاندنا دستورى ب كهيف بوون و رابوون ب جل و بهرگين كوردى خو پيجان و بهشارى د ئاههنگاندا كر، ديسا زيندانيبن سياسي ئهوين دزينداناندا هاتنه نازادكرن، قى چهندي ژى لدهق وان گرنگيهكا زور ههبوو^(٤٨).

ل ويلايهتا مووسل ژى ئاههنگ و دمربينا خوشيى ب رهنكهكى بهرفره نههاتبوونه ئهجامدان، قى چهندي ئهگهريين خو ههبوون، خهلكى مووسل شادى نهكرن چونكى پرانيا خهلكى وى موسلمان بوون و ب چاقهكى پيروز تهماشهى سؤلتانى دكر، ههروهسا پرانيا خهلكى مووسل كورد و عهرب بوون، پيشتر خهلكى قى ويلايهتى چ پيزانين و هوشياريين دروست لدور سيستهمى دستورى نهبوون، مينا زوربهيا هاوالاتيين ئوسمانى ئهوين ژ دمرقهى باژيران د ژيان، ههروهسا واليى مووسل هند ريك نهدابوو ئيتيحاديان چالاكيان بكهين^(٤٩).

تهومری چاری

ههلبزارتنین ساللا ۱۹۰۸ ل دهولته تا ئوسمانی

وکوردستانی:

ژیهر نهبوونا چ یاسایین ههلبزارتنان، ههلبزارتنین مهجسی بین ئیک ل ساللا ۱۸۷۷ ب گورهی رینمایین دهکی هاتبونه نهجامدان، ئی د قی خولا مهجسیدا یاسایا تایبته ب ههلبزارتنافه ل دهولته تا ئوسمانی ژ لای مهجسیفه هاتبوو درئیخستن، ئی هیشتا سؤلتانی رازیوون لسه نه کر بوو، لهو نه که فتبوو د بواری جیبه جیکرنیدا، ژیهر هندی ههلبزارتنین دووی ژی ل ساللا ۱۸۷۷ ب هه مان رینمایین دهکی هاتبونه کرن^(۵۰).

ب گورهی یاسایا ههلبزارتنان ئهوا ل ۱۸۷۷ هاتیه درئیخستن، هه ر سه نه جه قه کی باز نه یه کی ههلبزارتنان هه بوو، هه ر ناحیه کی ژی هوبه یه کا ههلبزارتنان هه بوو، ب گورهی قی یاسایا ههلبزارتنان هه ر مهبعووسه کی دهولته تا ئوسمانی دریرین ژ مافین (۵۰) هزار که سان دکر^(۵۱)، ئی ل وان جهین هژمارا وان ژ (۲۵) هزار که سان بووری، مهبعووسه ک رهوانه ی مهجسی دکر، ده می ریژا خو جهین ده قهره کی دبیته (۱۲۵) هزار که س، دی دوو مهبعووسان رهوانه ی مهجسی که ن، نه گه ر هژمارا وان بو (۱۷۵) هزار، دی سی مهبعووس هه بن، نه گه ر که هشته (۲۲۵) هزار که سان، دی چار مهبعووس هه بن، ب قی رهنگی هندی هژمارا خو جهان زیده تر بیت، مهبعووساتیا وان ژی زیده دبیت^(۵۲).

ههلبژارتن ب دوو قوناغان دهاتنه نهجامدان، ب ریکا دهنگدەریڻ ئیکى و دهنگدەریڻ دووی، واته دهنگدەریڻ ئیکى دى دهنگدەریڻ دووی ههلبژیرن و پاشی دهنگدەریڻ دووی دى مەبعووسان بۆمەجلیسی ههلبژیرن، واته ههلبژارتن ب ریکا راستهوخۆ نهبوون^(۵۳).

ب گورەى یاسایا ههلبژارتنا تاكو كهسهك بیته دهنگدەریڻ ئیکى، پیدقیبوو ئەف سالوخته لدهف ههبان، ژیی وی ژ ۲۵ سالان دەریاز بیته، نههاتبیته بی بههرکرن ژ مافین خو یین مەدهنی، هاوالاتیی دەولهتهکا بیانی نهبیت و چ گۆتگۆتکین ب قی رهنکی لسەر نهبن، ئەگەر ژیهەر بی پارهبوونی مفلس بوونی كهفتبیته زیندانی، پیدقیه جارەك دی ئەو بخۆ خو ژ قی توهمەتی خلاس بکەت و پاقریا كهسایهتیا وی بۆ هاتبیته فهگهپاندن، دیسا چ ریکرین یاسایی لسەر نهبن، ههردیسا مەرچین دهنگدەریڻ دووی ژى ههمان ئەف مەرجه بوون و ئەف مەرجه ژى لسەر زیدەکر بوون، خوډان رەوشتهکی باش بیته، د خزمەتا چ كهساندا نهبیت، چ زیدە یان کیم باجی بدەت، تۆشی چ کیشهیین کوشتنی و زیندانکرنی نهبیت^(۵۴).

مەرچین وان هاوالاتییڻ دقیا خو بهریژیریکهه بۆ مەجلیسی مەبعووسان، پیدقیبوو ئەف مەرچین دهنگدەریڻ دووی ل دهف ههبن و زیدەتری هندەك مەرچین دی وهکی، ژیی وی ژ ۳۰ سالیی بووری بیته، تورکیی بزانیته، پاشی ل سالا ۱۹۱۲ هاته دیارکرن کو پیدقیه تورکیی بزانیته بخوینیت و بنقیسیت^(۵۵).

ل ۲۴ تهباخ ۱۹۰۸ سهدرول ئەعزمی یاسایا ههلبژارتنان بۆ سۆلتانی بلندکر بو هندى رازیبوونی لسەر بکەت و سۆلتانی پشتی دویشچوون بۆ کری، فهرمانهك دەرئیخست و تیدا رازیبوونا خو لسەر یاسایا ناقبری دیارکر، د ناقبهرا مههین چریا ئیکى و کانوونا ئیکیدا ل سالا ۱۹۰۸ ههلبژارتن د دهولهتا ئوسمانیدا هاتنه نهجامدان^(۵۶)، نهجامین ههلبژارتن سالا ۱۹۰۸ ل دهولهتا ئوسمانی ب گورەى ئاکنجیین دهولهتا ئوسمانی هاتنه نهجامدان، ب گورەى سهرزیمیریا سالا ۱۹۰۶ - ۱۹۰۷ ریزا هاوالاتییڻ ئاکنجی ل دهولهتا ئوسمانی نیزیکی (۲۰۸۸۴۶۳۰) بوون،

هژمارا هاوولاتیین زهلام نیزیکی (۱۱۱۷۰۵۳۳) بوون^(۵۷)، کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقی سهرکهفتنه کا مهزن دههلبزارتناندا بدهستخۆقهئینا^(۵۸)، قی چهندی ژئ نهگهرین خۆ ههبوون، نهگهری سهرهکی یی قی سهرکهفتنی قهدهگهریت بۆ هندی کو ئیتیحادی نهو هیز بوو یا مهشرووتیهت راکههاندی و دهستههلات و شیانین سۆلتانی قهیدکرین، کۆمهلا نازادیخۆاز د قان ههلبزارتناندا ل چ دهقهران سهنگا خۆ نهبوو، چ دهستکهفتین باش بدهستخۆقه نهئینان^(۵۹).

ههلبزارتنی ۱۹۰۸ ل کوردستانی:

ههلبزارتن وهکی ههمی دهقهرین دیتر یین ئوسمانی ل ویلایهتین کوردستانی ژئ هاتنه نهجامدان، نهق ههلبزارتنه ژ لایئ کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقیشه دهاتنه چاقدیریکرن و دهستکاری د نهجامین واندا دهاتهکرن، ههلبزارتنان وان کهسین خۆ بهریژیر دکر بۆ مهبعووساتیا مهجلیس مهبعووسان ل پتریان قان دهقهر و ویلایهتین کوردستانی، مهبعووسین کۆمهلا ئیتیحاد و تهرهقی بوون، نهق بهریژیره ژ لایئ سهنتهری کۆمهلیشه دهاتنه بهریژیرکرن، خهلی کوردستانی د دهستنیشارنکرنا بهریژیراندا چ رۆلی خۆ نهبوو، کۆمهلا ناچهاتی دهمی ل کوردستانی مهبعووسین خۆ دهستنیشارنکرین، مضایهکی باش ژ هندی دیت، کو کوردستان دهقهرهکه ژ عهشیرهتان پیکدهیت د قی بواریدا وان قازانچ ژ قان عهشیرهتان دیت ب تاییهتی د بواری ب دهستهئینانا دهنگاندا، لهورا ل دهمی دیارکرنا مهبعووسان گرنگی ب قی لایهنی دا و نهو کهسین دهستنیشارنکرین و کرینه بهریژیرین خۆ بۆ مهجلیس مهبعووسان، پتریان وان نهندامین قان عهشیران بوون^(۶۰). سهرجهمی مهبعووسین کوردستانی دبوونه (۴۳) مهبعووس^(۶۱).

ل ۷ کانوونا ئیکئ ۱۹۰۸ مهجلیس مهبعووسان هاتهقهکرن^(۶۲)، ل ۳۱ کانوونا ئیکئ ۱۹۰۸ مهجلیس ب گۆتارا سۆلتانی ب رهنگهکی فهرمی هاته قهکرن، سۆلتانی د گۆتارا خۆدا نامازه ب هندی دا کو"پاریزهری مافین هاوولاتیین

ئوسمانى ل دەستپىكى خۇدايه و پاشى مللەت و مەجلىسى مەبعووسانە، ئەركى وە
 يى گىرنگ و پىرۆزە، ژبەر ھىندى دقەت رەفتار و كىرارىن وە ل دويف قى چەندى بن
 و وە ئاگەھ ژ وى ئەركى پىرۆز ھەبىت يى مللەتى دانايە سەر ملين ھەو، ئەركى
 ھەو ب گورەى ياسايا بنەرەت ب ھەو ھاتىەدان، ژبەر قى چەندى يى پىچەوانەى
 بنەمايىن دستورى كارەكى ئەنجام بەت، بلا بۇ يا ئاشكەرا بىت دەستپىكى ژ لايى
 منشە دى ھىتە سزادان، خۇدايى مەزن سەرفەرازا وە ب دەت و مللەت و وەلاتى مە
 پىارىزىت" (٦٣).

دەمى مەشرووتىەتەت ھاتىە راگەھاندن ھىشتا چ پارتىن سىاسى نەبوون،
 پشتى راگەھاندنا مەشرووتىەتى ژى مەرجىن پىدقى بۇ رىكخستىن و تەفكرتتا
 پارتان و دروستكرنا قان پارتان لسەر بنەمايەكى وەسا كو بشىن ل تەقايە دمولەتا
 ئوسمانى پىكۆلئىن رىكخستىن بەن، ژ وان كارىن ئەستەم بوو^(٦٤)، ژبەر قى چەندى
 كۆمەلە ئىتىحاد و تەرەقى باشتىن كۆمەل بوو د قى بوارىدا، ب تايبەتى دلایەنى
 لایەنگرو رىكخستىندا، ھەروەكى پىشتى ژى باس ھاتىەكرن كو كۆمەلە
 ئازادىخۇازان ژى تا رادەكى چالاكى ھەبوون، ھەر چەندە كۆمەلە ئىتىحاد و
 تەرەقى وەسا خۇ دياردكر كو وان ھەزىن ھەين بەرىزىرىن وان خۇدان باومرنامەيىن
 بلند بن و خۇدان زانستىن سەردەم بن، لى ھەلومەرجىن دمولەتا ئوسمانى ئەو
 نەچاركرن كو ل ھندەك دەقەرەن دەستان ژ قان مەرجان بەردەن و ل دور ھندەك
 كەس و لایەنان كۆمبىن كو وان چ باومرنامە و رەوشەنبىرى نەبىت، ئەق چەندە ژى
 قەدگەرەت بو ھىندى كو ئاستى رەوشەنبىرى يى قان دەقەرەن يى قەماى بوو، دىسا
 ئىتىحادى نەچاربوون وان كەسان بەرىزىركەن ئەوین خۇدان ناقدەنگ و سەنگا
 خۇ ھەى و خۇدان ئاخفتن ل قان دەقەرەن، ئەق كەسە ژى ل پترىا دەقەرەن دمولەتا
 ئوسمانى يان سەرۆك ەشیر بوون يان ژى ھندەك كەسین خۇدان مولك و
 سىمايىن بەرچاق يىن دەقەرەى بوون، ئەوین ھژمارىن مرؤقان يىن زىدە ب ئاخفتنا وان
 دكر، كوردستان ژى د ھەمان بارۆدوخاندا دبوورى^(٦٥).

د قان ههلبژارتناندا ل كوردستانى ئيتيحاد و تهرهقى سهركهفتنن باش بدهستخوڤه ئينان، ئيتيحاديان بهريزيرين بهيز دهستنيشانكرن و شيان سهركهفتنى بينن^(٦٦)، لدور ههلبژارتنان ل كوردستانى د گوڤارا(كورد تهعاون و تهرهقى غهزتهسى دا)د ژمارا خويا دوويدا گوټارهك لدور قى بابتهى ب ناڤى(ئيكه مين سهروميا مللهتى و هيزا بيكى - Milletin Ilk Egemenlik Gelin Alayi) هاتيه نڤيسين، ئامازهيى ب كيريا دهنگدانى دكته و وى هيزا چهكارا ئهوا خوڤان چهكىن تازه و نوى و راپيچاي ب جلگين لهشكهرى بين تازه، د ناڤ كوردستانيدا پاراستنى ژ سندوقا پيروز يا دهنگدانى دكهن، ئهوا سندوقا هاتيه خهملاندن ب وان عهزبانگين لگه ل و وان ههسپين ياومريا سندوقى دكهن و ب دهنگين بلند سرودين نشتيمانى بين دمهلهتا ئوسمانى دگوټن و سندوق لسهر سهرين وان بووا، ب تايبهتى دهمى ههلبژارتنن دووى^(٦٧)، ههروهسا خالهكا ديتير يا بالكيش ئهوه كو ههلبژارتن بين مهشايين د ناڤهرا كورد و ئهزمه ناندا ل كوردستانى، گهلهك جارن گهاشتن و تيكچوويى بين دمهركهفتين د ناڤهرا ههردوو ئالياندا، ئهڤ چهنده ژى د گوڤارين كورديدا هاتيه باسكرن، ههردوو ئاليان ههڤدوو تاوانباركويه ب دهستتيومردانى د دهنگدانيدا، ههرديسان زور جارا ئهزمه نان توهمهت داينه پال كوردان كو ئهوا ب گهفان دهنگين ئهزمه نان بو بهريزيرين خو دهن، د بهرامبهردا ئهڤ چهنده هاتيه ره دكرن و نهراستيا قى چهندى بو نهزارهتا ناڤخو هاتيه دياركرن^(٦٨).

ههروهسا سليمان كورپى حسين پاشايى ئهريزجاني د هژمارا(٩)يا گوڤارا كورد تهعاون تهرهقى غهزتهسى دا گوټارهك به لافكريه و تيدا دياردكته، پيدقيه كيشه بين قان ههردوو مللهتان ب ژيرانه بهينه چاره كرن، ژبهركو تيكچوون و نه مانا لايه نهكى دى بيته ئه گهر بو نه مانا يى ديتير ژى، ههروهسا قى كهسى چه ندين جارن هوشداريىن تيكچوون و ناكوكيىن د ناڤهرا ههردوو ئالياندا باسكويه، ههروهسا ديار دكته پيدقيه كورد پاريزم رين بو ئهزمه نا ل كوردستانى و ئهزمه ن ژى پاريزم رين كوردا بن ل ئيستانبولى، ژبه ر كو ئهڤ ههردوو نهتهوه ژ

نەتەوهییڤن كەقنار و رەسەن ییڤن قی دەفەرینە و پەویوەندیڤن كۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری ییڤن كەقنار د ناڤهرا واندا ییڤن هەین، ژبەر هندی دقیت ئەق چەندە ل دەمی ئەنجامدانا كریارا دەنگدانى ل بەرچاڤ بهیته وەرگرتن^(٦٩)، پشتی ئەنجامدانا كریارا هەلبژارتان ل هەر حەفت ویلایەتین كوردستانى رەوش ب قی رەنگی ل خواری بوو:-

ئیک: ویلایەتا ئەرزمەرۆم:

پشتی مەشرووتیەت هاتیە راگەهاندن و مەزنترین دەستكەفتا كودەتایا لەشكەری یا ١٩٠٨ ئەنجامدانا دەنگدانى بوو، بۆ پیکئینانا مەجلیسى گشتی ئەوی ژ مەجلیسین مەبعووسان و ئەعیان پیکدەت، ب قی رەنگی ل ویلایەتین جوداجودا دەنگدانى دەستپیکر و لدویف دانشتیین هەر ویلایەتەكی مەبعووس هاتنە رەوانەكەرن بو مەجلیسى مەبعووسان ل پتیریا ویلایەتان دەنگدان د ناڤهرا مەهین چریا ئیکى و كانوونا ئیکیدا هاتنە ئەنجامدان، دەنگدان ل ویلایەتا ئەرزمەرۆمی ژى ل مەها چریا ئیکى هاتنە ئەنجامدان، ژ ویلایەتا ئەرزمەرۆم (٧) مەبعووس هاتنە هەلبژارتن بۆ مەجلیسى مەبعووسان، پینچ ژ قان مەبعووسان ژ سەنتەرى ویلایەتی و دوو ژى ژ سەنجهقین سەر ب ویلایەتیقە بوون^(٧٠)، مەبعووسى ئیکى ژ سەنتەرى ویلایەتی ئەحمەد زبیا بەگ بوو^(٧١)، ئەحمەد زبیا بەگ ل سالا ١٨٥٣ ل (کیغی) یى هاتیە سەر دونیایی، كورپی شیخ یوسف ئەفەندیە، ل مەکتەبا تاییەتی یا خوآندی، ل بەغداد و بەسرا کارى موفەتشیا دادگەهى یا كرى، دەمی خو بۆ مەجلیسى بەربزیركری موفەتشی دادگەها مووسل بوو، ل ١٦ چریا ئیکى ١٩٠٨ ژ سەنتەرى ویلایەتا ئەرزمەرۆم ب ١٨٤ دەنگان هاتە هەلبژارتن، د مەجلیسیدا کارى سەرۆکاتیا مەجلیسى رسوماتا دکەت، ل خوآلا سییی یا مەجلیسى مەبعووسان جارەکا دی دەیتە هەلبژارتن^(٧٢)، مەبعووسى دووی ژ سەنتەرى ویلایەتی حەجى شەوکەت ئەفەندی بوو^(٧٣)، حەجى شەوکەت كورپی یوسف ئەفەندیە، ل سالا ١٨٧٣ ل ئەرزمەرۆم هاتیە سەر دونیایی، دەرچوویى مەدرەسییە، ل دەمی کارى مەلاتیى دکر، خو بۆ

ئەندامەتیا مەجلىسى بەرېژىرکەر، ل ۱۶ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ب ۱۸۷ دەنگان وەك مەبعووسى ئەرزەرمۆم ھاتە ھەلبىزارتىن^(۷۴).

مەبعووسى سىيى ژ سەنتەرى کاراکىن پاستارماجیان ئەفەندى يى ئەرمەنى بوو^(۷۵)، ل سالا ۱۸۷۳ ل ئەرزەرمۆم ھاتىە سەر دونیایى، کورپ کاراکىنیە، ل ئەرزەرمۆم مەکتەبا سانساریان بداوی ئینا، پاشى ل فرەنسا مەکتەبا چاندنى بدووماھیک دئینیت، پاشى دچیتە ئیتالیا و ل باژیرى جەنەوا زانکویى بدووماھیک دئینیت، ل دەمى خو بەرېژىرکەرى بو مەجلىسى ئەندازىارى کانزایى بوو، ل ۱۶ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ژ ئەرزەرمۆم ب ۱۶۹ دەنگان بو مەجلىسى مەبعووسان ھاتە ھەلبىزارتىن^(۷۶)، بو ماوھكى دبیتە بەرپرسى کارکیرى يى مەجلىسى و ل خولا دووی ژى ل مەجلىسى دبیتە ئەندام، يى داخبار بوو ب کۆمەلا سۆسیالیست یا ئوسمانى ئەوا ل سالا ۱۹۱۰ ھاتىە دامەزراندن، لدور قى کەسى تەلەت پاشا دبیزیت:- "ئەف کەسە ب رەنگەكى فەرمى ببوو ئەندامى ئیتیحاد و تەرەقى، ژبەر قى چەندى وەك خەلاتەك بەرامبەرى ئەندامەتیا وى د کۆمەلیدا ئەو بو مەجلىسى ھاتە دەستنىشانکرن"، ئەف کەسە ل رۇسیا دەیتە زیندانکرن، ژ بەرکو د ھندەك ئىسىنىن خۇدا ب رەنگەكى دژوار رەخنە ل رۇسیا و حکۆمەتا وى گرتبون، لى پشتى ھىنگى ب ناقبىزوانیا دەولەتا ئوسمانى دەیتە بەردان^(۷۷)، جارەکا دی دزقپیتە مەجلىسى و چەندىن پىزانىنىن ھەستیار یىن دەولەتى بو کومیتەیین ئەرمەنى فەدگوهیزیت، ژبەر کو ئەو ژى ئىک بو ژ ئەندامىن قان کومیتەیان، ل دەمەكى دبیتە سەرۆكى وان ھیزىن خۇبەخش ئەوین ھاتىنە پىکئىنان بو پاراستنا مافىن ئەرمەنان و دژایەتیکرنا دەولەتا ئوسمانى، بەشدارى دوان پشتەریياندا کرىە ئەوین ئەرمەنان دژى دەولەتا ئوسمانى بەرپاکرین، قى کەسى ژى مینا ھەموو وان ئەرمەنىن بەشدارى دریکخستىن سىاسیدا دکر، ناقى خو يى نھىنى ھەبوو و ناقى پاستارماجیانى يى نھىنى ئارمەن گارو بوو^(۷۸)، بەشداریا پشتەرییین ئەرمەنى یا کرى، مینا پشتەرییا وانى ۱۹۱۵ تەلەت پاشا د بیرمورىین خۇدا دبیزیت: پاستارماجیان سەرکردى قى پشتەرییى بوو، تەلەت پاشا سى جاران ژ پاستارماجیان خۇاستیە ببیتە وەزیر د

حكۆمهتا ویدا، مه‌رهما ته‌لعه‌ت پاشای ژ قی داخۆازی ئه‌و بوو، پێكهاته‌ك د ناڤه‌را ده‌وله‌تا ئوسمانی و بزافا ئه‌رمه‌نیدا په‌یدا ببیت، پاستارماجیان ل سالا (١٩٢٣) وه‌غه‌ردكه‌ت^(٧٩).

مه‌بعووسی چاری ژ سه‌نته‌ری ویلايه‌تا ئه‌رزه‌رۆم سه‌یفولا ئه‌فه‌ندی بوو^(٨٠)، ل سالا ١٨٥٩ ل ئه‌رزه‌رۆم ژ دایکبووی، ده‌می خو بو مه‌جلسی به‌ریژیرکری، هاریکاری داواکاری گشتی بوو، ل ١٦ چریا ئیکی ١٩٠٨ ب (١٩٨) ده‌نگان بو مه‌جلسی مه‌بعووسان ده‌یته‌ هه‌لبژارتن، د مه‌جلسیدا کاری سه‌روکاتیا مه‌جلسا ئه‌رزو حال کریه، ل خۆلا سیی ژ مه‌بعووسی ئه‌رزه‌رۆم بوو، د ماوی شه‌ری ئیکی یی جیهانییدا ب پیکئینانا هیزه‌کا بچووک رادبیت، ل هه‌ردوو ئه‌نیین شه‌ری یین ئارتقین و ئارداهانی دژی دوژمنین ده‌وله‌تا ئوسمانی شه‌ری دکه‌ت^(٨١).

مه‌بعووسی پینجی ژ سه‌نته‌ری ویلايه‌تی قارته‌کیس ئه‌فه‌ندی یی ئه‌رمه‌ن بوو^(٨٢)، کورپی سه‌رینگولیان ئه‌فه‌ندیه، ل سالا (١٨٧٠) ل ئه‌رزه‌رۆم یی ژ دایک بووی، مه‌کته‌با ملله‌ت بداوی ئینایه، ریقه‌به‌ری مه‌کته‌با گه‌دیک پاشا یا ئه‌رمه‌نی بوو، ئه‌ندامی کۆمه‌لا تاشناق ستون بوو، ده‌می ئه‌ندامه‌تیا وی د کۆمه‌لا ناڤبریدا ئاشکه‌را بووی، دهره‌قیت، لی ده‌یته‌ گرتن و زیندانگرن و فه‌رمانا سیداره‌دانی بو ده‌یته‌ ده‌رنیخستن، لی پشتی مه‌شرووتیه‌تی ئه‌و ده‌یته‌ ئازادگرن، پاشی خو ژ ئه‌رزه‌رۆمی به‌ریژیرکر ل ١٦ چریا ئیکی ١٩٠٨ ب (١٦٣) ده‌نگان بو مه‌جلسی مه‌بعووسان ده‌یته‌ هه‌لبژارتن، و ل خۆلین دووی و سیی ژ ئه‌ندامی مه‌جلسی بوو لسه‌ر لیستا ویلايه‌تا ئه‌رزه‌رۆمی، مه‌بعووساتیا کۆمه‌لا تاشناق یا کری، هه‌ردیسا ل سالا (١٩١١) کۆمه‌له‌ک ب ناڤی ئازادی و هه‌فگرتن ده‌یته‌ دامه‌زراندن دبیته جیگری قی کۆمه‌لی^(٨٣).

ل ١٦ چریا ئیکی ١٩٠٨ پشتی ئه‌نجامدانا هه‌لبژارتنا ل سه‌نجه‌قا ئه‌رزنجانی د ئه‌نجامدا ئوسمان فه‌وزی ئه‌فه‌ندی ژ ئه‌رزنجانی هاته هه‌لبژارتن^(٨٤)، پشتی هه‌لبژارتنا وی، ئه‌و هاته گونه‌هبارگرن ب هندی کو وی زولم یا ل ئه‌رمه‌نان کری

و مال و ملکین وان یین گرتین، ژیهرفی چهندی نابیت مروقیین زومی ل هاولاتیان دکهن، بهینه د مهجلیسیدا و مهبعووساتیا هاولاتیان بکهن، ژئهندامین مهجلیسی مهبعووسان خواست، رازینهبن لسهر ئەندامهتیا فی کەسی بو مهجلیسی، لی ئەف چهنده هاته رهدکرن ژ لایئ سهرۆکاتیا مهجلیسێه^(۸۵)، ئەف مهبعووسه ژ خیزانا ب نافودهنگ ل دهقهری توبجوئوغلاریه، کورئ حهجی سهدیق ئەفهندیه، ل سال(۱۸۶۲) هاتیه سهر دونیایی، دهرجووی مەدرهسییه، زمانین تورکی، عهرهبی و فارسی دزانین، ل سهر دهمی سؤلتان عهبدولحه میدی ئەو بو ماوهکی دهیته پهوانه کرن بو ئەرزهرۆم و دئیخنه ژیر ئاکنجیکرنا زورهملی ب مەرهما هندی کو د هندهک گوتاریین خودا رهخنهیین دژوار یین ئاراسته ی سؤلتانی کرین، لی ل دووماهیکی بی گونههیا وی دیار دبیت و جارەک دی قهدهگهریته ئەرزنجانی، پشتی ل سال(۱۹۱۲) مهجلیس دهیته ههلوهشاندن، قهدهگهریته ئەرزنجان و دبیته گوتاریبێژی مزگهفتا مهزن ل ئەرزنجان، د خولا سییی یا مهجلیسیدا بهشداریی دکهت^(۸۶)، ههردیسا ل شهرفی سهریهخویا تورکی بهشدارینکر و ژوان کەسان بوو یین ل دهستیپکی پشتهقانییا قهکرنا مهجلیسی مللهتی تورکی یی مهزن ۲۳ نیسان ۱۹۲۰ کر، ئوسمان فهوزی ئەفهندی دبیته ئەندامی مهجلیسی ب مهبعووساتیا ئەرزنجانی، ل سال(۱۹۲۶) دهیته خانهنشینکرن، پاشی ل سال ۱۹۳۹ وهغهر دکهت^(۸۷).

ل سهنجهقا بایهزیدی دهنگدان ب ههمان رهنگ ههلبژارتن هاتنه ئەنجامدان، لدور فی چهندی نقیسارهک ژ سهرۆکاتیا مهجلیسی مهبعووسان ئەحمهه د پزای^(۸۸) بو سهدرول ئەعزهمی دهیته فریکرن و د فی نقیساریدا ئامازه ب ههلبژارتن بایهزیدی هاتیهدان، خویادکته عهبدولقادر ئاغازاده سلیمان سودی ئەفهندی پتريا دهنگ یین بدهستخوڤه ئیناین، کەسهکه پیشوهخت ل ئەلهشگهردی بوو، ژیهرکو ئەف کەسه دانپیدانی ب یاسایی ناکهت، کارین دهرقی یاسایی یین ئەنجامداین، لهورا باشکاتبی دادگهها دهستیپکی ل دهقهری پیشنیار کریه کو مهبعووساتیا فی کەسی بهیته ههلوهشاندن، ههردیسا دیاردکته کو باشکاتبی (قهرهکلیسیایی) شامل ئەفهندی نیژیکی فی کەسی دهنگین بدهستخوڤه ئیناین، ئەف کەسه زی

چەندین جارانی یی هاتیە دادگەهەکر، ژبەر کریاریی وی یی خراب و نافۆدەنگیا وی یا نەباش، ژبەر قی چەندی دەستەیا پشکینی لقی سەنجەقی پینشیار دکەت کو باشکاتی مەجلیس کارگیری یا لیوایی عەبدولکەریم ئەفەندی وەک مەبعووسی بایەزیدی بەیتە دیارکر، ژبەرکو ئەف کەسە خۆدان رەوشتەکی باشە و سەربۆرین باش لدور قی ئەرکی یی هەین، هەر چەندە مەجلیس لیوایی لسەر ئەندامەتیا قی کەسی رازیبوویە، لی چونکی عەبدولقادر ئاغزادە سلیمان ئەفەندی ژوی پتر دەنگین وەرگرتین، سەرەرای سەربۆرین وی یی کریت ئەم نەشین بریاری لسەر قی بابەتی بەدین، ژبەر قی چەندی بریار بۆ مە وەک سەرۆکاتیا مەجلیس هاتیە فریکرن و ئەم ژی داخۆزی ژ سەدارەتی دکەین، بریارەکا گۆنجای لدور قی بابەتی بەت^(۸۹)، لی پستی باس لسەر کیشەیی هاتیەکر، عەبدولقادر ئاغزادە سلیمان سودی ئەفەندی بۆ مەبعووساتیا بایەزیدی ل مەجلیس مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(۹۰).

ل ۳۱ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ د مەجلیسیدا پستی هەندەک تۆهەت ئاراستەیا سلیمان سودی ئەفەندی کرین، لدور هندی کو وی هەندەک کارین خراب یی ئەنجامداین، لی ئەف خرابیە چ بوون؟ دژی کی ئەنجام داینە؟ دیارنەکرینە. چەندین مەبعووس لدور قی چەندی دئاخضن، مینا مەبعووسی دیرسم لۆتفی فکری بەگ کو دبیزیت ئەگەر چ بەلگەییی دروست لدور قی مەبعووسی نەبن، پیدقیە بزویترین دەم ئەندامەتیا وی ژ مەجلیس بەیتە پەرژاندن و دەستکاری خۆ بکەت، دیسا ئیسماعیل بەگ مەبعووسی گومولجینی ژی هەمان ئاخفتنان دکەت، ل دووماهیکی پستی دەستەکا هویربینیی دویچوونی دکەت، چ ل سەر دیارنابیت ل میژوویا لسەری هاتیە دیارکر، ب پتیا دەنگان مەبعووساتیا وی دەیتە قەبوولکر و دەست بکاری خۆ دکەت^(۹۱).

دوو: ویلایهتا سیواس:

ههلبژارتن ل ویلایهتا سیواس دهمی ل مهها کانوونا ئیکئی ۱۹۰۸ ب دووماهییک هاتین، ژ سهرجه می ویلایهتا سیواس (۱۳) مهبعووس بو مهجلیسی مهبعووسان هاتنه ههلبژارتن، پینج مهبعووس ژ سهنته ری ویلایهتی و (۸) مهبعووس ژى ژوان سهنجه قین سهرب ویلایهتا سیواسه، (۳) مهبعووس ژ سهنجهقا ئەماسیا، (۲) مهبعووس ژ سهنجهقا قهرهحیسار رۆژههلات، (۳) مهبعووس ژى ژ سهنجهقا توقات هاتنه ههلبژارتن^(۹۲).

مهبعووسی ئیکئی ژ سهنته ری ویلایهتا سیواس داگقاریان ئەفهندی یی ئەرمهن بوو هاتیه ههلبژارتن^(۹۳)، ئەه مهبعووسه ل ۳ کانوونا ئیکئی ۱۹۰۸ ژ سیواس ب ۱۲۴ دهنگان هاته ههلبژارتن^(۹۴)، داگقاریان ل سالا ۱۸۶۲ ل سیواس ژدایک بوویه، ل پاریس مەدرەسا چاندنی یا خواندی، دەرچوویی زانکویا سۆربوونه ل پشکا پیشه سازی، ل ئنستیتیوتا پاستور پاریس پشکا پزشکی ب داوی ئینا، پشتی ژ پشکا پزشکی دەرچووی، کاری پزشکی دکهت، د مهجلیسیدا کاری سهروکاتیا ئیدارمیا مهجلیسی دکهت، خۆدان هزرین سۆسیالیست بوو، ژ داخبارین کۆمهلا سۆسیالیست یا ئوسمانی بوو، ئیک بوو ژ ئەندامین کۆمهلا (نازادی و ههقهیمانی- حریه والائتلاف) ئەوا ل سالا ۱۹۱۱ هاتیه دامهزراندن، ل سالا ۱۹۱۵ ومهردکته^(۹۵).

مهبعووسی دووی ژ سهنته ری ویلایهتی حسنو بهگه^(۹۶)، حسنو بهگ ل سالا ۱۸۵۵ ل سیواس ژدایک بوویه، دەرچوویی پزشکی لهشکهریه، ئەو دکتور بوو ل نهخوشخانا لهشکهری ل هیزا لهشکهری چار، دهمی دهقهردار خانه نشین دبیت، پاشی خو بو مهجلیسی مهبعووسان بهربزرکر و ل ۳ کانوونا ئیکئی ۱۹۰۸ ب (۱۰۶) دهنگان بو ئەندامهتیا مهجلیسی لسهرب لیستا سیواس هاته ههلبژارتن، د مهجلیسیدا سهروکاتیا مهجلیسی تهندرستی دکهت، ل خولا دووی ژى ئەندامی مهجلیسی مهبعووسان بوو^(۹۷).

مەبعووسی سییی مستەفا زیبا ئەفەندی بوو^(۹۸)، دەمی داواکار ل دادگەها دەستیکی یا یوزگات، خۆ بۆ مەجلیسی مەبعووسان بەریژیرکر، ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۰۹) دەنگان وەك مەبعووسی سیواس هاتە هەلبژارتن، ل سالا ۱۸۶۰ ل سیواس هاتیه سەر دونیایی، ل مەدرەسە و مەدرەسا رۆشیدیە یا خۆاندی، د مەجلیسیدا کاتبیا مەجلیسی نافعه دکەت، د خۆلا دووی یا مەجلیسیدا هەمان ئەرکی ئەندامەتیستی خۆفە دگريت^(۹۹).

مەبعووسی چاری ژ سەنتەری سیواس عومەر شەوقی بەگە^(۱۰۰)، ل سالا ۱۸۷۰ ژدایک بوویه، نوژدارا ل فرەنسا یا خۆاندی، ل دەمی خۆ بۆ مەجلیسی بەریژیرکری نوژداری سەرەکی بوو ل نەخۆشخانەیا حەیدەر پاشا یا لەشکەری ب پلەیا(بینبازی)رامانا وی سەرکردی هزار مرۆفان، و ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ بو مەجلیسی ب (۱۴۵) دەنگان هاتە هەلبژارتن، د مەجلیسیدا دبیتە سەرۆکی ئەنجومەنی تەندروستی، ل خۆلین دووی و سییی ژی مەبعووسی سیواس بوو، ل ۳۰ کانوونا ئیکی ۱۹۱۰ یاسایەکی پیشکیشی مەجلیسی دکەت، لدور وان کریکارین کو بواری پیشەسازیدا ل دەولەتا ئوسمانی کار دکەن، ل سالا ۱۹۲۸ وەغەر دکەت^(۱۰۱).

مەبعووسی پینجی ژ سەنتەری سیواس ئەحمەد شوکرو ئەفەندی بوو^(۱۰۲)، ل سالا ۱۸۶۱ ل سیلیستری ژ دایکبوویه، کوپی سلیمان سەبری ئەفەندی، ل ئیستانبولی مەدرەسا والیدە سۆلتان بدووماهییک ئینا، پاشی ماف خۆاند، ل ۱۳ چریا ئیکی ۱۸۹۷ بو سیواس هاتیه نەفیکرن، ل سیواس ببوو ریژەبەری ئامادەیا سیواس، پاشی کاری مافپەروری دکەت، پشتی راگەهاندا مەشرووتیەتی خۆ ژ سیواس بەریژیر دکەت و ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۴۷) دەنگان بو مەجلیسی هاتە هەلبژارتن، و بەشداری یا کری د بزاقا سەریەخویا تورکییدا^(۱۰۳).

دەنگانی ل چریا ئیکی ۱۹۰۸ ل سەنجەقا ئەماسیە دەستیگیر، د فی دەنگانییدا سی مەبعووس رەوانەیی مەجلیسی کرن، عارف فازل ئەفەندی ل ۵ چریا

ئىككى ۱۹۰۸ ب (۸۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزارتىن و جودى ئەفەندى دەھمان رۆژدا ب (۹۴) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزارتىن، و ئىسماعىل ھەقى پاشا زى دەھمان ومختدا ب (۷۷) دەنگان بو ئەندامى مەجلىسى مەبعووسان^(۱۰۴).

سەبارەت سەنجەقا قەرەحىسار رۆژھەلات زى ل مەھا كانوونا ئىككى ۱۹۰۸ دەنگان ھاتبوو ھەلبىزارتىن، د قان ھەلبىزارتىناندا دوو كەس ھاتنە دەستىنشانكرن بو مەجلىسى ئەوژى عومەر فەوزى ئەفەندى بو ل ۳ كانوونا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۱۰۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزارتىن، و يى دووى زى سەدر ئەعزم مستەفا ئەفەندى بوو ل ھەمان مېژوو ب (۸۰) دەنگان ھاتبوو ھەلبىزارتىن^(۱۰۵). ژ سەنجەقا توقات توقات زى سى مەبعووس ھاتبوونە ھەلبىزارتىن بو مەجلىسى ل وان ھەلبىزارتىن ل چريا ئىككى ۱۹۰۸ ھاتىنە ئەنجامدان، و يى ئىككى مستەفا سەبرى ئەفەندى بوو، ل ۱۰ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۵۲) دەنگان بو مەجلىسى ھاتە ھەلبىزارتىن، يى دووى زى شىخ مستەفا ھەقى ئەفەندى بو ل ۱۲ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۴۷) دەنگان بو مەجلىسى ھاتە رەوانەكرن، يى سىيى زى ئىسماعىل پاشا بوو ل ۱۳ چريا ئىككى ۱۹۰۸ ب (۹۰) دەنگان ھاتە ھەلبىزارتىن^(۱۰۶)، چ نامازھىيىن زىدە سەر قان مەبعووسىن ھاتىنە رەوانەكرن بو مەجلىسى ژ قان ھەرسى سەنجەقىن سەر ب وىلايەتا سىواسقە نەدانە، ژبەر كو ئەف سەنجەقە تا رادەكى ژ سنوورى وىلايەتا سىواس د دووربوون، و ئەف سەنجەقە ناكەقنە د ناقا سنوورىن كوردستانىدا، و ل قان سەنجەقان كورد ھەبوون لى ب وى رادەى نەبوو كارتىكرنى د دەنگاندىا بکەن.

سى: وىلايەتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ھەلبىزارتىن ل وىلايەتا مەعمورەت ئەلەزىز- خەرىوت و سەنجەقىن وى زى ھاتنە ئەنجامدان، لى ھەلبىزارتىن ھەمى د ئىك رۆژدا نەھاتنە ئەنجامدان، واتە ل جەھكى ھەلبىزارتىن ب داوى دەھات و ل جەھكى دىتر ھىشتا دەنگان نەھاتبووكرن، ئەف چەندەزى قەدگەرەيت بو ھندى كو چ دام و دەزگەھىن سەربەخو وتايبەتمەند ب ھەلبىزارتىنان نەبوون، لەورا ئەف چەندە بوو ئەگەر كو دەنگان ل ھەمى وىلايەتان

د ئیک دەمدا نههینه نهجامدان و پیزانین و بهلگهیین تمام و ورد لسه شیبواز و ب ریقهچوونا پروسیسا دهنگدانی ب تاییهتی دهنگدانین دهنگدهرین دووی نین، لسه قان دهنگدانا پیزانینین زور ساده و لاواز لبهردهستن^(۱۰۷).

ژبه نهبوونا ژیدهران، د شیاندانهبوو ب شیوهکی تیر و تهسهل نامازه ب ههلبزارتنان ب هیتهدان و هه لومهرج و بارودوخی ویلایهتان و سهنجهقین وی بهینه پیشچاقرن، پشتی ههلبزارتن ب داوی هاتین، ل ویلایهتا مەعمورهت ئەلعهزیز (۶) کهس هاتنه ههلبزارتن و مافی مەبعووساتیا مەجلیسی مەبعووسین دموهلتا ئوسمانی بدهستخوئه ئینان و ئهرکی مەبعووساتیا ویلایهت و سهنجهقین خو ب ستویی خوئهگرت، ل سهنتهری ویلایهتی سی بهریژیران سهرکهفتن بدهستخوئه ئینا، ل ۹ چریا ئیکی ۱۹۰۸ عاسم بهگ شیا ب (۵۶) دهنگان سهرکهفتنی بینیت^(۱۰۸)، عاسم بهگ ل سالا ۱۸۷۳ ل خهرپوت ژ دایکبوویه، ل مەدرهسا رۆشديه یا خوآندی، کاری فهرمانبهراتیا دموهلتا ئوسمانی یا کری، ل دهمی خو بو مەجلیسی مەبعووسان بهریژیرکی ئەندامی دادگهها تهميز بوو^(۱۰۹). مەمهەد نووری ئەفهندی مەبعووسی دووی بوو ژ سهنتهری ویلایهتی ل ۹ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۷۸) دهنگان هاته ههلبزارتن^(۱۱۰)، مەمهەد نووری ئەفهندی ل سالا ۱۸۵۴ ل خهرپوت ژ دایکبوویه، و مەدرهسه یا خوآندی، کاری فهرمانبهیری ل دموهلتا ئوسمانی ئەنجامدایه، دهمی خو بهریژیرکی، هاریکاری ریقهبهیری پهرومدهی بوو^(۱۱۱). مەبعووسی سییی یی سهنتهری ویلایهتا مەعمورهت ئەلعهزیزیه حاجی زیائهدین ئەفهندی بوو ل ۱۷ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۵۸) دهنگان هاته ههلبزارتن^(۱۱۲)، ئەف مەبعووسه ل سالا ۱۸۶۶ ل خهرپوت یی ژ دایکبوویه، کویری رهشید ئەفهنديه، دەرچوویی مەدرهسا رۆشديه، دهمی خو بو مەجلیسی مەبعووسان بهریژیرکی، موتهسهرفی دیرسمی بوو^(۱۱۳).

ئەنجامین ههلبزارتنین سهنجهقین سهرب ویلایهتا مەعمورهت ئەلعهزیز ب فی رهنگی بوون، ل سهنجهقا دیرسمی لوتفی فکری بهگ وهک مەبعووسی مەجلیسی مەبعووسین دموهلتا ئوسمانی هاته ههلبزارتن^(۱۱۴)، لوتفی فکری بهگ ل سالا ۱۸۷۲ ل

گوموشخانه هاتیه سهر دونیایی، کورپی والیی کۆسۆقۆ حسین فکری پاشایه، ل
 سال ۱۸۸۰ مەدرەسا مولکی ب داوی ئینایه، پاشی بەرهق پاریس دجیت و یاسایی
 دخۆینیت، ژیهرکو ئەو ب کاری هەقدژیی بەرامبەری کریارین سۆلتان
 عەبدولحەمیدی رادبوو، جارجار هاتیه گرتن، کاری فەرمانبەریا دموهتیی ل
 باژیرین ئسپارتا بوردور یی کری، لی ژبەر دژایهتیا وی بۆ سۆلتانی ئەو نەچاربوویه
 بەرهق دەرغەهی وهلاتی بجیت، دیسا ل وهلاتی مسری کاری مافیەرورمیی یی کری،
 پشتی مەشرووتیهت هاتیه راگهاندن، هاته ئیستانبولی و پاشی خۆ بەریژیرکرژ
 سەنجەقا دیرسمی و دهیتە هەلبزارتن و د مەجلیسی مەبعووساندا خۆدان
 چالاکیهکا باش بوو، چونکی خۆدان باومرنامە بوو و کەسەکی رەموشەنبیر و
 تیگەهشتیبوو، بەردەوامی دایه کاری سیاسی هەتا پشتی راگهاندنا کۆمارا
 تورکیا ل ۲۹ چریا ئیکی ۱۹۲۳ و پشتی هەلبزارتن دهیتە کرن جارەک دی خۆ بۆ
 مەجلیسی تورکیایی مەزن بەریژیردکەت، لی ئەو ناهیتە هەلبزارتن، ئەق کەسە
 بکار و کریارین خۆ ببوو جهی دلتهنگیا کەمالیان، لەورا ل دادگەهین ئیستیقلال
 هاتیه دادگەهکرن لی دشیت بی گونەهیا خۆ دیاریکەت، تا دووماهیکا ژیی خۆ ل سەر
 کاری مافیەرورمیی یی بەردەوام بوو دەمەکی یی بوویه سەرۆکی ژوورا مافیەرورەران،
 و ل سال ۱۹۳۴ وەغەر دکەت^(۱۱۵).

ل سەنجەقا مەلاتیا ژی دوو مەبعووس ل هەلبزارتنین سال ۱۹۰۸ دهیتە
 هەلبزارتن، یی ئیکی محەمەد تەوفیق ئەفەندی بوو ئەوی شیای ل ۲۷ کانوونا دووی
 ۱۹۰۸ ب (۲۴) دەنگان بو مەبعووساتیا مەجلیسی مەبعووسان سەریکەقیت^(۱۱۶)، ئەق
 کەسە ل سال ۱۸۵۸ ل مەلاتیا ژ دایکبوویه، ئەرکی فەرمانبەریا دموهتیی یا کری،
 دەمی خۆ بو مەبعووساتیی بەریژیرکری، داواکاری گشتی بوو ل دادگەها
 تەرابزونی، و ل خۆلا دووی ژی یا مەجلیسی مەبعووسان هەمان ئەرکی نوزینەرآتیا
 مەجلیسی ب ستۆیی خۆقه گرتیه^(۱۱۷)، مەبعووسی دووی یی سەنجەقا مەلاتیا
 ئەحمەد حەمید ئەفەندی بوو، ئەوی شیای ل ۲۷ چریا دووی ۱۹۰۸ ب (۴۴) دەنگان
 بیته ئەندامی مەجلیسی مەبعووسان^(۱۱۸)، ئەق کەسە ل سال ۱۸۵۱ ل مەلاتیا هاتیه

سەر دونیایی، مەدرەسا یا خوێندی، کاری راوێشکاریا یاسایی یا کری، و ل ۱۱ ئەیلوول ۱۹۱۱ وەغەر دکەت^(۱۱۹)، پشتی مرنا فی مەبعووسی ب گۆرەیی یاسایا هەلبژارتنان ل دەولەتا ئوسمانی، پیدفی بوو هەلبژارتن بەینەکرن و کەسەک دیتەر بەیتە هەلبژارتن بو مەبعووساتیا سەنجهقا مەلاتیا، پشتی هەلبژارتن ل ۲۰ کانوونا ئیککی ۱۹۱۱ هاتینە ئەنجامدان، کەشاف ئەفەندی ب (۴۱) دەنگان بو مەجلسی مەبعووسان هاتە هەلبژارتن، ئەف کەسە ل سالا ۱۸۶۱ ل مەلاتیا هاتیە سەر دونیایی، کاری مامۆستایەتی یا کری و پشتی مرنا ئەحمەد حەمید ئەفەندی، ببوو مەبعووسی مەلاتیا ل مەجلسی مەبعووسان^(۱۲۰).

چار: ویلایهتا وان:

هەلبژارتنا ل ویلایهتا وان ل مەها چریا ئیککی دەستپیکرن، ژ ویلایهتا وان^(۳) مەبعووس بو مەجلسی مەبعووسان هاتنە رەوانەکرن، دوو مەبعووس ژ سەنتەری ویلایهتی و ئیک ژێ سەنجهقا هەکاری^(۱۲۱)، مەبعووسی ئیککی ژ سەنتەری ویلایهتا وان تەوفیق ئەفەندی بوو، ئەوی شیای ل ۳۰ کانوونا ئیککی ۱۹۰۸ ب (۵۷) دەنگان بو مەجلسی مەبعووسان ب سەرکەفتیت^(۱۲۲)، پشتی سەرکەفتنا وی د دەنگدانیدا ب چەندەکی لدر ئەندامەتیا وی ل مەجلسی مەبعووسان د روینشتنا^(۳۳)یدا ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ دەنگدان ل سەر دەیتەکرن و سەرۆکی مەجلسی مەبعووساتیا ناقری دئیخیتە بەر دەنگدان، ب پڕانیا دەنگان رازیبوون ل سەر هاتەکرن، پاشی سەرۆک فی بریاری ل هەردوو مەجلسین جەنگی و معارفی ژێ دئیخیتە بەر دەنگدان، ل ویری ژێ رازیبوون ل سەر دەیتەکرن و ب رەنگەکی فەرمی فەرمانا ئەندامەتیا مەجلسی ب وی دەیتەدان^(۱۲۳). تەوفیق ئەفەندی ل سالا ۱۸۶۰ هاتیە سەر دونیایی، ئامادەیا لەشکەری و قوتابخانەیا تایبەتی بدووماهیەک دئینیت، سەرۆکاتیا باژیرفانیا وان یا کری، ل مەجلسی مەبعووسان کاری کاتیا ئەنجومەنین دارستان و کانزا و چاندنی یا کری^(۱۲۴).

مەبعووسى دووى ژ سەنتەرى ويلايه تا وانى پاپاسيان قاهان ئەفەندى يى ئەرمەنى بوو^(۱۲۵)، ئەف مەبعووسە شيا سەرکەفتنى ل ۳۰ کانوونا ئىكى ۱۹۰۸ ب (۶۱) دەنگان بو مەبعووساتيا مەجلىسى ب دەستخۆفە بينيت، پشتى سەرکەفتنا قى مەبعووسى هاتيه پشتراستكرن ژ لايى فەرمانگهين ميرى يين بهرپرس ژ دەنگدانى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسان ئەندامەتيا مەبعووسى ناڤهاتى ئىخستە بهر دەنگدانى د روينشتنا(۳۳)يدا ل ۹ شوبات ۱۹۰۹ پشتى پرانيا مەبعووسين مەجلىسى دەنگ ب رازيبوونا وى دای بۇ ناڤ مەجلىسى، ئەو ب رەنگەكى فەرمى هاته دەستنيشانكرن مەبعووسى مەجلىسى^(۱۲۶)، پاپاسيان قاهان ئەفەندى ل سالا ۱۸۷۶ ل وانى هاتيه سەر دونيايى، ل سان پترسيبرگ ميژوو و ئەدەبيات يا خۆاندى، ل دەمى خۆ بو مەجلىسى مەبعووسان بهرپريركرى، ئەو نوونەرى كوميتەيا تاشناق يا ئەرمەنيان بوو، كەسەكى ليبرال بوو، ژلايه نگرين كۆمەلا سۆسياليس ت بوو، لى قى كۆمەللى چ ئەندام د مەجلىسيدا نەبوون، ل خۆلا سيئي يا مەجلىسى مەبعووسى وانى بوو، ل دەمى شەرى ئىكى يى جيهانى ئەف كەسە بهرپرسى دەفەرا وانى بوو، بهشدارى د پشتەريين ئەرمەناندا كر و ل ۱۵ چريا ئىكى ۱۹۱۹ د هيتە كوشتن^(۱۲۷).

ژ سەنجەقا هەكارى ژى مەبعووسەك بو مەجلىسى مەبعووسان هاته هەلبزارتن ئەوژى سەيد تەها ئەفەندى يى ئەرواسى بوو^(۱۲۸)، ئەف كەسە ل سالا ۱۸۶۴ ل باشقالى هاتيه سەر دونيايى، ل مەدرەسى يا خۆاندى، مامۆستايەتى يا كرى، ل ۱۷ چريا ئىكى ۱۹۰۸ ب (۳۵) دەنگان بوويه مەبعووسى مەجلىسى، نەقى موفتیی باشقالى سەيد محيەدين ئەفەندى ئەرواسيه، برايى شىخ عەبدولحەكىمى ئەرواسيه، يى بوويه موفتیی گەفەرى، و ل سالا ۱۹۰۴ يى بوويه فەرمانبەر ل دەفەرداريا وانى، پشتى سالا ۱۹۱۲ مەجلىسى مەبعووسان دەيتە راگرتن دزقریتە هەكارى و دبیتە سەرۆكى ئەوقافى ل دەفەرى، ل سالا ۱۹۱۵ دەمى رۇسيا دەفەرى داگيردكەت، سەيد تەها دەيتە سليمانى و كەرکووكى، ل كەرکووكى كارى مامۆستايەتیی دكەت و ل مووسل ژى مامۆستايەتيا مەكتەبى دكەت، ل سالا ۱۹۱۸ قەدگەریتە وانى و دبیتە موفتى، ل سالا ۱۹۱۹ دچیتە ئیستانبولى و ب

فەرمانا سۆلتان وهحیدهدینی(۱۹۱۸-۱۹۲۲) ل مهدرهسا سلیمانیه و دهیته دامهزاندن و دبیته مامۆستایی فقهی شافعی، بۆ ماوی چار سالان فی ئهرکی ب ریضهدبته و ل فی دهمی برایی وی ژی عهبدولحهکیم ئهرواسی ژی دبیته مامۆستایی تهسهوفی ل مهدرهسا ناقهبری، بو مهجلسی تورکی یی مهزن ل سالای ۱۹۲۰ ژ ههکاری هاته ههلبزارتن، لی چونکی ئیستانبول لهن داگیرکاری بوو ئهو نههاته ئیستانبولی، لهورا ئهو وهک بهشدارنهبووی دهیته ههسهنگاندن و دهستا ژفی بهریژیری بهردهته، لسهر دهمی کۆمارا تورکیا ژی چهندن کارین میری یین نهجامداین، مینا ناقهبرا سالای ۱۹۲۳ - ۱۹۲۴ دبیته سهروکی دهستیا کاروبارین شهری ل نهقهره، د ناقهبرا سالین ۱۹۲۴ - ۱۹۲۸ سهروکاتیا دهستهکا مشاوهری دکهت، زمانین کوردی، تورکی، عهرهبی و فارسی دزانی، پشتی تۆشی جهلتهکا میشکی بووی و ل ۱۹ نهیلول ۱۹۲۸ دجیته بهردلوقانیا خودی^(۱۲۹).

پینج: ویلایهتا بهدلیس:

پشتی راگههاندنا دستووری و رازیبوونا سۆلتانی لسهر دستووری و دهرتیخستنا فهرمانی لدور نهجامدانا ههلبزارتان ل سهرتاسهری دهولته ئوسمانی، ل بهدلیسی ژی پرۆسهیا دهنگانی دهستیگر، و کۆمهلا ئیتیحاد و تههرقی ژ مافدارین سههرکی بوو ل فی دهقهری ژی مینا دهقهرو ویلایهتین دیتر یین ئوسمانی، بهدلیس و سهنجهقین دهوروهرین وی شیان (۵) مهبعووسان بو مهجلسی مهبعووسین ئوسمانی رهوانه بکهن، ئیک ژ وان ژ سهنتهری و یین دی ژ سهنجهقین وی، ژ سهنتهری ویلایهتی محهمهد عارف نهفهندی هاته بهریژیرکرن و شیا ل ۱۴ چریا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۱۸) دهنگان ل بهدلیسی بو مهجلسی مهبعووسین ئوسمانی سههریکهقیت^(۱۳۰)، محهمهد عارف نهفهندی ل سالای ۱۸۳۶ ل نهخلات یی هاتیه سهر دونیایی، کوری ئوسمان نهفهندی، دهرچووی مهدرهسییه، ل دهمی نهندامی ئیدارهیا مهجلسی ویلایهتی خو بو مهبعووساتیا مهجلسی مهبعووسان بهریژیرکریه، و شیایه د فی چهندییدا بههرکهقیت، ههروهکی ل سهری باس لیهاهتیهکرن^(۱۳۱).

ل سه‌نجه‌قین به‌دلیسی ژێ کریارا ده‌نگدانێ هه‌بوو، مینا سه‌نجه‌قا(گه‌نج- بینگول) ل قی سه‌نجه‌قی به‌ریژیره‌ک ب نافی محهمه‌د ئەمین ئەفه‌ندی به‌سه‌رکه‌فت، پشتی شیای ل ۱۲ چریا دووی ۱۹۰۸ ب (۲۰) ده‌نگان لسه‌ر هه‌قێکین خۆ سه‌ریکه‌فیت^(۱۳۲)، محهمه‌د ئەمین لسا لا ۱۸۶۱ ل بایه‌زیدی یی ژدایکبووی، ده‌رجووی روشدیی و مه‌دره‌سییه، یی بوویه ریقه‌به‌ری ناحیی، هه‌روه‌سا جیگری ده‌قه‌رداری، خۆ ل سه‌نجه‌قا گه‌نج به‌ریژیرکر و سه‌رکه‌فتن ئینا و بوویه مه‌بعووسی گه‌نج ل مه‌جلیسه‌ی مه‌بعووسین ئوسمانی، هه‌روه‌سا ل خۆلین دووی و سیی ژێ مه‌بعووس بوو ل مه‌جلیسه‌ی ناقبری، ل ده‌می روینشتنا مه‌جلیسه‌ی مه‌بعووسان ل روینشتنا (۲۲)یدا ل ۲۱ کانوونا دووی ۱۹۰۸ ب ره‌نگه‌کی فه‌رمی ده‌نگدان لسه‌ر ئەندامه‌تیا محهمه‌د ئەمین ئەفه‌ندی هاته‌کرن و ب رازیبوونا پتریا ئەندامین مه‌جلیسه‌ی ئەندامه‌تیا ناقبری هاته‌قه‌بوولکر^(۱۳۳)، ل ده‌می په‌یدا بوونا شه‌ری ئیککی یی جیهانی هیزه‌کا خۆبه‌خش یا نه‌ریکخستی پیکئینا ب مه‌رهما هاریکاریکرنا له‌شکه‌ری^(۱۳۴).

ژ سه‌نجه‌قا مووشی دوو مه‌بعووس بو مه‌جلیسه‌ی مه‌بعووسان هاته‌نه‌رموانه‌کرن، ئیک ژوان حاجی ئیلیاس سامی ئەفه‌ندی بوو^(۱۳۵)، سالا ژدایکبوونا وی دیار نینه، رووشدیه و ئاماده‌ی یا خۆاندی، وانه ژ محهمه‌د حه‌مید ئەفه‌ندی یین وهرگرتین، خۆ ژ مووشی به‌ریژیرکر و شیا سه‌ریکه‌فیت، پشتی مه‌جلیسه‌ی مه‌بعووسان ژ لای بریتانیا فه‌ ل سالا ۱۹۱۸ هاته‌گرتن، حاجی ئیلیاس ده‌یته‌ دوورئیکه‌ستن بو گزیرتا مائتا، پشتی ماوه‌کی درێژ قه‌گه‌ریا تورکیا و ل ئەنقه‌ره ئاکنجی دبیت، پشتی ل سه‌ر ده‌می کۆمارا تورکیا یاسایا ناسناقی ده‌رکه‌فتی حاجی ئیلیاسی ناسناقی خۆ کره‌ مووش، ئەف چه‌ندی ژێ قیانا وی بو باژیری وی دیاردکه‌ت، ماوه‌کی ب کاری ناقبریوانی و خۆشکرنا په‌یوه‌ندیین تورکی و رۆسیا رابوووه و بو ئەنجامدانا قی کاری هاتبوو ره‌موانه‌کرن بو رۆسیا، ل سالا ۱۹۴۵ ده‌جیته‌ به‌ر دلۆقانی خۆدی^(۱۳۶).

مه‌بعووسی دووی یی مووشی ئەوی خۆ به‌ریژیرکری د هه‌لبژارتناندا سه‌رکه‌فتی، کایغام ئەفه‌ندی یی ئەرمه‌نی بوو، پشتی ئەنجام هاته‌نه‌راکه‌هاندن،

ل ۲۰ کانوونا ئیکۆ ۱۹۰۸ ب دەستشەئینانا (۱۰۷) دەنگان بوویه مەبعووسۆ مووشۆ د مەجلیسۆ مەبعووساندا^(۱۳۷)، کایغام ئەفەندی ل سالا ۱۸۶۵ هاتیه سەر دونیایی، کورۆ پایاز کارابەت ئەفەندی، مەکتەبا ئەرمەتی ب داوی ئینایه، و ل خۆلین دووی و سییی ژۆ مەبعووسۆ مووشۆ بوو ل مەجلیسۆ مەبعووسان، ل ۳۱ چریا ئیکۆ ۱۹۱۸ ومغەر دکەت^(۱۳۸).

ل سەنجەقا سیرتی ژۆ هەلبژارتن هاتنە ئەنجامدان، د قان هەلبژارتناندا عەبدولمەزاق ئەفەندی وهک مەبعووسۆ سیرتی ل ۱۲ چریا دووی ۱۹۰۸ هاتە هەلبژارتن^(۱۳۹)، ئەف کەسە ل سالا ۱۸۶۴ هاتیه سەر دونیایی، مەدرەسا رۆشیدیە ب داوی ئینایه، ل وی دەمی ئەندامۆ ئیدارەیا مەجلیسۆ ویلایەتی، خۆ بو مەبعووساتی هەلبژارت و بەسەرکەفت، و د مەجلیسۆ مەبعووساندا ببوو کاتبۆ تۆمارا مەجلیسۆ لەشکەری^(۱۴۰).

شەش: ویلایەتا دیاربه کر:

هەلبژارتن ل ویلایەتا دیاربه کر د بەرژەوهندی ئیتیحادیاندا بوون، چونکی خیزانا برنجیزادەیا پشتهقانی خۆ بو ئیتیحادیان دیارکر و بەرژیرین خۆ ژ قۆ خیزانی دەستیشانکر، ئەقۆ خیزانی ژۆ خۆدان سەنگ بوو، ناڤ و دەنگیا خۆ هەبوو، سەرۆکی قۆ خیزانی عارف ئەفەندی خۆ ل سەر لیستا ئیتیحادیان بەرژیرکر و شیا سەرکه قیت و بیته ئەندامۆ مەجلیسۆ مەبعووسان پشته شیای ل ۱۷ چریا دووی ۱۹۰۸ (۴۲) دەنگان بەدەستخۆقه بینیت و بیته مەبعووسۆ مەجلیسۆ، عارف ئەفەندی ل سالا ۱۸۷۸ ل دیاربه کر یی هاتیه سەر دونیایی، کار ل ئیسینگەها پینۆسی یا دیاربه کر یی کری، لی پشته دەمەکی دەست ژ قۆ کاری بەردا و دەست ب کاری بازرگانی و چاندنی کر، کاری ئەندامەتی ل دادگەها ئەمیز یا دیاربه کرۆ و ئیدارەیا مەجلیسۆ ویلایەتی کر^(۱۴۱)، لدور هەلبژارتنا ئەفەندی، چەندین توهمەت ئاراستەهی قۆ کەسی هاتنە کرن، مینا عارف ئەفەندی گۆتیە لایەنگرین خۆ" من هەلبژیرن، دۆ دەلیقی دەمە هەوه هوین ئەرمەنان بکوژن"،

ههروهسا ل ۲ شوبات ۱۹۰۹ پارێزمرهكی ئهرمهه ب ناڤی (كیراكوس) ته لگرافهك فریكر بو نهزارهتا ناڤخۆ، لدور عارف ئهفهندی و سكالال وی هاتبووكرن كو وی دهستی هه ی د وان كوشتنن ل دیاربه كریدا پهیدا بووین، لهورا پیدایه ریك ل وی بهیته گرتن كو ئه و خۆ هه لئه بیژیریت^(۱۴۲).

ل ۲۰ ئادار ۱۹۰۹ سكالایهك دژی برنجیزاده عارف ئهفهندی ژ ویلایهتا دیاربه كر بو نهزارهتا ناڤخۆ لدور دهستی یومردانین وی د هه لئارتاندا هاتبوو فریكرن، دهرباره ی ئه و توهمه تین ئاراسته ی وی كړین، لی نهزارهتا ناڤخۆ فان هه موو توهمه تان ب نهوویی دیاردكهت و فان هه موو سكالال و گۆتگۆتكان رهد دكهت و دهه لوه شینیت^(۱۴۳)، د مهجلیسی مهبعووساندا گهنگه شه لدور وان مهبعووسان هاته كرن، لدور گیروبوونا وان و دهستی نه كرنه كاری مهبعووساتی، ژیهه وان توهمه تین ئاراسته ی فان ئه ندانمان كړین، لدور قی چهندی مهبعووسی ئه رزه رۆم یی ئهرمهه ئارتیکس ئه فهندی به ره قانیی ژ عارف ئه فهندی دكهت، پشتی به لگه یین فهرمی لدور مهبعووساتیا خۆ ومه گرتین، دهست ب دهواما خۆ یا فهرمی كر^(۱۴۴)، لی بو ماوه كی درێژ ته ه ئه ركه بجه نه ئینا، د نڤیساره كیدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ هاتیه دهرئیخستن ئاماژه یی ب مرنا عارف ئه فهندی ددهت و داخواز هاتیه كرن كو هه لئارتن به یینه كرن بو هندی مهبعووسه كی نوی به یته هه لئارتن و مهبعووساتیا دیاربه كری بكهت^(۱۴۵)، هه لئارتن جارهك دی ل سه نته ری ویلایهتا دیاربه كر هاتنه ئه نجامدان و د فان هه لئارتنندا كوری عارف ئه فهندی فهوزی بهك ب (۲۷) دهنگان هاته هه لئارتن و ل ۲۳ خزیزان ۱۹۰۹ ب رهنگه كی فهرمی بوو ئه ندانی مهجلیسی مهبعووسان ژ ویلایهتا دیاربه كری^(۱۴۶).

ل سه نجه قا ئه رغه نی یا سههه ب ویلایهتا دیاربه كریقه رهوش ئالۆز بوو، ژیهه ركو به ریژیری ئیتیحادیان (زیا گوک ئه لب) ب سههه نه كهفت، هه قركی وی حاجی نیازی بهك بههه كهفت، ته ه چهنده دیاردكهت كو كۆمه لا ئیتیحاد و ته رهقی زۆر یا به یز نه بوو، هوسا دیار دبیت كو ئه و نه شیا بوون مهیدانا سیاسی د بهرژه موندیا خۆدا قاله بكهه، لهورا حاجی نیازی بهك وهك بی لایهه شیا

سەرکەفتنی بینیت، ھەروەسا ئەف چەندە ژێ دياردکەت کو ھندەک کەس و لایەنێن دیتەر ژێ یێن ھەین قیانا مەشرووتیەتی و یاسایی د دلی واندە ھەبە و ل دەمی پیدقی دشین ئەنجامان بگھۆرن، لی ئەندامەتیا حاجی نیازی بەگی نەھاتە قەبوولکرن، ژبەر وان توھمەتین بو قی کەسی ھاتینە ئاراستەکرن، ئەف کەسە ھاتە گونەھبارکرن کو لایەنگرە بو سۆلتان عەبدوولحەمیدی دووی، ھەردیسا دەستی ھە ی د تیکدانا دەقەریدا، دیسا ئەف کەسە ھەک تیکدەری سەرەکی د تیکچوونا پەیوھندیین د ناقبەرا ھۆزا مللی و ھۆزا شەمەر یا عەرەبیدا ھاتە دەستنیشانکرن^(۱۴۷).

دبیت ژبەر سەرئەکەفتنا بەربزیری ئیتیحادیان ئەف توھمەتە ھەمی بو حاجی نیازی بەگی ھاتبە ئاراستەکرن، ژبەر قی چەندی ل دەمی حاجی نیازی بەگ ل مەجلیس مەبعووسان ئامادەبووی، ھندەک پسیار بو حاجی نیازی بەگی ژ لای مەبعووسین مەجلیسێ ھاتنە ئاراستەکرن، ب تاییەتی مەبعووسی بیگا(نوکه دبیزنی باژیری چەناققالە و دکەقیتە رۆژئاقایی وەلاتی تورکیا)عارف عسمەت ئەفەندی نیازی بەگی ب کاری سیخۆری یی کری و ھەقالین خۆ یین داینە دەستین ھەفرکین وان، و ھەروەسا بەرئەگەکی قەشارتی کارکریە و پیزانین لدور خەلکی کۆمکرینە و ئەو پیزانینە ھاتینەدان بو ھندەک لایەنێن دیتەر، د ئەنجامدا زیان ب لایەنی دیتەر گەھاندینە، ھەرچەندە نیازی بەگی ئەف چەندە رەدکر کو وی ئەف کارە ئەنجام دابیت، لی ھەمجار ئەو ب قی کاری ژ لای مەبعووسین مەجلیسێ ھاتە تومەتبارکرن، مەبعووسی ئیستابولی زوھراب ئەفەندی دیارکر کو پیدقیە مەبعووساتیا قی کەسی بەیتە ھەلوەشاندن و د دویف ویدا مەبعووسی ئوسکوب سەعید ئەفەندی ژێ ھەمان ھەلوئیست وەرگرت و پاشی سەرۆکی مەجلیس ھەلوەشاندا ئەندامەتیا نیازی بەگی ئیخستە بەر دەنگدانی و ئامادەبوویان دەنگ ب ھەلوەشاندا ئەندامەتیا حاجی نیازی بەگیدا، مەبعووسی قەستەمونو یوسف کەمال بەگی گۆت: پیدقیە ئەف کەسە نوکه مەجلیس بجە بەئیلیت و دەرئیخست ژ مەجلیس^(۱۴۸).

ب قى رهنكى جارهكا دى ههلبژارتن ل قى سهنجهقا ئەرغهنى هاتنهكرن، د قان ههلبژارتناندا ئىبراهيم ئهفهندى ل ۲۳ ئادار ۱۹۰۹ هاته ههلبژارتن، ب (۳۳) دهنگان شيا بىيته ئهندامى مهجلىسى مهبعووسان^(۱۴۹)، ئىبراهيم ئهفهندى ل سالا ۱۸۶۴ هاتيه سهردونىيى، كورپى كاقاس پاشازاديه، دهرجوويى مهدرهسا رۇشديه، باش كاتىبى ئىدارميا مهجلىسى سهنجهقى بوو، دهمى خو بو ههلبژارتنان بهريژيركى، سهرهراي هندى هندك توهمهت ئاراسته ويكرن، لى ئەف توهمهته د بى بنهما بوون، ل مهجلىسى مهبعووسانى بوويه كاتىب مهجلىسى بى ئافخوويى^(۱۵۰).

ل سهنجهقا سيقههرك زمينهيهكى ئارام و باروودوخهكى سروشتى و بهرههف بو دهنگدانى نهبوو، لدور قى چهندى ل كوچارا كورد تهعاون تهرهقى غهزتهسى دا ئامازه ب هندى دكهت كو رهوش ل ويران شههرى بو ئهئجمادانا دهنگدانى نهيا بهرههفه، ژيهر هندى پىدقيه ئهندامىن مهجلىسى شارهوانيا بهشداريى د ههلبژارتناندا بكن و نهو مهبعووسان ههلبژيرن، ب قى ريكى دهمى ئەف ئهئندامىن شارهوانيا سيقههرك دهنگان ب بهريژيران دهن ههروهكى خهلكى دهنگ ب وان داي ژيهركو ئەف ئهئندامه ژى ژلايى خهلكيشه يين هاتينه ههلبژارتن، لى ئەف پيشنياره ژلايى موتهسهرفى سيقههركه هاته رهدكرن^(۱۵۱).

پاشى ب فهريمانا موتهسهرفى سيقههرك هندك سهروكىن هوزان ب رهنكهكى نهياسايى و ههقدژ لگهل ياسايا بنههتتى و رينمايىن دهنگدانى هاتنه زيندانكرن، ئيك ژقان كهس ين هاتينه كرتن، سهروكى هوزا (قهرهكچيل) خهليل بهك بوو، قان فهريمانبهريى كارگيرى يين دهولتهتى دقيا دهنگدان ل سيقههرك كيرو ببيت، لى پشتى دهنگدان تهمام بووى، محهمد نورهددين بهك ب رهنكهكى فهرمى ل ۳۱ كانوونا ئيكى ۱۹۰۸ ب (۴۶) دهنگان دبىته ئهندامى مهجلىسى مهبعووسانى سيقههرك^(۱۵۲)، محهمد نورهددين بهك ل سالا ۱۸۶۳ ل مهككهه هاتيه سهردونىيى، كورپى عهزىز پاشايه، ل مهدرهسى و مهدرهسا تاييهتى يا خوآندى، ل دهمى ئهندامى شوپايا دهولتهتى خو بهريژيركر بوو، لسهر قى مهبعووسى ژى مينا يين بهرى وى هندك گلهيى لسهر هاتبوونه توماركرن، لى ل دووماهيكى بى گونههيا

وی دیاردبیت، ل مهجسلی مهبعووسان دبیته سهروکی مهجسلی ئاکنجیکرنا ریڤینگان^(۱۵۳)، ههردیسا ل ۱۳ ئادار ۱۹۰۹ نڤیسارهک بو نهزارهتا ناڤخۆ ل دور بهریژیرهکی ب ناڤی زولفی بهک زولفی زاده دهیته فریکرن، دیاردکته کو ریڤینما و مهرجین ههلبزارتنای وی د دروستن، لی هندهک تیبینی لسه رفی کهسی یین ههین^(۱۵۴)، لڤیره دیاردبیت کو ئەڤ کهسه ژێ ئیک بوو ژ بهریژیران لی ئەڤ کهسه نههاتیه ههلبزارتن.

نهبوونا پیزانین و وردهکاریین باش لدور نهجامدان ههلبزارتنان ل سهنجهقا میردینی، نهگههه کو ب هویری و تیر و تهسهل چهوانیا ریڤهچهوونا پرۆسیسا دهنگدان ل دهڤهرا ناڤهاتی نههاته شروههکرن، ههروهکی ل دهڤهری دیتر ژێ پیزانین د کییم و دهستنیشانکرینه، لی د دهنگدانین میردینیدا کاتبی تابورا جهندهرمهیان سهعید بهک ل ۸ ئادار ۱۹۰۹ شیا ب (۳۸) دهنگان وهک مهبعووسی میردینی ل مهجسلی مهبعووسین ئوسمانی بهیته ههلبزارتن^(۱۵۵)، ئەڤ مهبعووسه ل سالا ۱۸۷۵ ل مهلاتیا هاتیه سهردونیا، کورێ عهلا بهگزادهیه، دهرجووی مهدهسا روشدیا لهشکهری بوو^(۱۵۶).

حهفت: ویلایهتا مووسل:

ههلبزارتن ل ویلایهتا مووسل د کهش و ههوایهکی خۆشدا دهرياز بوون، لی ئەڤ چهنده هندی ناگههینیت کو چ روودان و کارین تیکدان پهبیدانهبووینه، وهکی هاتیه دیارکرن ژ زاردهڤی گهروکهکی ئنگلیزی ل باژیری مووسل ل دهمی دهنگدان توند و تیژی پهبیدا بوون و ئەڤ چهنده بوو ئەگهه پهبیدا بوونا کوشتیان، قی روودانی مهزنده دکهن ب ۵۰ کوشتیان، ژ بهر هندی دهمی هندهک پیناسهیی ددهنه مهشرووتیهتی، دیموکراسیهتی، دهنگدان و نازادیان ل قی دهڤهری، نازادی ب تشتهک خۆش ناڤ دهن، لی دبیزن دبیته ئەگهه پشته خۆینا مروڤین بی گونهه ژێ، ههروهسا ل نک هندهک مروڤان هزرهک وهها پهبیدا بوویه کو دهستکاری د نهجامین دهنگدانیدا هاتینهکرن^(۱۵۷).

دەنگدانى ل وىلايه تا مووسل ل مهها كانوونا ئىكى دەستپىكر، ژ وىلايه تا مووسل پىنج مەبعووس هاتنه هەلبژارتن، دوو مەبعووس ژ فان ژ سەنتەرى وىلايه تى بوون و يىن ديتەر ژى ژ سەنجەقەين سەر ب وىلايه تىقە بوون^(١٥٨) مەبعووسى ئىكى داود يوسوفانى ئەفەندى بوو ئەق كەسە كلدانى بوو، ل ٩ شوبات ١٩٠٩ ب (٤٢) دەنگان بو مەبعووساتيا مەجلىسى مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(١٥٩)، لسەر قى مەبعووسى ل مهها ئادارى ١٩٠٩ نامەك لدور هەلبژارتنا وى ژ فەرمانگەها دەنگدانى ل مووسل بو نەزارەتا ناخخو هاتيه فرىكرن كو داود يوسوفانى يى هاتيه هەلبژارتن^(١٦٠). ل ١٦ ئادار ١٩٠٩ هەلبژارتنا داود يوسوفانى ژ لايى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسانقە دەيته بەر دەنگدانى، د روينشتنا(٤٨)يدا ل ١٦ ئادار ١٩٠٩ و ب پرايا دەنگان ئەندامەتيا مەبعووسى ناخبرى دەيته قەبوولكرن^(١٦١). داود يوسوفانى كورپى عەبدولرەحمان يوسوفانيه، ل سالا ١٨٥٨ ل مووسل هاتيه سەر دونيايى، مەدرەسا كلدانيا يا خواندى، ل وى دەمى وەكو ئەندامى ئىدارەيا وىلايه تا مووسل خو بو مەجلىسى مەبعووسان بەرئىزىكر، و ل خولا سيى يا مەجلىسى ژى ئەندامى مەجلىسى بوو^(١٦٢).

مەبعووسى دووى ژ سەنتەرى وىلايه تى محەمەد عەلى فازل ئەفەندى بوو، پشتى بەشدارى دەنگدانى ل ٩ شوبات ١٩٠٩ بووى، ب (٤٤) دەنگان دبيتە ئەندامى مەجلىسى^(١٦٣)، هەرديسا نقيسارەك دەيته فرىكرن ژ مەبعووساتيا دەنگدانى ل مووسل بو نەزارەتا ناخخو ل مهها ئادارا ١٩٠٩ ي^(١٦٤)، مەبعووساتيا قى ئەندامى ژ لايى سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعووسانقە د روينشتنا(٤٤)يدا ل ٩ ئادار ١٩٠٩ دكەقيتە بەر دەنگدانى و ب پرايا دەنگان ئەندامەتيا وى دەيته قەبوولكرن^(١٦٥). محەمەد عەلى فازل ئەفەندى ل سالا ١٨٦٧ ل باژيرى مووسل هاتيه سەر دونيايى، كورپى عەبدولحافز ئەفەنديه، ل مەكتەبا تايبەت يا خواندى، ل دەمى بەشدارى هەلبژارتنا بووى، باش كاتبى دادگەها شەرىى يا مووسل بوو، و ل خولا سيى ژى يا مەجلىسى هەمان ئەركى مەبعووساتياى ب ستويى خوڤە گرتيه^(١٦٦)، ل ٢٧ كانوونا دووى ١٩٠٩ واليى مووسل فاتيق زەكى نقيسارەك بو نەزارەتا ناخخو ل دور هەلبژارتنا هەردوو مەبعووسين هاتينه هەلبژارتن بو مەجلىسى مەبعووسان فرىكر، ئەوژى داود

یوسفانیی کلدانیه و باش کاتبی دادگهها تهشریعی یا مووسل و محمهده علی فازل ئەفهندی، دهستهکا پشکنینی ژێ ههلبژارتنا شان ههردوو مهبوعوسان دوپات دکهت⁽¹⁷⁷⁾، ههردیسا جارهکا دی نقیسهارهک ل 13 ئادار 1909 ژ ویلیهتا مووسل لدور ههلبژارتنا ههردوو مهبوعوسین سهنتهري ویلیهتی هاتیه بلندکرن⁽¹⁷⁸⁾.

ل سهنجهقا سلیمانیی دهنگدان هاتنه ئەنجامدان و کهسهک ب ناقی سهعید ئەفهندی ل 4 شوبات 1909 ب (40) دهنگان بسهرکهفت⁽¹⁷⁹⁾، لی بهریکا فی چهندی سالح مهبوعود پاشازادهی تهلگرافهک ل 8 کانوونا ئیکی 1908 ژ سهنجهقا سلیمانیی بو سهدارهتا بلند فریکر لدور دهنگدانین هاتینه ئەنجامدان ل سهنجهقا ناقبری ل دهمی قافارتنا دهنگان، خویا دکهت دهستکاری د ئەنجامین دهنگدانیدا هاتیهکرن و دیاردکهت کو وی ژ سهعید ئەفهندی پتر دهنگ ب دهستخۆقه یین ئیناین، لهورا مافی وییه ببیته ئەندامی مهجسی مهبوعوسان⁽¹⁸⁰⁾، لدور ئەندامهتیا سهعید ئەفهندی د چهندين روینشتناندا، ئەندامهتیا فی کهسی هاتیه بهر دهنگانی، لی هههجار ب رهنگهکی فهرمی ئەو نههاتیه ههلبژارتن، ژیهر کو تهلگرافهک لدور ههلبژارتنین سلیمانیی هاتبوو فریکرن، ل چار روینشتنین مهجسیدا گهنگهشه لدور ئەندامهتیا فی کهسی هاتیهکرن، د شان روینشتناندا گهنگهشه د ناقا ئەندامین مهجسیدا دروست بوون، مینا سهروکی مهجسی ئەندامهتیا سهعید ئەفهندی بو جارا چاری ئیخسته بهر دهنگانی، هندهک ئەندام ناخفتن، وهکی مهبوعوسی قهیسهریی ههجي قاسم ئەفهندی دیارکر کو سهعید ئەفهندی کهسهکی خۆدان رهوشته و یی دووره ژقان توهمهتان، ههروهسا مهبوعوسی دیوانیه شهوکهت پاشای دیارکر کو سهعید ئەفهندی ماوهکی ل بهغدا ژیايه، ئەز وی دنیا سم، باومرناکهم ئەف گۆتگۆتکین بدویف ویشه هاتینه گریدان، د راست بن، هندهک مهبوعوسان داخوآزا پاشئیخستنا بریارا لسهرفی کیشهییدا، لی سهروکی مهجسی دیارکر کو پیدقیه ئەفروکه بریارا لسهرفی چهندی بدن، لی پاشی بریار پاشئیخست بو رۆژا پاشتر، د روینشتنا (48)یدا ل 26 ئادار 1909 بریار لسهر

هاتهدان، ب پرانیا دهنگان ئەندامەتیا سەعید ئەفەندی ژ مەجلیسی مەبعوسان هاتە
دەریازکرن^(۱۷۱).

سەعید ئەفەندی کورپی حسین بەگ پاشایی خەندانه، ل سالا ۱۸۵۹ ل
سلیمانیی هاتیه سەر دونیایی، مەدرەسە یا خۆاندی، کاری بازرگانیی یی کری،
پولەکی کاریگەر هەبوو د قەکرنا مەدرەسا رۆشیدیەدا ل سلیمانیی، ل سالا ۱۸۸۶
یی بویه وەزیری دەرڤە یی دەولەتا ئوسمانی و پاشی یی بویه بالیوزی دەولەتی ل
بەرلین یی ئەتاسایی، د مەجلیسی مەبعوساندا ب وەکالەت یی بویه سەرۆکی
مەجلیسی ئەعیانان و ل خۆلا سییی یا مەجلیسی هەمان ئەرکی مەبعوساتی
سلیمانیی هەبوو^(۱۷۲).

هەردیسا ل سەنجەقا کەرکووکی ژی دوو مەبعووس بو مەجلیسی
مەبعوسان هاتنە رەوانەکرن، یی ئیکی محەمەد عەلی بەگ بوو، پستی شیای ل
دەنگانی ل ۷ کانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ب (۵۵) دهنگان ژ سەنجەقا کەرکووکی
بەسەرکەفت^(۱۷۳)، ئەڤ کەسە ل سالا ۱۸۷۲ ل کەرکووکی ژدایکبویە، ل
مەدرەسی رۆشیدیە و تاییەت یا خۆاندی، فەرمانبەریا دەولەتی یا کری، و ل خۆلین
دوو و سییی ژی ئەندامەتیا مەجلیسی یا کری، و د گەرمەگەرما شەری ئیکی یی
جیهانیدا هیژەکا لەشکەری یا نەریکخستی ژ هاولاتیین دەڤەری بۆ هاریکاریا هیژین
لەشکەری پیکدئینیت، مەبعووسی دووی ژی سالیح پاشا بوو، ئەڤ کەسە ل ۷ کانوونا
دوو ۱۹۰۸ ب (۳۳) دهنگان بۆ مەجلیسی مەبعوسان دەیتە هەلبژارتن^(۱۷۴).

پستی ب دووماهیەک هاتنا هەلبژارتن سالا ۱۹۰۸ ی هژمارا مەبعووسین
کوردستانی ئەوین هاتینە رەوانەکرن بو مەجلیسی مەبعوسان دگەهشتە (۴۳)
مەبعوسان.

(26) ناڤی وی ئەحمەد نیازیه ل ساڵا ١٨٧٣ ل دەڤهرا رەسنه یا سه‌ر ب باژیری مه‌ناستریشه ژ دایکبوو، ژیه‌ر هندی دهیته نیاسین ب نیازی به‌گی رەسنه‌یی، کورێ عەبدوللای ئەلبانیه، نامادەیا لەشکەری ل مه‌ناستری بدووماهیەک دئینیت و پاشی مه‌درەسا حەری ل ئیستانبولی ژ ی ب دووماهیەک ئینا، ل ساڵا ١٨٩٦ وه‌ک میلایزم ل ناڤ ریزین لەشکەری سیی ل مه‌قدونیا دهیته دامەزراندن و د شه‌ری ئوسمانی یونانی یی ساڵا ١٨٩٧ دا ژیه‌ر زیه‌رکیا وی دهیته میلایزمی پله ئیک، پاشی ل ساڵا ١٩٠٣ دهیته نه‌قیب، ئیک بوو ژ چالاکترین ئەندامین ئیتیحاد و ته‌ره‌قی، د کوده‌تایا ١٩٠٨ یدا رۆله‌کی ئیکجار زور دینیت، ب تاییه‌تی ده‌می لگه‌ل هنده‌ک هه‌ڤالین خۆ دجیته چیا، و دهیته نیاسین ب قه‌هرمانی ئازادی، ل ساڵا ١٩١٣ ل ده‌ڤه‌را ئاڤلونیا یی چوووه به‌ر دلۆڤانیا خۆدی، بو پتر پی‌زانیان ته‌ماشه‌ی ڤان ژیدمران بکه:

Emine GÜMÜŞSOY, ii meşrutiyeti hazırlayan bir merkez:ohri, süleyman demirel fen edebiyat fakültesi sosyal bilimler dergisi, isparta, 2008, ss.57-60;

ismail Hakki UZUNÇARŞILİ, Hürriyet kahramanı resneli niyazi hatirati, türk tarih kurumu, Ankara, 1956, ss.36-39.

(27) ناڤی وی ئیسماعیل ئەنومەر، ل ساڵا ١٨٨١ ل ئیستانبولی ژدایکبوویه، مه‌درەسا لەشکەری ل ١٩٠٥ ب دووماهیەک ئینا، ل ساڵا ١٩٠٨ دکه‌ل نیازی به‌گی رەسنه‌ی ب مه‌رما دژاتیکرنا ده‌وله‌تی دچنه چیا و د ئەنجامدا کوده‌تایا ١٩٠٨ په‌یدا بیت، و ئیک بوو ژ بناڤوده‌نگترین نوونه‌رین ئیتیحادیان، ل لیبیا کاری لەشکەری کریه و چەندین ئەرکین لەشکەری ب ستۆیی خوقه‌ گرتینه، ساڵا ١٩١٣ کوده‌تا ل سه‌ر باب ئەلعالی کر، ل ساڵا ١٩٢٢ وه‌غەر دکه‌ت، بو پتر پی‌زانیان ته‌ماشه‌ی ڤی ژیدمری بکه:

Yusuf SARINAY, şehit enver paşa, eğitim ve toplu dergisi, c:3, sayı, 7, istanbul, 2014, ss 1-8.

(28) ismail Hakki uzunçarşılı, ikinci meşrutiyetin ne şekilde ilan edildiğine dair vesikalar, türk tarih kurumu Yayınları, ankar, 1996, s.106.

(29) ناڤی وی محەمه‌د وه‌هیب ل ساڵا ١٨٧٧ ل یانیا یی ژدایک بووی، ل ساڵا ١٨٩٧ مه‌درەسا لەشکەری تایی توپخانی ل ئیستانبولی ب دووماهیەک دئینیت، ل ساڵا

١٩٠٠ ئەكادەمیا ئەشكەری بدوووماهیك دئینیت دەیتە دامەزراندن ل یەمەنی، ل
 قی دەمی دجیتە ناڤ ریزین ئتیحادیان و پستی كودەتایا ١٩٠٨ رولەكی باش
 دگیریت، و ل سالا ١٩٤٠ وەغەر دكەت، بو پتر بیژانینان تەماشە قی ژیدەری
 بگە:

Abdullah ILGAZI ve Mustafa BIYIKLI, Mehmet vehip paşanın çanakkale
 muharebelerindeki yeri ve önemi dulmapinar fen edebiyat fakültesi
 degisi, sayı:82, kütahya, 2010, ss.98-100.

- (30) Durdu Mehmet BURAK, a.g.e, s.303.
- (31) Feroz Ahmad, bir kimlik peşinde türkiye, Ç:Sedat Cem Karadeli,
 istanbul üniversitesi Yayınları, istanbul, 2006, s.74.
- (32) Zekerya KURŞUN, , s.19.
- (33) Aykut KANSU, a.g.e, ss.137-138.
- (34) Halil inalcik, doğu batı makaleler II, inönü üniversitesi Yayınları,
 Malatya, 2008, s.207.
- (35) Aykut KANSU, A.g.e, s.152.
- (36) Aynı eser.
- (37) Ismail YILDIRIM, on dukuzuncu yüzyil osmanlı ekonomisi üzerine bir
 değerlendirme(1838-1918)firat üniversitesi sosyal bilimler dergisi,
 cilt:11, sayı :2, elaziği, 2001, s.320.
- (38) Altan TAN, kürt sorunu ya tam kardeşlik ya hep birlikte kölelik, B:15,
 timaş Yayınları, , istanbul, 2015, s.110.

(٣٩) ناڤی وی عەبدولقادر، کورێ شیخ عوبەیدوللایی کورێ سەید تەهایێ کورێ
 ئەحمەدیە ل سالا ١٨٥٦ ل هەکاری ل دەڤەرا شەمزینان هاتیە سەر دونیایی،
 کورێ بچووک یی شیخ عوبەیدوللایی ، ، عەبدولقادر لێن چاڤدیریا بابی خو
 مەدرەسە خواند، زانستین فەرموودی، فقهی، تەفسیری و قورئان خواندن، زمانین
 کوردی، عەرەبی، تورکی و فارسی دزانین، ، ل سالا ١٨٨٥ وەك فەرمانبەر ل
 مستەشاری بەیروتی دەیتە دامەزراند، ل سالا ١٨٨٨ بو شامی دەیتە
 ڤەگوهاستن دبیتە سەرۆکی دادگەها تاوانان = محکمه جنائیه، پاشی ل سالا
 ١٨٩١ دبیتە سەرۆکی دادگەها تاوانان ل ویلایەتا بەدلیسی، پاشی ل ٥ کانوونا
 ئیکی ١٩٠٨ قی کۆمەلی رۆژنامەك ب ناڤی کورد تەعاون تەرەقی گازتەسی
 دەرئێخست، ل ٢٧ کانوونا ئیکی ١٩٠٨ ژلایی سولتانیشە وەك ئەندامی مەجلیسی

ئەعیان دەھیتە دامەزراندن، ل ٤ ئادار ١٩١٩ عەبدولقادر وەك سەرۆكی شۆریا دەولەتی دەھیتە دامەزراندن، ب فی رەنگی دبیتە ئیك ژئەندامین كابینەیا داماد فرید پاشای، سالا ١٩٢٥ شورەشا شیخ سەعیدی پیران سەرهلدایی ئەوزی ئیك بو ژریكخەرین فی شورەشی و پشتی شورشی سەرئەگرتی ل ٢٧ كولان ١٩٢٥ دەھیتە سیدارەدان، بو پتر پیزانیان لدور فی بابەتی تەماشە ی قان ژیدەرمان بكە:

هاكان اوزاغلو، أعيان الكورد والدولة العثمانية(هويات متطور... وولات متنافسة... وحدود متحولة). ت:خليل على مراد، اربيل، ٢٠١٦، ص ص ١٤٣-١٥٠، عەلی تەتر، بزاقا سیاسی ل كوردستانى ١٩٠٨ - ١٩٢٧، دەوك، ٢٠٠٢، ل ١٤٩ - ١٥٠؛

Ercan KARAKOÇ, Bir siyasetçi ve bir lider olarak Seyyid Abdülkadir, mavi atlas degisi, sayı:6, isanbul, 2016, ss.1-24.

(٤٠) ناڤی وی محەمەد شەریف کورێ سەعید کورێ حسین کورێ ئەحمەد ناڤی خەندانە، ل ١٣ کانوونا دووی ١٨٦٥ ل ئیستانبولی ژدایکبویە، ل سالا ١٨٨٥ دناڤ لەشکەریدایا پلا(یوزباشی)رامانا وی سەرکردی سەد مرۆڤان وەردگریت، پاشی دجیتە فرەنسا و قوتابخانا سەریازی ل فرەنسا دخۆینیت و ل دووماهیکا سالا ١٨٨٩ پلا جەنەرال وەدگریت، پاشی دەھیتە ئیستانبولی و کاری راویشکاریی دکەت، پاشی ژبەر شارەزایا وی دزمانی فرەنسیدا دجیتە دناڤا بواری دبلوماسیەتیدا، ئیکەم جار ل بالیۆزخانەیین ئوسمانی بروکسەل و پاريس کارکر، پاشی بۆ ماوی دەه سالان(١٨٩٨ - ١٩٠٨)دبیتە بالیۆزی دەولەتا ئوسمانی ل ستوکهۆلم- سوید، بەشداری د دامەزراندنا کومەلا(تەعاون و تەرەقی کورد)یدا کرییە، و ل ٢٤ ئادار ١٩١٩ وەکو سەرۆکی وەفدی کوردی ل کونگری ئاشتیی دەھیتە دەستنیشانکر، و ل سالا ١٩٥١ دجیتە بەر دلوقانیا خودی، بۆ پتر پیزانیان لدور فی بابەتی تەماشە ی قان ژیدەرمان بكە:

صالح محمد حسن، شریف پاشا- حیاتە و دەورە السیاسی ١٨٦٥-١٩٥١، بیروت، ٢٠٠٦؛ نەجاتی عەبدوللا، نامە دبلوماتیەکانی شەریف پاشای خەندان لە نەرشیفەکانی بریتانیا و فرانسا ١٩١٨-١٩٢٠، سلیمانی، ٢٠٠٨، ل ٩-١٢.

- (٤١) ديفيد مكدول، تاريخ الاكراد الحديث، ترجمة: راج ال محمد، بيروت، ٢٠٠٤، ص ١٦٠-١٦١.
- (42) Nevzat ARTUC, ikinci meşrutiyetin ilani, doğu batı Yayınları, istanbul, 2008, s.68
- (43) Aykut KANSU, A.g.e, s.149.
- (٤٤) ژيهر كيميا وان ژيديرين ب رهنگه كى گشتى و ورد لسه ر كوده تاي تهموزا ١٩٠٨ ب گشتى و هه لويست و كارقه دانين وي ل كوردستانى ب تايه تى ريگرن لدور هندى كو نه ق باه ته ب تير و ته سه لى بهي ته باسكرن و هه مى ره هه ندين قى پيشه اتى بهينه باسكرن و شروفه كرن، هه رچه نده ژيدير لدور قى چه ندى دكيمن، لى د سه ر هه نديرا نه و ژيديرين ب رهنگه كى سه رقه سه رقه تيشك ئيخستيه سه ر، قى باه ته ب قى رهنگى ئاماژمديه قى چه ندى.
- (45) Aykut KANSU, A.g.e, s.146.
- (46) Nevzat ARTUC, A.g.e, s.70.
- (47) Aykut KANSU, a.g.e, s.150
- (٤٨) كاميران عبدالصمد الدوسكى، بهدينان فى اواخر العهد العثمانى (١٨٧٦-١٩١٤)، اربيل، ٢٠٠٧، ص ١١٧.
- (49) Aykut KANSU, a.g.e, s.151.
- (50) Seydi vakkas TOPRAK, birinci meşrutiyetin ilani meselesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü yakıncağ anabilim dali, istanbul, 2001, s.112.
- (٥١) توفيق برو، العرب والترک فى العهد الدستورى العثمانى ١٩٠٨-١٩١٤، دمشق، ١٩٩١، ص ٩٩.
- (52) Fevzi DEMİR, osmanlı devletinde II.meşrutiyet dönemi meclis-i mebusan seçimleri, imge kitapevi, Ankara, 2007, s.36.
- (53) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.51.
- (54) Tekin Demir ASLAN, 1923 milletvekili seçimleri ve basin, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ahi evran üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, kirşehir, 2013, s.48.
- (55) Aynı eser, s.49.
- (٥٦) عصمت برهان الدين عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٩٠.

- (57) Fevzi DEMİR, a.g.e, s.64.
- (58) T.Cengiz GÖNCÜ, Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-I Mebusan, istanbul, 2010, S.45.
- (59) Kenan OLGUN, 1908-1912 osmanlı meclis-I mebusanin faaliyetleri ve demokrasi tarihimizdeki yeri, diyanet vakfi Yayınları, Ankara, 2014, s.69.
- (60) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.123-124.
- (61) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, a.g.e, ss.4,7,13,15,19,20.
- (٦٢) جاوان حسين فيج الله الجاف، المصدر السابق، ص ٨٥.
- (63) Faik Reşit UNAT, ikinci meşrutiyetin ilanı ve otuzbir mart hadisesi, türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1985, s.32.
- (64) Aykut KANSU, A.g.e, s.272
- (65) Aynı eser, s.280
- (66) Mesut ATAŞ, 1908 seçimlerinde Diyarbekir vilayeti, Kürt Tarihi, sayı:24, 2016, s.20.
- (67) M.Emin Bozarşlan, kürt teaavun ve terakki gazetesi, deng yayinevi, istanbul, 1998, s 116, Ahmet GELMEZ, Türk siyasi hayatında 1912 meclisi mebusan seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, türkiye cumhuriyeti tarihi anabilim dali, istanbul, 1995, s.7, Fevzi DEMİR, A.g.e, s.144.
- (68) Mesut ATAŞ, s.20.
- (٦٩) هوكر كاھر توفيق، الكرد والمسألة الارمنية ١٨٧٧- ١٩٢٠، اربيل، ٢٠١٢، ص ص ٣٥٨ - ٣٥٩.
- (70) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, ikinci meşrutiyet döneminde meclisler:1908- 1918, güneydoğu Avrupa Araştırmalar dergisi, sayı 4-5, istanbul, 2012, ss.278-279, s.278.
- (71) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.4.
- (72) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, Türk parlamenti tarihi 1 ve 2 meşrutiyet, c:2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995 , s.359.
- (73) T. Cengiz GÖNCÜ, A.g.e, s.46.
- (74) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.360.
- (75) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.278.
- (76) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.361.

- (77) Tarik Zafer TUNYAYA, Türkiye'de siyasal partiler, ss.304-305.
- (78) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s.110.
- (79) Aynı eser, s.114.
- (80) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, . 278.
- (81) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.362.
- (82) T. Cengiz GÖNÇÜ, A.g.e, s.46.
- (83) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s 25.Fevzi DEMİR, A.g.e, s.376.
- (84) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.278.
- (85) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.149.
- (86) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.364.
- (87) Hasan Celal Güzel ve diğerleri, türkler, c:14, yeni türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1366.

(٨٨) ئەحمەد رزا ل ساڵا ١٨٥٩ ل ئیستانبولی ژدایک بووی، کورپی عەلی بەگێه، مەدرەسا روشدیە یا خەڵاس کری، پاشی مەکتەبا کالاتا یا سۆلتانی یا ب دووماهیەک ئینایی، کاری وەرگیرانی دکر، پاشی ل ساڵا ١٨٨٣ دچیتە پارێس و مەکتەبا زیراعی ب دووماهیەک د ئینیت، هەردیسا کار ل ئەزارەتا مەعارفی یا کری، د ناڤهەرا ١٨٩٩ - ١٩٠٨ ل پارێس ژبای، ل ١٧ کانوونا ئیکۆ ١٩٠٨ دبیتە سەرۆکی مەجلیسی مەبعووسان، هەتا سال ١٩١١ دەمینیت، ل سەر قی کاری، ل ساڵا ١٩٣٠ وەغەر دکەت...هتد، بو پتر پیزانینان تەماشە قی ژیدەری بکە:

Eminalp MALKOÇ, Doğu-Batı, bir osmanlı aydini:Ahmet riza yaşami ve düşünce dünyası,Ataturk ilke eve inkılapları dergisi, sayı:6, istanbul, 2013, ss 95-103; Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Riza Beyin Anıları, Arba Yayınları, istanbul, 1988, ss 9-12.

- (89) Dahiliye Mektubat(DH.MKT), Do.NO.2706, G.NO15
- (90) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.4.
- (91) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC)4 kanunuevvel1324 tarihli birinci inkiadtan 9 şubat 1324 tarihli otuzucuncu inkiada kadar,B.D,i.S:1,C:1,TBMM Basımevi, Ankara, 1982,ss.103-104.
- (92) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.275.
- (93) T. Cengiz GÖNÇÜ, A.g.e, s.48.
- (94) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.531.
- (95) Yılmaz KOÇ, A.g.e, s.33.

- (96) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15.
- (97) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.532.
- (98) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.275.
- (99) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.533.
- (100) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (101) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.534.
- (102) Erol Sai ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15.
- (103) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.535.
- (104) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (105) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s275. Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.15
- (106) Aynı eser, s 16.
- (107) Fevzi DEMİR, A.g.e, s.159.
- (108) T.Cengiz GÖNCU, Belgeler ve fotoğraflarla Meclis-I Mebusan(1877-1920),TBMM Yayınevi, istanbul, 2010, s.48.
- (109) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.475.
- (110) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,a.g.e, s.19.
- (111) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.476.
- (112) T.Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (113) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.477.
- (114) Mesut ATAŞ, A.g.e, s.24.
- (115) Murat Kürt, lütfi fikri beyin siyasi mücadelsi yahut tek başına muhalefeti, şehir Yayınları, istanbul, 2008, s.15.
- (116) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.19.
- (117) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.474.
- (118) T.Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (119) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.472.
- (120) Aynı eser, s.473.
- (121) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, a.g.e, ss.278-279
- (122) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (123) MMZC,B.D,i.S:1,C:1,s.763-764.
- (124) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.585.
- (125) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (126) MMZC,B.D,i.S:1,C:1,ss.763-764.

- (127) Yılmaz KOÇ, Osmanlı mebusan meclisinde görev yapan ermeni mebuslar ve faaliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon kocatepe üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tarih anabilim dali, afyonkarahisar, 2009, ss.36-37.
- (128) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.279.
- (129) Müfid YÜSKSEL, Hakkari mebusu seyid taha arvasinin hayati.

گۆتار بهردهستکریه د تۆرا جیهانیا بیژانینان (ئهتترنییت) یدا ل مالبهری :

<https://www.Blogger.com> hakkari-mebusu-seyyid taha-el-arvasi.-

- (130) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (131) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.319.
- (132) T. Cengiz GÖNÇU, A.g.e, s.46.
- (133) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, s.457.
- (134) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.320.
- (135) Omer SAVAŞKAN, 1908 seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü kamu yönetimi ve siyaset bilimi anabilim dali, Ankara, 1993, s.85.
- (136) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.323.
- (137) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (138) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.321.
- (139) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.7.
- (140) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.322.
- (141) Aynı eser , s.33
- (142) Mesut ATAŞ, a.g.e, s.22.
- (143) Dahiliye Mektub(DH.MKT), Do.NO.2769, G.NO.62,1.
- (144) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, 1982, s.33.
- (144) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, a.g.e, s.33.
- (145) DH.MKT, Do. NO.2790, G.NO.471.
- (146) Mesut ATAŞ, a.g.e, s.22.
- (147) Aynı eser, s.23.
- (148) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, S.534-535.
- (149) MESUT ATAŞ, A.g.e, s.23.
- (150) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.334.
- (151) M.Emin Bozaarslan, A.g.e, s.223.
- (152) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, s.263.
- (153) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.336.
- (154) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.71,1.
- (155) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, A.g.e, s.12.
- (156) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.335

(١٥٧) عصمت برهان الدين عبدالقادر، المصدر السابق، ص ٩٠.

- (158) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s284.
- (159) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s 48.
- (160) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (161) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, ,11 kasım 1324 tarihli otuzdördüncü inkiattan 26 mart 1325 tarihli ellidördüncü inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s525.
- (162) Ihsan GÜNEŞ, A.g.e, s.503.
- (163) Erol Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL,A.g.e, s.20.
- (164) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (165) MMZC,B.D,i.S:1,C:2,s.386.
- (166) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.504.
- (167) DH.MKT, Do.NO.2735, G.NO.75,4,1.
- (168) DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
- (169) Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, A.g.e, s.284.
- (170) DH.MKT, Do.NO.2769, G.NO.62.
- (171) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, ss.525-526-695-696.
- (172) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.505.
- (173) T. Cengiz GÖNCU, A.g.e, s.48.
- (174) Ihsan GÜNEŞ ve diğerleri, A.g.e, s.501.

پشکا سیئ

چالاکیئن مہبعووسین کوردستانئ د مہجسیئ

مہبعووساندا ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲

- تہومریئ ئیکئ: بزاقا عہشیرہتین دیرسمئ ۱۹۰۸-۱۹۰۹.
- تہومریئ دوویئ: پرۆژہیی دروستکرنا هیلا شہمہندہفری د ناقبہرا تراپزۆن-دہریا رمش و ئەررزۆرومییدا.
- تہومریئ سیئ: بابہتئ شیخ سہعیدی حەفید د مہجسیئ مہبعووساندا.
- تہومریئ چاریئ: بابہتئ دەرئیخستنا لیبوورینا گشتی.
- تہومریئ پینجئ: چہند بابہتین ژیک جودا.

دەرازیڤکا پشکی

ل ۱۷ کانونا ئیککی ۱۹۰۸ مەجلیسی مەبعووسان ب رەنگەکی فەرمی هاتەفەکرڤشتی ل سالا ۱۸۷۸ هاتیه کرتن، ئاقاهییی کەفنی نەزارەتا داد نیژیکی مزگەفتا ئایاسوفیا بۆ کومبوونا مەجلیسی هاتبوو تەرخانکرڤ، سۆلتان عەبدولحەمیدی دووی ئامادەیی ئاهەنگا فەکرنا مەجلیسی بوو، پەیفشا سۆلتانی ژ لایی کاتبی وی جەواد بەگیفە (۱۹۰۹-۱۹۰۹) هاتە خۆاندن، د نامەیا سولتانیدا هاتبوو دیارکرڤ هەر ئەو بوو ل سالا ۱۸۷۶ یاسایا بنەرەتی و مەجلیسی مەبعووسان فەکرکی^(۱)، لی کاری کرتنا مەجلیسی و لادانا یاسایا بنەرەت کارەک بو لدویف وان پشەهات و گفاشتتین ل سالا ۱۸۷۸ پەیدا بووین هاتیه ئەنجامدان^(۲).

هەندەک روودان پەیدا بوون و بوونە ئەگەر کو رموش ل دەولەتا ئوسمانی تیکبچیت، ب تایبەتی ل ئیستانبولی، وەکی (روودانا عەلیی کورم Kor Ali Hadisesi) ل چریا ئیککی ۱۹۰۸ ل مەها رەمەزانی ب کۆمەکا مەزن یا زانایین ئایینی قەستا قەسرا یلدز یا سۆلتان عەبدولحەمیدی کر و د کرە هەوار مە شەریعەت دقیت، دگۆت: مە دقیت ژنک ل مالین خۆبن، دەرئەکەفن، مە دقیت سینەما و شانو بەینە کرتن...هتد^(۳). هەر وەسا ل هەمان مەھ روودانەکا دی پەیدا بوو، ئەوژی (روودانا قشلا بەری - Taş Kişla Hadisesi) کیشە پەیدا بوون د ناقبەرا وی هیزا لەشکەری یا ب ناقی (تابورا نیچیرقانا) ئەوا خۆ دیار دکر وەک پاریزەری مەشرووتیەتی، ئەف هیزە ژ سەلانیکی هاتبوو رەوانەکرڤ ب ئالاقین لەشکەری یین

موکومژه بۆ ئیستانبولی پشتی شەر پەیدا بووی د ئەنجامدا کوشتن پەیدا بوو، سێ لەشکەرین هیزا قشلا بەری هاتنه کوشتن^(۴).

هەردیسا(روودانا یلدر - Yildiz Hadisesi) ئەق روودانه ل قەسرا سۆلتانی پەیدا بوو، دەمی بریارا قەگواستا هیزین قەسرا سۆلتانی دەرکەفتی، ئەوین ژ لەشکەرین عەرب و ئەلبانی، گواھارتنا وان ب لەشکەرین ژ نفسی تورکی پیکدھاتن، پیکدادان پەیدا بوون، ئی پشتی کۆنترۆلا رموشی هاتیه کرن، یین عەرب رموانه ی شامی کرن و یین ئەلبان ژ قەگواستا بۆ سەلانیکی^(۵)، پشتی قان روودانان ل ئیستانبولی بۆ ماوی ۱۳ رۆژان رموش ئالۆز بوو، مەجلیسی مەبعوسان هاتە دورپیچکرن، نەهیلان مەبعوس بچنه د ناقا مەجلیسیدا و کوشتن پەیدا بوو^(۶).

ل ۵ نیسان ۱۹۰۹ کۆمەلەک ب دەسیپیشخەریا سۆلتان عەبدولحەمیدی هاتە دامەزراندن، ب ناقی(ئیکەتیا محەمەدی- اتحاد محمدیة) ب سەرۆکاتیا خۆتەخوینی ئیستانبولی دەرۆیش وەحدهتی و یاخیوونەکی سەرهلدا ژ لای و وان کەسین دکره هەوار، هەر بژیت سۆلتان و مە شەرپەعت دقیت، ب قی رەنگی شەرەکی د ناقبەرا مەشرووتی خاوازا و وان کەسین دگۆت مە حوکمی بەری دقیت دەستیپیکر، ل ۱۳ ل سەر ۱۴ نیسان ۱۹۰۹ راپەرین دژی ئیتیحادیان هاتەکرن، ئی سەرئەگرت، پشتی ۱۳ رۆژین پیکدادانی مەشرووتی خاوازا ل ۲۶ نیسان ۱۹۰۹ ب سەرکەفتن و مەحموود شەوکەت پاشا سەرۆکی هیزا سێ یا لەشکەری ئوسمانی ئەوا ژ سەلانیکی هاتیه فریکرن بۆ ئیستانبولی دیارکر کو کۆنترۆل ل سەر ئیستانبولی یا هاتیه کرن و مەجلیس دشییت روینشتنن خۆ بکەت^(۷)، ئەوین گازی شەرپەعتی دکر و دگۆت: "مە شەرپەعت دقیت، دی ب گورپی شەرپەعتی هیینه دادگەهکرن و سیدارەدان"، هەرۆسا گوت سۆلتان یی ل پشتا قی پشترپیی، لەورا ل شەفا ۲۶ ل سەر ۲۷ نیسان ۱۹۰۹ بریار هاتەدان ب فەتوایەکا شیخی ئیسلامی محەمەد زیائەدینی(۱۹۰۹-۱۹۰۹) ل دور لادانا سۆلتانی ژ تەختی پاشایەتی^(۸)، سۆلتان ب قی چەندی هاتە ناگەهدارکرن و وی چ ریک نەما بوون ژبلی رازیبوونی و داخۆزکر ل(قەسرا چراخان - Çırağan Sarayı) بنهجه بیت، ئی پاشی ل شەفا

٢٧/٢٨ نيسان ١٩٠٩ سۆلتان عەبدولحەمىدى دووى لگەل ھندەك كەسىن خىزانا وى
و خزمەتكارىن وى و ھندەك كەلويەلەين وى يىن تايبەت ل شەمەندەفرى ھاتنە
سياركرن و رەوانەى سەلانەك كر، تەزكەرەمىەك بۆ مەجلىسى ژ لايى فەرماندى
ھىزىن ٣ مەحموود شەوكت پاشايىشە ل ٢٧ نيسان ١٩٠٩ ل دور لادانا سۆلتانى و
رەوانەكرنا وى بو سەلانەك ھاتە پيشكىشكرن^(٩)، سۆلتان محەمەدى پىنجى ب
ناقى سۆلتان محەمەد رەشاد (١٩٠٩ - ١٩١٨) بۆ سۆلتانى دەولەتا ئوسمانى^(١٠).

تهومری ئیکى

بزاڤا عەشیرەتین دیرسمى ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹:

ئەڤ بزاڤە ل سالیڻ ۱۹۰۸-۱۹۰۹ پەیدا بوو، و رەھ و ریشالیڻ قى بزاڤى قەدگەرن بۆ سەردەمىڻ كەڤنتر ژ مەشرووتیەتى، ل دەڤەرین مەعمورەت ئەلەزیز، ئەرزىجان و دیرسمى، رەموش ل قان دەڤەران ئالۆز ببوو، بارى ئیمناهیى ل دەڤەرى یى جیگیر بوو، عەشیرەتین قان دەڤەران ب گشتى و یین دیرسمى ب تاییەتى د بەرخۆدانیدا بوون، بەرخۆدانا ئازادى دکر و داخوآزا خۆسەرى دکر، ژ لایى خۆڤە ژ ناخفتن و گەنگەشەیین مەجلىس مەبعووسان پىڤگۆڤۆرىنا نشیساړین فەرمى دیاردبەت كو دەولەتا ئوسمانى ب قى چاقى تەماشەى قى بزاڤى نەدكر، بەلكو دبىنن وەك پشەرى و دەرداچووى، ئەو ب قى كارى رابووینە، ژ بەركو یین هاتینە پشت گوهاڤیتن ژ لایى دەولەتیڤە و چ گرنكى ب وان و هاوالاتیڻ وان نەهاتیەدان، ژبەر هندی دژى دەولەتى د راولەستن و زیانى دگەهینە دەڤەر و كەس و كارین خۆ، لەورا پیدڤیە دەولەت سنوورەكى بۆ قان كەسان بدانیت و وان مەجبور بکەت ئیمناهیى پاریزن و خۆ ژ توند و تیژی بدەنە پاش، چەندین عەشیرەتان دەست د قى بزاڤیدا هەبوو، مینا عەشیرەتین كوچان ب سەرۆكاتیا (ئیدارە ئیبراھیم ئاغا)، عەشیرەتا فەرھادان ب سەرکیشیا كورى ئاغا عەلیشیری كەكو ئاغا، و عەشیرەتین حەیدەران، دەرمانان، رەشیکان و شەمکان...هتد، ب سەرکیشیا ئیدارە

ئىبراھىم ئاغای ھەقپەيمانىيەك ل رۆژئاقايى دىرسىمى بۆ بەردەوامىدانا بزاقى ھاتە پىك ئىنان، رەوشا مەعمورەت ئەلەزىزىيە، ئەرزىجان و دىرسىم و دەررەبەرىن وى بەرمەق خرابىقە دچوو^(۱۱).

ل شان دەقەرەن بزاق ئى ھاتىيە سەرھەلدان و ب تايىبەتى ل دەقەرەن چەمشگەزەكى، ئەغىن و كەماخى و ئەو رىكىن دكەقنە د ناقبەرا شان دەقەرەندا و كەفتىنە ژىر كۆنترۆلا شان كەسىن ب قى بزاقى رابووین، لەورا ژ لايى خوقە نەزارەتا ناخخۆ ب ئەركى خۆ رابوو و ل ۲۴ شوبات ۱۹۰۹ كەسەك ب ناقى عادل بەگ ئەفەندى كو شىرەنكارى نەزارەتا ناخخۆ بوو، رەوانەى دەقەرەى كر، ئەقى كەسى راپورتا خۆ لدور پىشھاتىن ل قى دەرى پەيدابووین، پىشكىشى ئەنجومەنى نەزارەتا ناخخۆ كر^(۱۲).

سەرەراى پىرابووین پىدقى و فرىكرنا دەستەيان بۆ دەقەرەى، داکو قەكۆلىنى و دویشچوونى بو رەوشى بکەن، ئى پىكۆلىن وان د بى بەرھەم بوون، خەلكى شان دەقەرەن د دلگران بوون ھەمبەرى بى خەمى و گەندەلىين كاربەستىن دەولەتى، لدور قى چەندى نقىسارەك بو مەجلىس مەبووسان ل ۲۸ شوبات ۱۹۰۹ دەھىتە ھنارتن ژ لايى كەسەكى ب ناقى ئەحمەد عەلى (ئى ئەق كەسە كىيە و چ بەرپرستيا كارگىرى ھەيە ئامازە پى نەھاتىەدان) دياردكەت كو مەجلىس لىسر قى چەندى كۆمبويە و فەرمانا ژناقبرنا شان بزاقان ب لەشكەرى ھاتىەدان، ھەردىسا د قى نقىسارىدا ئامازە ب زىانين مادى و مروقى ھاتىەكرن، نىزىكى ۵۰ كوشتيان ھاتىەندان و زىانين مادى ژى ب سەدان ھزاران قورووشان ھاتىنە دياركرن، ژىلى ژ دەستدانا سەرین تەرش و كەوالان، ھەردىسا حكۆمەتى بو قەرەبووكرنا ھاوالاتيان سەد ھزار قورووش يىن تەرخان كرىن^(۱۳).

حكۆمەتا ئوسمانى دەستەيەك ب سەرۆكاتيا فەرىق عەلى پاشاى ل ۲۸ شوبات ۱۹۰۹ پىك ئىنا و ھنارتە دەقەرەى، قى دەستەيى ژى كارى خۆ كر و دویشچوونى خۆ كر و سۆزدا خەلكى كو دى بەردەوام لژنەيىن دویشچوونى ھىنە

رەوانە کەرن بۆ ویلایەتا مەعمورەت ئەلعهزیزیه ب گشتی و دهقەرا دیرسمی ب تایبەتی و دی ئەف دەستەبە سەرەدانا زیانفیکەفتیان ئیک ئیک کەن، ب تایبەتی ل چەمشگەزەکی و کەماخی و زیانین وان یین مادی و گیانی دی هینە دیارکەرن و تۆمارکەرن دی قەرەبەویا وان هیتە کەرن، دیسا بریار هاتبوودان کو هەندەک بنگەهین سەبازی ل دەقەرین (کەماخ، ئەرزنجان و چەمشگەزەکی) بهینە دروستکەرن بو پاراستنا مال و گیانی هاوڵاتیان، دیسا هاتبوو خۆیاکەرن کو پیدقیه ئیمناهیا قی دەقەری بهیتە پاراستن، چ ب ریکا خۆشیی بیت یان ژ ی ب ریکا گەفان و دژواری، ئانکو دەستتێومردانا لەشکەری، بۆ هەمی لایەنان دیارکەرن کو هەر کەسەک یان لایەنەکی پیکیری ب یاسایی نەکەت و تەناهیی و خۆشگوزەرانیا خەلکی تیکبەدەت، دی ب تۆندترین رەنگ هیتە سزادان، لی ئەف جارە ژ ی چ ئەنجامین باش بدویف خۆفە نەئینان^(۱۴).

ل ۲۰ ئادار ۱۹۰۹ مەبعووسی ئەرزنجانی ئوسمان فەوزی ئەفەندی د مەجلیسی مەبعووساندا راپۆرتەک پیشکیشی سەرۆکاتیا مەجلیسی کر و داخووازا رۆنکەرنەکی کر ژ موفەتشی نەزارەتا نافخۆ عادل بەگی ئەوی پیش وەخت ل ۲۴ شوبات ۱۹۰۹ هاتیه فریکەرن بۆ دیرسم و دەوروبەری و ی ژ وی خۆاست کو دیتن و ئەنجامین سەرەدانا خۆ بو مەبعوسان دیاریکەت^(۱۵).

ژ لای خۆفە موفەتشی نەزارەتا نافخۆ عادل بەک دیاردکەت ل دەستپیککی کیشا سەرەکی ل دیرسم و دەوروبەری و ی نەخۆیندەواری و نەزانینە، پیدقیه مەکتەب و مەدرەسە ل قان دەقەرەن بهینە دروستکەرن، هەرەسا دیاردکەت سەرەرای بکارئینانا ریکارین لەشکەری یین بەردەوام، لی ئەو نەشیاینە چارەسەری بۆ وان کیشەیان ببینن و ئەف چەندە گەهشتیه قی رادە، لەورا ل سەر وان پیدقیه هەندەک ریکارین جودا ژ یین بەری بهینە دیتن و جیبەجیکەرن بو هندی هەندەک ئەنجامین باش بەدەستخۆفە بینن، دیسا دبیزیت: ئەف کیشەیین ل دیرسم و دەوروبەری و ی هەین ل کوردستانی هەمی یین هەین و ئەگەری قان ئاریشە و کیشەیا ژ ی چارەسەرەنەکەرن وانه د دەمی دروستدا^(۱۶).

ههروهسا عادل بهگ ئاماژمی ب هیرشین لهشکهری یین پیشتەر دکهت و د بیژیت: ژهر نهگهشتنا هاریکاریین لهشکهری بو وان لهشکهران، هیرشین وان سهرنهگرتیه، زۆریهیا چهکین وان یین کهفتینه د دهستین چهکدارین کورددا و کهلهک ژ فان لهشکهران یین هاتینه کوشتن و ئەوین ماین ژی ب نهچاریشه یین فهگهریان بو بنگههین خو یین سهربازی ل ئوفاچک و کهماخ و چهمشکهزهکی^(۱۷)، ههروهسا ل فان دهقهرین کوردستانی چ کارین باش نههاتینه نهنجامدان، وهکی ریک و جهین ئاکنجیبوونی، نهبوونا ریکین فهگوهاستنی ریکره ل بهردهم سهرنهکهفتنا ههوین لهشکهری دژی قی بزاقی، ههردیسا دهقهرین دیرسمی دهقهرین ئاسینه ژ لایی جوگرافیشه، ژهر هندی ئەف بزاقه نههاتیه ب داوی ئینان، ههروهسا پیشتەر بو ژناقبرنا فان بزاقان ههوین لهشکهری ل زفستانی دهاتنه نهنجامدان، زفستان ل فان دهقهران دژوار و پیگوتینه، لهورا سهرکهفتن نه ئیناینه^(۱۸).

مهبعووسی ئهرزنجان فهوزی ئەفهندی خویادکهت بوچی ل دهقهرین دمیا رمش چ بزاق پهیدانان و ل دهقهرین مه پهیدا دبن، ئەف چهنده گریدای دهولتهتی و بی خهیا وانه، بو خهکی مه چ نههاتیهکرن، ههردیسا دخوازم لهشکهر ل دهمی هیرشی دکهنه فان دهقهران زیانی ب ئەردی چاندنی نهگههینن و بلا حکومهت دوو قشلهیین سهربازی ل دهقهری دروست بکهت، داکو ئەف لهشکهره ب رولی خو رابین و ئیمناهی دهقهری بیاریژن^(۱۹).

ههروهسا مهبعووسی چارشامبا(باژیرکهکی بچووکه ل باژیری سامسون ل تورکیا، دکهفته سهر کناری دمیا رمش) ئەحمهد ئەفهندی دبیژیت: - "کیشه وهکی دیار ژ ئاخفتنن شیرهتکاری نهزارهتی عادل بهگی کیشهیا ماف و خزمهتگوزاریانه، لهورا هیفیه دهولت ب ئهرکی خو رابیی و مهکتهبان و قوتابخانه و قشلهیین لهشکهری و ریکین هاتن و چوونی ل دهقهرین وان دروست بکهت، داکو هاوالاتیین دهقهری ئارام و تهنا بژین"^(۲۰)، پاشی مهبعووسی دیرسمی لوتفی ئەفهندی دبیژیت دهولتهتا مه لئان دهقهران لاواز و بی شیانه، فههتیان د ناقهرا کاریدهستین کارگیری و لهشکهری ل فان ویلیهت و سهنجهقاندا یا

ههیی، نهشین خو ل کیشهیین خه لکی بکه نه خودان، ده می والی خو نیژیکی هاو لاتیان دکهت، سه رکردین لهشکهری وی ب پالدمری بزاقان دژی لهشکهری ل قه لهم ددهن، له ورا د قی سه روهییدا سه رکهفتنین حکومه تی و لهشکهری مه حاله ب دهسته بهین^(۳۱).

د روینشتنا (۲۵) یدا ل مه جلسی مهبعووسان ل ۲۱ ئادار ۱۹۰۹ مهبعووسی ئه رزنجان ئوسمان فهوزی راپورته کی پیشکیشی مه جلسی دکهت ل دور رهوشا ئیمناهیی ل دهقرا دیرسی و ئه و سکالاین دهینه کرن ژ لایی خه لکی دهقهریقه و دخوازیت نه زارهتا ناخو رهونکر نه کی ل دور قی بابه تی بده ته مه جلسی، سه روکی مه جلسی دیاردکته، گشاستنین زور لسه ر وان که سین هه قسوز بو دمو له تا ئوسمانی یین ههین و ئه ق رهوشه ئه گه ر یا به ردهوام بیت، دی بارودوخین دهقهری به ره ق ئاقارین مه ترسیدار بهت، له ورا ب رهنگه کی بله ز پیدقیه چاکسازی ل دهقهری بهینه کرن، پاشی مهبعووسی ئه رزنجان ئوسمان فهوزی ئه فهندی دیاردکته، پتريا قا که سین ل دیرسی دژی دمو له تینه، ئه و یی زیانی دکه هینه هه می هاو لاتیین دهقهری، ژبه ر هندی پیدقیه ب زویترین دم ئه ق سه رداچوو به بهینه سزادان و ژبه ری و مرزی بهاری بهیت و ئه و هیژین خو ریکببخن، هه روه سا قی بزاقی ب بزاقه کا دزیا و زورداری و ریگری ب نا ق دکهت، پاشی مهبعووسی دیاریه کری حه جی محهمه د ئه فهندی دبیزیت: ئه ق گو تنین دهینه کرن ئه قه ب سالانه یین دهینه گو تن و ئه ق مهبعوسه ژی پشته قانیا خو بو هیرشین لهشکهری نیشان ددهن، ب مه رجه کی هیرش پشتی مه ها نیسانی دهستیپکه ن^(۳۲).

مهبعووسی دیرسی لوتنی فکری به گ دیاردکته کو ئه ق کیشه ژ کیشه یین مه زن یین قی سه رده میه، ئه گه ر وه کی حکومه ت دبیزیت د ئه ق ساله دا ئه ق بزاقه ئه گه ر نه هیته ژناقبرن، دی دمو له ت و خه لکی دهقهری رویرو ی کاره ساتین مه زن بن، له ورا پیدقیه ئه م قی چه ندی بو نه زارهتا ناخو دیاریکه یین^(۳۳).

دهقەرین ویلایهتا مهعمورهت ئەلعهزیزیه ئالۆزیین دژوار بخۆفه دیتن، تا کیشایه وی رادهی نامه ژ ویلاتی بو نهزارهتا ناخۆ و مهجلیسی مهبعووسان بهینه هنارتن، داکو دهستکاریی د بابهتیدا بکهن، ل ۲۱ ئادار ۱۹۰۹ نامهك ژ ویلایهتا مامورت ئەلعهزیزه بو سهدارهتا عوزما دهیته فریکرن، د ناڤا قی نامهییڤا سی دانهیین وی هاتبوونه نشیسن و ئاراستهکرن بو نهزارهتین ناخۆ و بازرگانی و نافیعه، دانهیهك ژ ی بو سهروکاتیا مهجلیسی مهبعووسان، د قی نامهییڤا ئامازه ب وان ئالۆزی و تیکچوونان هاتبوو کرن ئەوین د ناڤهرا عهشیرین دهقەرین دیرسمیڤا پهیدا بووین، ههر ديسا د بهردهوامیا نامهییڤا ئامازه ب وی چهندی هاتیهکرن کو پشتی ئەنجومهنی ویلایهتی دویچوونا بابهتی ناڤبری کری، بو وان دیارو ناشکهرا و بهرچاڤ بوو کو رموش ل دیرسمی بتنی ئالۆز نینه، بهلکو ل دهقەرین ئەزنجان و خهپوتی ژ مینا دیرسمییه و ویشهتر ژ، ژ بهر قی چهندی سهدارهتی نشیسهارهك بو مهجلیسی و مهبعووسان و ههر دوو نهزارهتین دی یین ناڤهاتی هنارت، بمهرا هندی کو دویچوونا بابهتی بهیتهکرن و ریگهیین چارهسهریی بو فان ناکوکیان بهینه دیتن، پاشی دانهیهك ژ قی نشیسهاری بو نهزارهتا جهنگی هاته رهوانهکرن^(۲۴)، د قی نشیسهاریڤا بهریخۆدانا دهولهتی و کاربدهستین حکومهتی ل دور ئالۆزی و بزاقا عهشیرهتین دیرسمی دیاردبیت، و ئەو قی بزاقی دبیین وهك پیکدادانهك د ناڤهرا عهشیرهتاندانا.

رموشا ویلایهتا مهعمورهت ئەلعهزیزیه و دیرسم و دهرویهریی وی ل ناڤ مهجلیسی مهبعووسان ببوو رۆژهڤ، د روینشتنا مهجلیسی یا(۴۵) یدا ل ۲۲ ئادار ۱۹۰۹ سهدرول ئەعزم حسین حلمی^(۲۵) موزهکیرهك پیشکیشی مهجلیسی کر ل دور وان ئالۆزی و تیکچوونین پهیدا بووین ل دهقەرین دیارگری و ئەو گله و گازندهیین خهلکی ل دور قی رموشا ئالۆز ههروهسا باس ل لیبوورینهکا گشتی هاتهکرن، ب مهرجهکی پیش قی کاری ئەنجام بدن، دهستهیین دویچوونی بچنه دهقەرین دیرسم، ئەزنجان و مهعمورهت ئەلعهزیز و هویریینیا رموشی بکهن و ل دور قی چهندی لایهنین شولهژی ئاگههدار بکهن^(۲۶)، ههروهسا ئامازهیی ب وان تهلگرافان

ددهت ئه‌وین بۆ ماوه‌کۆ دڕێژه ژ لایێ خه‌لکۆ قان ده‌قه‌رانژه بۆ مه‌جلیسی و حکومه‌تۆ ده‌ینه فرێکرن داکو چاره‌سه‌ریا ره‌وشا وان بکه‌ن و ئیمناهیێ بۆ ده‌قه‌ریێن وان بین^(۲۷)، هه‌روه‌سا د به‌رده‌وامیا ئاخفتنا خۆدا نازرێ نه‌زاره‌تا ناڤخۆ دبێژیت: پێشیارین ده‌سته‌یین پشکنینی و یین چاکسازی دێ لبه‌رچاڤ و مرگین، پاشی مه‌بعووسی ئه‌نقه‌ره مه‌مه‌د ته‌لعت به‌گ دبێژیت: هه‌تا ئه‌ڤ ده‌سته‌یه زانیاریین پیدقی کوم بکه‌ن و لگه‌ل خه‌لکی باخسن وان پیدقی ب(۵-۶) سالیێ دیتره، له‌ورا بلا وان سکاالیین خه‌لکی بو کارگیرین حکومه‌تۆ هه‌نارتین، ب هه‌سه‌نگینن و نه‌گه‌رین قان ئاریشان ده‌ستنیشان بکه‌ن و چاره‌سه‌ر بکه‌ن^(۲۸).

پشتی ئه‌ڤ که‌نگه‌شه د ناڤا مه‌جلیسیدا ل ۲ گولان ۱۹۰۹ هاتینه ئه‌نجامدان، نشیسه‌ره‌ک ژ سه‌داره‌تا عوزما بو مه‌جلیسی مه‌بعووسان ده‌یته فرێکرن، ب مه‌ره‌ما پیکئینانا ده‌سته‌یه‌کا چاکسازی، بۆ هندی ئه‌ڤ ده‌سته‌یه بۆ ده‌قه‌ریین دیرسمی و ئه‌رزنجانی به‌یته فرێکرن، ئه‌رکی قی ده‌سته‌یی ئه‌نجامدانا کاری ناڤژوانیه د ناڤه‌را عه‌شیره‌تاندا، هه‌ردیسا دێ هه‌موو پیکۆلین خۆ مه‌زیخن ل‌دور هندی کو زه‌مینه‌سازیه‌کا گونجای په‌یدا بکه‌ن بۆ ل هه‌ڤه‌اتنا قان لایه‌نان و ئه‌ڤ ده‌سته‌یه ل رۆژین ده‌ستیپکی یین مه‌ها گولانی گه‌شته جه‌ین ناڤبری و ده‌ست ب کاری خۆ کر^(۲۹).

ل ۱۳ گولان ۱۹۰۹ نشیسه‌ره‌کا شیفره‌کری ژ سه‌داره‌تا عوزما بۆ موته‌سه‌رفی مووشی هاته فرێکرن، د قی نشیسه‌ریدا باس ل ویلایه‌تین کوردستانی هاتبوو کرن و دیارکر بوو، پیدقیه چاره‌سه‌ریین بله‌ز ل ده‌قه‌رین کوردستانی به‌یته ئه‌نجامدان، ژیه‌ر ب سالانه ئه‌ڤ ده‌قه‌ره ژ لایێ ده‌وله‌تیڤه یین هاتینه پشتگوهاڤیتن و چ گرنگیی پی ناده‌ن، له‌ورا دخواست ئه‌ڤ ده‌سته‌یین دوپ‌چوونی و چاکسازی تیبینیین خۆ بۆ جه‌ین په‌یوه‌ندی‌دار فریبکه‌ن و چاره‌سه‌ریین بله‌ز ل کوردستانی ب گشتی و مووشی ب تایبه‌تی بۆ قی ره‌وشا خراب به‌ینه دیتن^(۳۰).

د روینشتنا (۷۳) یدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ دەستەیین پشکنینی و دویچوونی راپورتا خو بۆ سەدارەتا بلند ل دور رەوشا مووشی و دەرۆبەرین وی فریدکەن، د قی راپورتیدا ناماژە ب رەوشا خراب یا دەقەرین کوردستانی هاتیە کرن، وەسا خویا کریهە کو ئەق رەوشە گریدای سەردەمین پێشیا مەشرووتیەتیە و ئارمانجا مەشرووتیەتی یا سەرەکی نەهیلانا قی رەوشا خرابە! (۳۱).

مەبعووسی ئەرزنجان ئوسمان فەوزی ئەفەندی د روینشتنا (۹۳) یدا ل ۱۹ گولان ۱۹۱۰ راپورتەکا دیتەر پێشکیشی مەجلیسی دکەت و دیاردکەت، ئەگەری خرابیا رەوشا ئیمناهی و بەریاکرنا بزقانی دژاتی دەولەتی گۆهەدانا دەولەتیە بۆ پیدقیین هاوڵاتیان، ل دیرسمی و دەرۆبەرین وی پرۆژەک بۆ هاتبوو تەرخانکرن و د قی پرۆژەیدا هاتبوو، دی ریکین هاتن و چوونی، قوتابخان، مەکتەب، قشلەیین لەشکەری و هاریکاریین مرۆقاییەتی ل سەر وان هیئە دابەشکرن، هیثیدارین حکۆمەت ب زویترین دەم قی پرۆژەیی بیخیتە د بواری جیبەجیکریندا ژبەری رەوش خرابتر لی بەیت (۳۲).

ئەق گەنگەشی ل ناق مەجلیسی پەیدا بوون و پێشنیارین وان ل دور پەوانەکرنا دەستەیین شیرەتکاری و وەفدین چاکسازی بۆ دەقەری هەمی مان وەک (حوبر) ل سەر بەرپەران و وەک هەر جار بۆ چارەسەرکرن بزاقا دیرسمی پەنا هاتە برن بۆ ریکارین لەشکەری، ب چەکین گران و هیزین لەشکەری یین زیدە ژ هەردوو ئالیین دیرسمی و ئەرزنجانیشە هیرش ئینا سەر بزاقی، ب قی رەنگی بزاقا عەشیرەتین دیرسمی ب داوی دەیت، پستی جورە هەقپەیمانیهک د ناقبەرا عەشیرەتین دیرسمی و حکۆمەتیدا پەیدا بووی، لی دشیاندایە بەیتە گۆتن کو ئەق بزاقە ب داوی نەهات بەلکو هاتە بی دەنگکرن ژ لای هەردوو ئالیانقە، ژبەر کو حکۆمەتین ئوسمانی ب رەنگەکی تەمام نەشیان حوکمی خو ل سەر قان عەشیرەتین دیرسمی بسەپینن، ئەق عەشیرەتین دیرسمی بەردەوام د بەرهەقی و بزاقیدا بوون و ئەق چەندە ژ قەدگەریت بۆ هەندەک ئەگەران مینا: ئیک ئەگەری ئایینی بوو ژبەرکو ئەق عەشیرەتە عەلەوی بوون و د بەرهنگارییهکا بەردەوامدا بوون بەرامبەری

سیاسه‌تا دمو له‌تا ئوسمانی یا سونی، ئەگه‌ری دووی ژێ ئەگه‌ری نه‌ته‌وه‌یی بوو ژ به‌رکو ئەق‌عه‌شیره‌ته‌ کورد بوون و وان د خواست خوسه‌ری هه‌بت و ئەو بخو خو بریقه‌ بیهن، هه‌روه‌سا ئەگه‌ری جوگرافی ژێ قه‌دگه‌ریت بو جه‌ئ قئ ده‌قه‌ری ب گشتی و دیرسمئ ب تایبه‌تی، چونکه‌ جه‌ه‌کی ئاسئ و چیا یین بلند بوون کاره‌کی بزه‌حمه‌ت بوو بو دمو له‌تی ب ئالاقین وی ده‌می ئەو شیا بان کۆنترۆله‌کا په‌هایی لسه‌ر قئ ده‌قه‌ری بکه‌ن، ب تایبه‌تی ل وه‌رزئ زفستانئ چونکی ئەق‌ ده‌قه‌ره‌ ب زفستانین خو یین به‌فرین و دژوار بناقوده‌نگه‌.

تهومری دووی

پرۆژهیی دروستکرنا هیلا شهمندهفری د ناچهرا

ترابزۆن - دمريا رهش و ئهرزۆرومییدا:

دهولهتا ئوسمانی ب رهنگهکی گشتی و دهقهیین کوردستانی ب رهنگهک تایبهتی ژ خزمهتگوزارییین باش دقلا بوون، پتريا باژییین دهولهتا ئوسمانی ژ خزمهتگوزارییین باش هاتبوون بی بههرکرن، مینا کیشانا هیلین شهمندهفری، ژبهرکو دهولهتا ئوسمانی د زۆربهیا بواراندا پاشقه مابوو و ئهو بزاق و ومرارا ئهورپۆا ژ لایی پیشهسازی و ئابووریقه بخۆفه دیتی، رهنگشادانا خو د دهولهتا ئوسمانیدا نه دیتبوو، قی یهکی ژی ئهگهرین خو ههبوون، ئهگهری سههرکی بو قی نهبوونا تهفنهکی باش یی هیلین ئاسنی بوو ل دهولهتا ئوسمانی، قی یهکی ژی کارتیکرن ل کههاندنا خزمهتیین دیتر ژی دکر، نهبوونا قی یهکی ئهگهر بوو کو دهولهت نهشیت پینگاف و پرۆژه و کارین باش ل تهقایا دهولهتا ئوسمانی ئه انجام بهت، پایتهختی دهولهتا ئوسمانی ژ لایی جاده و هیلا شهمندهفریشه یا دامای بوو، لهورا ل کوردستانی رهوش خرابتر بوو^(۳۳).

د روینشتنا (۳۷)یدا ل ۸ شوبات ۱۹۰۹ راپۆرتهک بو سهروکاتیا مهجلیسی مهبعووسان ژ لایی مهبعووسی بایهزیدی سلیمان سودی ئهفهندی و (۷۱) ههقالین

وی ل دور دەستپێکرنا هێلا شەمەندەفری ئەوا دی تێزابزۆنی و سامسونی ب ئەرزەمۆمیشتە گریڤەت هاتە پیشکێشکر، د قی راپۆرتیدا هاتبوو دیارکر کو دی ئەق هێلە ژ کناری دەریای یی سامسون و تێزابزۆنی دەستیڤهت و بەرهق باشووری رۆژهلەلاتا ئەنادولی ئانکو کوردستانی هیت و دی بیتە پرەک د ناقبەرا ویلایهتین دکەقنە سەر دەریا رەش و کوردستانییدا^(۳۴)، ئەجامدانا قی کاری دی قازانجەکا باش بو خەلکی دەقەری ب گشتی و بزاقا بازرگانی ب تاییهتی هەبیت، هەرۆهکی دیار تێزابزۆن ژ ویلایهتین گرنگ یین ئوسمانیه و باژیرەکی کنارییه، پیکشه گریڤدانا وی لگەل دەقەری کوردستانی مینا ئەرزەمۆم، وان، مەعمورەت ئەلعهزیز و دیاربه کری دی بیتە ریکخۆشکەرەک بو قەگواستنا پەرتالین بازرگانی ژ فان هەردووک دەقەران و دی بیتە ئەگەر کو رەنگشەدانا خو د ئابووری دەقەرییدا هەبیت، ب قی رەنگی دی مللەت و حکۆمەت مفادار بن^(۳۵).

گریڤدانا کوردستانی ب ویلایهتین دەریایی رەشقه گرنگیا خویا سیاسی هەیه، ژبەرکو ئەق دەقەرە هەقسنورن لگەل دەولەتا ئیرانی، دەستیپێکرنا قی ریککی ژ پیدقیین هەرە سەرەکیه، چونکی ئەق هێلا شەمەندەفری دی بیتە ئالاقەک بو پیکشه گریڤدانا دەولەتا ئوسمانی ب ئیرانیقه، قی چەندی ژ گرنگیا خو یا بازرگانی و سیاسی ژ هەیه، لەورا داخوآز دکەین کو ب زویترین دەم دەست ب دروستکرنا قی هیلێ بهیتەکر، ئەو مەبعووسین ئەق داخوآزیه پیشکێشکری، ئەقه بوون: (مەمەد ئەفەندی ژ گەنج، سلیمان سودی ئەفەندی ژ بایهزیدی، ئیبراهیم ئەفەندی ژ ئەرغەنی، عارف ئەفەندی ژ بەدلیسی، قارتیکس ژ ئەرزەمۆم، سەید تەها ئەرواسی ژ هەکاری، کایغام ژ مووشی، ئیلیاس سامی ئەفەندی ژ مووشی، سالح ئەفەندی ژ مووسل، عەبدوڵرەزاق ژ سیرتی، مەمەد نووری ژ مەعمورەت ئەلعهزیزیه، پاپاسیان ژ وانی، ئوسمان فەوزی ژ ئەرزنجانی) دیاردکەن کو ئەم ب ریکا هەردوو نەزارەتین نافیه و بازرگانی داخوآزی ژ خەزینەیا دەولەتا ئوسمانی دکەین کو خەرجیین پیدقی بهینه مەزاختن بو قی پڕۆزە، هەرۆهکی خویا کو پتیریا وان مەبعووسین

داخوآزا دروستكرن و دهستپيكرنا قى پرؤژهيى كرين، مهبعووسين كوردستانى
بوون⁽³⁶⁾.

پشتى ئەق راپۆرتە ب دەستووريا سەرۆكى مەجلىسى ئەحمەد رزا ئەفەندى
هاتىه خۆاندن مهبعووسين گوموشخان(باژيره كه ل وهلاتى توركيا، د كه قيته
باكوورى رۆژهه لاتا توركيا د ناقبهرا باژيرين ترابزون و بايوورت و گيرهسونيدا)
ئيبراهيم ئەفەندى و خهبرى ئەفەندى باس ل كرنگيا قى هئىلا شه مەندەفرى بۇ
دەولەتى ب گشتى و دەقەرى ب تايهتە كى، هەرديسا وان باس ل هەندى كر كو
ئەق پرؤژهيه پيش دەم يى هاتيه باسكرن و شروقه كرن و دويشچوونين پيدقى ژ لايى
وانشه ب هەماهەنگى لگەل شارهوانيا گوموشخانى و دەزگايين كاركيى بين
هاتينه كرن و پاشى ئەق راپۆرتە بۇ سەرۆكاتيا مەجلىسى هاتيه رەوانە كرن، پاشى
مهبعووسى سەلانىك ئارتاس يورگاكي ئەفەندى ژى ناماژە ب پيدقى قى پرؤژهى
دەدت و دبىزيت: ئەز د وى باومەريدامە دى نەزارەتا نافعه قى پرؤژهى باش ئىخيتە د
بەرنامەيى خويى كاريدا، هەرديسا مهبعووسى توقات ئيسماعيل پاشا دبىزيت:
دەستپيكرنا قى پرؤژهى كارەكى زەرورىه، هەرديسا نايبت چ جوداهى د ناقبهرا
ويلايه تين دەولەتا ئوسمانيدا بهيتە كرن، ژبەر ئەق ويلايه تەنە ب هەقرا دەولەتا
ئوسمانى پيكدئين، لى ئەز پيشنيار دكەم كو ئەق پرؤژه ژ كنارى سامسونى
دەست پيىكەت و تا دگەهيتە دەقەرين ديتەر بين نافهاتى، مەرم ژى ژ قى چەندى
تاكو پتر هاوالاتيين ئوسمانى مفاى ژ قى هئىلا قەگواستنى بينن، ب تايهتە
بين دەقەريت سامسون، ترابزون، توقات و ئەماسيا⁽³⁷⁾.

مهبعووسى قەستەمونو ئيسماعيل ماهر ئەفەندى ژى پەسنا قى پرؤژهى
دكەت، ژبەر كو خەلكى مه هەميا چاقل كارين هوسايه، هەرديسا دبىزيت وهكى
هاتيه دياركرن كو نيزيكى(12)مليون ليره بين هاتينه تەرخانكرن بۇ قى پرؤژهى
هيشيه گەندەلى نەبیتە ريگر بۇ ئەنجامدانا قان كارين باش و هيشيه بينگاقين
راستەقينه لدور بجهئيانا قى پرؤژهى بهينه هاقين⁽³⁸⁾. پاشى مهبعووسى
گوموشخانى ئيبراهيم لوتفى پاشا دبىزيت ئەز دبينم هەندەك يى خوييا دكەن كو

گه‌نده‌لی دی د قی پرۆزه‌یدا هیته‌ نه‌جامدان، له‌ورا دبیت ده‌ست پی نه‌هیته‌کرن، لی من دقیت بو وه‌دیاریکه‌م کو پیدقییه‌ قی چه‌ندی نه‌که‌نه‌ به‌هانه‌ بو هندی ده‌ست ژ دروستکرنا قی هیلا شه‌مه‌نده‌فری به‌یته‌ به‌ردان، هه‌روه‌سا دبیتیت: "ئه‌و جهی ئه‌ز نوونه‌راتیا وی دکهم ئه‌فه‌ سی‌ ساله‌ خه‌لایه‌ و به‌ایی نانی یا خو‌ل (۳) قورووشان دای، ئه‌گه‌ری قی یه‌کی ژ یه‌ده‌گه‌ریت بو نه‌بوونا ری‌ک و ئالاقین هاتنوجوونی، دروستکرنا قی ری‌کی دی کارتی‌کرنی ل به‌ایی خوارنی ژ یه‌که‌ت، ژیه‌رکو دی ب مه‌زاختنن ئه‌رزانت‌ر گه‌هیته‌ ده‌قه‌ری له‌ورا ئه‌م دخوازین ئه‌ف راپۆرته‌ بو نه‌زاره‌تا نافیه‌ به‌یته‌ ره‌وانه‌کرن"^(۳۹).

مه‌بعووسی ئه‌رزهرۆم ئوه‌انیس قارتیکس دیاردکه‌ت، هی‌زیان ئه‌ف پرۆزه‌ ژ هندی مه‌زنتره‌ هندک بیژن بلا ل ده‌قه‌رین مه‌ دهریاز بییت، به‌لکو دروستکرنا قی پرۆزه‌ی پیدقییا ده‌وله‌تییه‌ و ژ کارین سه‌ره‌کی و زه‌روویه‌، ئه‌ف پرۆزه‌یی ئه‌م نوکه‌ گه‌نگه‌شی لسه‌ر دکه‌ین، پیدقییه‌ ده‌مله‌ده‌ست ده‌ست ب دروستکرنا وی به‌یته‌کرن و لکه‌لدا جاده‌یین قیرکی به‌ینه‌ دروستکرنا، ژیه‌رکو ئه‌ف ده‌قه‌ره‌ هه‌قسنوورن لکه‌ل ده‌وله‌تا ئیرانی و وان ده‌قه‌رین رۆزه‌له‌لاتی ئه‌نادولی ئه‌وین لژیر ده‌سته‌له‌لاتا رۆسیادا، ژیه‌ر قی چه‌ندی داکو له‌شکه‌ر بشیت لشینین خو‌ یین ئاسایی ئه‌نجام بده‌ن، پیوسته‌ هی‌لین شه‌مه‌نده‌فری و ری‌کین هاتنوجوونی یین باش هه‌ین و دقیت بزویترین دم جاده‌ و ئالاقین هاتن و چوونی یین پیدقی ل ده‌قه‌رین ئه‌رزهرۆم سیواس و وانی به‌ینه‌ پی‌کئینان، من دقیت بو وه‌ دیاریکه‌م کو چ جاده‌ نینن قان باژیرکین سنووری پیکشه‌ گریدنه‌ن، وه‌کی نه‌بوونا جاده‌یی د ناچه‌را ئه‌رزهرۆم و بایه‌زیدیدا^(۴۰).

مه‌بعووسی ئه‌رزهرۆم سه‌یفوللا ئه‌فه‌ندی دبیتیت: - "خه‌لکی تی‌ریوی ژ گه‌نده‌لی ل وه‌لاتی مه‌، دروستکرنا پرۆزه‌یه‌کی ب قی ره‌نگی مفادار ژ لایه‌نین ئابووری، سیاسی و کۆمه‌له‌یه‌تی دی خه‌لکی سوپاسدارکه‌ت"، هه‌روه‌سا مه‌بعووسی توقات مسته‌فا سه‌بری ئه‌فه‌ندی ژ یاس ل پیدقییا قی پرۆزه‌ی دکه‌ت^(۴۱). ژ لایه‌کی دیشه‌ مه‌بعووسی سیواس مسته‌فا زییا ئه‌فه‌ندی دیاردکه‌ت نه‌بوونا ری‌کین هاتنوجوونی د ناچه‌را ویلایه‌تین سیواس ئه‌رزهرۆم و تیرابزۆن ئه‌گه‌ره‌ کو به‌ایی

که لویه لاین چاندنی گران بین و ببیته خه لا، ههروهسا سهروکی مهجلیسی تهحمه ده
 رزا تهفهندی دیاردکته، وهک هاتیه دیتن پتیریا مهبعووسان ئامازه ب هندی کر کو
 تهف پرۆزه بهیته رهوانه کرن بو نهزارهتا نافیعه، پاشی مهبعووسی ههکاری سهید
 تههایی نهرواسی دیاردکته، تهف ئاخفتنین هاتینه کرن، ههمی بتنی گۆتن بوون،
 هیقیه پینگاڤین پراکتیکی د فی بواریدا بهینه هاقیتن، نهز داخۆاز دکهم تهف پرۆزه
 بهیته رهوانه کرن بو جهین شولهژی، نهگهر دهولهتی شیان ههبن پرۆزهیین مینا فی
 بو ههمی ویلیهتین ئوسمانی دروست بکهن، تهف کارین مینا فان پیدفی بوو ل بهری
 چه ندین ساله هاتبانه دروست کرن⁽⁴²⁾.

د روینشتنا (26) یدا ل 11 کانوونا دووی 1909 مهبعووسی ئهرزنجانی فهوزی
 تهفهندی راپۆرتهکی پیشکیشتی سهروکاتیا مهجلیسی لدور خرابیا رهوشا ویلیهتین
 کوردستانی دکته، د فی راپۆرتیدا دیارکریه کو ویلیهتین کوردستانی یین
 هاتینه بی بههرکرن ژههمی گرنگیپیدانی و خزمهتگوزاری و هاریکاریین دهولهتی،
 ژبه هندی ژیار ل کوردستانی زور سهخت و دژوار بوویه، نهبوونا ریکین هاتن و
 چوونی ل فان ویلیهتان رهوشا هاوالاتیان په ریشان کریه، لهورا هیقیدارم نهزارهتا
 نافیعه (تهف نهزارهته گریدایی شارهوانیا و خزمهتگوزاریین دهولهتا ئوسمان بوو) و
 بازگانی پیزانینان بدهنه مه لدور وی هیلا ئاسنی نهوا دی د دهقه ریین
 کوردستانی دمریاز بیت⁽⁴³⁾.

ههروهسا د فی راپۆرتیدا ئامازه ب نهبوونا کاری دایه، ژبهرکو کوردستان
 جههکی قالایه ژ لایین پرۆزهیین پیشهسازی و چاندنی، ههروهسا سالانه ل
 دهقه رهکا کوردستانی ژبهر نهگهرین سروشتی مینا نه هاتنا بارانی و هاتنا پیلین
 کولیان بو سهر بهرههمی چاندنی، دبیته نهگهری هاتنا سالیین خه لایین و تهف
 چهنده دبیته سهدهما مرنا ب سهدان کهسان، ههردیسا ههبوونا لهشکهری چاری
 دهولهتا ئوسمانی ل ئهرزنجان دقیت ببا نهگهری چاقدانی و خهرجیین دهولهتی یین
 باش د بواری ریک و فهگوهاستنیدا و دهلیقههیین باش بو خه لکی پهیداکریان
 لدور کارکرنا کاری جوتیاری و شیابا مضای ل خو و لهشکهری بکهن، ههروهسا
 نهبوونا ریک و پران و هیلیین شههمهندهفران نهگهره لهشکهر نهشیت ب رهنگهکی

لهز لئینین خۆ ل دەمی سەرهلانا رموشهكا نهخواستی بکهت، لهورا ئەم هیثیدارین نەزارەتین ناخۆ ژبەر قی چەندی چارەسەریا ببینیت و پێزانینان لدور وی پرۆژەیی هیلا ئاسنی ئەوی دی گەهیتە کوردستانی ژى بدەن^(٤٤)، مەبعوسی سیفەرەك نۆرەددین بەگ دبیزیت: ئەف راپۆرتە بلا بەیتە بلندکرن بو وی ئەنجومەنی هاتیه پیکئینان بو نامادەکرنا پرۆژەیان، ژبەرکو ئەف ئەنجومەنه جهی قی کارییه، ب بریارا سەرۆکاتیا مەجلیسی ئەف راپۆرتە و یین بەریکا قی بو ئەنجومەنی دهینه شانەن، ب مەرجهکی تیبینین وان لبر چاف بەینه وەرگرتن^(٤٥).

هەرۆسا د روینشتنا(٨٦)یدا ل ٢٦ نیسان ١٩١١ مەبعوسی کوردستانی مینا(فەزوی ئەفەندی ژ دیاربهکری، تەوفیق ئەفەندی ژ وانى، عەبدولمەزاق ئەفەندی ژ سیرتی، زیائەددین ئەفەندی ژ مەعموورەت ئەلعهزیز، ئیلیاس سامی ئەفەندی ژ مووشی، محەمەد نووری ئەفەندی ژ مەعموورەت ئەلعهزیز، ئەحمەد ئەفەندی ژ مەلاتیایى و کەیکام ئەفەندی ژ مووشی)راپۆرتەکی پیشکیشی حکۆمەتی دکن لدور وی پرۆژەیی شەمەندەفری ئەوی دی هیتە دەستپیکرن و د دەقەرین رۆژەلاتی ئەنادولیدا دمریاز دبیت، هیثیه ب زویترین دەم دەست پی بەیتەکرن و پرۆژە بو وان لایەنین پرۆژە وەرگرتی بەیتە فریکرن داکو دەست پی بکن، سەدرول ئەعزم ئیبراهیم حەقی ئەفەندی دیاردکەت، حەفتیا بەیت دی دانوستاندنن حکۆمەتی لدور قی بابەتی دەستپیکەن، ئەز باومرم د فان رۆژاندا دی پرۆژە گەهیتە دەستین وان کەسین کاری لسەر بکن، مەبعوسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی دبیزیت: ئەم تا دووماهیکی دی چاقدیریا قی چەندی کەین و ناچینە دەقەرین خۆ هەتا پرۆژە نەهیتە فریکرن، سەدرول ئەعزم دبیزت: قی حەفتیى دی گەهیت^(٤٦)، پاشی سەرۆکی مەجلیسی ئەف پرۆژە ئیخستە بەر دەنگدانى و ب پرانیا دەنگان هاتە بلندکرن بو نەزارەتا نافیعه داکو ریکارین پیدقی بەین ئەنجامدان و دەست ب دروستکرنا پرۆژەى بکن^(٤٧).

پشتی ب دووماهییک هاتنا گەنگەشین هاتینە ئەنجامدان دناف مەجلیسی مەبعووساندا، چ ئامازە ب هندی ئەهاتینەدان ژلایى مەجلیسی و مەبعووسین کوردستانی و حکۆمەتی لدور دەستپیکرنا قی پرۆژەیی.

تهومری سییی

بابهتی شیخ سهعیدی حهفید د مهجلیسی

مهبعووساندا:

ئیك ژ وان بابهتین هاتیه گهنگهشهكرن و بویه رۆژهف د مهجلیسی مهبعووساندا روودانا شیخ سهعیدی بوو، شیخ سهعید دبیته بابی شیخ مهحموودی حهفید (۱۸۸۲ - ۱۹۵۶)^(۴۸)، شیخ سهعید كوری كاك ئەحمهديه (۱۷۹۳ - ۱۸۸۸)، پشتی كودهتایا ۱۹۰۸ ل دهولهتا ئوسمانی هاتیه ئەنجامدان، ئیتیحادیان بریارا نههیلاان و لاوازكرنا وان كهسان دهرئیخست ئەوین نیزیك و لایهنگر بو سۆلتان عهبدولحهمیدی دووی، مههمه ئیتیحادیان ژ فی چهندی سهپاندنا سهنتهريیهتی بوو لسهر كوردستانی و دووماهیك ئینان ب دهستههلاتا وان كهسین پیگهیهکی ئایینی هه، مینا شیخ و زانایین ئایینی د ناف دهولهتا ئوسمانیدا^(۴۹)، ل دهستپیکي ل سالا ۱۹۰۹ شیخ سهعید ژ سلیمانی هاته دهرئیخستن بو مووسل و پاشی دههمان سالدا د سهرو بهرەکی نه زه لالدا هاته كوشتن^(۵۰).

د مهجلیسی مهبعووساندا ل روینشتنا (۱۵) ییدا ل ۲۰ كانوونا ئیکی ۱۹۰۸ ته لگرافهك دهیته فریکرن ژدهف خه لکی سلیمانی لدور وان کریارین دهاتنه ئەنجامدان ژ لایی شیخ سهعیدی و ههقالین ویشه، مینا كوشتن، بسهدراگرتنا مال

و گهفین وان بو خه لکی یین بهردهوام، بی کوچ سزا لسه روی و کهسوکارین وی بهینه سهپاندن، پشتی ته لگراف ژ لایئ سهروکاتیا مهجلیسه هاتیه خواندن، گهنگه شه پهیدا بوو، مهبعووسی دیاربه کری بیرینجیزاده عارف ئەفهندی پاراستنی ژ شیخ سعیدی دکهت و دبیزیت: شیخ سعیدی بهرنجی ژ خودان رهوش و بهرکهفتین دهقهریه و خوچهی باژیری سلیمانیه و ژ وان کهسین نیزیک بوو بو سۆلتانی، ئەو دەنگ و باسین ههین لدره گوهاستنا وی و کهس و کارین وی بو باژیری مووسل ژ کریارین موتهسهرفی و فهرومانداری لهشکری بی باژیرینه و وان نهقیانه کا مهزن بو شیخی یا هه ی و کیشه و تومهتین بی رمان ددهنه پال شیخی و شیخ ژ فان کریارین هاتینه باسکرن مهزنتر و پاقرتره، کاری فهروماندیهی لهشکری بی سلیمانیه و موتوسهرفی توهمهتبارکرنا وان کهسانه یین ههفسوز لگه ل سۆلتانی دمهلهتا ئوسمانی، دیسا د بنههتدا فهگوهاستنا شیخی و کهس و کارین وی بۆان توهمهتین بی بنه ما لگه ل گیانی مهشرووتیهتی ناگونجیت، لهورا ئەز داخواز دکهم دادگهه بهیته د ناڤ قی بابتهیدا و نههیلن کار بدهستین خوچهی ب ههزا خو خه لکی ژ جهین وان رهوانه ی جههکی دیتر بکهن^(۵۱).

مهبعووسی دیرهزور خوزر لوتفی بهگ دبیزت:-- "ئهف توهمهت و گوئین دهبینه بهیستن، ژ کهفندا ل ویلایهتا مووسل دهینه گوئن، ماوهکی من کاری فهرومانبهریی ل مووسل بی کری، ئەزی بوویمه دادقان لسه هندهک کریارین لایهنگرین شیخی"، واته ئەفه زی پشتهقانیا دهرئیخستنا شیخ سعیدی دکهت^(۵۲)، مهبعووسی ئیزمیر ئاراستیدی پاشا دبیزیت: ئەگه ری فان روودانان بو سهردهمی سۆلتان عهبدوولحه میدی فهدگهریت، ژ بهرکو ل وی سهردهمی دمهلهتا ئوسمانی نه دشی کؤنترولی راسته راست ل هه می دهقهران بکهت، ژ بهر هندی نهشیایه کؤنترولی لسه کوردستانی ژ بکهت و کهسین مینا شیخ سعیدی ب گوره ی قیان و ههزین خو کریارین ئەنجامداین، لی ئەو دم نه ما، دقیت ئەف کهسه بهینه راههستاندن و سنووردارکرن، جاره کا دیتر مهبعووسی دیاربه کری برنجیزاده عارف ئەفهندی دیاردکته کو شیخ سعید کهسهکی ریزداره و خودان پیگهیهکی

بلندە ل نافع خەلکی دەقەرئ، لئ ئەف چەندە رامانا وئ نادەت کو کەسوکارین وی چ کریارین خەلەت ئەنجام نەداینە، هەردیسا قەگوهاستنا شیخی ژ سلیمانیی کارەکی نەیی رەوایە و جەئ رسواکرنییە^(۵۳).

د روینشتنا(۲۴)یدا ل ۹ کانوونا دووی ۱۹۰۹ راپۆرتەک بو مەجلیسی ژ لایئ ئەنجومەنی داخوازیان هاتە پیشکیشکرن، تیدا داخوآزا رۆهنکرەکی ل دور قەگوهاستنا شیخ سەعیدی و هەقالین وی ب رەنگەکی نەیی یاسایی ژ سلیمانیی بو مووسل دکر، ئەف تەلگرافە ژ لایئ شیخی و کەسوکارین ویشە هاتیە فریکرن و ژ نەزارەتا نافخۆ خۆاستیە کو رۆهنکرەکی ل دور قئ کریارا نە یاسایا یا هەمبەری وان هاتیە ئەنجامدان بەدەنە وان، ژ لایئ خۆفە نەزارەتا نافخۆ دیاردکەت، ژبەر تیکچوونا رەوشا ئیمناهییی لئاف سلیمانیی و ئەو گفاشتن و پیکدادانین دەرکەفتین د ناقبەرا شیخی و لایەنگرین وی هەقدژ و دوژمنین وی گەهشتیە وی رادە ی خەلک قیجا نەشین جەین خۆ بین کاری قەکەن و دەست بکارین خۆ بکەن، ل باژیری سلیمانیی هیژەک وەسا نینە بشیت پاراستنی ژ شیخ سەعیدی و کەس و کارین وی بکەت، پشتی مە سۆز و پەیمان ژ خەلکی لدور راوەستاندنا قان ئالووزیان وەرگرتین، مە بریاردایە ب قەگوهاستنا شیخ سەعیدی و هەقالین وی بو مووسل، دی ل وییری پتر شیین ژیا نا وی پاریزین، سەرەرای هندی کو ئەم دیاردکەین کو ئەف کریارە لگەل یاسایین بنەرەت بین مەشرووتیەتی ناگونجیت^(۵۴).

د بەردەموامیا ئاخفتنا خۆدا نەزارەتا نافخۆ دیاردکەت، هەرچەندە حکۆمەتا مە ب هەموو شیاین خۆفە دژایەتیا بنپیکرنا ماف و ئازادیین هاوڵاتیین ئوسمانیە، لئ ل هەندەک دەقەرین دەولەتا ئوسمانی حکۆمەت و دەرگاکیین ئیمناهییی بین دەولەتی نەچار دبن، پەنایی ببەنە بەر هەندەک ریکین وەسا کو لگەل یاسایا بنەرەت نەگونجیت، ئەف چەندە ژئ قەدگەریت بو هندی کو مەنەقیت باژیر و دەقەرین مە ژبەر هەندەک کەس و لایەنان خۆشگوزەرانی پارانیا هاوڵاتیان بەیتە تیکدان، لەورا ئەم وەک نەزارەتا نافخۆ ب هەماهەنگی لگەل کارگییریین خۆجەیی بو پاراستنا ئیمناهییا گشتی هەندەک کارین هەقدژ لگەل بنەمایین یاسایا بنەرەت ئەنجام

ددهین، ژبهر قی چهندی داخوآزیا مه ژ مهجلیسی ئەوه کو قی یهکی لبر چاڤ وهریگرن دهمی گهنگهشه لسهر فهگوهاستنا شیخ سهعیدی و ههقالین وی دهیته کرن⁽⁵⁶⁾.

سهروکاتیا مهجلیسی د روینشتنا(24)یدا ل 8 کانوونا دووی 1909 بو پتر گهنگهشه کرنی لدور قی بابتهی ژ مهبعووسان خواست، دهنگدانن بکهن، ئایه ئەڤ بابتهی پتر ببیته روژهفا مهجلیسی یان نه، پشتی پتریا مهبعووسان رازیبوون لسهر بابتهی کری گهنگهشه بهردهوام بوو⁽⁵⁷⁾، مهبعووسی ئیزمیر سهید بهگ دبیزیت: ئەڤ ئاخفتننن هاتینه کرن، بهسن، بلا پشتبهستنن ب فان ئاخفتنان بکهین، ریقه بهری ئەنجومهنی داخوآزیان- ئهرزو حال مهجلیسی ئەفهندی دیاردکته: ئەڤ چهندا هاتیه باس کرن یا د ئەنجومهنی داخوآزیاندا هاتیه گهنگهشه کرن و بهرسفا پیددی ژ لاین نهزارهتا ناخخوڤه یا هاتیه دان، لهورا پتر پیددی دانوستاندنن نینه، پاشی سهروکی مهجلیسی ئەحمهد رزا دبیزیت: ئەو روهنکرنا لسهر بابتهی هاتیه دان، تیرا تیگههشتنا بابتهی ههیه و بهرناکهفیت پتر بهیته روهنکرنا و بابته دهیته گرتن⁽⁵⁸⁾.

دسهر هندیرو کو د مهجلیسی مهبعووساندا باس ل وان توهمهت و تاوانان هاتیه کرن ئەوین داینه پال شیخ سهعیدی و ههقالین و پشتی هینگی دانوستاندن هاتینه ئەنجامدان لدور فهگوهاستنا وی و کهسوکارین وی بو باژیری مووسل، لی خالا بالکیش ئەوه کو ئەو روودانین ل مووسل پهیدابووین، بووینه ئەگهری کوشتنا شیخی و کوپی وی، ئەڤ چهنده نهبوویه روژهفا مهجلیسی، دبیت ژ بهر هندی بیت داکو ئەڤ روودانا پهیدابوو و شیخی گیانی خو ژ دهستدایی روهنکرین پیددی لسهر نههینه گوتن؟.

تهوهری چاری

بابهتی دهرئیخستنا لیبوورینا گشتی:

پشتی کودهتایا تیرمهها ۱۹۰۸ ومهشرووتیهت هاتیه راگههاندن، پیکولا نهجامدانا گوهارتنان د لایه نین هزری، سیاسی، ئابووری، یاسایی و کلتوریدا دهاته کرن، مهشرووتیهت دهاته دیتن مینا رزگارکهری ئمبراتوریهتا ئوسمانی! ژ ههرفاندنی بۆ رابوونا سه ریپین خو و بهیزبوونی^(۵۸)، پشتی ئیتیحادی گه هشتینه دهسته لاتئی، ژ کارین وان یین دهستیکی دهرئیخستنا لیبوورینه کا گشتی بوو، بۆ وان گرتی و زیندانی و دوور ئیخستین سیاسی^(۵۹)، ل دهستیکی ئهف لیبوورینه هاتبوو سنووردارکرن ب وان گرتین سیاسی ئهوین بهری راگههاندنا مهشرووتیهتی هاتینه زیندانکرن ژبهرا جالاکین وان یین سیاسی ب تایبهتی ئهوین لایهنگرین ئیتیحادیان، پاشی ئهف داخوآزا لیبوورینا گشتی هاته بلندکرن بۆ حکومهتی و ژ لایی خوڤه حکومهتی ژی لیبوورینا گشتی ل دووماهیکا مهها تیرمهها ۱۹۰۸ دهرئیخست، ههچهنده ل دهستیکی مه رهما ئیتیحادیان ژ دهرئیخستنا فی لیبوورینی ئازادکرن لایهنگرین وان بوو و یین ل مهقدونیا بتنی، لی پشتی وان دیتی کو ئهف چهنده دی بیته ئه گهری نه ئارامیی، ژبهر هندی هزرا خو گوهارت و بو ههمی دهقهران هاته بجهئینان^(۶۰).

سه رمه رای هندی کو ئهف لیبوورینه یا گشتی بوو، پیدقیبوو دهولت بی جوداهی ل سه رتاسه ری دهولتی جیه جیهکته، لی ل کوردستانی ئهف لیبوورینه

ببوو جهی گۆمانی و دوودلیی بۆ فهرمانبه‌رین دموهله‌تی و ب رهنگه‌کی ئاسایی رهفتار لگه‌ل فی چه‌ندی نه‌دهاته‌کرن، دمرئ‌یخستنا فی یاسایی ب ده‌ستپ‌ی‌ش‌خه‌ریا ئیتیحادیان بوو و بو ته‌گه‌ر کو نافوده‌نگیا وان د ناف خه‌لکیدا بلند ببیت، لی وه‌ک هاتیه دیارکرن د فی لیبوورینیدا ب رهنگه‌کی رۆهن ئاماژه ب وان تاوانان نه‌هاتبوودان، ئه‌وین دکه‌فته دبن چه‌تری فی لیبوورینیدا⁽¹¹⁾، میناک ژی لدور فی چه‌ندی ل دیاربه‌کری کهسه‌ک ب نافی(کورگی پاندال)ل زیندانا دیاربه‌کرن نه‌هاته نازادکرن سه‌ره‌رای هندی زیندانیی سیاسی بوو، هه‌روه‌سا ل ویلایه‌تا مووسل ژی میناکه‌ک ب فی ره‌نگی هه‌بوو، ئه‌و ژی فه‌رمانبه‌ری فه‌رمانگه‌ها تاپویی(روسته‌م پاشا)و هه‌قالین وی کو پیشوه‌خت ژیه‌ر چالاکیین وان یین سیاسی هاتبوونه زیندانکرن، ئه‌و ژی نه‌هاتنه نازادکرن، ئه‌قان کهسان سکالایین خو گه‌هاندنه نه‌زاره‌تا داد، هه‌روه‌سا ل هنده‌ک ده‌قه‌ران ژی پشتی هنده‌ک زیندانی هاتینه به‌ردان، جاره‌ک دی هاتنه ده‌سته‌سه‌رکرن، وه‌کی کهسه‌کی ب نافی(نوری ئزمیتلی)و هه‌قالین وی⁽¹²⁾.

دادپه‌رومیری د فی لیبوورینا گشتیدا نه‌بوو، ژ جهی بۆ جهی و ژ که‌سی بۆ که‌سی گوهارتن تیدا هه‌بوو، ئیتیحادیان ده‌ستکاری د فی کریاریدا دکرن، و ئه‌و لایه‌نین ئەف بریاره دمرئ‌یخستن، لهن کارتیکرنا ئیتیحادیان بوون، ژیه‌ر هندی ده‌ستکاری د فی چه‌ندی‌دا کرن و لایه‌نگرین خو هه‌می ژ زیندانان دمرئ‌یخستن و یین دیتر ب پشتگوه‌شه هافیتن، ئەف چه‌نده ل کوردستانی ژی خویا دبیت وه‌ک میناکین ل سه‌ری هاتینه باسکرن⁽¹³⁾.

هه‌روه‌سا دادپه‌رومیری د سیسته‌ما نوی یا دموهله‌تا ئوسمانیدا نه‌بوو، ئه‌و درووشم‌ین وی یین برسقوک دمریاره‌ی(نازادی و وه‌که‌ه‌فی و براینی) بتنی ره‌نگ بوون لسه‌ر کاغه‌زی، ئەف چه‌نده باش خویا دبیت، لده‌می دمرئ‌یخستنا لیبوورینا گشتی، ئەف چه‌نده ده‌یته پیش چاف د نشی‌ساره‌کی‌دا ئه‌وا ل ۱۷ شوبات ۱۹۰۹ هاتیه فریکرن ژ نه‌زاره‌تا نافخو بۆ ویلایه‌تا دیاربه‌کری، د فی نشی‌ساریدا باس ل ده‌ستیومردانا کۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قی دکه‌ت ب هه‌ماهه‌نگی لگه‌ل سه‌داره‌تا بلند

و لایه‌نێن دیتەر یێن دموه‌تێ ل دور پێکنینانا ده‌سته‌یێن دویشچوونێ ل دیاربه‌کری، داکو ئەو که‌سیێن لیبووورین ژێ دگرت، بیکو دویشچوونا پیدقی لسه‌ر نه‌هیته‌کرن، ژ زیندانی نه‌هینه به‌ردان، ژ به‌رکو که‌له‌ک ژ فان که‌سان یێن هاتینه زیندانکرن ژ به‌ر کریارین رێگرتن، کوشتن و به‌سه‌رداگرتنا ده‌زگایین دموه‌تێ (ژۆریه‌یا جاران د په‌رتوووک و نشی‌ساراندا ئەو که‌سیێن ب بزاقه‌کی دژی دموه‌تێ رابووین، ده‌ینه ب نا‌فکرن ب به‌شته‌ری و دمه‌رکه‌فتی و رێگر) له‌ورا د‌قی‌ت ب په‌نگه‌کی ه‌شیارانه ل قی ده‌قه‌ری ب تاییه‌تی ل ویلایه‌تا دیاربه‌کری ره‌فتاری لگه‌ل قی بابه‌تی بکه‌ن، ئەو سه‌رۆکیێن رێگران یێن پیشوه‌خت بووینه ئەگه‌ری تیکدانا نارامیا ده‌قه‌ری، ب قی په‌نگی ب سانه‌هی نه‌هینه به‌ردان، هه‌ردیسا ل دمه‌ی قه‌گوه‌استنا وان زیندانیێن سیاسی ئەویێن بریاره ژ میدیاتی به‌ینه قه‌گوه‌استن بو سه‌نته‌ری ویلایه‌تی ل دیاربه‌کری، هیشیدارین رێکارین ئی‌مانه‌یی یێن پیدقی حکومه‌ت بگرتیه‌به‌ر، داکو نه‌به‌نه ئەگه‌ری کریارین نه‌خواستی، هه‌ردیسا ئەم وه‌ک کۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قی تایی می‌ردینی داخواز دکه‌ین دمه‌ی دادگه‌ه فان تومه‌تباران نازاد دکه‌ت ئی‌مانه‌ی و ره‌وشا ده‌قه‌ری ل به‌ر چا‌ف و مه‌ریگرن^(٦٤).

سه‌رم‌رای هندێ کو ئەف ده‌ستی‌مه‌ردانیێ تایی ئیتیحاد و ته‌ره‌قی یی دیاربه‌کری وه‌ک وان دیارکری کو ره‌وشا ئی‌مانه‌یی ل به‌رچا‌ف به‌یته و مه‌رگرتن، لی ئەف چه‌نده وه‌سا نینه وه‌ک وان دیارکری، ژ به‌رکو ئەف ده‌ستی‌مه‌ردانیێ ب قی په‌نگی ل هنده‌ک جه‌ین دیتەر یێن ئیتیحادی، لی به‌یز نه‌هاتینه نه‌جامدان، به‌لکو ب په‌نگه‌کی پی‌چه‌وانه ده‌ستکاری هاتیه کرن و خواسته‌یه لایه‌نگرین وان بیکو دیتنا دادگه‌هی دیاربه‌کرن، به‌ینه نازادکرن، وه‌کی ل ده‌قه‌را مه‌قدونیا کو دبه‌نه‌رتدا ئەف لیبووورینه ژ به‌ر وان هاتبوو دمه‌رگرن^(٦٥).

ژ لایه‌کی دیشه حکومه‌تی و کۆمه‌لا ئیتیحاد و ته‌ره‌قی هنده‌ک مه‌رمه‌یین دی ژ هه‌بوون ب دمه‌تی‌خستنا قی لیبووورینا گشتی وه‌کی ب گوره‌ی هزرکرن وان دمه‌ی ئەو که‌سیێن ژ زیندانان ده‌ینه نازادکرن دی گری‌دانه‌ک په‌یدا بیت د نا‌قبه‌را وان و دموه‌تیدا و دی هه‌ست ب هاو‌لاتیبوونا خو کهن، هه‌ردیسا هنده‌ک زیندانی

هاتنه ئازادكرن، ب مهرما ئاسايكرن و پاراستنا ئيمناهي ل هندهك دهقهران ب تايبهتي وان دهقهرين عهشيرهتان هيز و كارتنيكرنا خو هه، ژبهر كو دوژمنكاري د ناقبهرا قان عهشيرهتاندا پهيدا ببوو و هندهك ژ سهروكين قان عهشيرهتان هاتبوونه زيندانكرن، ب ئازادكرنا وان دي خهلكي قان عهشيران بهرامبهري دهولتهتي هايدار بن و سوياسدارين وان بن ب سهروك عهشيرقه⁽¹⁶⁾، ژ لايي خوڤه حكومهتي دياركر كو دي سهروكين عهشيرهتان ژي د مفادار بن ژ قي لييووريني، ب مهرجهكي جارهكا دي پهنايي نهبن بو وان كارين پيشتر نهجامداين، ب گوره قي يهكي گهلهك سهروكين عهشيرهتان داخووا ئازادكرنا خو پيشكيشي حكومهتي كر، وهك ميناك ژي شيخ نورهدديني بريفكاني داخووايهك بو حكومهتي فرپكر و تيدا دياركر، نهگهر نهو ل وي ببوورن بو وان سكالايين ل درزي وي هاتينه توماركرن و ئازاد بكهن، نهو دي وان عهشيرهتين دهروبهري خو ههميان رازيكهت ملكهچيا خو بو حكومهتي دياربكه، ژ لايي خوڤه نهزارهتا داد يا دهولتهتا ئوسمانى رازيبوون لسهرفي داخووايا شيخي كر، ب مهرجهكي نهو توهمهتيين داينه پال شيخي نههينه دووبارهكرن⁽¹⁷⁾.

ههروهسا هندهك سهروك عهشيرهتين ديتري ژي مفادار بوون ژ قي لييوورينا گشتي ب وي مهرجي كو نهو خو رادهستي حكومهتي بكهن و چهكين خو بدانن، بو نمونه سي كورين سهروكي عهشيرا مللي ئيبراهيم پاشاي(عبدوولحهמיד، مهحموود و ئيسماعيل)هاتنه ئازادكرن، پشتي وان داخووا ئازادكرني كرى⁽¹⁸⁾، ههرديسا بو ژناقبرنا وان دوژمنكاريين د ناقبهرا عهشيرهتاندا لييوورين وهك ئالاقهك بو نههيلانا قان دوژمنكاريان هاته بكار ئينان و هندهك عهشيرهتين دهقهرين(سپرت، شپروان، پهرواري، غمرزان و نهروخ)هيشي ژ حكومهتي كرن كو لييوورين ژ نهندام و سهروكين وان ژي بگرن، حكومهتي بو وان دياركر، ههركهسهكي هاته ئازادكرن، دهمي كارهكي وهك پيشتر بكهت دي سزايي وي هيته زيدهكرن، ههروهسا نهو عهشيرهتين ژ كيرارين خو پهشيمان بووين كو پيشتر ب بزافهكي پابووين، چوون بو لايي حكومهتي و داخووا لييووريني ژ وان كر، ههمبهري قي داخووايي بو ئييك جاري لييووريني ژ وان گرت بهرامبهري هندی كو جارهك دي وي كاري نهجام

ئەدەن و بەيئە ژيەر خزمەتا حكوّمەتى، بۇ نموونە ل ديرسىمى ھندەك سەرۆك عەشیرە چوونە لايى واليى ئەلەزیزىيە و داخووزا ئازابوونى ژى خواست و پەشیمانى وان کاران بوون ئەويىن ئەنجامداين، لى بۇ حكوّمەتى ديارکر کو ھندەك چاکسازيان ل دەقەرین وان بکەن، حكوّمەت ژى ب قى چەندى رازیبوو، ھەرەسا ھندەك سەرۆکین عەشیرەتان گەف ل حكوّمەتى کرن کو ئەگەر لیبوورین ژ وان ئەگریت، دى دەست ب بزاف و چالاکيان کەن، وەك سەرۆك عەشیرەسەن ئاغا و ھەقائى وى سەعدەدینى(لى ديارنەکرىيە کا سەرۆکى کىژ عەشیرەتییە)ل ویلايەتا بەدلیسى بوون^(۶۹).

ژ لایەكى دیشە مەبعووسى ھەکاری سەید تەھایى ئەرواسى ل ۲۰ تیرمەھ ۱۹۰۹ داخووزیەك پيشکیشى سەرۆکاتیا مەجلىسى مەبعووسا کر، ل ۲۹ تیرمەھ ۱۹۰۹ دەيتە گەنگەشەکرن ژ لايى مەجلىسشە، ئەف داخووزیە ژ لايى سەرۆکى مەجلىسى ئەحمەد رزا بەگیشە ھاتە خواندن و تیدا سەید تەھایى ئەرواسى داخووزا لیبوورینا زیندانین دەقەرین کوردستانى کر بوو لىسەر وان خەلەتى و تاوانین لىسەر دەمى دەولەتا ئوسمانى ئەنجامداين، ئانکو پيشیا کودەتیا ۱۹۰۸، ئەو کەسین ھاتیە زیندانکرن ژبەر ھندەك تاوانین بچووک پیدقیە بەيئە بەردان، ھەرەسا گەلەك ژ فان کەسان یین ھاتینە زیندانکرن، ب دەستپیشخەریا کەسەکی یان لایەنەكى دیتەر کو دوژمنکاریەك لگەل ھەبوو، واتە ئەو یین ھاتینە زیندانکرن پشتی ھندەکا هیژا خو بکارئینای بو زیندانکرنا وان، لەورا ئەز داخووزى ژ مەجلىسى دکەم خو ل قى کیشەیی بکەنە خودان و قەرەبوویا سالیب ب ھەرەچووی یین خەلکی بکەت، ھەقسۆزین مەشرووتیەتى دقیت پشتەقانىا دادگەھەکا ئازاد و دادگەھ پیکرنەکا ئازاد و دادپەرورانە بکەت، ھیشیە قى چەندى لىبەر چاق و مریگرن و ببنە بەشەك ژ چارەسەرکرنا دەرد و پشت گوھ ھاقیتنا خەلکەكى زۆلم لى ھاتیەکرن^(۷۰).

پاشى سەرۆکى مەجلىسى ئەحمەد رزا بەگ دبیژیت ئەف بابەتە بەيئە رموانەکرن بو ئەنجومەنى دادومرى، پشتی ئەو بوچوونا خو دياردکەن، پاشى بەيئە

مه‌ج‌لسی با‌ش‌تر ناب‌ت؟ پاشی مه‌بع‌ووس‌ی ساروخان(با‌ژیر‌ه‌که نا‌قی وی یی نو‌که مان‌ی‌سایه، دک‌ه‌قی‌ته باش‌ووری ر‌و‌ژ‌نا‌فایا تورکیا، هه‌ق‌سن‌ووره ل‌گه‌ل با‌ژیری ئیز‌میر و کوتا‌هیا) دب‌ی‌ژت: پ‌ن‌د‌قی‌ه ئەم گه‌نگه‌شی ل‌س‌ر ق‌ی باب‌ه‌تی نه‌که‌ین و ق‌ی دا‌خ‌و‌ازی‌ی ر‌م‌د ب‌که‌ین، ژبه‌ر‌کو گه‌نگه‌شه ل‌س‌ر باب‌ه‌ته‌کی ب ق‌ی ر‌ه‌نگی دی زیان‌ین وان پ‌تر بن ژ قازان‌ج‌ین وان، ژبه‌ر‌کو ئە‌ف ک‌ه‌سه ی‌ین هات‌ینه زین‌دا‌ک‌رن، پ‌شتی ت‌وشی خ‌ه‌له‌ت‌یا بو‌وین و ک‌ریار‌ین خ‌راب ئە‌ن‌جام‌داین، له‌ورا به‌ردانا وان ب‌یکو س‌زای‌ی خ‌و ت‌مام ب‌که‌ن، دی بی‌ته ئە‌گه‌ر کو زیان‌ی ب‌گه‌ه‌ین‌نه ده‌ور‌به‌ری‌ن خ‌و و ئی‌م‌نا‌هیا ده‌ق‌ه‌ری‌ن خ‌و^(٧١).

پ‌شتی ق‌ی چ‌ه‌ندی سه‌ر‌و‌کی مه‌ج‌لسی ر‌اپ‌ورتا سه‌ید ته‌های‌ی ئە‌رواسی ر‌م‌د‌کر و دیار‌کر، ناب‌یت بی‌ته ر‌و‌ژه‌ف ب‌و مه‌ج‌لسی، ئی سه‌یدا ته‌ها مه‌بع‌ووس‌ی هه‌کاری دب‌ی‌ژیت: ه‌یش‌یه مه‌بع‌وس‌ین مه ب ر‌و‌ل‌ی خ‌و ر‌اب‌ین و م‌اف‌ی سل‌و‌گان‌ین مه‌ش‌رووت‌یه‌تی ب‌ده‌نه وان ئە‌و‌ین با‌سی بر‌اینی و ئازادی و وه‌که‌ه‌قی‌ی دک‌ه‌ن، ئە‌م هه‌می د‌زان‌ین سی‌سته‌می داد‌گه‌هی ل وه‌ل‌اتی مه یی چ‌ه‌وا بوو، ز‌ور مر‌و‌ف‌د زین‌دانان‌دا ی‌ین مر‌ین، ب‌یکو ب‌زانن توه‌مه‌تا وان چ‌یه، گه‌له‌ک ی‌ین د زین‌دانان‌دا، ئە‌گه‌ر ژ ی ه‌ند‌ه‌ک کار‌ب‌ده‌ست و کار‌گیر‌ین ده‌وله‌ت‌ینه، ه‌یش‌یه ه‌وین ب‌نه پ‌ش‌که‌ک ژ چ‌اره‌سه‌ر‌کرنا ئار‌یشه‌یی‌ن وان مر‌و‌ق‌ین تاوان‌ین ب‌چ‌و‌وک ئە‌ن‌جام‌داین و وان ژ زین‌دان ئازاد ب‌که‌ن^(٧٢).

مه‌بع‌ووس‌ی ئیز‌میر جار‌ه‌ک دی ئاخ‌فت‌نی و‌م‌رد‌گری‌ت و دب‌ی‌ژیت: ئە‌ف باب‌ه‌ته یی ب د‌وای هاتی، ژبه‌ر‌کو یی هاتی‌ه ر‌م‌د‌ک‌رن، ناب‌یت گه‌نگه‌شه ل‌س‌ر باب‌ه‌ته‌کی به‌ی‌ته‌ک‌رن و ئە‌و باب‌ه‌ت هات‌بی‌ته ر‌م‌د‌ک‌رن ژ ل‌ای‌ی مه‌ج‌لسی‌شه، ه‌ی‌ژایان د‌قی‌ت ئە‌م ه‌زری د مل‌له‌تی و ده‌وله‌تا خ‌و‌دا ب‌که‌ین و بت‌نی ل‌س‌ر به‌ر‌ژه‌وه‌ن‌دیا ل‌ایه‌کی و ده‌ق‌ه‌ره‌کی نه‌راوه‌ست‌ین، ژبه‌ر‌کو ئە‌فا مه‌بع‌ووس‌ی هه‌کاری دب‌ی‌ژیت: "ب‌و ک‌ورد‌ستانی باشه و ئە‌گه‌ر خ‌ه‌ل‌کی عه‌ره‌ب‌ستانی ژ ی هه‌مان م‌اف دا‌خ‌و‌از‌ک‌رن، ئە‌م دی چ‌که‌ین؟ هه‌روه‌سا دب‌ی‌ژیت مه م‌ینا‌ک‌ین نه‌باش ل‌د‌ور ق‌ی یه‌کی ی‌ین هه‌ین، وه‌کی ل سه‌ن‌جه‌قا ئایدن کار‌ه‌کی ب ق‌ی ر‌ه‌نگی به‌ری چ‌ه‌ند مه‌هان هات‌بوو ئە‌ن‌جام‌دان، ه‌ی‌شتا ده‌وله‌ت ب در‌وستی نه‌شی‌ایه ئی‌م‌نا‌هیا ق‌ی ده‌ق‌ه‌ری‌ی داب‌ین ب‌که‌ت، هه‌روه‌سا پ‌شتی

كودەتایا ۱۹۰۸ لیبوورینهك هاتبوو دەرئێخستن، مەدیت ھندەك ژ زیندانان دەرکەفتن و باژیرین مینا ئیستانبولی ئیزمیری سوتن و جوړین تاوانان ئەنجامدان، لەوێر ټای ئەف رەوشە ل ڤان دەڤەرین باس لئ دەیتەکرن، پەیدا نەبیت، پاشی سەرۆکی مەجلیسی دیارکر کو من دەرڤەت دا ڤی دانوستاندنی وەك ریزگرتنەك بۆ مەبعووسی ھەکاری، یان ل پێشی ئەف چەندە هاتبوو رەدکرن^(۷۳).

ھەرەسا ل ۱۰ خزیران ۱۹۱۱ ھاوڵاتیەکی ئەرمەن ب ناڤی (نیرسیس پیر سڤیوس) ب ریکا مەبعووسی مووشی کایغام ئەفەندی ئنسیارەکی بۆ مەجلیسی مەبعووسان فریدکەت و تیدا داخوازی ژ حکومەتی دکەت کو ب گورە ی ئەف لیبوورینا سالیڤ چووی ھاتیە دەرئێخستن، ھندەك ھاوڵاتیڤ مە یڤن ئەرمەن و موسلمان ژ یڤن د زیندانانئە ل بەدلیسی، بیکو چ تاوان کریڤ، لەوێر ئەم ھیشدارین ھوین ب رولی خو رابەن و ڤان مرۆڤان نازاد بکەن^(۷۴).

ھەرەکی ل سەری ژ ھاتیە دیارکر ئەف یاسا لیبوورینی ل ھندەك دەڤەران ھاتە بجھئینان و ل ھندەك دەڤەرین دیتەر نەھاتە بجھئینان، ئەف چەندەژ ی گریڤای ئیتیحادیان بوو ژبەرکو د بنەرەتدا وان ئەف یاسایە بەرھەڤکریبوو بو دەرئێخستنا لایەنگرین خو ژ زیندانان، ئەف یاسایە ل کوردستانی ژ ی ب رەنگەکی باش نەھاتبوو ئەنجامدان و ئەو گرتیڤ سیاسی یڤن داخوازا دەرکەفتنی ژ زیندانان کری پتیریا وان نەھاتبوونە نازادکرن.

تهوهری پینجی

چهند بابەتین ژیک جودا:

ئیک: سەنجەقا کەرکووک د مەجلیس مەبعووساندا:

سەنجەقا کەرکووک ئیک بو ژ وان هەرسێ سەنجەقین ویلایهتا مووسل پیکدئینا^(۷۵)، سەنجەقا کەرکووک د کەفیتە ناوەراستا ئەردی ویلایهتا مووسل، ئانکو د ناوەرا سەنجەقین سلیمانی و مووسلدا، باشوور و باشووری رۆژئاقای کەرکووک دگەهیتە ویلایهتا بەغداد، باکووری رۆژھەلاتی دگەهیتە نیزیکی سنووری ئیرانی، باکوور و باکووری رۆژھەلاتی سەنجەقی دەقەرین نیمچە جیاپینە، باشوور و باشووری رۆژئاقای سەنجەقی ژ دەقەرین راست و زویرکین نزم پیکدەیت، ژیلی سەنتەری سەنجەقی، دەقەرداریین (رەواندز، ئەربیل، سالحیە، کویسنجەق و رانیا) بخۆفە دگرت، ب گورە سەرژمیریا سالا ۱۹۱۴ سەنجەقا کەرکووک ژ ۶ قەزا و ۱۷ ناحیە و ۱۷۱۲ گوندان پیکدەت^(۷۶).

سەنجەقا کەرکووک ژ سەنجەقین گرنگ یین دەولەتا ئوسمانی بوون، گرنگیەك مەزن ب قی سەنجەقی هاتیەدان، دبیت ئەگەری قی یەکی قەبگەریت بو هندی کو هندیە ژ خۆجھین قی سەنجەقی تورکمان بوون، ئەقی چەندی ژی وەکربیت کو بەایەکی پتر ب قی سەنجەقی بەیتەدان.

لدرور قى چەندى پىڭگوهورپىنەكا پىشنياران د ناڤهرا مهجلىسى مهبعووسان و سەدرول ئەعزەمى و حكۆمهتا ئوسمانىدا هاتىه ئەنجامدان، ئەڤ چەندە ژى خۆيا دبىت د هندەك بەلگەنامەياندا ئەوین هاتىنە رەوانەكرن د ناڤهرا قان هەرسى لايەناندا دبىت، ل ۱ نىسان ۱۹۰۹ نڤىسارەك ژ سەرۆكاتيا مهجلىسى مهبعووسان ئەحمەد رزا بەگى دەيتە بلندكرن بو سەدارەتا بلند، د قى نڤىسارىدا نامازە ب هندی هاتىهەدان هەرۆهكو ژ كەڤندا پىشنيار هاتىهەكرن كو كەركووك ببىتە سەنتەرى وىلايەتى، يان ببىتە وىلايەتەكا سەربەخۆ(لى) نامازە ب قى پىشنيارا كەڤن نەهاتىهەكرن كا كەنگى ئەڤ پىشنياره هاتىهەكرن و ژ لايى كىڤه ئەڤ چەندە هاتىه ئەنجامدان)، لى نوكة كەركووك سەنجهقەكە سەر ب وىلايەتا مووسلشە، ژبەر هندی ئەم داخۆاز دكەين كو كەركووك ژ مووسل بهيتە جوداكرن، ژبەركو كەركووك باژىرەكەكى گرنگە و ئەردەكى بەرفەرە بخۆڤه دگريت، خەلكى مووسل و كەركووك ژىكجودانە و جوداهيىن مەزن د ناڤهرا هەردووياندا يىن هەين و خەلكى قان هەردوو باژىران پىكناكەن و گرژيىن مەزن د ناڤهرا واندا يىن هەين، ژبەر قى چەندى مه ئەڤ چەندە ژ هەومىين رىزدار خۆاستىه و مه ئەو نڤىسار و داخۆازيىن د قى بوارىدا هەين يىن كومكرين و لگەل قى نڤىسارى بو هەومىين هىزا رەوانەكرين، هىڤيه يا پىدقى بهيتە ئەنجامدان و برىارا دووماهيكى هەريا جەنابى هەوميه^(۷۷).

هەر د قى بابەتيدا وەك بەرسڤدانەك بو قى پىشنيارا لسەرى ل ۸ نىسان ۱۹۰۹ هاتىه دياركرن، نڤىسارەك دىتر ژ لايى سەدرول ئەعزەمىڤه بو سەرۆكاتيا مهجلىسى مهبعووسان هاتە رەوانەكرن و د قى نڤىسارىدا هاتىه دياركرن كو ئەڤ پىشنيارا هاتىهەكرن، د شيانىن مەدا نىنە برىارى لسەر بدەين^(۷۸).

هەرۆهسا نڤىسارەكا دىتر دەيتە ل ۹ نىسان ۱۹۰۹ بو مهجلىسى مهبعووسان فرپىكرن و د قى نڤىسارىدا نامازە هاتبووكرن كو د شيانىن حكۆمەتيدا نىنە برىارى لسەر جوداكرنا سەنجهقەكى ژ وىلايەتەكى يان گوهارتتا سەنجهقەكى ژ

سەنجەقی بۆ ویلايەتی، بەلکو ئەف چەندە گریڤای دەستەلەت و فەرمانا
سۆلتانیە^(۷۹).

تشتی سەرنجراکیش ئەوە لدور فی بابەتی هاتیە باسکرن د دانوستاندن و
گەنگەشەییەن مەجلیسی مەبعووساندا، چ ئاماژە پی نەهاتیەنەکرن، چ راپۆرت لدور
فی یەکی نەهاتیەنە بلندکرن بۆ مەجلیسی داکو ببەنە رۆژەف و مەبعووسیەن
مەجلیسی چ بیەن ویلايەتا کەرکووکی یان بیەن ویلايەتیەن دیتەر بن گەنگەشی
لسەر فی چەندی بکەن و هزرین خۆ پیک بگوهورن بشین دەریاز بکەن و بکەنە بریار،
یان زی بەیتە رەدکرن.

دوو: نامەیا خەنسا خانم هەقزینا ئیبراھیم پاشای ملی:

خەنسا خانم هەقزینا ئیبراھیم پاشای ملی (۱۸۴۳- ۱۹۰۸) ب ریکا
مەبعووسی سیقەرەک نورەددین بەگی نامەک ل ۱۹ گولان ۱۹۰۹ بۆ مەجلیسی
مەبعووسان ھنارت، د فی نامەییەدا گلەییەن زینە ل سەلیم ئەفەندی سەرۆکی لقی
کۆمەلا ئیتیحاد و تەرەقی تایی سیقەرەک کربوون، ئاماژە ب ھندی دابوو کو ئەف
کەسە دەستتێوەردانی د کارو بارین دەولەتیەدا دکەت، پۆستی خۆ بکار دئینیت بۆ
دژاتیکرنا خەلکی و عەشیرەتان، بەرھەمەین وان بیەن چاندنی و ئاژەلداری ب زۆری ژوان
دستینیت، ل فی دووماھیکی ئەو و سەرکردی لەشکەری یی دەقەرداریا سیقەرەک ب
وھکالەت بینباشی حەبیب ئەفەندی ب ھەقرا کار دکەن و و دژاتیا مە دکەن و د
فی بواریدا وان کریتین مەزن ھەمبەری من و مالا من و کەسوکارین من و
عەشیرەتیەن دەقەری بیەن ئەنجامداین، ھەرھەسا زۆلم و زۆرداریا وی گەھشتیە وە
رادی رەزو بیستان و چەمەین مە زی بیەن برین و سووتین و ژناقبرین، ژبەر ھندی ئەم
داخوازا ھندی دکەین، سنوورەک بۆ فی کەسی و کریارین وی بەیتە دانان^(۸۰).

لئ ئەف بابەتی هاتیە دارشتن ل مەجلیسی مەبعووسان نەبویە رۆژەف و
گەنگەشە لدور فی بابەتی و چارەسەرکرن فی کیشەیی نەهاتەکرن، دبیت ئەف

چهنده ژى قهنگهريت بۇ هندی كو ئيتيحاديان ريك نه دابيت كو گهنگهشه لسهر قى بابتهى بهيتهكرن، يان ژى سهروكاتيا مهجلىسى مهبعووسان، داکو نهقيانا ئيتيحاديان بو خو نهكيشن، ئەق بابته نهئينايه بهر گهنگهشى و دانوستاندنى، چونكى ئەق نامهيه ژ لايى مهبعووسى سيقرهك نوردهين بهگيشه گههشتيه مهجلىسى و هاتيه توماركرن.

سى: راپورتا مهبعووسى سليمانىي لدور رهوشا سهنجهقا سليمانىي:

مهبعووسى سليمانىي سهعيد ئەفهندى راپورتهك پيشكيشى سهروكاتيا مهجلىسى مهبعووسان د رويشتتا(۱۱)يدا ل ۵ كانوونا ئيكي ۱۹۰۹ ل دور رهوشا ئيمناھيا سليمانىي و دهرهريين وي كرو ههروهسا بلنكرنا سهنجهقا سليمانىي ژ سهنجهقى بۇ موته سهرفيهكا سهريهخو (ئانكو ببته كارگيرييهكا سهريهخو) ئەق راپورته ژ لايى سهروكى مهجلىسى مهبعووسان ئەحمەد رزا بهگيشه خواندن، د ناقهرؤكا قى راپورتيدا باس ل رهوشا خواندنى هاتبووكرن، ئاماژه ب هژمارا مهدرهسين ئامادهى و سهرهتايى بين سهنجهقا ناقبرى هاتبووكرن، ههروهسا دياركربوو كو ئەو ئيمناھيا ل سهنجهقى ژناقچووى، پيدقييه ب زويترين دم قهنگهريت و رهوش ئارام ببته، سهروكى مهجلىسى دياركر كو ئەق راپورته هاته قهبيكرن و رهوانهكرن بو ههردوو نهزارهتين معارفى و ناقخو، داکو دويقچوونا بابتهين ناقبرى بكن، ل وي دهمى باس ل قان كي شهيين مينا قان بابتهان دهيتهكرن^(۱)، لى پشتى قى چهندي ئەق كي شهيه ديارنه بوويه و نه بوويه رۇژهقا مهجلىسى، بۇ هندی ئەق بابته بهيته گهنگهشهكرن و ئەق پيشنيار و تيروانينا مهبعووسى سليمانىي ل بهرچاق بهيته وهرگرتن.

چار: راپورتا مەبعووسى بايهزىدى سلىمان سۇدى ئەفەندى

لدور كيشەيىن سنوورى:

مەبعووسى بايهزىدى سلىمان سۇدى ئەفەندى د روينشتنا(۲۵)يدا ل ۱۵ كانوونا دووى ۱۹۱۰ راپورتەك ئاراستەى مەجلىسى مەبعووسان كر و د قى راپورتىدا ئاماژە ب ھندەك دەقەرەين سەر ب سەنجەقا بايهزىدىقە كر، و نووكە يىن بوويىنە پشكەك ژ ئەردى دەولەتا ئىرانى، ئەوژى ئەق دەقەرە بوون(دەقەرا قازلى گول - Kazli Göl، گوندى تومبات - Tombat Karyesi و يارم كايا - Yarım Kaya)، د قى راپورتىدا ئاماژە ب قان دەقەرەين ناڧىرى ھاتبوودان و دىيژىت:- " ئەق دەقەرە ئەردى دەولەتا ئوسمانى بوون و ب سەدان شەھىد يىن ھاتىنەدان! بۇ كۆنترۆلكرن و پاراستنا قان دەقەرەن، لى ئەق دەقەرە پارچەك بوون ژ ئەردى دەولەتا ئوسمانى يى پىروز ھەتا شەرى ئوسمانى رۇسى(۱۸۷۷ - ۱۸۷۸)، د قى شەرىدا پشتى ئاگرىست ھاتىە گریدان و شەر ب داوى ھاتى، ئەق دەقەرە يىن ماين ل لايى دىترى سنوورى و يىن بوويىنە پارچەك ژ ئاخا دەولەتا ئىرانى، لەورا ئەزب فەر دىنم كو ئەق دەقەرە ب رىكىن ياسايى و دىلوماسى بەيئە بەر باسكرنى و پىكۆلا قەگەراندنا وان بەيئەدان، چونكى ئەركى دەولەتى پاراستن و ھایدارىيا دەولەتییە ژ ھەموو دەقەرە و مولكى دەولەتا ئوسمانى" (۸۲).

پاشى سلىمان سۇدى ئەفەندى دىاردكەت: " ئەز دزانم تا نوکە دەولەتا ئىرانى نىزىكى (۱۴) گوندان يىن ئاقاكرين ل دەقەرا كازلى گولى و دەقەرەين دىتر ژى خالىن لەشكەرى يىن لى داناین، ھەردىسا مەزن پەيدا بوويە ل دەقەرەين دكەقنە دەوروبەرىن چىايى ئاراراتى بى ئىمناھىەك، بۇ ھندى كو ھەردوو دەولەت بشيىن ب رەنگەكى باش كۆنترۆلى لسەر سنوورىن خو بکەين، پىدقايە سنوورەك سروشتى و دەقەرەك سروشتى يا باش بەيئە رىكخستن دابشيىن ب شيوہكى موکم كۆنترۆلا رەوشى بکەن" (۸۳).

ئەف بابەتە دبیتە رۆژەفا مەجلیسی و گەنگەشە لدور قی بابەتی دەیتە کرن، مەبعووسی ئوسکوب (باژیرەکە دکەفیتە باکووری وەلاتی مەقدونیا) سەید ئەفەندی دبیزیت: پیدقی دانوستاندنی ناکەت ل دور قی بابەتی، ژبەرکو ئەف بابەتە گریدای بەری مەشرووتیەتیە، لەورا دقیت ریزل وان سۆز و پەیمانان بەیتە کرتن ئەوین د ناڤهرا دەولەتا ئوسمانی و جیرانین ویدا هاتینە گریدان، ئی بلا بەیتە رەوانە کرن بۆ ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە و ڤەکۆلینی ل قی یەکی بکەن، پاشی مەبعووسی ئەرزەرۆم ئوھانیس ڤارتیکس ئەفەندی دبیزیت: پیدقی چ گرزیین دیتر ناکەت، مە بخۆ ھندەک ئاریشەیین ھەین لگەل دەولەتا ئیرانی، لەورا بی دەنگرنا قی یەکی باشترە ژ دانوستاندنا وی، ژبەر ھندی بلا بۆ ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە بەیت بلند کرن، ھەردیسا مەبعووسی دەنیزلی (باژیرەکە دکەفیتە باشووری رۆژناڤا وەلاتی تورکیا، ھەڤسنوورە لگەل باژیرین موغلا و ئایدنی) گانی بەک دبیزیت: ژ کەڤندا مە کیشەیین سنووری ھەین لگەل دەولەتا ئیرانی یین، حکۆمەت یا بەرھەڤیین خۆ دکەت بۆ پیکئینانا دەستەیەکی ژ سڤیل و لەشکەران بۆ دویڤچوونا بابەتین گریدای بسنووران، ژبەر ھندی بلا ئەف راپۆرتە بەیتە رەوانە کرن بۆ ئەنجومەنی نەزارەتا دەرڤە (۸۴).

پشتی ئەف دانوستاندنا پەیدا بووین، مەبعووسی دیرسمی لۆتفی فکری بەگ دبیزیت: - " ئەف بابەتە بەرناکەڤیت بەیتە گەنگەشە کرن، ژبەرکو چ ب گەنگەشا قی بابەتیڤە ناھیت"، ئی مەبعووسی بایەزیدی دبیزیت ئەف راپۆرتە یا ھاتیەدان بو دەستەیین شولەژی و ل ویزی یا پیدقی یا ھاتیە کرن، پاشی مە ئینا بەر سینگی مەجلیسی، پاشی مەبعووسی کەنگیری (باژیرەکە دکەفیتە وەلاتی تورکیا و ناڤی وی یی نوکە چانکرییە، دکەفیتە باکووری تورکیا و ھەڤسنوورە لگەل باژیرین ئەنڤەرە و چورومی) محەمەد تەوفیق ئەفەندی دبیزیت: ھەڤالی مە لۆتفی فکری بەگی بابەت نەخۆاندیە و تینەگەشتیە بابەت چیبی؟، کاری مە گەھاندنا ئاریشەیین ویلائیەتین مەیە بۆ مەجلیسی، ھەرەسا دبیزیت: ئەف بابەتە یی گرنگە، ژبەرکو گریدای سنوورین دەولەتا مە و ئیرانییە و تشتەک سروشتیە بەیتە

گهنگه شه‌کرن و یا پیدقی لدور بابتهی لقیره بهیته نه‌نجامدان و کا چ نه‌زارهت به‌پرسه ژ قی یه‌کی، دقیت لقیره بهیته هایدارکرن و هشیارکرن، چ نه‌زارهتا ناخو بیت یان نه‌زارهتا ده‌رقه بیت و چ سه‌دروول نه‌عزم بیت^(۸۵)، لوتفی فکری به‌گک دبیژیت نه‌م هندهک جاران هندهک گهنگه‌شان دریژ دکهین هه‌تا ژ تامی دمه‌دکه‌فیت، پاشی نه‌ف بریاره هاته به‌ر ده‌نگدانی و ب پرانیا ده‌نگان هاته ره‌وانه‌کرن بو سه‌داره‌تا بلند، داگو چاقدیریا بابتهی بکه‌ن^(۸۶).

تهومری شهشی

رہوشا کوردستانی د ناڤہرا سالیڻ ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ یدا د ناڤ دانوستاندنیڻ مہجسیدا:

ئیڤک: بارودوڤین تابووری:

ل دەستپیکا سەد سالا بیستی گوہورین ل جیہانی د بیاقین تابووری، سیاسی، کۆمەلایەتی و ہزری پەیدا بوون...ہتد، ژوان گوہورینان، پیششەچوونا تابووری بوو و دەست بەردانا ئامیر و ئالاف و سیستەمیڻ کەفن و دەستپیکرنا ئامیرەتین نوی و سیستەمیڻ نوی لدویف داہینانین سەردەمانە، دەولەتین ئەورۆپی پەنا بو ئان ئامیرەتان برن ئەقین نوی ہاتینە داہینان و کارتیکرنەکا راستەوخۆ کرە سەر تابووری وەلاتین وان و وەرار و گەشەکرن بخۆقە دیتن، دەولەتا ئوسمانی ژی پیکۆلا فی چەندی کر، لی چونکی دەولەتین ئەورۆپی تەماشە دەولەتا ئوسمانی دکر وەک بازارەک بو وان کەلوپەل و پەرتال و بەرہەمیڻ تابووری یین ئەو دروست دکەن، فی بزاقا پیشەسازی ل دەولەتا ئوسمانی رەنگشەدانەکا دیار بخۆقە نەدیت و بوژانەوہ پەیدا نەبوو، ل ہندەک باژیرین ئوسمانی مینا ئیستانبول، ئیزمیر و سەلانیک دەست ب دروستکرنا کارگەہان ہاتبووکرن، لی ل ئان باژیران زی ل ناستی پیدقی نەبوو، ل ویلایەتین دیتر یین ئوسمانی ب تاییەتی یین ئەنادولی ل

سەر ڕێچکەیا خۆیا بەری دچوون، ژبەر هندی جوداهیین مەزن د ناڤهرا دەولەتین ئەوڕۆیی و دەولەتا ئوسمانیدا هەبوون^(۸۷).

دەولەتا ئوسمانی ل دەستپیکا سەد سالا بیستی ژ لای ئابوورییە د رەوشەکا خرابادبوو، ب تایبەتی پستی کودەتایا ۱۹۰۸ رویدایی و دەست ب ژیان مەشرووتی هاتیەکرن و چ رەنگشەدانەکا وەسا مەزن پەیدا نەبووی، کارتیکرن ل باری ژیان خەلکی ژێ نەکر، ژبەرکو نەباشیا ئابووری دەولەتی گریدان ب باری ژیارا خەلکیشە هەیه، ژبەرکو دەولەتی بۆ راستشەکرنا وان لاوازی و کیماسیین ئابووری پەنا بۆ ستاندنا باجین زیدە بر و ئەق چەندە ژێ رەوشا خەلکی ژ خرابایی بەرهق خراپتربوونیقە دەت، نەخاسە پتیرا خەلکی دەولەتا ئوسمانی ب تایبەتی ئەوین ل ئەنادولی دژین، ژیارا وان یا ل سەر چاندنی و ناژەلداریی^(۸۸).

سیستەمی ئابووری د ناڤ کوردستانییدا د بنهردتا ل سەر خۆدانکرنا پەزی هاتبوو دامەزراندن، ب تایبەتی کاودانین نوی پەیدا بووین و هەبوونا هۆزین چەکار ئەگەری سەرەکی بوون د پەیدانەبوونا سیستەمەکی ئابووری یی سەقامگیردا ل کوردستانی^(۸۹).

کوردستان ژێ ژوان دەقەران بوو ئەوین پشەبەستنا وان بتنی ل سەر ناژەلداریی و چاندنی، خرابیا رەوشا ئابووری راستەوخو کارتیکرن ل کوردستانی ژێ دکر، وەکی ل تەقایا دەولەتا ئوسمانی دکر، دەولەتا ئوسمانی خو لکەل گەورینین سەردەم نەگونجاندبوو، وەک هاتیە دیارکرن د لایەنی پیشەسازیدا د گیروونیدا بوو، کارکرنا د بواری چاندنییدا ب ئالاق و ئامیرەتین کەفن کارتیکرن ل بەرهەمی ژێ دکەت و ئەگەر سالی بارانین پیدقی نەهین، دی ئەو سال بیتە خەلا، ژبەرکو بەرهەمی وان گریدای سروشتیە و گریدای باران بارینیی^(۹۰)، کوردستان وەک هەندەک دەقەرین دیتەر نینە کو ب شیوازی ئاقدانی بەهەمداریا چاندنی دکەن، هەروەسا دەرکەفتنا هەندەک ئیشین چاندنی بەرهەمی جوتیاری یی سالی هەمی ژناقدبەن، مینا(ئیشا رەشکی) ئەوژی دەمی بەرهەمی

چاندنی (گه‌نم، جهه، برنج...هتد) تۆشی قی ئیشی دبیت، داهاتی وی لاواز و ب کیرنه‌هاتی لی دهیت، هه‌ردیسا هاتنا کولیان بۆ سه‌ر به‌ره‌می چاندنی، به‌ره‌می ژناقده‌ت، ئەه‌ف چهنده ژی دبیته ئەگه‌ری په‌یدا بوونا ره‌وشه‌کا مه‌ترسیدار لناق جفاکی و هاو‌لاتیین هنده‌ک ده‌قهران تۆشی خه‌لایێ دکه‌ت، خه‌لا ژی ئەوه ده‌می به‌ره‌مه‌ک د بازاریدا نه‌مینیت، یان به‌ایی وی زیده ببیت و خه‌لکی شیانی ب ده‌ستقه‌ئینانا وی نه‌مین، ئەه‌ف چهنده ژی ل ویلايه‌تا ئەرزه‌رۆم و ده‌وربه‌ریی وی په‌یدا بوو، هه‌ر ژ ساله‌ ۱۹۰۶ تا ۱۹۰۸ی^(۹۱).

ره‌وشا ئابوری یا ویلايه‌تا ئەرزه‌رۆمی و ده‌وربه‌ریی وی بو رۆژه‌قا مه‌جلسی مه‌بعووسان د روینشتنا (۳۷)یدا ل ۳ ئادار ۱۹۰۸، مه‌بعووسی ئەرزه‌رۆم سه‌یفوئلا ئەفه‌ندی و هه‌قالین وی داخوآزا رۆهنکرنی ژ نه‌زاره‌تا ناقخو کر، لدور وی چهندا هاتیه دیارکرن ژ لایێ نه‌زاره‌تا ناقبریقه، ئەوژی فرینه‌کرنا (۴) هزار لیره‌یان بۆ ویلايه‌تا ئەرزه‌رۆمی، ژبه‌ر وی ره‌وشا ئەرزه‌رۆم و ده‌وربه‌ریی وی کو خه‌لا و گرانیه‌کا مه‌زن یا په‌یدا بووی، ژبه‌ر قی چهندی ره‌وشا خه‌لکی په‌ریشان و شه‌پزه بوویه و پیندقی هاریکاریین ده‌وله‌تینه، جیگری سه‌رۆکی مه‌جلسی (ته‌لعه‌ت پاشا) دیار دکه‌ت کو راپۆرته‌ک بۆ مه‌ یا هاتیه فریکرن ل ۲۸ شو‌بات ۱۹۰۸ ژ لایێ سه‌یفوئلا ئەفه‌ندیقه و د قی راپۆرتیدا ناماژه ب قی چهندی دایه بۆ سه‌رۆکاتیا مه‌جلسی مه‌بعووسان ده‌رباره‌ی وی ره‌وشا مه‌ترسیدار ئەوا ل ئەرزه‌رۆم و ده‌وربه‌ریی وی په‌یدا بووی، گه‌هشتیه وی راده‌ی کو خه‌لکی تاقه‌تا خو‌لبه‌ر گرنا قی چهندی نه‌مایه، مه‌ ده‌قیته بۆ هه‌ومیین ریزدار دیاریکه‌ین کو ئەو پاره‌ی شاره‌وانیا ئەرزه‌رۆم داخوآزکری کو نیژیکی (۴) هزار لیرانه، ژبه‌ر پیندقیا ویلايه‌تی بۆ قی پاره‌ی ئەم ژ وه داخوآز دکه‌ین د هه‌فکار بن لگه‌ل مه‌دا بو دابینکرنا قی بره‌ پاره‌ی بو ویلايه‌تی، داکو تا راده‌کی کیم ببیته دهرمان بۆ کیشه‌یین خه‌لکی ده‌قهری و هوین یین ریزدار ببنه پشکه‌ک ژ چاره‌کرنا کیشه و دهردین هاو‌لاتیان^(۹۲).

پاشی جیگری سه‌رۆکی مه‌جلسی ته‌لعه‌ت پاشای دیارکر، کو ته‌لگرافه‌کا دیتر بۆ سه‌رۆکاتیا مه‌جلسی ژ لایێ سه‌رۆکی شاره‌وانیا

ئەرزەرمۆم (شەریف ئەفەند) یقە هاتیه فریکرن، ئاماژە ب خرابیا رەوشا ژیارى ل ویلايه تا ئەرزەرمۆم دایه، هەرۆسا دیارکریه کو رەوشا ویلايه تا خو بو جهین شوله ژى یین حکۆمه تی دیارکریه، مینا نەزارەتا ناخخو و دەزگایین حکۆمى یین خو جهى، ژ لایى خو قە وان ژى ئەوا پینچیبوووی بو مە ئەنجامدایه، ئى چ گوهورپین مەزن پەیدا نەبووینە و هاوکارین وان د دەستنیشانکری و سنووردارکریوون، ئەورا ژ هەمەیین بەرپز دخوازم هەقکاریا مە و خەلکی مەبکەن بو دەریازکرنا قى رەوشى و هەر هاریکاریه کا د شیانی و هیین بەریژدا بیت، بو مە ئەنجام بدن و مە ژ دلوقانیا خو بى بەر نەکەن و گقاشتتى بیخه سەر حکۆمه تی، بو هندی کو رازیبین و وان (۴) هزار لیرەمین هاتینه دەستنیشانکرن بو ویلايه تی بمەزینخ^(۹۳).

مەبعووسین سەلانیك ئارتاس ئەفەندی و ئیمانویل قرەسو ئەفەندی دخوازم داخوازین ویلايه تا ئەرزەرمۆم بەینە دابینکرن، هەرۆسا مەبعووسى ئەرگیرى (باژیرەکه دکەفیتە ولاتى یونانستانى) ماما پولو ئەفەندی ژى هەمان هەلوستى و مردگریت، هەردیسا مەبعووسى ئەرزنجانى ئوسمان فەوزى ئەفەندی دیاردکەت، ئەق رەوشا هاتیه باسکرن، بتنى ل ئەرزەرمۆمى پەیدانەبوویه، بەلکو ویلايه تی دەوروبەری ئەرزەرمۆم د رەوشە کا خرابتر دانە^(۹۴).

مەبعووسى ئەرزەرمۆم سەیفوللا ئەفەندی دبیزیت: ئەرزەرمۆم و پتریا ئەنادولى پیدقى هاریکاریین دەولەتینه، و ئەق چەندە ژى هاتیه باسکرن و دیارکرن بو نەزارەتا ناخخو، ژ لایى خو قە نەزارەتی ئاماژە کریه کو (۴) هزار لیره یین هاتینه تەرخانکرن بو ویلايه تا ئەرزەرمۆم، بو هندی بشین سەرمەرمی لگەل قى خەلا و کارەساتا هەى بکەن، ئى نەزارەتا ناقرى دیارکر کو نوکە د شیانی و اندا نینه ئەقى برە پارەى بو ویلايه تا ناقرى فریکەن، ژبەر قى چەندی ئەق تەلگرافە بو سەرۆکاتیا مەجلىسى هاتیه فریکرن، هەرۆسا من دقیت نەزارەتا ناخخو رۆهنکرنین زیدەتر ل دور قى یەکی بو مە دیاریکەن، هەردیسا دخوازم بو وه دیاریکەم کو هاریکاریا جوتیاران بکەن ل دور دابینکرن (توقى) بو جوتیاران چونکی نوکە دەمى هاقیتنا توقیه و دەمى چاندنا بەرەمىن چاندنییه، جوتیاران پیدقییه کا ئیکجار

زۆر ب تۆقى ههيه و وان شيانين دابينكرنا تۆقى نهماينه، لهورا دخوازم ههفكارين پيدى بهينه نهجامدان دى بواريديا⁽⁹⁵⁾.

مهبعوسى سه لانيك رحمى بهگ دبيژيت:- "هيشيه نازرى نافخو بهيته مهجلى داکو هندهك پرسياران ئاراستهى وى بکهين، وهكى باس ل (4) هزار ليرميان دهيته کرن، ئايه ئەف بره پاره هاتيه رموانه کرن بو دهقهرى يان نه 9 ئەگه نههيه فريكرن، پيدىقيه روهنكرنى بدهنه مه لسهر فى يهكى، پشتى روهنكرين پيدى ژ لايى نازريشه بو مه دهينه دان، دى ب گورهي وى چهندي رهفتارى لگهل فى كيشه يى كهين"⁽⁹⁶⁾.

ژ لايى خوڤه مهبعوسى ئهرزهرۆم سهيفهدين ئەفهندى دبيژيت: ئەف تهلگرافه بو مهجلى ل 14 شوبات 1908 هاتيه رموانه کرن و تيدا هاتيه دياركرن كو مه پيدى ب (4) هزار ليرميان ههيه، لى نهزارتا نافخو گوتيه وان، ئەم نوکه نهشين فى پارهى بو وه تهرخا بکهين و ههمى لايهين يى داخوازا پارهى دکهن و چ پاره لبهردهست نينه، دهرئه نجامى نههارتتا فى پارهى ئەف تهلگرافه بو مهجلى هاتيه شاندىن، مه دقيت بو مه بهيته دياركرن ئەگهرى نه ههارتتا پارهى ب دروستى چيهه؟، ژ لايى خوڤه مهبعوسى سينوپ(باژيرپه كه دكه قيته باكوورى وه لائى توركييا لسهر دمرىايى رهش، ههفسنووره لگهل باژيرين سامسون و قهسته مونو)حهسهن فههمى ئەفهندى دبيژيت: پيدىقيه نازرى نافخو ناماده بيت و بهرسقين مهبعوسان بدهت، ژيهركو بو مه هاتبوو دياركرن كو نهزارتا نافخو خه مخوره ب رهوشا ويلايه تا ئهرزهرۆم و دموروبه رين وى، لى ئەف تهلگرافه بيچهوانه باس دکهت و دبيژيت: نهزارت دبيژيت پارى پيدى لبهردهست نينه، ئەف چهنده دووره ژ راستى، چونكى دشيئ پارهى دابين بکهت ب ريكا ومركرتتا قهريزان ژ بانكا چاندى⁽⁹⁷⁾.

پاشى مهبعوسى مووشى حهجى ئيلياس ئەفهندى دبيژى:- "ئەز دزانم ئەم ملله تهكين د كارين دهستى و پيشه سازيدا د ئازا و چه له نكين، لى بههرا پتريا

مللهتی مه مژویلی کاری چاندنییه، ئانکو سهروکانیا ژیارا مللهتی و دموهتی لسه ره بهرهمی چاندنییه، ویلایهتین کوردستانی مینا ئهزرهروم، وان و بهدلیس د قی بواریدا پشکا مهزن بهر وان دکهفیت، ژبهرکو پتريا خه لکی وان ب کاری چاندنی قه مژویلن و ئازه لداری ژی ژ کارین وان یین سه ره کیه، ژبهر کو گریدانه ک موکم یا د ناقبهرا پیشهیی چاندنی و ئازه لداریییدا ههیی، دهمی دبیته خه لا و کیم دهرامهتی کارتیکرن ل ئازه لداریی ژی دبیت، خه لکی مه بتنی قی کاری دزان، له ورا دقیت دموهت و حکومهت ب نهزارهتین خو قه د تانهیا خه لکی بهین و یا پیدقی بو وان بکهن" (98).

پاشی مهبعووسی کوزان (باژیپرکه که سه رب باژیپری ئه دهنه قه یه ل وه لاتی تورکیا، دکه فیه باشووری تورکیا ل سه ره دهریا سپی هه فسنووره لکه ل باژیپین میرسین و مه رعشی) هامپار سوم ئه فهندی دیاردکته، ئه وژی پشته قانیا هه قالیین خو دکته و دبیت، دهنگوباسی ره وشا خراب ل ویلایهتین ئه زرهروم، سیواس و ئه دهنه گه هشتیه مه وان گازنده یین کپین ژ کیمیا ده خل و دانی و که لویه لین خو ارنی، هه ردیسا هنده کان بو مه قه گه و هاستیه کو ره ژانه ل هنده ک جهان (ه تا 6) مره قان ژ برسادا گیانی خو ژده ستدهن، ئه ز هیشی دکه م ره و نه کرن ل دور قی چه ندی بهینه دان و چ به ره قی هاتینه کرن بو هندی ریگری ل کاره ستانین دیتر بگرن، لی سه روکی مه جلسی نامازی ب هندی ددهت کو ئه ق چه ندا ته کوتی، پیدقی ب ره و نه کرنی ناکته و ل دور قی یه کی پیدقیه تو راپورته کا جودا پیشکیش بکهی، تا ره و نه کرنی و ره یگری (99).

پاشی مهبعووسی ئه زرهروم سه یفوللا دبیت: خه لکی قی ده قهری ب تشتین بچووک دلگه ش دبن، مینا دهمی دهنگوباسین به لاق بووین کو دی نه زارته نا قخو (4) هزار لیره یین بو شارموانیا ئه زرهروم فریکرین خه لک ب قی یه کی شاد و که یفخوش بوون، لی پاشی هاته راگه هاندن کو چ راستی بو قی چه ندی نین، هه ردیسا ل ده قهرین کوردستانی کریکار ره وژی هه میی کار دکه ن هه مبه ری پاریه کی نانی، ژبهر هندی هیشیه هه قالیین مه خو ل قی چه ندی بکه نه خودان،

داكو نازرى نەزارەتا نافخۆ رۆھنكرنەكا پیدقی لدور قى رەوشى بەدەتە مەجلىسى و ئەو كارىن دى كەن بو ھندى داكو بشىن قى ئارىشەيا كىم خوارنى ل كوردستانى نەھىلن^(۱۰۰).

پاشى سەرۆكى مەجلىسى ئەف تەلگرافا كو گەنگەشە لسەر ھاتىەكرن، ئىخستە بەر دەنگدانى، لى نەھاتە پەژراندن و رازىبوون لسەر نەھاتەكرن و نەكەفتە بەرنامەيى كارى يى مەجلىسى و نەزارەتا نافخۆ، ژ لايى خۇفە سەرۆكاتيا مەجلىسى مەبعوسان دياردكەت كو دقيت خودانىن قا راپورتان ب رەنگەكى راستەوخو بچن بو لايى نازرى نافخۆ و پىزانىن پیدقى ژ وى بخۆ ومربكرن، مەبعوسىن ئەزەروم كوت: مە ئەفە پىچىدبىت، نازر نەھاتە مەجلىسى داكو بەرسقا پىسارىن مەنەدەت، دى چەوا وى بخۆ بىنن؟ لى د سەر ھندىرا دى چاقدىر و دووقچووويىن قى بابەتى بىن^(۱۰۱).

مەبعوسى سىواس عومەر شەوقى بەكى راپورتەك پىكشىشى مەجلىسى مەبعوسان د روينشتنا(۷۳)يدا ل ۱۷ گولان ۱۹۰۹ لدور پىشكىشكرنا ھندەك ھارىكارىان بو خەلكى ھەژار يى ئەنادولى ب گشتى و دەقەرپىن سىواس ئەرزەروم ب تايبەتى كر بو ھندى دا خەلك بزانت ئەف سىستەما نوى، واتە مەشرووتىەت خۆ ل ھاولاتىين خۆ دكەتە خۇدان و ھايدارە ژرەوش و ھالى وان و بو وان بەيتە دياركرن كو ئەف رژىما نوى د قازانجا ھاولاتياندايە و ھەك يا بەرى نىنە، ھەردىسا بو ھاولاتيان ديارىكەين كو ئەف نىزامە يا ساڧايە و ئەگەر ب دروستى بەيتە جىبەجىكرن، دى خۆ ل ھەمى رەوشىن ھاولاتيان كەتە خۇدان، مەبعوسىن نامادە پىشتەقانيا قى راپورتى دكەن، لى بو وان دەيتە دياركرن كو ھەتا بودجە ژ مەجلىسى نەھيتە دەريازكرن، ئەو نەشىن چ ھارىكارىين ديار ئەنجام بدەن^(۱۰۲).

پشتى قى چەندى جارەكا دى مەبعوسى سىواس داگاڧارىان ئەفەندى داخوآزا رۆھنكرنى ژ شىرەتكارى نەزارەتا نافخۆ عادل بەكى د روينشتنا(۸۶)يدا ل ۶ خزيران ۱۹۰۹ لدور دابىنكرنا تۆقى چاندنى و دابەشكرنا وى لسەر جوتياران دكەت،

شیرهتکار بۆ وان دیاردکەت کو مه داخۆازا تەرخانکرنا (۱۰۰) هزار لیرمیان ژ نەزارمەتا مالی کربوو، داکو هەندەک هاریکاریین خۆارنئ بۆ خەلکئ دەقەرا ئەرزەرۆمئ دابین بکەین و ئەو پارئ دەمینیت ژئ هەندەک تۆق پی بەیتە کپین و بەدەینە جوتیاران، لئ ئەق داخۆزا مه هاتە گیروکرن ل دەمئ پیدقی بجه نەهات، لەورا ئەگەر نوکە بەیتە بجه ئینان ژئ، هەمجار جوتیار چ قازانجئ ژئ نابینن، ژبەرکو دەمئ هاقیتنا تۆقی پی بدوووماهیەک هاتی^(۱۰۳).

دوو: بابەتی وەرگرتنا باجئ ل کوردستانی:

دەولەتا ئوسمانی دەستەلآت ل پارچەکا ئەردیا بەرفرەه دکر، حوکم ل هژمارەکا نەتەوومیین جودا جودا دکر، داهاات و خەرچیین زیدە دکر، پشتبەستنا دارایی یا دەولەتا ئوسمانی ل سەر وەرگرتنا باجئ بوو، جۆرین باجا هەبوون، مینا(باجا ئەردی، باجا کەلوپەلا، باجا نەچوونا لەشکەری، باجا بازرگانئ، باجا کانزایی، باجا گومرکان و باجا تەرش و کەوالان(Ağnam Vergisi)...هتد، ئیک ژ فان باجان باجا سەرین گیانداران بوو، پەز و بز و سەرین گیانداران دەهاتنە هژمارتن و سەر ژمیریاریا وان دەهاتەکرن ل دەستییکا چەرخئ بیستی، بۆ سەرئ هەر گیاندارەکی وەرگرتنا باجئ ژ(۵)قوروشان دەستپیدکر و تا (۲۰) قوروشان دچوو، ئەق چەندە ژئ قەدگەریت بۆ بی دادیا ژ جەهکی بۆ جەهکی دیتەر یان ژ کەسەکی بو کەسەکی دیتەر هەی^(۱۰۴).

ل بابەتی بی دادیا هەی د وەرگرتنا باجئ ب گشتی و باجا تەرش و کەوالاندا ب تاییەتی ل ۲۲ شوپات ۱۹۰۹ مەبعووسئ مووشئ ئیلیاس سامی ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکیشی سەرۆکاتیا مەجلیسئ مەبعووسان دکەت لئور بلندیا ریزەیا وەرگرتنا باجا تەرش و کەوالان دکەت ئەوا گەهشتیە وی رادەئ ل دەولەتا ئوسمانی ب رەنگەکی گشتی و ل کوردستانی ب تاییەتی دشیاندا نینە خۆدانین فان گیانداران قئ باجئ بەدن، ل ویلایەتا بەدلیس خەلکی شیانیان دانا باجئ نەماینە، ژبەر قئ چەندی ژئ گیانەومرین خۆ دقەشیرن، داکو ژ دانا قئ باجئ

پزگار بڻ، هيڏيه داخوآزيا مه بگههيننه نهزارهتا مالي، داكو پيگولا راكرنا ڦي باجي بگهن، يان زي ريژميا ومهركرتنا باجي بهيته خوآر بو ناستهكي نزمتر، ژبهركو خهلكي ويلايهتا مه دهستين ژ خوداكرنا پهزي بهرداين ويين مائنه بي كار و ب ڦي رهنكي دي كيشهيين كومهلايهتي پهيدا بڻ، مينا ب سهرداكرتتا پهز و بزنيين ئيڪ و دوو و كاري كولبهريي د زيدهبوونيدياه، ئەڦ چهنده زي كارهكي نه ياساييه، داكو حكومهت بشيت ريگريا ڦان كرياران بگهت، دڦيت باج بهيته كييمكرن يان راكرن^(۱۰۰).

پاشي مهبوعوسي قهرهحيسار(ناقئ ڦي باژيري يي نوڪه ئافيونكارا حيساره، دكهڦيته باشووري روظئاقايي تورڪيا ب رهخ باژيريئ ئيسكيشههير و كونياڦه) رزا پاشا دبيژيت ئەڦه چهندين راپورت و داخوآزيين ب ڦي رهنكي بو مهجلسي هاتنه بلندرڪرن، ئي ژ بهر دويشنهچوونهكا باش ژ لايي ئەنجومهني ماليڦه، چ پيشهچوونيئ باش بخوڦه نهديتينه، لهورا دڦيت هشياري ههبيت ل دهمي لادانا ڦي باجي، ژبهركو دهمي ئەڦه باجه دهيته راكرن، دي باج ل سهر گوشتي و بيست و هريا وان هيته زيدهڪرن، لهورا دڦيت ڦان داخوآزيان رموانهئ ئەنجومهني دارايي بگهن^(۱۰۱).

ههروهسا مهبوعوسي توقات(باژيرهكه دكهڦيته باكووري ناههراستا تورڪيا ب رهخ باژيريئ سيواس ڦه)ئيسماعيل پاشا دبيژيت"ههر وهكو من زاني نهزارهتا مالي كار لسهر پرؤژهكي ل دور هژمارتتا سهريئ تهرش و كهوالان دكهت، دي دويشچوونا ڦي پرؤژهي كهين، ئەگهر باجي كييم بگهت يان لابدهت، دي پشتهڦانيا ڦي پرؤژهي كهين"، پاشي مهبوعوسي ههلب نافع پاشا زي باس ل ڦي سهر ژميرياريئ دكهت و دبيژيت ئەز زي وهسا دبيئم كو باجا تهرش و كهوالان زؤرا بلنده و شيانيئ دانا وي بو خودانكهريئ ڦان گيانداران كارهكي ئەستهمه، ژبهر هندي ئەڦه كهسين ڦي كاري ئەنجام دهن، يين ل ريكيئ رهڦينا ژڦي باجي دگهرن و پهنايي دهن بو بازرگانيكرنا ب ريكيئ نه ياسايي، وهكي كولبهريي، لهورا

ئەگەر نەزارەتا مالى پرۆژەكى باش و د بەرژمەندىا دەولەتى و ھاولاتیاندا بەیتە دروست كرن و كار پى بەیتە كرن، دى ھەردوو لا قازانج كەن^(۱۰۷).

مەبعووسى مووشى ئیلیاس سامى ئەفەندى جارەك دی دیاردكەت ئەگەر ئەف راپۆرتە بو ئەنجومەنى دارایی بەیتە بلندكرن و داخوآزا مە بەیتە بجەئینان و پیشنیارین مە لىبەرچاڤ بەینە وەرگرتن، دى مفايین باش گەھنە دەولەتى و ھاولاتیان، دى خەلك پتر شین كاری خۇدانكرنا گیانداران كەن و دى دەولەت زى شیپ پتر كۆنترۆلى لىسەر وان كەت و گیانەومرین وان ھەژمیریت و ئەو كریارا د بەرژمەندىا ھەردوو ئالیاندا دى ھیتە ئەنجامدان^(۱۰۸).

ھەروەسا مەبعووسى بولو(باژیرەكە دكەڤیتە باكوورى رۆژئاڤایى توركیا ب رەخ باژیرین ئەنقەرە و سەكاریاڤە) شەرەف ئەفەندى دىبژیت "ھیشیدارین ئەف راپۆرتە زى بەیتە رەوانە كرن بۇ دەف وان راپۆرتین دیتەر ئەوین ھاتینە بلندكرن لىدور ھەمان بابەت بۇ مەجلىسى مەبعووسان"، ئیلیاس سامى ئەفەندى دىبژیت: دادپەرەمى نینە د سیستەمى وەرگرتنا باجیدا، میناك زى ل ھندەك جهان ھندەك خۇدان گیاندار چار قورووشان ددەن و ھندەكین دیتەر دەھ تا بیست قورووشان ددەن، یان ل ھەمان جە ھندەك یینج قورووشان ددەن و ھندەكین دیتەر پازدا ددەن، لەورا ھیشیە دە ھاریكار بن لىدور ئینانە خۇارا ریژا دانا باجى و ئینانا سیستەمەكى دادپەرەمى تیدا بیت^(۱۰۹).

مەبعووسى ترابزۆن عزەت ئەفەندى داخوآزى ژ سەرۆكاتیا مەجلىسى دكەت، راپۆرتا بورى ئەوا ھاتیە بلندكرن ل ۱۵ شوبات ۱۹۰۹ بۇ مەجلىسى ژ لایى مەبعووسى ترابزۆنى عیماد ئەدینى و پازدە ھەڤالین وی یین دیتەر زى بەیتە خۇاندن و ھەردوو راپۆرت ب ھەڤرا بۇ ئەنجومەنى دارایی بەیتە رەوانە كرن، د راپۆرتا ئاندا ئامازە ب وان باجین دیتەر زى ھاتبوودان، ئەوین ب بەھانەیین جودا جودا دەینە وەرگرتن، ھەردیسا ئەگەر باج زیدە لىسەر تەرش و كەوالان ببیت، خەلك دى خۆ ژ قى كاری دوور كەن، ئى ئەگەر باج د ئاستەكى پیدڤیدا بن، خەلك دى پتر قى

کاری کەن، دەستکەفتنێن دەرۆتێ ژێ ب قی رەنگی دی زێدەبن، ئەگەر ئەق هەردوو راپۆرتە پیکشە بو ئەنجومەنی دارایی بەینە رەوانەکرن، دی پتر پینشیاریین باش تیدا هینە دیتن^(۱۱۰)، ژ لای خۆشە سەرۆکاتیا مەجلیسی ئەق هەردوو راپۆرتە کەرنە ئیک و ئیخستە بەر دەنگدانێ و ب پرانیا دەنگان بو ئەنجومەنی دارایی هاتە رەوانەکرن، بۆ هندی کو گوهورینین پیدقی د قی بواریدا بەینە ئەنجامدان^(۱۱۱).

ل ۱۱ شوبات ۱۹۰۹ راپۆرتەکا دیتەر بۆ مەجلیسی مەبعووسان ژ لای کۆمەکا مەبعووسی کوردستانی مینا(سەید تەها ئەرواسی مەبعووسی هەکاری، محەمەد ئەمین مەبعووسی گەنج، مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی و مەبعووسی بایەزیدی سلیمان سودی ئەفەندی) هاتبوو بلندکرن، ئەق راپۆرتە کەفتە پروگرامی مەجلیسی د روینشتنا(۴۹) ل ۲ ئادار ۱۹۰۹ گەنگەشە ل سەر قی راپۆرتی هاتەکرن، د قی راپۆرتیدا ئاماژە ب مەرچین ژیاړی یین کوردستانی هاتبوو کرن و باس ل دەرد و ئیش و ژانین وان کەسان هاتبوودان، ئەوین کاری خۆدانکرنا تەرش و کەوالان دکەن، سەید تەهای ئەرواسی دبیژیت" پتیا خەلکی کوردستانی کاری خۆدانکرنا پەز و بزنان دکەن، و وەک یا خویا ل کوردستانی کەش و هەوایی زقستانی یی دژوار و پیگۆتیه، وەرزی زقستانی ل هەندەک دەقەرین کوردستانی دریز دبی و بەفر تا دەمەکی دریز ژ چیا و زۆزانین دەقەری خلاس نابیت، ئەو د نەچارن پەز و بزنین خۆ د کول و جەین واندا خۆدان بکەن و نەشین دەریخن بۆ نافە سروشتی و چەروانی، لەورا خۆدانین قان گیانداران نەچار دبن مەزاختنین زیدەتر بکەن بۆ دابینکرنا خوارنا پیدقی بو گیاندارین خۆ، ئەق چەندە ژێ باری سەرملین وان زیدەتر لیدکەت و مەزاختنین وان پتر لیددەهین، ژ لای خۆشە حکۆمەت و دەرۆتە چ ئاسانکاری و هاریکاریان پیشکیشی وان ناکەت و دەمبەردا باجەکا زیدە و مردگرن و دووماهکیا سالی چ داها ت بۆ وان نامینیت و نەشین بەردەوامی بەدەنه کاری خۆ، لەورا ئەم داخۆز دکەین ریزا وەرگرتنا باجی ل سەر وان بەیتە کیمکرن بۆ ئاستەکی کو د شیانین واندا بیت، بدەن^(۱۱۲).

د روینشتنا (۳۹) یدا ل ۱۰ ئادار ۱۹۰۹ هەردوو مەبعووسین کەرکووکی محەمەد عەلی و سالح ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکەشی سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان دکن و داخۆزا کیمکرنا وی باجی دکن ل دەولەتا ئوسمانی ب گشتی و ویلیاەتا مووسل ب تاییەتی ئەفا ژ خۆدانین پەز و بزنان دەیتە وەرگرتن، داخۆز دکن ریژا وەرگرتنا باجی ببیتە دوو قوروش، هەرەسا دیاردکن کو کاری خەلکی دەولەتا ئوسمانی ب گشتی و یی دەفەرا مە ب تاییەتی کاری چاندنی و خۆدانکرنا گیاندارانە، لەورا ئەم هیشی دکن گرنگی ب قان بواران بەیتەدان و پششەفانیا خەلکی بەیتەکرن و خەلک راببیت ل ئەنجامدانا چاندنی ئەگەر خەلکی شیانی کرنا چاندنی هەبن دی رەنگفەدانا قی چەندی د خۆدانکرنا گیاداراندا ژیدا پەیدابیت، ژبەرکو ئەف پەز و بزە دەمەکی دریز ل سەر پاشماوویین قی چاندنی چەروانی دکن، لەورا دقیت باج ل دوویف شیانی دەفەران بەیتە وەرگرتن، بۆ نموونە زی ریژا وەرگرتنا باجی لدویف سیستەمی کەفن ل سەنجەقا کەرکووکی (۳۰) هەزار لیرە بوون ژ خۆدانین پەز و بزنان دەاتنە وەرگرتن لی ل سالا بوری (۱۷) هەزار لیرە یین هاتینە وەرگرتن و ئەف سالا ریژا دانا قی باجی دی بەرەف کیمتریی چیت، ئەفە بەلگەیه ل سەر نەشیانا دانا قی باجی، مەبعووسی کۆنیا محەمەد وەهبی ئەفەندی دبیزیت: د قی بورایدا ئەفە بوونە (۶) راپۆرت پیدقیە دەولەت دەست ب چارەمین پیدقی بکەت و قی کیشەیی چارەسەر بکەت و پینشیاری مەبعووسان ل بەرچاڤ بەینە وەرگرتن^(۱۱۳).

د بەردەوامیا دانوستاندنندا لدور قی بابەتی، ژ لایی سەرۆکاتیا مەجلیسە دەیتە دیارکرن، دقیت ئەم بودجەیا ولاتی ژبیرنەکەین و بزانی قی دەولەتی زی شیانی بەرفرەه یین ئابووری نین، دقیت باج هەبن داکو داهاتەک ب دەست دەولەتی بکەقیت و بشیت خەرچیین خو پی دابین بکەت، لی د هەمبەردا دقیت ئاستی قان باجان زی د شیانی هاوالاتی مەدا بن^(۱۱۴).

پاشی مەبعووسی کارا حیسار دبیزیت سالا بووری من زی راپۆرتەک لدور قی چەندی دابوو مەجلیسی و هاتبوو رەوانەکرن بۆ ئەنجومەنی دارایی، ئەف سالا ئەفە چارەکا دی سەرژمیریاریا گیانداران هاتە ئەنجامدان و ب ریژەمین کەفن، لەورا ئەز داخۆز دکن ئەف راپۆرتە نوکە بکەقیتە بەر دەنگدانی و ببیتە بریار و باج بەیتە

کیمکرن، ئی سەرۆکی مهجلیسی دیاردکەت، بتنی(۱۲)رۆژ یین ماین بو ب دووماهیەک هاتنا قی روینشتنا مهجلیسی، ئیلیاس سامی دبیزت: ۱۲ رۆژ تیرا دەریازکرنا قی پرۆژەیی هەنە، ئی پشتی راپۆرت ئیخستیه بەر دەنگدان، نەهاته قەبوولکرن^(۱۱۵).

سی: رەوشا ئازەلداری ل کوردستانی:

هاولاتیین دەولەتا ئوسمانی ب رەنگەکی گشتی و ل کوردستانی ب تایبەتی ب کاری چاندنی و ئازەلداری مژویل بوون، بارودۆخین سروشتی و کەش و هەوایی کارتیکرنەکا راستەوخۆ ل سەر بەرھەمی سالی یی قان هاولاتیان دکر، هەردیسا دەمی ئیشەک بەر ئازەلداندا هاتبا مینا ئیشا تاعون یان هەر نەساخیەکا کوژەک پتریا ئازەلین خەلکی دبوونە تەلەف و د مرن، ئەق چەندە زی ئەگەر بوو کو هاولاتی گرفتار بن هەمبەری خو و دەولەتی، ژبەرکو زۆریەیا جارن هاولاتیان بەرھەمی ژبیری پەیدانەدکر و ب قی رەنگی نەدشیان باج و سەرانیین خو بدەنە دەولەتی، هوسا هەردوولا زەرەمەند دبوون^(۱۱۶).

مەبعووسی مووشی کایغام ئەفەندی د روینشتنا(۴۲)یدا ل ۱۶ شوبات ۱۹۱۰ راپۆرتەکی ب مەرەما وەرگرتنا رۆهنکرنەکی ژ نەزارەتا چاندنی لدور وی ئیشا پەیدا بووی ل ویلایهتین نەرزەرۆم و بەدلیسی و سەنجەقین مووشی و خنسی پیشکیشی مهجلیسی مەبعووسان دکەت، د قی راپۆرتیدا هاتبوو ل ئەنادولی ب رەنگەکی گشتی و ل ویلایهتین نەرزەرۆم و بەدلیس و سەنجەقین مووش و خنس ب تایبەتی نەساخیەکا یا پەیدا بووی ل نەرزەرۆم قان دەقەرەن و یا بوویە ئەگەری مرنا ریزەکا زیدە ژ سەرین گیانداران، لەورا ئەم بریکا سەرۆکاتیا مهجلیسی مەبعووسان داخووا زانیارین پیدقی ژ نەزارەتا چاندنی دکەین، ئەری بەرھەقییەکا ئەنجامدایە بو بەرسینگرتنا قی رەوشا نەجیگیر، ئایە ب ریکا دەزگایین حکۆمەتی پیکۆلەک هاتیەدان بو هندی هاریکاریین پیدقی بەینەکرن بو قان هاولاتیان زیان ب ئازەلین وان کەفتین؟ ئایا داخووا ژ خەزینەیا دەولەتی هاتیەکرن کو قەرەبوویا ئازەلین

ژناقچووی بکهن؟ سهروکی مهجلیسی ئەحمەد رزا بەگی ئەف راپۆرتە ئیخستە بەر دەنگدانێ و ئەف راپۆرتە هاتە قەبوولکرن بو هندی نازری نەزارەتا چاندنی بەرسقین پیدقی لدور قی یهکی بدەن مهجلیسی ب گشتی و مەبعووسی مووشی ب تاییەتی^(۱۱۷).

د روینشتنا(۴۷)یدا ل ۲۵ شوبات ۱۹۱۰ ئەف پرسیارین ژ لایی کایغام ئەفەندیقە هاتینەکرن هاتنە ئاراستەکرن ژ لایی سهروکی مهجلیسقه بو نازری نەزارەتا چاندنی، دبەرسقانا قی راپۆرتیدا نازری نەزارەتا چاندنی(ماقرو کورداتو ئەفەندی - Mavro Kordato Efendi ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹)دبیژیت:- "دەمی ل دەقەرەکی نەساختیه کا ئازەلان پەیدا دبیت، ئەرکی نەزارەتا مه ئەوه نوژدارین بەیتەری(قیترینهری) و هەمی ئەو فەرمانبەری ب قی کاری چارەسەری رادبن رەوانەوی وی دەقەری بکهین و دەرمان و ئالاقین چارەسەری یین پیدقی بەینە رەوانەکرن بو دەقەری، هەرەسا پشتی بو وان دیار دبیت کو ئەف دەقەرە ئەفە بو جارین گەلەکییە ئەف نەساختیه لی خویا دبیت، دی ئەو دەقەرە هیته سنووردارکرن و ناهیلن ئازەلین قی دەقەری تەقلی هەف بن لگەل یین دەقەری دیتەر و دی وان ئازەلین تۆشی نەخۆشی بووین لگەل یین ساخلەم جوداکەن، و دی (دەریک دانان- تلقیح) بو ئازەلان هیئەدانان، ئەف کریارین مه کوتین ئەرکی نەزارەتا مەیه و دی هیئە ئەنجامدان، داکو ریکی ل وی نەساختیه بگرن و سنوورداریکەن، لی ژبەر شیاین مەیین دەستنیشانکری و لاواز ئەم نەشین بگەهینە وی ئارمانج و ریژمیا باش ئەوا مه دقیت"^(۱۱۸).

نازری نەزارەتا چاندنی ماقرو کورداتو ئەفەندی دبیزیت:- "ژبەر نەبوونا دەرمانین چارەسەری ئیسا تاعوونی، رەوشا ئازەلداری لی کوردستانی یا باش نەبوو، بو نموونە ل وان و بەدلیسی تا وی دەمی بتنی ئیک نوژداری بەیتەری هەبوو، مه ژ دەرچووین ئەف سالە دوو نوژدارین بەیتەری یین بو وان و بەدلیسی فریکرین"، ل ئەرزەرۆمی ژێ هەتا نوکە بتنی (۳) نوژدار یین هەین و (۴) فەرمانبەری تەندروستی و ئەف دەستەیا تەندروستی بتنی ل سەر سنووران بوون، مه ژ لایی خۆقە (۳) نوژدارین

دی یێن دامه‌زاندین ل ویلایه‌تا ئه‌رزهرۆمی و فه‌رمانبه‌رین ته‌ندروستی ژێ، ژبه‌رکو پیددقی پی نه‌بوو مه‌ ریزا وان ژ (۳) فه‌رمانبه‌ران کیمکر بو (۲) فه‌رمانبه‌ران، مه (۱۹۰۰) لترین ئا‌فا دهرمانکری بو ویلایه‌تین وان، ئه‌رزهرۆم و به‌دلیسی یێن ه‌نارتین، لی ئه‌م دزانین ئه‌ف ریزه‌ تیرا چاره‌سه‌ریا ئا‌زه‌لان ناکه‌ت، به‌لکو پیددقی وان نیژیکی (۱۰) تا ۱۵) هزار لترانه، دیسا من دقیت بیژمه وه کو حکومه‌ت و نه‌زاره‌ت به هه‌می شیانین خو‌فه یی کار دکهن لی ئه‌نجام ب وی ره‌نگی نینن وه‌کی مه دقین^(۱۱۹).

هه‌روه‌سا مه وه‌ک نه‌زاره‌تا چاندنی نشیسنکه‌هه‌ک یا پیکئینایی و کاری فی نشیسنکه‌ه‌ی ئامار و سه‌ر ژمیریاریین وردن لسه‌ر ریزه‌یا ئا‌زه‌لان ل دموه‌له‌تا ئوسمانی ب گوره‌ی شان سه‌ر ژمیریاریان دقیت ل هه‌می ویلایه‌ت و سه‌نجه‌قین دموه‌له‌تا ئوسمانی نه‌خوشخانه‌یین به‌یته‌ری هه‌بن، هه‌روه‌سا ل سه‌رجه‌می سی قه‌زایان دقیت نه‌خوشخانه‌ک به‌یته‌ری هه‌بیت، ب گوره‌ی فی پروگرامی ل سه‌رتاسه‌ری دموه‌له‌تا ئوسمانی مه پیددقی ب (۵۳۲) نوژداریین به‌یته‌ری یا هه‌یی و د فی دهمیدا مه بتنی (۱۷۲) نوژداریین هه‌ین، چ پینه‌قییت (۱۷۲) نوژدار نه‌شین کاری (۵۳۲) نوژداران بکه‌ن، له‌ورا کیماسی دهردکه‌فن و نوژداریین مه نه‌شین کۆنترۆلی لسه‌ر ره‌وشا هه‌ی بکه‌ن، ژلایه‌کی دیتر فه قوتابخانه‌یین مه یین به‌یته‌ری ژێ نه‌شین گه‌له‌ک قوتابیان ومریگرن، سالی (۱۰) قوتابیان ومردگرن و حکومه‌ت ژێ نه‌شیت هه‌ر که‌سه‌کی دهرچوو، بدامه‌زینیت، هه‌ردیسا بو ویلایه‌تین وان، ئه‌رزهرۆم، سیواس، به‌دلیس و دیاره‌که‌ر مه پیکۆنا دایی ل سالا به‌یت ل ده‌ستپیکا مه‌ها ئاداری هه‌می ئالا‌ف دهرمان و نوژداریین به‌یته‌ری بو شان ده‌قه‌ران دابین بکه‌ین داکو ئا‌زه‌لین وان به‌ینه‌ دهرزیک دانان، ژلایه‌کی ديقه ئه‌م وه‌ک نه‌زاره‌ت نه‌شین گه‌له‌ک کریاریین پیددقی ئه‌نجام بده‌ین ژبه‌ر نه‌بوونا ریک و ئالا‌قین هاتن و چوونی یین باش، هه‌روه‌سا ریکرین سروشتی ژێ ل ده‌قه‌رین کوردستانی ریکرن د ئه‌نجامدانا کاری مه‌دا، وه‌کی هه‌ندک سالان زقستانا شان ده‌قه‌ران دریز دبيت، له‌ورا ئه‌م نه‌شین ل دهمی دروست دهرزیکي بو ئا‌زه‌لان بدانین^(۱۲۰).

پشتی ئەف رۆهنکرنین هاتینه‌دان ژ لایێ نازریقه دانوستاندنی دەستیپکر و کایغام ئەفەندی دیارکر کو ئەف نەساختیه ئەفە ماوی (۷ تا ۸) مەهانه ل کوردستانی پەیدا بووی، ئیکەم جار ل ویلایەتا ئەرزەمۆمی دەرکەفت و نیژیکی (۱۹۰۰) سەرین گیانداران بوونه قوربان، پشتی ئەرزەمۆمی ئەف نەساختیه ل خنس سەرهدا، ئەفا من گوتی جهی پسیارییه، ژبەرکو دووراتیا د ناڤهرا ئەرزەمۆمی و خنسدا نیژیکی (۵ تا ۶) رۆژانه چهوا هوسا بسانه‌هی ئەف نەساختیه گەهشته ویری؟ حکۆمەت ل قیرە ب ئەرکی خۆ رانه‌بوویه و یا پیدی ئەنجام نەدایه و چ ریکارین باش ل دور نەهیلانا بەلاقبوونا قی نەساختی نەگرتینه بەر، واتە بی خەمیا حکۆمەتی ئەگەرە لدور بەلاقبوونا قی نەساختی، هەرەسا ئەف نەساختیه ل دەقەرین دەرۆبەر ژی مینا مەلازگردی یا پەیدا بووی، پاشی بەرهف مووشی یا هاتی و ل مووشی بەس ل گوندەکی نیژیکی (۲۲۵۰) قوریانیان بین هەین، هەرەک هەندەک دبیژن ئەف نەساختیه هەتا ژ ئەرزەمۆمی گەهشتیه بەدلیسی نیژیکی (۵۰ تا ۶۰) هزار قوریانیان سەرین تەرش و کەوالان بین ل پاش خۆ هیلالین، زیانیان قی ریزه‌یا گیانداران دبیتە نیژیکی ۳۰۰ هزار لیرمیین ئوسمانی^(۱۲۱).

هەرەکی یا خویا زیان قینکەفتیین قی نەساختی بتنی خۆدانیان قان گیانداران نین، بەلکو دەولەت ژی تۆشی خۆسارەتیەکا مەزن بوویه، ژدەستدانا قان گیانداران دبیتە ئەگەر کو دەولەت بی بەهر دبیت ژومەرگرتنا باجی، رەوشا خرابا هاوڵاتیین دەقەری خرابتر لی دەیت پشتی گیاندارین وان دمرن و پاریی ژیارا وان نامینت و دبیتە ئەگەری پەیدا بوونا خەلا و کیمیا خۆارنی، کیشەهیین جفاکی دیار دبن، وهکی دزی و بسەرداگرتنان، لەورا هیضیه دەولەت هاریکاریا خەلکی بکەت، هەرەسا نازری دیارکر کو ئەو دەرمانین بۆ چارەسەریا ئیشا تاعون دەیینە بکارئینان، ل دەولەتا ئوسمانی نین، ئەز داخۆاز دکەم قان دەرمانان ژ ئەورۆپا بکرن و بینن، داکو ریکی ل مرنا قان ئازەلان بگرن^(۱۲۲)، پاشی نازری نەزارەتا چاندنی دبیت: هەقالی مە باس ل ئینانا دەرمانی ئیشا تاعوونی کر و گوت: بلا ژ ئەروپا بینن، هەقالان ژبەر نەمانا ئیشا تاعوونی ل ئەورۆپا ئەف دەرمانە ل ویری ژی نا هیئە

بهره‌مئینان، پاشی کایغام ئەفەندی دیاردکەت، ئەف نەساختا تاعوونێ ل ناڤ نازەلێن ویلایه‌تێن وان، دیاربه‌کر و بەدلیسی و سیرتی ژێ یا په‌یدا بووی، مەبعووسێن کوردستانی حکۆمەتی و دەولەتی تومەتباردکەن ب هندی کو وان ناگه‌ ژ رەوشا هاوڵاتیین خۆ نینه و بو وان ژیار و رەوشا خەلکی خەم نینه ب تاییه‌تی ل کوردستانی^(۱۲۳)، پێدقیه حکۆمەت بزانی ل کوردستانی خەلک وه‌ک زارۆکێن خیزانی خۆ هەژ گیاندارین خۆ دکه‌ن، ژیه‌رکو ئەف گیانداره وان بخۆدا دکه‌ن و پاریی ژیاړی بو وان په‌یدا دکه‌ن، له‌ورا دەمی گیاندارین وان تۆشی ئیشین کوژه‌ک دبن راسته‌وخۆ پاریی وان یی ژیاړی ژێ دکه‌قیته د مەترسییدا^(۱۲۴).

د روینشتنا(۷۱)یدا ل ۱۲ نیسان ۱۹۱۰ مەبعووسێ سیواس نەزارات داگافاریان ئەفەندی راپۆرتەکی پێشکیشی سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان ل‌دور هەمان کیشەیی مەبعووسێن دیتر باس کری دکەت، جیگری نەزارەتا چاندنی محەمەد عەلی بەگ ژێ ناماژی ب هەمان وان کریاران و بەرسشان ددەت، ئەوین پێش ومخت ژ لایێ نازری بخۆقه هاتینه‌دان و باس ل رەوشا لاوازا یا دەرمان و بەهانه‌یی نەدانا زانیاریان ل‌دور مرنا گیاندارین خەلکی ل ئەنادولێ ب گشتی و ل ویلایه‌تێن ئەزەرۆم، وان، دیاربه‌کر، سیواس و بەدلیس، له‌ورا نەزارەت و حکۆمەت زویکا بسەر رەوشی هەلنابن و نەشین ب رەنگه‌کی بلەز دەستکاریی د رەوشیدا بکه‌ن، هەرۆسا ناماژمیین مینا یین بەری ب ریژمیا نوژدارین بەیتەری و فەرمانبەری تەندروستی ددەت، هەرۆسا دیاردکەت کو هەبوونا نوژداران بی دەرمان چ مفای خۆ نینه، ژیه‌ر هندی ئەگه‌ری سەرەکی یی چارەسەرەکرنا قی ئاریشی نەبوونا دەرمانین پێدقیه، مەبعووسێ سیواس داگافاریان رەخنەیی تۆند ئاراسته‌ی نەزارەتی و فەرمانبەریین وان دکەت و دبیزیت: چ کاری ناکه‌ن، بتنی د روینشتینه و پاران ژ خەلکی دستین، هەرۆسا ریژمیین زیده یین دەرمان و نوژداران ومیین رەوانه‌ی لایێ رۆمه‌لی کرین و هوین چ گرنگی ب دەقەرین مەنادەن و دبیته گەنگه‌شه لی هەمجار چ ئەنجامین باش پشتی قی راپۆرتی ژێ بدەست قه‌ ناهین^(۱۲۵).

د روینشتنا مه‌جلیسی مه‌بعووسان یا (٧٤)یدا ل ٦ نیسان ١٩١١ راپۆرتەك بو مه‌جلیسی ژ لایئ چەند مه‌بعووسین كوردستانی و مه‌بعووسی ئیستانبولی دهیته پیشكیشكرن ئەوژی ئەقە بوون(ئیلیاس سامی ئەفەندی ژ مووشی، عەبدوڵمەزاق ئەفەندی ژ سیرتی، كایغام ئەفەندی ژ مووشی و مه‌بعووسی ئیستانبولی كریكوری زوهراب ئەفەندی) لدور رەموشا ویلایه‌تا بەدلیسی و كارتیكرنا ئیسا تاعوونی لسه‌ر قی ویلایه‌تی، و د قی راپۆرتیدا هاتیه‌ خواستن كو قەر بهیینه‌دان بو خەلكی زیان قیکه‌فتی ژ لایئ بانكا چاندنیقه‌ بی زیده‌هی و ئەو باجین لسه‌ر قان هاوالاتیین ده‌قهری بهیینه‌ پاشخستن بو سالا بهیته‌ داكو پیچه‌کی باری گرانئ سهرملین وان سۆك بیت، هوسا سه‌رۆکی مه‌جلیسی ئەحمەد رزا به‌گی بو وان دیاركر كو دی ئەق پیشنیاره‌ هیته‌ ره‌وانه‌كرن بو نه‌زارتا مالی و جهین شوله‌ژی، داكو کاری پیدقی لسه‌ر بهیته‌ ئەنجامدان^(١٢٦).

چار: رەموشا پەرۆردی ل کوردستانی:

د روینشتنا (١١٠)یدا ل ١١ خزیران ١٩١١ ل ده‌می دانوستاندن دهاتنه‌ کرن لدور بودجیا نه‌زارتا مه‌عارفی- په‌رومدی و چه‌وانیا رەموشا په‌رومدی ل ده‌وله‌تا ئوسمانی، هنده‌ك مه‌بعووسین مه‌جلیسی مه‌بعووسان بین كوردستانی راپۆرت و ره‌هنكرن لدور رەموشا كوردستانی ئاراسته‌ی نازری نه‌زارتی دكهن^(١٢٧).

مه‌بعووسی كه‌نج محیه‌دین ئەفەندی د هه‌مان روینشتنا د سه‌ریدا هاتیه‌ دیاركرندا راپۆرتەکی لدور رەموشا په‌رومدی ل كوردستانی ئاراسته‌ی مه‌جلیسی دكه‌ت و د راپورتا خودا دبیزیت"كوردستانا مه‌ هه‌تا سه‌رده‌مه‌کی دهرنگ سه‌رۆكانیا زانین و زانستی بوو، لی پشتی ئەو گوندین هاتینه‌ وه‌قفكرن بو دابینكرنا پیدقیین مه‌دره‌سان ل كوردستانی ب مامۆستا و قوتابیین وانقه‌ هاتینه‌ قه‌گه‌ه‌استن بو سه‌ر میلاکی نه‌زارتا مالی، رەموشا زانستی ل كوردستانی به‌ره‌ق تیکچوونی و خرابییقه‌ چوو، چونکی ئیک ژ پینجی ژ داهاقی قان گوندین وه‌قفكري بو قان مه‌دره‌سین ل كوردستانی په‌رومدا ئایینی پیشكیشی قوتابیین خو

دکر، ب قی رهنگی ئەف خەرجیی نۆی تیرا خەرجیی قان مەدرەسا و قوتابیان و مووچەیی مامۆستایان نەکر و رەوش بەرەف ئالۆزیی قە چوو، ئەو مامۆستا و زانا و قوتابیین ژیارا وان لەسەر قان مەدرەسان ب کیمبوونا داھاتی وان تۆشی کیشەیان بوون، دەرچووین قان مەدرەسان ئەقین ب دەرژاھیا ژیی خۆ د قان مەدرەساندا خۆاندی، ژبلی ئیمامەتی چ کارین دیتەر ب دەست وان نەدکەفتن، ھەردیسا پتیرا وان مامۆستا و زانایین وانە ل قان مەدرەسان دگۆتن، پستی پەیدا بوونا قی رەوشی مانە بیکار و بنەچاریشە کاری خۆزخۆزۆکیی دکەن، ھەتا دشیان خەرجیی ژیارا خۆ دا بین بکەن^(۱۲۸).

ھەرھەسا ھەکی ھاتیە گۆتن ئەف گوندین ھەقزکری ھاتبوونە گریدان ب نەزارەتا مالیشە، پتیرا داھاتی قان گوندان بو نەزارەتی دچوو، ریزەکا کیم داھاتە مەزاختن بو مەدرەسین کوردستانی، لەورا پتیرا قان مەدرەسان ب نەچاریشە دەرگەھین خۆ گرتن، ئەوین ماین ژی ب کاری خۆزخۆزۆکیی بەردەوامی د دا فیڕکرنی، ژبەر قی چەندی ئەف رەوشا خراب دبواری فیڕکرنیدا ل کوردستانی یا بوویە ئەگەری ئیشاندنا دلین مە و بریندارکرن مە ھەمیان، ھەک میناک لدور قی چەندی ل ویلایەتا بەدلیسی ئەوا ب ناقودەنگ ب ئیک ژ سەنتەرین زانست و زانیی ل دەولەتا ئوسمانی ھەمی، بەریا قی دەمی نیژیکی (۲۵۰) مەدرەسە ھەبوون لی نوکە بتنی (۹) مەدرەسەیی گوندان یین ماینە قەکری، ئەو مامۆستایین د نوکەدا کریارا فیڕکرنی بەردەوامی پی دەن، نەشین ژبەر کیمیا پاران ئەرکی خۆ ب رەنگەکی باش ئەنجام بدەن^(۱۲۹).

پتیرا وان خیزانی کورد ئەوین زاروکی خۆ رەوانە ی مەدرەسان کپین، ب نەچاریشە ئەو ژ مەدرەسان ئینابوونە دەر، ژبەر وان ددیت کو داھاتی ب دەست کەسەکی کاری شقائەتی دکەت پترە ژ یی دەرچووینن قوتابخانان، لەورا وان مەدرەسە ھیلان و قەستا کاری شقائی کر، ھەرھەسا ژبەر نەبوونا سیستەمەکی باش یی پەرۆمردی، نەھامەتیین مەزن ب سەر قی کەرتیدا ئیناینە، سالا بووری نازری پەرۆمردی پەرۆمیی باش ئینابوونە سەردەف، لی چ ژ وان پەرۆزان نەھاتە بجهئینان،

لهوړا ئەف سا له ئەم داخوای ژ وان دكهين كو فان پرۆژان ل كوردستانى بو مه بجهيبين، داكو ئەف سا له ژى مينا سالا بوورى ب ههروهى نهچيت، ژبهركو بودجهيا نهزارهتئ ئەف سا له زيدهتر بوويه ژ سالا بوورى، ريژهكا زيده ژ خهلكئ كوردستانى نهخويندموارن و نهزانن نهزارهتئ ژى ئەف سا له كاره گرانتري ليكرهيه، ژبهرفئ چهندي ئەم هيقيدارين حكومهت ب ريكا نهزارهتا پهرومردئ مهدرهسين سهههتايي و رۆشديه و نامادهى ل كوردستانى فهكهن، ههرديسا ژبهرفئ نهزانينا زمانئ توركى ل فان دهقههرا، هيقيه هندهك زانايين كوردستانى بهينه دامهزراندن، داكو ب كارئ ومهركيрана بابهتئ خواندنئ بو سهرفئ زمانئ كوردئ رابين، ئەگهرفئ پاره نينن، بلا ل چارهسههريهكى بگهرفئ، وهكى زيدهكرنا ريژهكا كيم يا باجئ ژ خهلكئ دهقهرفئ و ئەف سا له پاره بهيته مهزاختن د قئ بواريدها، ئئ ئەف سا له راپورته هاته رهدكرن ژ لايئ سهرفئ مەجلسى ئەحمەد رزا بهگيشه ب بههانهيا هندی كو زوريا دريژه^(١٣٠).

پاشى دهههمان روينشتنييدا مهبوعوسئ ئهرفنجانئ ئوسمان فهوزى ئەفهندی دبيژيت سالا بوورى بو مهدرهسين نامادهي مه هندهك پيدقيين مهدرهسي ژ نهزارهتا پهرومردئ داخوای كريبون، ئئ هيشتا داخوایا وان بجهنههاتيه، ژبهرفئ هندی ئەم داخوای دكهين خهريجئ فان داخوایان ژى بهينه زيدهكرن لسهرفئ وان (١٠٨) هزار قورووشئ ئەف سا له بو كاروباريئ پهرومردئ ل ئهرفنجانئ هاتينه تهرخانكرن، ژ لايئ خوڤه نازري نهزارهتا پهرومردئ ئەمروئلا ئەفهندی دبيژيت: دئ پيكولا دابينكرنا داخوایين ههوه هيتهدان^(١٣١).

مهبوعوسئ مووشئ ئيلياس سامى ئەفهندی دياردكهت، پرۆسهيا پهرومردئ ل كوردستانى د رهوشهكا خرابدا دهباز دبیت، لهوړا پيدقيه حكومهت ب نهزارهتئ خوڤه هههه شيانئ خو تهرخان بكهت، بو هندی ريگريئ ل قئ رهوشا خراب بگريت و قئ نهزانينئ ل كوردستانئ نههليت، ههروهسا بهرى چارهههه ژى مه راپورتههكا ب قئ رهنگى ئاراستهه مهبوعوسئ كريبو لدور مهدرهسين كوردستانئ و بپيارا ئافاكرنا مهدرهسهكا رۆشديه هاتبوودان، لهوړا ئەم داخوایا بجهئينانا قئ يهكى دكهين، ههروهسا ئەم داخوای دكهين كو مهدرهسهكا نامادهى ژى ل دهقههرا مه

بهیته فهکرن، پاشی نازر ئەمەروللا ئەفەندی دبیزیت دی ل مووشی مەدرەسەکا رۆشیدیە دروست کەین، لی هیشتا مە مەدرەسین رۆشیدیە فهەنەکرینە هوین یی پساراً ئامادەیان دکەن، ئەف سالاە دی مەدرەسین رۆشیدیە فهەکەین و سالا بەیته پیکۆلا فهکرن ئامادەیا ژێ کەین، ژ لایێ خوڤه مەبعووسی بەدلیسی عارف ئەفەندی دبیزیت: هەقالین مە یی پساراً فهکرن ئامادەیان دکەن ل سەنجەقان، ل دەمەکی هیشتا ل سەنتەری ویلایهتا بەدلیسی مەدرەسا رۆشیدیە هیشتا تمام نەبوویە و ئەف چەندە جهی دلتهنگا مە هەمیانه، نازر دیاردکەت کو دی ئەف سالاە وی ژێ دروست کەین.^(۱۲۲)

مەبعووسی بایهزیدی ئامازهیی ب رەوشا بایهزیدی دەت و دبیزیت"بایهزید دکەقیته دوورترین سنووری دەولەتا ئوسمانی ل سەر سنووری دەولەتا ئیرانی، ب سالانە هاتیە پشتگوهاقیتن ژ هەمی خزمەتین دەولەتی، ب تاییهتی ژ لایێ زانست و زانییڤه د رەوشەکا نەباشدا دەرباز دبیت"، لەورا ئەم هیقیدارین رازیبن ب فهکرن مەدرەسەکا ئامادەیی ل بایهزیدی، پاشی دبیزیت مە داخوآز کربوو کو مەدرەسین سەرەتایی و رۆشیدیە بهینه فهکرن و داخوآزیا مە هاتبوو قەبوولکرن، لی هیشتا چ تشت دیارنەبووینە، د دەمی خوآدا مەدرەسین رۆشیدیە یین بایهزیدی دەهاتنە ئیدارەکرن ژ لایێ هاریکاری و بەخشینین خەلکی دەقهریقە، لی ژبەر نەمانا قان هاریکاریان مەدرەسەیین بووینە خرابە و تۆشی هەرفتنی بووین، ئەم دخوآزین کو مەدرەسین رۆشیدیە بهینه فهکرن، داکو زاروکی مە ئەوین ژ سەرەتایی خلاس دبن، نەمینە ل سەر جادەیان و تۆشی کارین خراب ببن، سەرۆکی مەجلیسی ئەحمەد رزا بەگ فی چەندی ژێ ب گرنگی دبینیت و دبیزیت: دی ئەف داخوآزیه هەمی ل بەرچاڤ هینە وەرگرتن.^(۱۲۳)

ژ لایهکی دیترفه جارەک دی مەبعووسی ئەرزنجانی ئوسمان فەوزی ئەفەندی دبیزیت: "پتیریا هەقالان ئامازە ب باری ژیارا خەلکی دا و پیدقییا هەرە سەرەکی دیارکر کو نەبوونا مەدرەسا و پیدقییین مەدرەسانە، ل دەقهریقین مە د بەریدا ب پیکۆل و شیانیین خەلکی دەقهری کیریارا فیکرنی ل مەدرەسین سەرەتایی

ب رهنگهكی رپكخستی بریشه دچوو و ببوونه میناك بو هندهك دهقهرین دیتر ژێ، لێ نوکه ئەق چهنده نهمایه و رموشا ئالوز لیهاتی، مهبعوو سین مه ههمیان دقیت زانین و زانست بگههیته دوورترین قولاجا دهولهتا ئوسمانی و خهلك ژ مافی خۆاندنی بی بههر نهبیت، ل دهمهکی (۸) مهدره سین سه رته تای هه بوون، (۴) ل باژیرکین مهزن بوون و (۴) یین دیتر ل وان گوندان بوون ئەوین هژمارا خهلكی وان یا زیده، خهلكی مه هندی زهنگین نینه بشین قان ههر (۸) مهدره سان ب ریشه بیهن و قوتابیان ب خۆدان بکن، لهورا من دقیت بیژم قان مهدره سان سالانه پیدقی ب (۱۵) هزار قوروشان ههیه، من یا زانی دی ئەق پاره هینه کیمکرن، هیقیه چاخشاندهك د قی بواریدا بهیته کرن، داکو نهبیته ئەگه ر ده رگه هین قان مهدره سان بهینه کرتن"، ل ههر مهدره سه کي نیژیکی (۱۵۰ تا ۲۰۰) قوتابیین ههین لهورا هیشیدارین نه زارمت قی یهکی ل بهر چاق و مریگریته، نازری نه زارمتا په رومردی ئەمرو لئلا ئەقهندی دبیزیت: "خه رجیین قان مهدره سان ژ لای ئەوقافیقه دهاتنه دان، لێ نوکه زۆریه یا قان وه قفان یین هاتینه گریدان ب نه زارمتا مالیشه، لهورا ئەق چهنده گریدای نه زارمتا مه نینه" (۱۳۴).

د روینشتنا (۲۹) یدا ل ۲۶ چریا دووی ۱۹۱۱ پیشنیارهك ب ریکا مهجلیسی ناراسته ی نه زارمتا په رومردی کر و د قی پیشنیاریدا نامازه ب هندی دابوو کو هندهك بابته ل پروگرامی خۆاندنی بهینه زیده کرن، ب تایبهتی بابتهین نوی و سه ردهم، وهکی کیمیا و فیزییا و ماده یین هۆنهری، داکو کورین مه بشین قازانجی ژ زانستی سه ردهم و مریگرن و ههم قازانجی ل خۆ بکن و ههم ل وهلاتی خۆ بکن، لێ ئەق پیشنیاره ژ لای مهبعوو سین مهجلیسه هاته رهدکر (۱۳۵).

(1) عصمت برهان الدین عبدالقادر، المصدر السابق، ص ۱۲۹.

- (2) Niyazi BERKES, A.g.e, s.390.
- (3) Doğan DUMAN, 31 mart vakasinin iki öncu habercisi, kor ali ve beşiktaş olaylari, the journal of academic social scince studies, sayı:42, Ankara, 2016, s.98.
- (4) Necdet AYSAL, örgütlenmeden eyleme geçiş:31 mart olayi, ankara üniversitesi türk inkilap tarihi enistitüsü dergisi, sayı:37-38, Ankara, 2016, s.45.
- (5) Halil ibrahim INAL, Osmanlı tarihi, nokta kitap evi, istanbul, 2012, ss.445-446, Faik Resit Ünat, a.g.e, s.50.
- (6) Necdet AYSAL, a.g.e, s. 47.
- (7) Ahmet MEHMETEFENDIOĞLU, ikinci meşrutiyet döneminde osmanlı hükümetleri ve ittihad ve terakki, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitei Atatürk ilk eve inkiap tarihi enistitüsü, izmir, 1996, s.56.
- (8) Erkan TURAL, ii.meşrutiyet döneminde devletin restorasyonu bağlamında 1909 teşkilati ve tensikat kanunu, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enistitüsü, izmir, 2006, s.59.
- (9) Meclisi Umumi(x)Zabıt Cerideleri,C:1, 1 kanunevel 1324(1908) tarihindən 12 kanunsani 1336(1920) tarihine kadar,TBMM Basımevi,Ankara, 1990, s.43.
- (10) Soner TUSUN, II meşrutiyetin ilani ve 31 mart olayi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilim dali, Edirne, 2013, S.68.
- (11) Nuri Dersimi, Kürdistan tarihinde Dersim, Ani maatbasi, Halep, 1952, ss 81-91.
- (12) DH.MKT, Do.NO.2751,G.NO.1.
- (13) DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.1.
- (14) DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.2.
- (15) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC),1 kanunevel 1324(1908)birinci inikaddan 15 şubat1324(1909) kirkinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, S.346.

- (16) Aynı eser, S.347.
 (17) Aynı eser, S.346, 347.
 (18) Aynı eser, S.347.
 (19) Aynı eser, S.348.
 (20) Aynı eser, S.349.
 (21) Aynı eser, S.351.
 (22) Aynı eser, SS.540-541.
 (23) Aynı eser.
 (24) Babi-I Ali Evrak odas(BEO),Do.NO.3117,G.NO.263761,1.

(٢٥) حسین حلمی ل سال ١٨٥٥ ل مدیلی یی هاتیه دونیایی، ناقی بابی وی موستهفا نهفهندیه و د رهسهنی خودا خه لکی کوتاهیانه، کاری دگه ل نامق که مالی کری ل سال ١٨٨١ وهک کاتبی وی دهمی بوویه موته سهرفی مدیلی، ل سال ١٨٩٢ دبیته ریقه بهری فه رمانگه ها نهردی، پاشی یی بویه موته سهرفی سلیمانی، سال ١٨٩٧ دبیته والیی نهدهنه، ل سال ١٩٠٨ د کابینه یا کامل پاشیدا دبیته نازری نهزارهتا ناخو، ل ١٤ شوبات ١٩٠٩ دبیته سه درول نه عزم، ههردیسان ل ٥ گولان ١٩٠٩ جارک دی دبیته سه درول نه عزم، ههتا ١٢ کانوونا دووی ١٩١٠ دمینیت سه درول نه عزم، ل سال ١٩١٢ دبیته نه لچیی نهولهتا نوسمانی ل قییهننا، و ل سال ١٩٢٠ ل قییهننا وههمر دکهت، بو پتر پیژانینا ته ماشهی قی ژیدهری بکه:

Yehya YEŞİLYURT, huseyin hilmi paşanın yemen valiliği ve ona yapılan suikast, otam, sayı:34, Ankara, 2013,ss.258-259.

- (26) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.423.
 (27) Aynı eser.
 (28) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.424.
 (29) BEO.DO.NO.3527,G.NO.264505.
 (30) BEO.Do.NO.3547,G.NO.265994.
 (31) Meclisi Mebusan Zabıt ceridesi, 28 mart 1325 tarihli elli beşinci inkiattan 14 mayıs 1325 tarihli seksen birinci inkiada kadar,B.D,i.S:1,C:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s.461.

- (32) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 nisan 1326 tarihli 85 inci inikaddan 22 mayıs1326 tarihli 104 uncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1986, s.322.
- (33) Ismail YILDIRIM, Osmanlı demiryolu politikasına bir bakış, Fırat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, C:12, sayı:1, Elazığ, 2002, ss.311-324.
- (34) MMZC,B.D,i.S:2,c:2, S.190.
- (35) Aynı eser, S.191.
- (36) MMZC,B.D,i.S:2,c:2, S.191.
- (37) MMZC,,B.D,i.S:2,c:2, S.192.
- (38) Aynı eser.
- (39) Aynı eser, S.192
- (40) Aynı eser, s.193.
- (41) Aynı eser.
- (42) Aynı eser.
- (43) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.567.
- (44) Aynı eser.
- (45) Aynı eser.
- (46) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 mart 1327(1911) tarihli yetmişikinci inikaddan 13 nisan 1327(1911) tarihli seksenaltıncı inikada kadar, B.D.i.S:3, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1990, s.547.
- (47) MMZC,,B.D,i.S:2,c:2, S.193.

(٤٨) لازاریف و اخرون، تاریخ کوردستان، ترجمه، عبدی حاجی، دهوک، ٢٠٠٦، ص ١٦٧.

(٤٩) عوسمان عهلی، چه‌ند لی‌کولینه‌وهیه‌ک ده‌ریاره‌ی بزاقی هاوچه‌رخ‌ی کورد، به‌رگی

یه‌که‌م، و:کامه‌ران جه‌مال بابان زاده، سلیمانی، ٢٠١٠، ل ٢٣٣ - ٢٣٤.

(٥٠) بو پتر پی‌زانینان ته‌ماشه‌ی قان ژیدمه‌ران بکه‌ن:

عبدالمنع‌م الغلامی، الضحایا الثلاث، موصل، ١٩٥٢ ص ص ٧ - ٣٣ ؛ عوسمان عه‌لی

ژیدمه‌ری به‌ری، ل ل ٢٣١ - ٢٤٣.

- (51) MMZC, B.D, i.S:1, C:1, S.252.
- (52) Aynı eser, S.253.
- (53) MMZC.B.D,i.S:1C:1, SS.252-156.
- (54) MMZC.B.D,i.S:1,C:1, S.509.

- (55) Aynı eser, S.509.
- (56) Aynı eser, S.510.
- (57) Aynı eser.
- (58) Sina AKŞİN, jön türkler ve ittihad ve terakki,remzi kitapevi, istanbul,1980, s.23.
- (59) Taner Aslan, ikinci meşrutiyeti dönemi genel af uygulaması, akademik bakış dergisi, cilt 3, sayı 5, istanbul, 2009.
- (60) Yusuf Hikmet Bayur, türk inkılap tarihi, c:1,türk tarih kurumu, Ankara, 1983, s.68.
- (61) Mehmet Ali Kılıçbay, osmanlı batılışması, c:2, iletişim Yayınları, istanbul, 1986, s.155.
- (62) Taner Aslan, A.g.e, s.44.
- (63) Enver Ziya Karal, osmanlı tarihi, c: 9, türk tarih kurumu, Ankara, 1995, s.42.
- (64) DH.MKT, Do.NO.2741, G.NO.54.
- (65) Aynı eser.
- (66) Taner Aslan, A.g.e, s.52.
- (67) Aynı eser, s.54.
- (68) Aynı eser.
- (69) Taner Aslan, A.g.e, s.54.
- (70) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Haziran 1325 tarihli yüz birinci inikattan 16 temmuz 1325 tarihli yüz yirminci inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, ss.588-589.
- (71) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.589.
- (72) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.589.
- (73) Aynı eser.
- (74) Dahiliye Nezareti Hukuk(DH.H), Do.NO.15, G.NO.32.
- (75) Remzi KILIÇ, kerkük ve musulun tarihi coğrafyası, erciyes üniversitesi akademik dergisi, c:39, sayı:4, kayseri, 2016, s.1862.
- (76) Cengiz EROĞLU ve Diğerleri, osmanlı vilayet salnamelerinde musul, ORSAM, Ankara, 2012, ss.168-170.
- (77) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,2.1.
- (78) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,2-1.
- (79) BEO,Do.NO.3527,G.NO.264525,1-1.

- (80) DH.H, Do.NO.31, G.NO.9.
- (81) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1325 tarihli birinci inkiaddan 13 kanunisani 1325 tarihli otuzuncu inkiada kadar, B.D, i.S:2, C:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1985, s.207.
- (82) MMZC, B.D, i.S:2, C:1, S.530.
- (83) Aynı eser.
- (84) Aynı eser, S.531.
- (85) MMZC, B.D, i.S:2, C:1, S.531.
- (86) Aynı eser, s.532.
- (87) Huseyin Vehbi imamoğlu, xx.yüzyılın başında osmanlı devletinde ekonomik dönüşüm ve siyasi bloklaşma, sosyal bilimler enstitüsü dergisi, c:6, sayı 1, karabuk, 2016, s.114.
- (88) MMZC,B.D, i.S:1, C:5, S.115.
- (A⁹) اسماعيل بيشيكي، النظام في الاناضول الشرقية الاسس الاجتماعية-الاقتصادية والبنى القومية، ت:شكور مصطفى، ج1، اربيل، 2000، ص 51.
- (90) Abdulkadir Gül, osmanlı devletinde kuraklık ve kıtlık(erzurum vilayeti orneği:1892-1893 ve 1906-1908)uluslararası sosyal araştırmalar dergisi, c:2, sayı 9, istanbul, 2009, s.145.
- (91) Abdulkadir Gül, A.g.e, ss 145-157, Huseyin Vehbi imamoğlu, A.g.e, ss.113-123.
- (92) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S.131.
- (93) Aynı eser.
- (94) Aynı eser, S.132.
- (95) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S.132.
- (96) Aynı eser.
- (97) Aynı eser.
- (98) Aynı eser.
- (99) Aynı eser.
- (100) Aynı eser.
- (101) Aynı eser, s.487.
- (102) MMZC, B.D, I.S;1, C:2, S 133.

- (103) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 16 mayıs 1325 tarihli seksenikinci inkiaddan 11 haziran 1325 tarihli yüzuncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,c:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, ss.140-141.
- (104) Baykal BAŞDEMİR, Osmanlı vergi sisteminde oşur, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, çağ üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü kamu hukuku anabilim dali, mersin, 2015, ss.15-25.
- (105) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.779.
- (106) MMZC.B.D,i.S:1C:1,S.780.
- (107) Aynı eser.
- (108) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.580.
- (109) Aynı eser.
- (110) MMZC.B.D,i.S:1C:1, S.780.
- (111) Aynı eser.
- (112) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi,B.D,i.S:2,c:2,16kanunsani 1325 tarihinde 25 şubat 1325 tarihine kadar,TBMM Basımevi, Ankara, 1985, s.573.
- (113) MMZC,B.D,i.S:1,C:2, S.227.
- (114) Aynı eser, S.573.
- (115) Aynı eser, S.574.
- (116) Mehmet Ak, osmanlı devletinde veba-I bakarai(siğir vebasi), Ankara üniversitesi osmanlı tarihi araştırmaları merkezi dergisi(otam), Ankara, 2016, Sayı:39, ss.221-236.:
- (117) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 şubat 1326(1910)tarihli kirk birinci inkiattan 26 şubat 1326(1910)tarihli ellialtıncı inkiada kadar, B.D, i.S:3, C:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1986, s.41.
- (118) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.262.
- (119) Aynı eser.
- (120) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.263.
- (121) Aynı eser.
- (122) Aynı eser, S.264.
- (123) Aynı eser
- (124) MMZC,B.D,i.S:3,C:3, S.265.

- (125) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 29 mart 1326 tarihli yetmişinci inkiaddan 24 nisan 1326 tarihli seksendorduncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1986, ss.52-58.
- (126) MMZC, B.D, i.S:3, C:5, S.79.
- (127) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 tesrinievel 1327(1911) tarihli birinci inikaddan 7 tişrinisani 1327(1911) tarihli onsekizinci inikada kader, B.D, i.S:4, C:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, ss. 171-189.
- (128) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 203.
- (129) Aynı eser.
- (130) Aynı eser, s. 204.
- (131) Aynı eser, s. 179.
- (132) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 181.
- (133) Aynı eser, s. 186.
- (134) MMZC, B.D, i.S:4, C:1, s. 188.
- (135) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 tişrinisani 1327(1911) tarihli ondukuzuncu inikattan 5 kanunsani 1327(1911) tarihli kirkinci inikata kadar, B.D, i.S:4, C:2, TBMM Basımevi, 1991, Ankara, s. 45.

پشکا چاری

مه جلسی مهبعووسان دناقبهرا سالیئ ۱۹۱۲ - ۱۹۲۰

- تهومری ئیکئی: هه لبرارتین سالیئ ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ ل دموله تا ئوسمانی و کوردستانی.
- تهومری دووی: چالاکیئ مهبعووسین کوردستانی د مه جلسی مهبعووساندا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸.
- تهومری سییی: هه لبرارتین سالا ۱۹۱۹ ل کوردستانی.
- تهومری چاری: چالاکیئ مه جلسی مهبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰.

تەوهرى ئىكى

هەلبىزارتىن سالىن ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ ل دەولەتا ئوسمانى و كوردستانى:

ئىك: هەلبىزارتىن سالا ۱۹۱۲ ل دەولەتا ئوسمانى و كوردستانى:

ب گورەى بەندى ۶۹ ژ ياسايا بنەرەت هەر خۆلەكا مەجلىسى مەبعوسان ژ چار سالان پىكدەتات، واتە ئەو خۆلا ژ ۱۷ كانونا ئىكى ۱۹۰۸ دەستپىكرى، پىدقى بوو ل ۱۸ كانونا دووى ۱۹۱۲ بدووماهيك هاتبا^(۱)، ئى پشتى گوهورپىن د ياسايا بنەرەتدا هاتىهكرن ل سالا (۱۹۰۹) ب گورەى بەندى (۴۳) يى ياسايا بنەرەت، روينشتىن مەجلىسى ژ مەها چرىا ئىكى دەست پىدكرن و ل مەها كولانى ب داوى دهاتن، ئى هندەك پىشەت پەيدا بوون، هەتا هەلبىزرتن پىش وەخت بهىنە ئەنجامدان^(۲).

ژ ئەگەرىن ناخخوىي يىن بووینە ئەگەرى پىشەتئىنانا هەلبىزرتنان، پەيدا بوونا پارت و كۆمەلین نوى و ئەنجامدانا چالاككىن باش ب مەرەما كىشانا سەرنجا خەلكى بۇ پارت و كۆمەلین خو بوو، قى چەندى وەل ئىتىحاديان كر كو هەست ب مەترسىي بكن و ترسا ژ دەستدانا دەستەلاتى لدەق پەيدا ببىت، هەر وەسا

چوونا دمو له تا ئوسمانی به ره ق رمو شه كا نه ئارام و هه رفتنی، ئیتیحادیان دگوت: ئەم یین هاتین داكو دمو له تی جارەك دی ساخ بكهین و بگههینییه جهی پیدقی د مهیدانا جیهانیدا، لی وەسا دەر نه كهفت، دیسا خرابیا باری ژیارلی دمو له تا ئوسمانی رهوش ئاسانتر لیدكر بو ئۆپوزسیونی و پیکۆلین نه رازیبوونی ژ سیاسه تا دمو له تا ئوسمانی، هه ردیسا بجه نه ئینانا زۆریه یا وان سۆزین ئیتیحادیان داینه خه لکی، نه رازیبوونا وان لایه نین هه قه زر لگه ل سۆلتانی و نه رازی ژ سیاسه تا ئیتیحادیان... هتد، ژیه رهندی داكو ئیتیحادی هه قه رکی خۆ به ره هه قنه کری بگریت، هه لبژارتن پێشه ئینان^(۳).

قی بریارا پێشه ئینانا دهنگدانی ئەگه رین خۆ یین دمرقه ژیه هه بوون، مینا شوپه شین ل ده قه را به لئان پهیدا بووین، قی چه ندی ئەگه رین خۆ یین ئابووری و سیاسی هه بوون، رهوشا ئابووری د خرابییدا بوو، خه لک ژ و مرگرتنا باجی نه درازیبوون، هه ردیسا ئان ملله تان دقیا رزگار ببین ژ دمو له تا ئوسمانی و د قی بواریدا سه رکردین نه ته وه ی رپه ریا ئان شوپه شان دکر، هه ردیسا ل ویلایه تین سوریا ب تابه تی ل باشووری وه لاتی کیشه دژی دمو له تا ئوسمانی پهیدا ببوون، هه ردیسا ل یه مه نی ل ده قه را (عه سیر) ب بزاقه كا نه رازیبوونی رابوون و د ئەنجامدا ل ۱۳ چریا ئیکی ۱۹۱۱ خۆسه رییه ك ب قی ده قه ری هاتبوودان، ههروه سا ل ۲۹ ئه یلول ۱۹۱۱ ئیتالیا هیرش کره سه ر ته رابلوس ل لیبیا و قی رهوشا سه رنجا خه لکی هه مه به ری ئیتیحادیان لاواز کر، ده مه به ردا ئۆپوزسیون د ره واجییدا بوو و پرانیان وان ل بن چه تری پارته کی، ب نا قی (ئازادی و هه قپه یمانی- حزب الحریه والائتلاف) خر قه بوون^(۴).

پشتی ئەقان ئەگه رین نا قخۆیی و دمرقه سه ره لداین و کۆمه لاً ئیتیحاد و ته ره قی هه ست ب زده ستدانا ده سته لاتی و سه رنجا خه لکی کری، بریارا هه لوه شاندا مه جلسی و ئەنجامدانا هه لبژارتنین ل ۱۸ کانوونا دووی ۱۹۱۲ پێشوخت دا^(۵)، ب قی ره نگی چالاکیین دهنگدانی دمو له تا ئوسمانیدا هاتنه کرن و د ئان هه لبژارتناندا هه قه رکی د نا قبه را دوو لایه ناندا ده اته کرن، ئەو ژیه کۆمه لاً ئیتیحاد و ته ره قی و پارتا حوریه ئیتیلأفدا، لی ژیه رکو ده سته لاتی د ده ستین

ئىتتىحادىياندا بوو، ھەمى شيانين خۇ تەرخانكرن بو ھندى بشين ريزميا زىدە ژ بەريزيرين دەنگدانى بدەستخۇفە بينن و د قان ھەلبزارتناندا ئىتتىحادى شيان ژ سەرجهمى(۲۸۱) مەبعووسان (۲۷۵) مەبعووسان رەوانەى مەجلىسى بکەت، بتنى حوریه وئىتيلاف(۶) مەبعووس فریکرنە مەجلىسى، ئەوژى(ژ کونیا زەينەل عابدين ئەفەندى، ژ قەيسەريى عەلى غالب بەگ، ژ ئەلباسان شەوکەت بەگ، ژ ئەرگيرى ژى دوو مەبعووس موفيد بەگ و دەسيپرى قەسيلاکى و ژ ئەدەنە ژى عەبدوئلا فايق ئەفەندى)بوون^(۶).

ئەف ھەلبزارتنين ۱۹۱۲ د پەرتووکين ميژووييدا ب ھەلبزارتنين(توپز - کاشو - Sopali seçimler)دەيتنە ب ناقكرن، ژبەركو دماوى ھەلبزارتناندا گەلەك روودان پەيدا بوون و ب دارى زورىي كۆنترۆل ل سەر دەھاتەكرن، ئەف ناڤە ژى ژ لايى كۆڤار و رۆژنامين وى دەمى لسەر ھەلبزارتننا ھاتەدان، ب تايبەتى دەمى حوريهت و ئىتتىلاف رابوويى ب فریکرنا شاندى پارتا خۇ بۇ باژيرى(سيروز - siroz)ل يونانستانى، ب مەرەما قەكرنا لقەكى كۆمەللى ل قى باژيرى، لى ئەف شانده دكەقنە بەر ھيرشا گيانبەخشين ئىتتىحاديان و د ئەنجامدا سەرۆكى شاندى (مستەفا نوورى ئەفەندى) گيانى خۇ ژدەستدەت^(۷)، لى سەرەراى وى ترس و گفاشتينين لسەر ئۆپۆزسيونى، ئىتتىحادى نەشيان ھەمى پروگرامى خۇ بجهبينن، ژبەركو ژدەرڤەيى مەجلىسى ئۆپۆزسيونەكا بەيز دژى ئىتتىحاديان ھەبوو، ب تايبەتى د ناڤ ريزين لەشكەريدا^(۸).

ھەلبزارتنين ۱۹۱۲ ل كوردستانى:

ھەلبزارتنين سالا ۱۹۱۲ ل كوردستانى ژى ھاتنە ئەنجامدان، ھەروەكى ھەلبزارتنين پيشتر ديسا مەبعووس ژ لايى سەنتەرى ئىتتىحاد و تەرمەقيشە ھاتبوونە دەستنيشانكرن و بەريزيركرن، پرانيا وان مەبعووسين ل ھەر حەفت ويلايەتتين كوردستانى ھاتينە ھەلبزارتن، بەريزيرين ئىتتىحاديان بوون، د قان ھەلبزارتناندا ھژمارا ئەندامين ژ ھەر حەفت ويلايەتتين كوردستانى ھاتينە ھەلبزارتن (۵۱)مەبعووس بوون^(۹).

ئىك: ويلايهتا ئەرزمروم:

ئەنجامىن ويلايهتەين كوردستانى ب قى رەنگى بوون ، ل ويلايهتا ئەرزمروم ژ سەنتەرى شەش مەبعووس ھاتنە ھەلبژارتن، بۇ مەجلىسى ئەوژى (ھەجى لوتفوللا ، کاراکىن پاستارماجيان ئەفەندى، رائيىف دىنج ئەفەندى، قارتىكس ئەفەندى، شەعبان ئەفەندى و حسين توسون بەگ) دوو ژ فا مەبعووسان ل ھەلبژارتىن (۱۹۰۸) ى ژى مەبعووسىن مەجلىسى بوون ئەوژى کاراکىن پاستارماجيان ئەفەندى و قارتىكس ئەفەندى يىن ئەرمن بوون، ھەروەسان ژ سەنجەقا ئەرزنجان (حالتە ساغرئوغلۇ بەگ) ھاتە ھەلبژارتن، ل سەنجەقا بايەزىدى ژى (سليمان سودى ئەفەندى) ھاتبوونە ھەلبژارتن^(۱۰).

دوو: ويلايهتا سيواس:

ھەردىسا ژ ويلايهتا سيواس ژى ل سەنتەرى پىنج مەبعووس بۇ مەجلىسى ھاتبوون ھەلبژارتن، ئەوژى (ئەمىن ئەدىب ئەفەندى، مستەفا زىيا بەگ، نوژدار حسنو بەگ، نوژدار پاشايان و نوژدار عومەر شەوقى بەگ)، نوژدار حسنو بەگ و نوژدار عومەر شەوقى بەگ ل ھەلبژارتىن (۱۹۰۸) ى مەبعووسىن مەجلىسى بوون. ھەروەسا ژ سەنجەقا توقات ژى سى مەبعووس ھاتن ھەلبژارتن، ئەوژى (ھەجى كامىل ئەفەندى، شاکر بەگ و تەحسىن رزا بەگ). ژ سەنجەقا ئەماسيا ژى (عارف فازل ئەفەندى، ھەجى مستەفا ئەفەندى و ھەسەن راسم ئەفەندى) ھاتبوون ھەلبژارتن^(۱۱).

سى: ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ل ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز ئەنجامىن ھەلبژارتان ب قى شىوہى بوون، ل سەنتەرى ويلايهتى سى مەبعووس ھاتن ھەلبژارتن، ئەوژى (ھەجى محەمەد نوورى ئەفەندى، ئوسمان ئەفەندى و مستەفا سافەت ئەفەندى) بوون، ھەردىسا ل سەنجەقا دىرسم ژى (سالم ئەفەندى) ھاتە ھەلبژارتن، و ل سەنجەقا مەلاتيايى (ئوسمان عەونى ئەفەندى و محەمەد تەوفىق ئەفەندى) ھاتبوونە ھەلبژارتن^(۱۲).

چار: ویلايهتا وانى:

ههلبزارتن ل ویلايهتا وانى ژى هاتنهکرن، لى جوداهيا قان ههلبزارتنه ئه
بوو بتنى ل سهنتهري وويلايهتي ههلبزارتن هاتنه ئهجامدان ل سهنجهقا ههکاري
ههلبزارتن نههاتبوونه ئهجامدان، و د ئهجامدا دوو مهبعووس ژ سهنتهري وويلايهتي
هاتنه ههلبزارتن، ئهوژى (نوژدار مهدهت ئهفهندي و فيرميان ئهفهندي) بوون^(۱۳).

پينج: ویلايهتا بهدليس:

ههروهسا ل ویلايهتا بهدليس ئهجامين ههلبزارتن ب في رهنگى بوون، ل
سهنتهري وويلايهتي (نسهرت سهعدوللا بهگ) هاته ههلبزارتن و ل سهنجهقا
سيرتي (نازم بهگ) هاته ههلبزارتن و ل سهنجهقا مووشي ژى دوو مهبعووس هاتبوون
رهوانهکرن بو مهجلسى، ئهوژى (کهيغام ئهفهندي يى ئهرمه ن و ههجي سامى
ئيلياس ئهفهندي) بوون، ئهه ههردوو مهبعووسين في سهنجهقي ل ههلبزارتين
(۱۹۰۸) ي ژى مهبعووسين مهجلسى بوون، ل سهنجهقا گهنج ژى (محههد ئهمين
بهگ) هاته ههلبزارتن^(۱۴).

شش: ویلايهتا دياريهکر:

ل ویلايهتا دياريهکري ژى ههلبزارتن هاتنه کړن و د قان ههلبزارتناندا ل
سهنتهري وويلايهتي دوو مهبعووس هاتنه بو مهجلسى رهوانهکرن، ئهوژى (برنجيزاده
فهوزى بهگ و محههد زولفى تيگرهل بهگ) بوون، فهوزى بهگ د مهجلسى (۱۹۰۸) ي
مهبعووس بوو. ل سهنجهقا ئهغهنى ژى دوو مهبعووس (ئيسيضان چراجيان
ئهفهندي) يى ئهرمه ن و (زييا بهگ) بو مهجلسى هاتنه ههلبزارتن. ل سهنجهقا
سيقههك (ئيسماعيل ههقى بهگى دياريهکري) هاته ههلبزارتن بو ئهندامهتيا
مهجلسى مهبعووسان. ل سهنجهقا ميړدينى ژى (ههسن لامى بهگ و سهعيد
بهگ) هاتبوونه ههلبزارتن^(۱۵).

حهفت: ویلايه تا مووسل:

ههرديسا ههلبژارتنيڻ سالا ١٩١٢ ل ويلايه تا مووسل و سهنجه قين سهر ب ويلايه تيشه ب في شيوه بوون، ل سهنتهري ويلايه تي سي مهبعووس هاتبوون ههلبژارتن، نهوژي (سالح سهعدى بهگ، هسهن فايق بهگ و ئيبراهيم فهوزي نهفهندي) بوون، ل سهنجه قا كهركووكي زي سي مهبعووس هاتبوونه ههلبژارتن (محه مهدي بهگ، بهائه ددين بهگ و عهبدوولاسافي بهگ) بوون، ل سهنجه قا سليمانيني زي (حكمت بهگي بابان زاده) هاتبوو ههلبژارتن بو مهجسي مهبعووسان^(١٦). هژمارا مهبعووسين ژ ويلايه تين كوردستاني هاتينه رهوانه كرن بو مهجسي مهبعووسان دگه هشته (٤٥) مهبعووسان.

نهف ههلبژارتنيڻ هاتينه نهجمان ل سالا ١٩١٢ بو خو له كا نوي يا مهجسي نه شيان بهردهواميي ب مانا خو بدن، ب تاييه تي پشتي هندهك روودان ل دموه تا ئوسمانى پهيدا بووين و ل سهري ههميان شهري بهلقان (١٩١٢ - ١٩١٣) ژوان نهگه ران بوو كو مهجس ژبهر هاتيه ههلوه شاندن ل ٤ تهباخ ١٩١٢ ب وي مهجسي د ماوي سي مههاندا ههلبژارتن جارها ديتر بهينه نهجمان، لي كومه لا ئيتيحاد و تهرهقي ب بههانه يين نهباشيا رهوشا ئيمناهي و پهيدانه بوونا مهرجين ساخلم بو هندي ههلبژارتن بهينه كرن، ههلبژارتن كيروكرن ههتا سالا ١٩١٤^(١٧).

دوو: ههلبزارتینن ساللا ۱۹۱۴ ل دموهلتا ئوسمانی و

کوردستانی:

پشتی ههلوهشاندا مهجلیسی مبعووسان ل ۴ تهباخ ۱۹۱۲ پیدقیبوو ههلبزارتن هاتبانه ئهجامدان، لی ژبهرووی باروودوخ و رهوشا نهئارام و پری ئاریشه ل دموهلتا ئوسمانی پهیدا بووی، مینا ههفکاریا خه لکی رۆم یی گزیرتا رۆدۆس و (۱۱) گزیرتین دیترب پشتهفانی و ههفکاریا ئیتالیا، کهفتنه ژیر دستههلاتا خه لکی خوجهی قان دمقهران، ههروهسا هیرشا ئیتالیا بو سهر لیبیا د بهردموامیی دابوو، دیسا شهپری بهلقان وهك بههانه دهاته بکارئینان بو هندی داكو ههلبزارتن نههینه ئهجامدان، د قی بواریدا حکومهت رابوو ب دهرئیخستنا فرمانهکی ل ۱۴ چریا ئیکی ۱۹۱۲ تیدا ئماژه ب هندی دابوو تاكو رهوش و مهرج ئامادههبن، ههلبزارتن ل دموهلتا ئوسمانی ناهینه ئهجامدان^(۱۸).

د ناقهرا سالی ۱۹۱۲ و ۱۹۱۴ دا ئیتیحادیان ههمی شیاینن خو مهزاختن و ههمی کار ئهجامدان بو هندی ههمی دمزگایین دموهلتی یین ههستیاری ژ لایی لایهنگرین وانقه بهینه پرکرن، ههردیسا پیکولین رژد هاقیتن، تاكو شیایی کؤنترۆلهکارههایی لسه رهقپکین خو یین سیاسی بکهن، ههردیسا ئهوا پیدقی کر بو کیمکرنا دهستهلاتین سؤلتانی، ژبهرکو د شهپری بهلقاندا لهشکهری ئوسمانی تۆشی شکهستنهکار مهزن بوو، ئهق چهنده ژی راسته راست گریدای ئیتیحادیان بوو، چونکی لهشکهردبن دستههلاتا وانداوو، هوسا رهوشا ئیتیحادیان خراب بوو، ئهق چهنده ژی دهلیقهکار باش بوو داكو حوریه و ئیتیلایف بشیت دهستههلاتی ژوان ومریگریت و ببن حوکمدار، لی ئهنومر پاشای ل ۲۳ کانوونا دووی ۱۹۱۳ کودهتایهك لسهر حکومهتا ئوسمانی کر و دهستههلات گرتنه دهستین خو، ئهق چهنده دهیته ب ناقکرن ب(بسهرداگرتن باب ئهلعالی-Bab-I Ali Baskini)^(۱۹).

پشتی قی چەندی ب زۆری سەدرۆل ئەعزمە کامەل پاشا رازیبوو دەستبەردانی ژکاری خۆبکەت، ئەف چەندە ژێ هەقەند بوو ب هندی کو کامەل پاشا کەسەکی نیزیکی حوریەت و ئیتیلافی بوو، پشتی قی چەندی ئیتیحادی شیان کۆنترۆلەکا ئیکجار زۆر د مەیدانا سیاسیدا بکەن، شیان هەمی هەقەکن خۆ ژناقبەت و ئەو بتنی بەشداریی د هەلبژارتنیی سالا ۱۹۱۴ییدا بکەن^(۲۰)، د قان هەلبژارتناندا تاکە کیانی سیاسی بەشداری د هەلبژارتناندا کری، کۆمەلا ئیتیحاد و تەرەقی بوو، پارتا حوریەت و ئیتیلاف هاتبوو گرتن، پشتی قی چەندی کارین قی پارتی ژناقچوون و چ چالاککی نەمابوون، ئەف چەندە ژێ بوو ئەگەر کو بشیت ب هەمی رەنگان دەستتێمەردانی بکەن و هەمی بەریژیرین خۆ رەوانەمی مەجلیسی بکەن، سەرەرای هەبوونا سکالایان لدور هەبوونا گەندەلیی د هەلبژارتناندا لی قان سکالایان سەرنگرت و هەمی هاتنە لادان^(۲۱).

پشتی هەلبژارتن هاتینە ئەنجامدان و ئەنجام هاتینە راگەهاندن، (۲۵۴) مەبعووس هاتنە هەلبژارتن بۆ مەجلیسی، ل ۱۴ نیسان ۱۹۱۴ ئیکەم رۆینشتنا مەجلیسی مەبعووسان هاتە ئەنجامدان، ئەف خۆلا مەجلیسی هەتا ۲۱ کانوونا ئیککی ۱۹۱۸ بەردەوامی کر و د قی خۆلییدا (۳۱۰) رۆینشتن هاتنە ئەنجامدان^(۲۲).

سی: هەلبژارتنیی ۱۹۱۴ ل کوردستانی:

ئیک: ویلایەتا ئەرزەرۆم:

ئەو هەلبژارتنیی د ناقبەرا مەهیین کانوونا دووی و مەها نیسانا ۱۹۱۴ییدا هاتینە ئەنجامدان، ئەنجامی و ان ل ویلایەتی کوردستانی ب قی رەنگی بوون، ل ویلایەتا ئەرزەرۆم ژ سەنتەری شەش مەبعووس هاتبوونە هەلبژارتن(ئوسیب مەدەدیا ئەفەندی، قارتیکس ئەفەندی، سەیفوللا ئەفەندی، رائف دینج ئەفەندی، حسین توسون بەگ و حافز ئەحمەد زییا بەگ). ل سەنجەقا ئەرزەنجان ژێ(حالەت

ساغرئوغلو بهك)هاتبوو ههلبزارتن. ل سهنجهقا بايهزیدی ژى(محهمهد شهفیک بهك)هاتبوو ههلبزارتن^(۲۳).

دوو: ویلايهتا سیواس:

ل سیواس ژى نهجامین ههلبزارتنان ل سهنتهري پینج مهبعووس هاتنه ههلبزارتن، نهوژى(دیگرام بارسامیان نهفهندى، نهمین نهديب نهفهندى، رهحمى بهگى بویوک هوجازاده، راسم باشارا نهفهندى و عومهر شهوقى بهك)بوون و ژ سهنجهقا توقات ژى(مستهفا وهبى بهك، حهجى كامل نهفهندى و تهحسین رزا بهك)هاتبوونه ههلبزارتن، ل سهنجهقا نهماسیا ژى(ئیسماعیل حهقى پاشا، نوژدار عاسم بهك، عارف فازل بهك و نهزیف بهك)بوونه مهبعووسین مهجلىسی مهبعووسان^(۲۴)، پشتى فان نهجامان سکالا ل دور دهستتیموردانا ئیتیحادیان ب گشتى و بهریژیران بتاییهتى دهاتنه تومارکرن، نهفچهنده ژى دیار دبیت د نشیسارهکیدا کو ژ دادگهها تهمیزیا سیواس بو نهزارهتا ناقخو هاتیه فریکرن، پشتى دویچوونا سکالایان کرى، د نهجامدا ل ۳۰ چریا دووی ۱۹۱۷ گههشتینه وی نهجامى کو چ گهندهلى و زیدهگاقى د ههلبزارتنین سیواسدا نههاتینه نهجامدان^(۲۵).

سى: ویلايهتا مهعموورمت نهلعهزیز:

ههروهسا د ههلبزارتنین ویلايهتا مهعموورمت نهلعهزیزدا ژ سهنتهري ویلايهتى سى مهبعووس هاتنه رهوانهکرن بو مهجلىسى، نهوژى(حجى محهمهد سهعید نهفهندى، حهجى محهمهد نوورى نهفهندى و مستهفا سهفهد نهسپهريزاده نهفهندى)بوون و ژ سهنجهقا دیرسم(محهمهد نوورى بهك)و ژ سهنجهقا مهلاتیا ژى(کهشاف نهفهندى و هاشم نهفهندى)هاتبوونه ههلبزارتن^(۲۶).

چار: ویلایهتا وانئ:

ل ویلایهتا وانئ ژئ ئەنجامین ههلبژارتنان ب قی شیوهی بوون، ژ سهنته‌ری سئ مه‌بعووس هاتنه ههلبژارتن دوو ئهرمه‌ن و ئیک موسولمان، ئه‌وژی(قاهان پاپازیان ئه‌فه‌ندی، قیرمیان ئه‌فه‌ندی و عه‌ساف دوراس به‌گ)بوون. ژ سه‌نجه‌قا هه‌کاری ژئ(محهمه‌د حه‌مزه به‌گ و مونیب به‌گ)هاتنه هه‌لبژارتن^(۲۷).

پینج: ویلایهتا به‌دلیس:

ل ویلایهتا به‌دلیس ژئ سهنته‌ری دوو مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن(حه‌سه‌ن ئه‌فه‌ندی و میناس میرزا ئه‌فه‌ندی)بوون. ژ سه‌نجه‌قا سیرتی(شیخ نورهددین ئه‌فه‌ندی). ژ سه‌نجه‌قا مووشئ ژئ(که‌یغام ئه‌فه‌ندی و حه‌جی ئیلیاس سامی ئه‌فه‌ندی)هاتبوون هه‌لبژارتن. ژ سه‌نجه‌قا گه‌نج ژئ(محهمه‌د ئەمین به‌گ و محهمه‌د عه‌لی به‌گ)هاتبوونه هه‌لبژارتن^(۲۸).

شه‌ش: ویلایهتا دیاربه‌کر:

ئه‌نجامین ده‌نگدانئ ل ویلایهتا دیاربه‌کرئ ژئ سهنته‌ری دوو مه‌بعووس هاتبوونه هه‌لبژارتن، ئه‌وژی(برنجیزاده فه‌وزی به‌گ و محهمه‌د زولفی تیگره‌ل به‌گ)بوون، ژ سه‌نجه‌قا ئه‌رغه‌نی ژئ(ئیسیتیفان چراجیان ئه‌فه‌ندی، محهمه‌د ره‌شید پاشا و کامل ئه‌فه‌ندی)هاتنه ره‌وانه‌کرن بۆ مه‌جلسئ مه‌بعووسان، ژ سه‌نجه‌قا سیقه‌ره‌گ ژئ(ئیبراهیم وه‌بی به‌گ) و ژ سه‌نجه‌قا می‌ردینئ(عه‌لی رزا سیریزاده، ئیحسان به‌گ و مسته‌فا ئه‌فه‌ندی)هاتنه هه‌لبژارتن بۆ مه‌جلسئ مه‌بعووسان^(۲۹).

حه‌فت: ویلایهتا مووسل:

ده‌نگدانین ویلایهتا مووسل ژ سهنته‌ری پینج مه‌بعووس بۆ مه‌جلسی هاتنه هه‌لبژارتن، ئه‌وژی(سالح سه‌عدی به‌گ، حه‌جی ئەمین به‌گ، محهمه‌د عه‌لی فازل ئه‌فه‌ندی، ئیبراهیم نووری ئه‌فه‌ندی و داود یوسفانی)بوون^(۳۰)، هه‌روه‌سا ل سه‌نجه‌قا که‌رکووکئ ژئ سئ مه‌بعووس هاتنه هه‌لبژارتن ئه‌وژی(محهمه‌د عه‌لی به‌گ، نازم

بهك و عهبدوولآ سافی بهك)بوون، ژ سهنجهقا سلیمانی ژی(حکمهت بهکی بابانزاده و حهجی سهعید ئهفهندی)هاتبوونه ههلبژارتن^(۳۱)، پشتی دهنگان هاتیه کرن و ئهنجام هاتینه راگهاندن، ئهو مهبعووسین گههشتینه مهجلیسی، شیان رهمهندی لدر مهبعووساتیا خو ژ مهجلیسی وهرگرن، ئهوین گیرو بووین، رهمهندی وانژی گیرو دبیت، بو نموونه مهبعووسی مووسل حهجی ئهمین بهك د روینشتنا(۳۳)یدا ل ۲۱ کانوونا دووی ۱۹۱۶ ب رازیبوونا پتیا ئهندامین مهجلیسی رازیبوونا مهبعووساتیا خو وهردگریت^(۳۲).

پشتی ئهنجامدانا ههلبژارتنان ل ویلیهتا مووسل و دهنگان بدووماهیك هاتین، ئیک ژ مهبعووسین ویلیهتی ب ناغی(سالح سهعدی ئهفهندی)دجیته بهر دلوقانیا خودی^(۳۳)، ئهف چهنده ژی دیاردبیت دنقیسارهکیدا ژ ویلیهتا مووسل ل ۱۹ ئهیلول ۱۹۱۴ بو نهزارتا ناخخو دهیته فریکرن، تیدا ئاماژی د دته سهر مرنا مهبعووسی ناغیری^(۳۴)، ههر لسه ههمان بابته پشتی مرنا مهبعووسی مووسل نقیسارهك دیتر ل ۳ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴ ژ ویلیهتا مووسل بو نهزارتا ناخخو لدر بهریژیرکنا دوو کهسین دیتر بو مهبعووساتیا مووسل د مهجلیسیا دهیته فریکرن، ئهوژی ریشهبهری بهری یی بانکا چاندی نامق ئهفهندی و ئهندامی ئهنجومهنی قهزایی ناسف ئهفهندی بوون، ههردیس د قی بهلگهنامیدا ئاماژه ب هندی هاتبوودان کو بیزانین و بهلگهنامهیین وان یین پیدقی بو ههلبژارتنی، کیماسی یین تیدا ههین^(۳۵).

پشتی ئهنجامدانا ههلبژارتنین ناغهین ل ویلیهتا مووسل بو ههلبژارتنان کهسهکی ل جهی صالح سهعدی ئهفهندی، د نقیسارهکیدا ژ لایی ویلیهتا مووسل بو نهزارتا ناخخو ل ۲۷ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴ هاتیه شاندن، لدر ههلبژارتنا محمهده ئهمین بهکی بو مهجلیسی مهبعووسان^(۳۶)، ئهفه ژی وی چهندی دکههینیت کو ئهف ههردو بهریژیرین ل سهری ناغین وان ژ ویلیهتی بو نهزارتا ناخخو هاتینه فریکرن، ژبهر وان کیماسیین د بهلگهیین وان یین فهرمیدا ههین نههاتینه ههلبژارتن، پشتی ب دووماهیك هاتنا ههلبژارتنان، ریژا مهبعووسین کوردستانی د ههلبژارتنین سالا (۱۹۱۴)یدا دکههشته (۵۶) مهبعووسان.

تهومری دووی

چالاکیین مہبعووسین کوردستان د مہجسی

مہبعووساندا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸:

دماوی کۆمبوونین ئاسایی یین خۆلا مہجسی مہبعووسان ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ ژبەر وی بارۆدوخی پەیدا بووی و دەستپیکرنا شەری جیهانی یی ئیک (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸)، مہبعووسین مہجسی ب گشتی و یین کوردستان ب تایبەتی زۆربەیا جاران پەنا دبر بۆ وەرگرتنا دەستووری، ئەق دەستووریە ژێ گریڤای رەزامەندیا مہجسی و رەزامەندیا پەرنیا مہبعووسان بوو، پشتی رەزامەندی لێسەر دەهاتە کرن، داکەفیتە د بواری جیبەجیکریندا، ئەقین خاری ژێ ھندەک ژ وان داخووزین دەستووریا ھە یین مہبعووسین کوردستان.

ئیک: وەرگرتنا دەستووریا ژی لای مہبعووسین کوردستان:

مہبعووسی کەرکووکی مەھمەد علی بەگ ل ۱ کانوونا ئیک ۱۹۱۴ داخووزیا دەستووردانی رەوانە ی مہجسی مہبعووسان دکەت و د رۆینشتنا (۲) یدا ل ۶ کانوونا ئیک ۱۹۱۴ د بێتە رۆژەقا مہجسی، د داخووزیا خۆدا مہبعووسی کەرکووکی ئامازە ب ھندی دابوو کو ئەو و ھندەک ھەقالبین خۆ ب ھەقرا لگەل وایی مووسل سلیمان نەزیف ی کار دکەن بۆ ریکخستنا ریزین عەشیرەتین دەقەری، ھەردیسا پیکۆلا پیکئینانا ھیزەکا چەکدار ددەن داکو بەشداری د شەپیدا دژی ھیزین بریتانیا بکەن، ئەوین ھیرش ئینایە سەر عیراقی ب تایبەتی ل

ئەنیا ویلایەتا بەسرا، ژبەر هندی داکو بشیین ببینە پشکەك ژ خزمەتا گەل و
وہلاتی و پاراستنی ژ خو بکەین، مە پیکوئا فی چەندیادیە^(۳۷).

"ژبەر پیدفیا لەشکەری ب زەلامین چەکدار، د فی بواریدا مە شیایە
چالاکیین باش ئەنجام بەمین، ب تاییبەتی ل ناڤ عەشیرەت و دەقەرین زەنگەنە،
بەرزنجیان، سەلاحیە، بەیات کوردی و قەرەتەپە ب ہزاران جەنگاوەران خرفە بکەین
و ناڤین وان توماریکەین و رەوانە ی بەروکین شەری بکەین، ئەڤ شەرڤانە ھەمی
دنامادەنە گیانی خو بو وہلاتی خو ببەخشن، لەورا داکو ئەم بشیین ڤان مرۆڤان
رێکبێخین و برێشە ببەین، پیدفییە ئەم د ناڤ واندا بین و بەردەوام لگەلدا د ھاریکاریین،
ژبەر هندی داخوآزا دەستووری ژ ھەڤالین خو یین مەبعووس د مەجلیسی و
سەرۆکاتی مەجلیسی مەبعووسان دکەم"^(۳۸).

د ھەمان بابەتدا ھەردوو مەبعووسین دیتەر یین کەرکووکی نازم بەگ و
عەبدووللا سافی بەگ ژی د روینشتنا(۵)یدا ل ۱۱ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴ داخوآزا
دەستووری دکەن، داکو بەشداریی لگەل ھەڤالی خو محەمەد عەلی بەگی و والیی
موسل بکەن، بو ئەنجامدانا ھاریکاریین پیدفی لڤور رێکخستنا ڤان کەسین
خو بەخش بو بەروکین شەری، ئەڤ ھەردوو داخوآزیە ژ لایی سەرۆکی مەجلیسی
خەلیل بەگیشە ب ھەڤکاری لگەل مەبعووسین نامادە ب پیرانیا دمنگان رەزامەندی
لسەر دەھیتە کرن^(۳۹)، ھەروەسا د روینشتنا(۱۱)یدا ل ۲۹ چریا دووی ۱۹۱۷ مەبعووسی
کەرکووکی نازم بەگ ب ریکا ھەڤالی خو عەبدووللا سافی بەگ داخوآزا دەستووری
بو ماوی دوو مەھان دکەت، ژبەر تۆشبوونا وی ب نەخۆشیەکی و داخوآزا وی دەھیتە
بجھ ئینان و رازیبوون لسەر داخوآزا وی دەھیتە کرن^(۴۰).

حالیەت ئەفەندی مەبعووسی ئەرزنجانی ل ۱ کانوونا ئیکی ۱۹۱۴
تەلگرافەك بو مەجلیسی مەبعووسان فریکر ب مەرەما دانا دەستووری و ل ۶ کانوونا
ئیکی د روینشتنا(۲)یدا د بیتە رۆژەڤا مەجلیسی و دابوو دیارکرن، ژبەر بەشداریکرن د
واری گەھاندنا ھاریکاریین لەشکەری بو مەیدانین شەریدا ئەو نەشیەت بەشداریی د

مه‌ج‌لسیدا ب‌ک‌ه‌ت، ه‌ه‌روه‌سا ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه ب ه‌ند‌ی د‌ای‌ه ک‌و د ق‌ان ه‌اری‌کار‌ی‌یا‌ندا مه ش‌ی‌ای‌ه ن‌یز‌یک‌ی (٢٥٠٠) س‌ه‌ر‌ین گ‌یا‌ندا‌ران ب‌گ‌ه‌ی‌ن‌ی‌نه نا‌قا له‌ش‌ک‌ه‌ری، له‌و‌را دا‌خ‌وا‌زا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ر‌ی‌ی ژ ه‌ه‌و‌ه‌ی‌ن ر‌ی‌ز‌دار د‌ک‌ه‌م^(٤١) ه‌ه‌روه‌سا د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌ت‌نا (١١) ید‌ا ل ٢٩ ک‌ان‌و‌نا ئ‌یک‌ی ١٩١٤ ج‌اره‌ک د‌ی ب‌ابه‌ت‌ی نه‌ه‌ات‌نا مه‌بع‌و‌وس‌ی نا‌ق‌ه‌ری د ب‌ی‌ته ب‌ابه‌ت‌ی گ‌ه‌نگ‌ه‌شا مه‌ج‌لس‌ی، ئ‌ی س‌ه‌ر‌و‌ک‌ی مه‌ج‌لس‌ی خ‌ه‌ل‌یل ب‌ه‌گ پار‌است‌ن‌ی ژ مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ه‌رز‌ن‌ج‌ان‌ی د‌ک‌ه‌ت و د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت: ئ‌ه‌و ی‌ی خ‌ز‌مه‌ته‌کا مه‌زن ب‌و‌ه‌ل‌اتی و د‌ه‌وله‌تا مه د‌ک‌ه‌ت، ه‌وس‌ا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ر‌ی‌ی د‌ده‌نه مه‌بع‌و‌وس‌ی نا‌ق‌ه‌ات‌ی^(٤٢).

پ‌اش‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ی وان‌ی ق‌اه‌ان پ‌اپ‌از‌یان د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌تن (٧) ید‌ا ل ١٥ ک‌ان‌و‌نا ئ‌یک‌ی ١٩١٤ دا‌خ‌وا‌زا د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ر‌ی‌ی ژ مه‌ج‌لس‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ا د‌ک‌ه‌ت، پ‌ش‌تی ئ‌ه‌ف چ‌ه‌نده ده‌ی‌ته با‌س‌کر‌ن، د ب‌ی‌ته ئ‌ه‌گ‌ه‌ری پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌ونا گ‌ه‌نگ‌ه‌ش‌ی، ژ‌ه‌ر‌کو ه‌ند‌ه‌ک مه‌بع‌و‌وس‌ د‌ژ‌اتی‌ا ق‌ی چ‌ه‌ند‌ی د‌ک‌ه‌ن، م‌ی‌نا مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ان‌بو‌لی ح‌اج‌ی ش‌ه‌ف‌ی‌ق ب‌ه‌گ د‌یار‌د‌ک‌ه‌ت، "ب‌و‌چی مه‌بع‌و‌وس‌ی مو‌وش‌ی ئ‌ی‌لی‌اس سا‌می ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی ش‌ی‌ای‌ه ژ مو‌وش‌ی ب‌ه‌ی‌ت و ب‌ه‌ش‌دار‌یا مه‌ج‌لس‌ی ب‌ک‌ه‌ت؟ ب‌و‌چی پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی نه‌ش‌ی‌ای‌ه ب‌ه‌ی‌ت؟" ژ‌ه‌ر ق‌ی د‌ژ‌ای‌ه‌ت‌یا پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌وی، دا‌خ‌وا‌زا پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی بو ئ‌ه‌نج‌ومه‌ن‌ی د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ر‌یان ده‌ی‌ته ب‌ل‌ند‌کر‌ن، دا‌کو دو‌ی‌ش‌چ‌و‌ونا ب‌ابه‌ت‌ی ب‌ک‌ه‌ن^(٤٣).

د ر‌و‌ی‌ن‌ش‌ت‌نا (١٥) ید‌ا ئ‌ه‌وا ل ١٧ ک‌ان‌و‌نا دو‌وی ١٩١٥ ج‌اره‌کا د‌ی ئ‌ه‌ف دا‌خ‌وا‌ز‌یه ژ ل‌ای‌ی س‌ه‌ر‌و‌ک‌ی مه‌ج‌لس‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ان خ‌ه‌ل‌یل ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی‌ه ده‌ی‌ته خ‌وان‌دن، مه‌بع‌و‌وس‌ی ئ‌ه‌رز‌ه‌ر‌و‌م ئ‌وه‌ان‌یس ق‌ارت‌یک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت" پ‌اپ‌از‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی ی‌ی ل مو‌وش‌ی ب‌ ک‌اری ق‌ی‌رم‌یان ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی ر‌اد‌ب‌ی‌ت، ب مه‌ره‌ما باش‌کر‌نا ر‌ه‌وش‌ا ژ‌یار‌ا م‌ل‌له‌ت‌ی ئ‌ه‌رم‌ه‌نی و دو‌ی‌ش‌چ‌و‌ونا بار‌ود‌وخ‌ی‌ن نو‌ی پ‌ه‌ی‌دا‌بو‌و‌ین ل ده‌ق‌ه‌ری ب‌ گ‌شت‌ی و ل مو‌وش‌ی ب‌ ت‌ای‌به‌ت‌ی، دا‌کو ب‌ش‌ی‌ت ق‌ی ئ‌ه‌ر‌کی ب‌ج‌ه‌ب‌ی‌ن‌یت، پ‌ی‌د‌ق‌یه ل ده‌ق‌ه‌ری ب‌م‌ی‌ن‌یت"، ئ‌ی ر‌م‌دا ق‌ی چ‌ه‌ند‌ی ژ ل‌ای‌ی مه‌بع‌و‌وس‌ی مه‌عم‌وره‌ت ئ‌ه‌ل‌عه‌ز‌یز م‌حه‌مه‌د س‌ه‌ع‌ید ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی‌ه ده‌ی‌ته‌کر‌ن و د‌یار‌د‌ک‌ه‌ت ب‌ ق‌ی گ‌و‌ت‌نا ق‌ارت‌یک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی ئ‌ه‌ف چ‌ه‌نده نا‌ه‌ی‌ته ئ‌ه‌ن‌ج‌ام‌دان، پ‌اش‌ی ق‌ارت‌یک‌س ئ‌ه‌ف‌ه‌ند‌ی د‌ب‌ی‌ژ‌ی‌ت" ک‌اری ح‌ک‌و‌مه‌ت‌یه گ‌ه‌نگ‌ه‌ش‌ی ل‌د‌ور ق‌ی چ‌ه‌ند‌ی ب‌ک‌ه‌ت، ئ‌ه‌گ‌ه‌ر ح‌ک‌و‌مه‌ت‌ی چ‌ ت‌ی‌ب‌ی‌نی ل‌س‌ه‌ر ما‌نا پ‌اپ‌از‌یان‌ی نه‌ب‌ن ل ده‌ق‌ه‌ری

بمبنیت و ئەگەر حکۆمەتی بقیّت، دشیّت وی ئاگەھدار بکەت و بینیتە پایتەختی،
ھەردیسا نەمانا خیزانا پاپازیانی ل مووشی بەلگەھێ ئسەر وەفاداری و قیانا وی بۆ
خزمەتا گەل و وەلاتی" (٤٤).

دەھمان بابەتدا مەبعووسی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی دبیژیت
کە یغام ئەفەندی مەبعووسی مووشی یی شیایی بەیتە مەجلیسی پشتی زەحمەتەکا
مەزن بری بۆ ماوی (٣٠) رۆژان ب ریکی هاتی، یی گەھشتیە مەجلیسی، ئەم نوونەری
گەلینە، دقتی بەین داکو خزمەتا مللەتی بکەین و بریارین د بەرژوونەندیا وەلاتیدا
دەریخین، ھەردیسا پاپازیان دبیژیت: ئەز نەشیم بەیمە مەجلیسی، ژبەرکو ئەز
ئەرمەنم و مەترسیین مەزن ب دریزیا ریکی یین دژی ئەرمەنان ھەین، ئەف چەندە
نابیت بەیتەکرن و چ جوداھی نین د ناقبەرا قان مللەتادا، ژبەرکو ئەم ھەمی
ئوسمانینە، چ جوداھیین ئایینی، رەگەزی و نەژادی د قی دەولەتیدا نین، پاشی
قارتیکس ئەفەندی دبیژیت: جوداھی و ناکوکیین پەیدا بووین د ناقبەرا ئەرمەنان
بخۆدا ل دەقەرین مووشی و وان، مانا پاپازیانی بۆ چارەکرنا قان ناکوکیانە،
ئەک بو پەیدا کرنا ناکوکیان، ھەروەسا مللەتی ئەرمەنی ب دریزاھیا میژوووی
بەھقرا و دروست کارکریە لگەل دەولەتا ئوسمانی، پشتی قی گەنگەشی دەستووری
ب پاپازیان ئەفەندی دەیتەدان (٤٥).

ل ٦ کانوونا ئیکی ١٩١٤ مەبعووسی ھەکاری مونیب بەک د
روینشتنا (٢)یدا داخووا دەستووری دکەت ب ریکا فریکرنا تەلگرافەکی بۆ مەجلیسی
و د قی تەلگرافیدا ئامازە ب ھندی دابوو ژبەر پەموشا خراب یا ویلایەتا وانئ ئەو و
گەلەک ھەقال و مەبعووسین وانئ نەشین بەشدار بین د روینشتنین مەجلیسیدا،
ژبەرکو ئەو یی ھاریکاریا لەشکەری دکەن د گەھاندن و پەیدا کرنا پیدقیین
لەشکەریدا، پشتی رازیبوونا پراڤیا مەبعووسان دەستووری بۆ مەبعووسی ناقبری
دەیتە دابینکرن (٤٦)، ھەروەسا جارەکا دی مەبعووسی ھەکاری مونیب بەگی د
روینشتنا (٣٥)یدا ل ٢٢ ئەیلول ١٩١٥ داخووا دەستووری دکەت ب بەھانیەیا
نەساختی و دیاردکەت چارەسەریا نەساختیا من بتنی یا ل ھەلب و ئورفایی، پاشی

سه‌رۆکاتیا مه‌جلیسی به‌ه‌قرا لگه‌ل مه‌جلیسی مه‌بعووسان رازیبوونی لسه‌ر داخۆازی
وی دکهن^(٤٧).

مه‌بعووسی سه‌نجه‌قا گه‌نج محمه‌د نه‌مین فه‌یسه‌ل داخۆازی ژ مه‌جلیسی
مه‌بعووسان دکه‌ت، بو ماوی مه‌ه و نیشان ده‌ستووریی بده‌نی، ژبه‌ر ره‌وشا ئیمنه‌یی و
خرابیان ریکیین هاتن و چوونی و ئالافین فه‌گوه‌استنی ل ویلایه‌تا به‌دلیسی و د
روینشتنا(٣٧)یدا ل ٢٦ ئه‌یلول ١٩١٥ داخۆازا وی ده‌یته گه‌نگه‌شه‌کرن ل ناڤ
مه‌جلیسی و پشتی رازینه‌بوونا هنده‌ک مه‌بعووسان مینا مه‌بعووسی دیاربه‌کری
فه‌وزی به‌گی دبێژیت: "ره‌وشا ده‌قه‌رین مه‌ه‌میان ژ یا وی خرابته‌ر، لی ئه‌م یین
هاتین بو بجه‌ئینانا نه‌رکی خو"، لی ل دووماهیکی ده‌ستووری بو ماوی مه‌ه و نیشان
بو مه‌بعووسی ناڤبری هاته‌دان^(٤٨).

د روینشتنا(١٤)یدا ل ٢١ کانوونا ئیکی ١٩١٥ راپۆرته‌کا گشتی ژ لای
شیره‌تکاریا نه‌زاره‌تا ناخخۆفه بو مه‌جلیسی مه‌بعووسان ده‌یته فریکرن، د به‌شه‌کی
قی راپۆرتیدا ئاماژه ب ره‌وشا مه‌بعووسی گه‌نج محمه‌د نه‌مین نه‌فه‌ندی کر بوو، ژ
مه‌جلیسی و مه‌بعووسان خۆاست هه‌فکار بن لگه‌ل مه‌بعووسی ناڤبری، ژبه‌رکو نه‌و
یی کاره‌کی مه‌زن بێشکیشی گه‌ل و وه‌لاتی دکه‌ت و سه‌رکردایه‌تیا وی هیزا
نه‌ریکخستی دکه‌ت نه‌وا ژ لای هیزین پاراستنا مه‌جلیسه‌ هاتیه پیک ئینان،
له‌ورا ژ وه‌ دخۆازین رازیبن لسه‌ر نه‌هاتنا مه‌بعووسی ناڤبری بو ناڤا چالاکیین
مه‌جلیسی، پشتی قی چه‌ندی رازیبوون لسه‌ر قی راپۆرتی هاته‌کرن و ره‌وشا
مه‌بعووسی ناڤبری ژ لبه‌رچاڤ هاته‌ وهرگرتن^(٤٩).

پشتی قی ده‌ستووریا ب مه‌بعووسی مووشی محمه‌د نه‌مین نه‌فه‌ندی
هاتیه‌دان خۆیایه کو نه‌و بو ماوه‌کی دریز نه‌چوویه مه‌جلیسی، ژبه‌رکو ل ٢
کانوونا دووی ١٩١٦ نامه‌ک ژ هیزین پاراستنا مه‌جلیسی بو مه‌جلیسی مه‌بعووسان ل
دور نه‌گه‌ری نه‌هاتنا مه‌بعووسی مووشی بو ناڤا چالاکیین مه‌جلیسی ده‌یته
فریکرن، نه‌گه‌ر ژ به‌شداریکرنا وییه ب ره‌نگه‌کی خۆبه‌خش لگه‌ل وی هیزا هاتیه

پێکئێنان ژ لایێ هیزین پاراستنا مهجسیقه و هاتیه رهوانه کرن بو مووشی بو بهشدارپیکرنا دشه پیدای دژی ئهرمهنا، ئەق چهنده ژێ دقیت جهی ریزگرتنا مه ههمیان بیت، ژبه رکو ئه رکه کی نه تهومی و ملییه و لسه ر مه ههمیان پیدقیه پاراستنی ژ قی وه لاتی و دهوله تی بکهین بی بهند و مه رج^(۵۰).

سه رۆکی مه جلسی جهی عادل ئەفهندی^(۵۱) د روینشتنا (۵۹) یدای ل ۱۵ چریا دووی ۱۹۱۷ دبیزیت ته لگرافه ک بو مه ژده ق مهبعووسی گهنج محهمه د ئەمین ئەفهندیقه یاهاتی، و تیدا داخوآزا دهستووری دکهت، مه ره ما قی دهستووری بهشدارپیکرنا وییه لگه ل شهکه ری ئوسمانی د به روکین شه پیدای، هه ردیسا دیارکریه ههروه کی سالا بوری ئەق ساله ژێ ب ههمان گیان و ب ههمان ئه رک دی قی کاری کهم، له و هیشیه دهستووری ب من بهن، هؤسا دهستووری ب مهبعووسی ناقبری دهیته دان^(۵۲).

مهبعووسی مووسل سالح سه عدی ئەفهندی د روینشتنا (۳۹) یدای ل ۳۰ ئەیلول ۱۹۱۵ داخوآزا دهستووری بو ماوی دوو مه هان دکهت، ژبه ره وشا من یا ساخله میی و راپورتین نوژداری یین پیدقی د قی بواریدا ههمی یین ههین، پاشی مهبعووسی (زور) محهمه د نووری ئەفهندی نه ساخیا مهبعووسی مووسل پشته راست دکهت، پاشی دهستووری بو ماوی مه ه و نیقان پی دهیته دان^(۵۳).

دوو: بابەتی رۆلی ریبازا نەقشەبەندی لدور پەیدا کرنا

چە کداران بۆ بەروکین شەری:

مەبعووسین سلیمانێ حکمەت بەگ و سەعید بەگ تەلگرافەکی رەوانە ی مەجلیسی مەبعووسان دکن، ژ لایئ سەرۆکی مەجلیسی خەلیل بەگیشە د رۆینشتنا (۱۹) ی د ل ۲۰ کانوونا دووی ۱۹۱۵ دەیتە خۆاندن و د بیتە رۆژەقا مەجلیسی، د قی تەلگرافیدا تەکەز ل هندی هاتیە کرن کو موریدین تەکیا نەقشەبەندی ب سەرکیشیا شیخین ریبازی (شیخ عەلی و شیخ نەجمەدینی) ب تەرکی خۆ رابووینە ب باشتین رەنگ لدور دابینکرنا زەلامان، داکو بکاری جیهادی رابین و دژی دوژمنین مە، ئەوین پیکولاً داکیرکرنا وەلاتی مە دکن^(۵۴)، د قی بواریدا ئەق شیخە شیاینە دەستپیشخەر بن بۆ دابینکرنا قان زەلامان، هەرەسا خەلیل بەگ دبیژیت ئەق هەردوو مەبعووسین مە ژ ی ب تەرکی خۆ یی پیروز رادبن لدور هاریکاریکرنا پیدقی بو قان شیخان و هەمی شیاین خۆ یین مەزاختین داکو ئەق پڕۆژە سەریگریت، ئەقا ئەو دکن کارەکی پیروزە و جەئ سەریلندیا مەجلیسی مەیه،" پاشی دبیژیت شیخ یین بووینە ئشینەرین قی بزاقی ب تایبەتی لناق عەشیرەتین جاف و هەماوەندی، ب قی رەنگی پیل پیل موریدین وان یی بەرەق ئەنیین شەری دچن ب تایبەتی ل لایئ بەسرا،" هۆسا ب دەستقوتانین مەزن پەسنا قان هەردوو مەبعووسان دەیتە کرن و هەرەسا پەسنین زیدە ژ لایئ مەبعووسانقە هەمبەری ریبازا نەقشەبەندی و تەرکی وان یی پیروز دەینە کرن^(۵۵).

سی: بابەتی باجا ئەردی چاندنی:

هەردوو مەبعووسین دیاریە کری فەوزی بەگ و لۆتفی بەگ راپۆرتەکا یاسایی پیشکیشی مەجلیسی مەبعووسان دکن، ب مەرەما هندی رەزامەندی لەسر بەیتە کرن و بۆ ئەنجومەنی دارایی بەیتە رەوانە کرن، د قی راپۆرتیدا داخواز هاتبوو کرن بۆ ماوی دوو سالان باج ژ وان زەقیین ویلایەتا دیاریە کر نەهیتە

ومرگرتن ئەوین چ بەرھەمەین چاندنی ئی نەھاتینە چاندن، ژ ھەقالین خۆ یین مەبعووس خواست کو رازیبین لاسەر قی داخوازیی بو ھندی وەك نیشانەکا نیازچاکیی بت ژ لایئ حکۆمەتیڤە ھەمبەری خەلکی ویلاپەتی و وان جوتیاران ئەقین ئەفە ماوەکی درێژە دوورکەفتین ژ ھاریکاریین حکۆمەتی و دەولەتی، پستی ئەف راپۆرتە ژ لایئ سەرۆکاتیا مەجلیسێ ھە روینشتنا(٦)یدا ل ٢٢ کاوونا ئیکی ١٩١٤ ھیتە خواندن، بیکو گەنگەشە لاسەر بەیتە کرن، ب پرائیا دەنگان بو ئەنجومەنی دارایی ھیتە بلندکرن^(٥٦)، پاشی د روینشتنا(١٦)یدا ل ١٠ کانوونا دووی ١٩١٥ ئەف داخوازییە ھیتە قەبیلکرن و د بیتە یاسا و بو ماوی ھەردوو سالیین ١٩١٤ و ١٩١٥ باج ژفان خودانین زەقیین بی کشتوکال ناھیتە و مرگرتن^(٥٧).

چار: داگیرکنا ئەرزەرۆمی:

ژ ئەنجامی شەری جیھانی یی ئیکی ل ئەنیا قەفقاسیا شەرد ناقبەرا دەولەتا ئوسمانی و لەشکەری روسیدا یی بەردەوام بوو، ب ھاتنا مەھا چریا ئیکی ١٩١٤ شەرو پیکدادان زیدەتر ببوون و ھیرشین لەشکەری رۆسیا بو دەقەری زیدە ببوون و ب درێژاھیا سالا ١٩١٥ ئ ئەف پیکدادان و سەرکەفتین دوو لایئ بو ھەردوو ئالیان بەردەوام بوون، ئی رەوشا شەری و سەرکەفتنا شەری ل مەھا شوبات ١٩١٦ د بەرژمەھندیا لەشکەری روسیدا ھاتە گوھارتن و شیان ل ١٦ شوبات ١٩١٦ ئەرزەرۆمی ب تەمامی بیخنە ژیر رکیفا خۆ، ب قی رەنگی رۆژین ئەرزەرۆمی یین داگیرکەری دەستییکرن^(٥٨).

د روینشتنا(٨)یدا ل ٢٠ کانوونا ئیکی ١٩١٤ مەبعووسی ئەرزەرۆمی سەیفوللا بەگ تەلگرافەکی بو مەجلیسی فریدکەت و تیدا ئامازمی ب بەرخۆدان و سەرکەفتین لەشکەری دەت، ھەروەسا دایە دیارکرن کو د بواری بەرگریکرنی و شەپکرنیدا ھەماھەنگییەکا باش یا ھەی د ناقبەرا لەشکەری و ھاوڵاتیاندا، ھەردیسا پەسنا شیوازی شەپکنا لەشکەری ئوسمانی و سەرکەفتین وان دکەت، دیسا دیاردکەت کو دربین مەزن یی ل لەشکەری رۆسیا ژ لایئ کوشتی و ئیخسیر و

برینداراڤه هاتینه‌دان، هه‌روهسا ئه‌و جهین رزگار دبن هاوالاتی شاد و که‌یفخۆش دبن، ژبه‌رکو له‌شکه‌ری رۆسی زۆلم و سته‌مه‌کا مه‌زن ل وان جهان دکه‌ت، ئه‌وین دگریت، ژبه‌ر قی چه‌ندی ئه‌ز داخۆاز دکه‌م نیشانه‌کا ریزلینانی بو ڤان له‌شکه‌ران ب سه‌رکردین وانڤه ژ مه‌جلسی به‌یته دهرئێخستن، پاشی مه‌بعووسی مه‌عموره‌ت ئه‌له‌ه‌زیز مه‌مه‌د سه‌عید ئه‌فه‌ندی ژ یه‌سنا قی یه‌کی دکه‌ت و دبێژیت: داخۆازیه‌کا ده‌جی خۆدایه و د ناڤا ده‌ستقوتان و په‌سن و ده‌ستخۆشیین مه‌زن یین مه‌بعووسان و سه‌رۆکی مه‌جلسیدا ئه‌ڤ چه‌نده د بیه‌ت بریار بو خه‌لاتکرنا وان له‌شکه‌ر و سه‌رکردین سه‌رکه‌فتی د ئه‌نیین خۆدا ئینان و دبیارا مه‌جلسیدا پیرۆزبایه‌یین خۆ ئاراسته‌ی ته‌ڤایا له‌شکه‌ری ئوسمانی و یین ئه‌ره‌زه‌رۆمی ب تابه‌تی کربوون^(۵۹).

پێنج: پرۆژه‌یی کولا وان:

نه‌زاره‌تا نافیعه و ریک و گه‌هاندنی ل ۲ خزیران ۱۹۱۵ نشی‌ساره‌کی بو سه‌داره‌تا بلند فریدکه‌ت لدور بابه‌تی کرینا دوو گه‌میان بو کولا وان و هه‌ردیسا دروستکر و پیکڤه گری‌دانا ریکا د ناڤه‌را عادل جه‌واز ئه‌ره‌زه‌رۆم و تراپزۆنیدا، هه‌روه‌سا د قی نشی‌ساریدا هاتیه دیارکرن کو ئه‌ڤ کاره ب ده‌ستپێشخه‌ریا ومزاره‌تا جه‌نگی هاتیه‌کرن، هه‌روه‌سا داخۆاز کریه کو ریکه‌ک به‌یته دروستکر د ناڤه‌را به‌دلیس، خه‌ریوت، دیاره‌که‌ر و کیغیدا، داکو ئه‌ڤ ده‌ڤه‌ره پیکڤه به‌یته گری‌دان و له‌شکه‌ر بشیت باستر هاتنۆچوونی ل ڤان ده‌ڤه‌ران بکه‌ت^(۶۰).

ژ لای خۆڤه سه‌داره‌تا بلند داخۆاز ژ نه‌زاره‌تا نافیعه کر کو پتر پیزانین و گرنکیا قی بابه‌تی بو وان رۆهن بکه‌ن، د هه‌مه‌به‌ردا نه‌زاره‌تا ناڤه‌ری به‌رسڤا سه‌داره‌تی ب نشی‌ساره‌کی دده‌ت و دیارکریه کو ئه‌ڤ دوو گه‌میه دی ژ دوو لایانڤه مفا گه‌هینه له‌شکه‌ری و خه‌لکی ده‌ڤه‌ری ئیک ژ لای ئابووریڤه و دوو ژ لای هاتنۆچوونیڤه، ب تابه‌تی ل ده‌می پیدی گه‌هاندنا له‌شکه‌ری ژ جه‌کی بو جه‌کی دیتر ب ریکا ئافی ئاسانتره و بله‌زتره ژ، هه‌ردیسا ریکا ناڤه‌را وان و

به‌دلیسی رێکه‌کا نه‌خۆش و ئاسییه، له‌ورا ئەه‌ف گه‌میه دی ب‌نه چاره‌سه‌ریا گه‌له‌ک کیماسیین دیتەر، دا‌کو کارێ فه‌گوه‌استنا ب رێکا ئا‌فی دروست ببیت، فی ده‌قه‌ری پید‌فی ب سی ئیسکه‌لین کناری هه‌یه، ئەو‌ژی ل وانی، ته‌توان و عادل جه‌واز به‌ینه دروستکرن، هه‌ردیسا ژبه‌ر گرنگیا رێکا د نا‌قه‌ه‌را وان به‌دلیس و ئەرزه‌رۆمدا پید‌فی ئەه‌ف رێکه‌ژی به‌ینه دروستکرن، دا‌کو ل ده‌مین لازم له‌شکه‌ر بشیت ب سانه‌هی بگه‌هیته ده‌قه‌رین ئەرزه‌رۆمی و پاشی ئەه‌ف رێکه‌بلا ب رێکا تراب‌زۆنی‌شه و بو سه‌ر کنارین ده‌ریایی ر‌مش به‌ینه گری‌دان، هه‌ردیسا دروستکرن رێکا خه‌ریوت به‌دلیس و کیغی گرنگیا خۆ یا ئابووری له‌شکه‌ری یا هه‌یی، له‌ورا هی‌شیدارین کار لسه‌ر فی رێکی ژ به‌ینه‌کرن و بو فی کاری پ‌یشوه‌خت هنده‌ک پاره ن‌یزیکی (٦) ملیون قوروش هاتبوونه ته‌رخانکرن هی‌شیه ٦ هزار لیره‌یین دیتەر ژ ل سه‌ر به‌ینه ژنده‌کرن، دا‌کو ئەم بشیین ف‌ان پرۆژان دروست بکه‌ین^(١١).

ژ لای خۆفه به‌رسفا سه‌داره‌تا بلند بو فی ن‌شیسارا ل سه‌ری هاتیه دیارکرن ب فی ره‌نگی بوو، ئەم وه‌ک سه‌داره‌ت ل سه‌ر فی پرۆژه‌ی درازینه، لی هه‌تا بودجه ده‌یته په‌سه‌ندکرن و ئەنجومه‌نی وه‌زیران ژ رازیبووویه ب ئەنجامدانا فی پرۆژه‌ی^(١٢).

شه‌ش: بودجه‌یا فه‌رمانگه‌ها ده‌فته‌را خاقانی ١٩١٥:

ل سه‌رده‌می ده‌وله‌تا ئوسمانی فه‌رمانگه‌ها ده‌فته‌را خاقانی ئەو فه‌رمانگه‌ها گشتی بوو ئەوا هه‌می به‌لگه و تاپۆیین ده‌وله‌تی د نا‌فا خۆدا تۆماردکرن، هه‌روه‌سا ئەو هه‌می وه‌لاتین ل‌بن کۆنترۆلا ده‌وله‌تا ئوسمانی مولکی وان یی تاییه‌تی و مولکی گشتی ژ د تومارین فی فه‌رمانگه‌هیدا ده‌اتنه تۆمارکرن، سه‌رده‌پرکرن و ده‌ستکارپیکرن د ف‌ان تاپۆیان و به‌لگه‌نامه‌یاندا ژ کارین فی فه‌رمانگه‌هی بوون، هه‌ردیسا کاره‌کی دیتەر یی فی فه‌رمانگه‌هی پ‌یشانا ئەردی گشتی یی ده‌وله‌تی بوو، هه‌روه‌سا ژ کارین فی فه‌رمانگه‌هی یین دیتەر نه‌هیلانا ده‌ستکاری و پ‌یشیلکرن مولکی تاییه‌ت و مولکی گشتی بوو^(١٣)

د روینشتنا (۳۴) ئیدا ل ۲ تیرمه ه ۱۹۱۵ مهبعووسی سلیمانی حکمهت بهگ ل دهمی گهنگه شهیا بودجها فهرمانگهها ناقبری دبیزیت: فهرمانگهها دهفتهرا خاقان فهرمانگهههك گرنگ و ههستیاره، لی ب لیبوورینیسه ریشهبرنا قی فهرمانگههی گرنگیا بهرپرسیارهتیا قی فهرمانگههی نزانن و لبهرچاق وهرناگرن، پشتی راگهاندا مهشرووتیهتا دووی پتیریا فهرمانگههین میری دهست ب کاری ریکخستنا فهرمانگههین خو کر و ههر فهرمانگهههكی ب گورهی شیانی خو پیکوئا ریکخستنا کاروچالاکیین خو دایه، لی فهرمانگهها دهفتهرا خاقانی د قی تاقیکرنیدا چ سهرکهفتنی باش بدهستخوڤه نهئینایه و خهم ژ کاری خو نهخاریه و بی خهمیهك مهزن نیشاندایه، ژیهر هندی قی فهرمانگههی پیدقی ب ریکخستن و ریشهبرنهكا موکم و گرنگ ههیه، ئەگهر بهراوردیهك د ناقبهرا وی کاری فهرمانبهرین قی فهرمانگههی و موچهیین واندا بهیتهکرن، دی بینین بی دادیهكا مهزن یا هه، ب تاییهتی ل دهقهرین گوندنشین، لهورا هیضیه د بودجیهیدا ئەڤ چهنده لبهرچاق بهیته و مرگرتن و کارئاسانکرنهك بو وان فهرمانبهران ئەوین ب کاری قی فهرمانگههی رادبن ل گوندان بهیتهکرن، ههروهسا هیضیدارم ئەڤ پيشناره لبهرچاق بهینه و مرگرتن ژ لای حکومهتیڤه، ژیهرکو کاری مه بهرچاقرنا کیشهیین خهلكیه^(۱۴).

ههروهسا ژ لای خوڤه مهبعووسی کارهسی (باژیرهکه دکهڤیته وهلاتی تورکیا و ناڤی وی یی نوکه بالکنهسیره، دکهڤیته رۆژئاقایی تورکیا ل سهردمیا نیجه، ههڤسنوره دکهل باژیرین بورسا و چهناکالی و مانيسا) محهمده وهبی بهگ قی گوتنا حکمهت بهگی دوپات دکهت، و دیاردکته کو ئەڤ فهرمانگههه دڤیت جهی باومریا خهلکی بیت، ژیهرکو ههمی تاپو و بهلگهیین فهرمی بین خهلکی لدور مولکی وان د قی فهرمانگیدا دپاراستینه، لهورا لسهر دهولتهتی و حکومهتی پیدڤیه ههمی کارئاسانکرنا نهجام بدن، بو هندی ئەڤ فهرمانگهها ناقبری بشیت چاکسازییان د ناڤ فهرمانبهر و فهرمانگههین خودا نهجام بدن، ههروهسا مهبعووسی قودسی راغب نهشاشبی ژی دهستخوڤی ل حکمهت بهگی دکهت، بو

هه‌لئێخستن و گه‌نگه‌شه‌کرنا قی باه‌تی، ژیه‌رکو ئە‌ه‌ف فەرمانگه‌هه خۆدان به‌رپرسیاریه‌ته‌که‌ یاساییه دبێژت: قان فەرمانبه‌را و فەرمانگه‌ها خۆ پێشنه‌ئێخست و ل جه‌ی پێش بکه‌قیت یا پاشکه‌فتی، له‌ورا دا‌کو ده‌وله‌ت و ها‌ولاتی بشین مفای ژ قی فەرمانگه‌هی بکه‌ن فهره چاک‌سازیی ب‌له‌ز به‌ینه ئە‌نجامدان، پاشی رێقه‌به‌ری گشتی یی فەرمانگه‌ها ده‌فته‌را خاقانی (سعه‌دین به‌گ) دبێژیت: ئە‌ه‌ف پێشنیار و سه‌رنجین هه‌قالین مه‌ دی ل‌به‌رچا‌ف هینه و مرگرتن و یا پید‌قی دی هیته‌کرن^(٦٥).

پاشی حکمه‌ت به‌گ دیاردکه‌ت، وه‌ک ئە‌م دزانین د قی بواریدا و بو باشکرنا ر‌موشا فەرمانگه‌ها گشتی یا خاقانی، حکومه‌ت رابوو‌یه ب گ‌ریدانا په‌یمان‌کی لگه‌ل کۆمپانیه‌که‌ بیانی، دا‌کو ب ر‌ولی چالا‌کرن و راهینانپیکرنی ل دور به‌ره‌هه‌فکرنا فەرمانبه‌ری فەرمانگه‌ها نا‌ق‌بری رابیت، له‌ورا ئە‌م هیشیدارین خه‌م ژ قی چه‌ندی به‌یت خوارن و دووی‌چوون و دا‌کوکی لسه‌ر قی یه‌کی هه‌بیت^(٦٦)، ژ لای فەرمانگه‌ها نازری نه‌زاره‌تا مالی محه‌مه‌د جاوید به‌گ دبێژیت" ئە‌ه‌ف گۆتین مه‌عووسان ک‌رین ل دور فەرمانگه‌ها مه‌ کی‌مه‌ک بوون ژ راستی، به‌لکو ر‌موشا قی فەرمانگه‌هی و لقین گ‌ریدای وی خرابتر و په‌ریشاتره، هه‌له‌به‌ت ئە‌م وه‌ک حکومه‌ت خۆ ب به‌رپرسیار دبین هه‌مه‌به‌ر قی چه‌ندی و د پیکۆلا باشکرن و چاککرنا ر‌موشا فەرمانگه‌هی خۆ ب گشتی و قی فەرمانگه‌هی ب تاییه‌تی داینه، لی دقیت بزانی ئە‌ه‌ف چاک‌سازیه گ‌ریدای خه‌رجی‌ن مه‌زنن و پید‌قی ب پارهی‌ن مه‌زن هه‌یه"، ژیه‌ر هندی ئە‌م ژ وه‌ دخ‌وا‌زین ئە‌ه‌ف سا‌له‌ ژی ب قی ره‌نگی بیت سا‌له‌کا دیتر دی ب هه‌می شیانین خۆ به‌ره‌نگاریا کی‌ماسیان که‌ین، مه‌عووسی قه‌سته‌مونو(با‌ژیره‌که‌ ده‌که‌قیت با‌کو‌ری تورکیا لسه‌ر ده‌ریا ره‌ش، هه‌ه‌سنووره لگه‌ل با‌ژیری‌ن بارتن و سینوی) ئیسماعیل ما‌هر ئە‌فه‌ندی دبێژیت: کی‌شه‌یی قی فەرمانگه‌هی بیت ریک‌خستنا ویدا نه‌کو د فەرمانبه‌ری ویدا، له‌ورا دخ‌وا‌زین گوهورین بسه‌ر بسه‌ر ریک‌خستنا ویدا به‌ین، لی پشتی نه‌را‌زیبوونا نازری مالی بودجه‌یا ده‌فته‌را خاقانی وه‌ک خۆ ب پ‌رانیا ده‌نگان ده‌ریاز دبیت و ده‌یته‌ ئی‌م‌زارکرن^(٦٧).

ههفت: گهنگه شه ل دور بودجهیا نهزارهتا چاندنی ۱۹۱۵:

د روینشتنا (۳۵) یدال ۳ تیرمهه ۱۹۱۵ بودجهیا نهزارهتا چاندنی کهفته بهر رۆژهقا مهجلیسی و گهنگه شه لدور بودجهی و کیماسیین نهزارهتی هاتنه ئەنجامدان، پتریا مهبوعوسان ب ئاراسته و پێشنیاریین خو پیکۆنا بهشداریی د پهدا کرنا چارهسهریاندا بو کیماسیین نهزارهتا ناقبری کر، موهرهیی مهزبهتا نهزارهتا چاندنی حهسهن فههاد بهگ دیبژیت: ئەم وهك نهزارهت و حکومهت تا نوکه نهشیاینه فهژاندنا بهرههمی چاندنی بکهین و داهاتی و بهرههمی جوتیاران باش بکهین و زیده بکهین، لهورا حکومهتی پیدقی ب پرۆژهکی توکمه و ستراتییجهتهکا باش ههیه، دابشیت سهردهمیری لگه ل فی بواری گرنه بکهت، حکومهت دقیت لهزی بکهت د باشکرنا بهرههمی و زیدهکرنا ویدا و بو جوتیاران دیار بکهت کو ههر جههك و دهقههك بو جورهکی چاندنی بهیته دابینکر، ههروهسا ههر دهقههکی ب گورهی دووراتی و دهقههیی ژ باژییری بهرههه بهیته چاندن.^(۳۸)

ههروهسا د لایهنی پیشهسازیدا گرنگی ب وان بهرههه می چاندنی بهیتهدان ئەوین د بواری پیشهسازیدا دهینه بکارئینان، مینا بهرههه می شیرمهه نیی و بکارئینانا وی د بواری پیشهسازیدا، دقیت حکومهت هاریکاریان پێشکیشی جوتیاران ب مههه ما زیدهکرن و پتر قازانجکرنا وان بکهت، داکو بشیت بهردهوامیی بدهنه کاری، ههردیسا بکارئینانا فی شیریی بو گوهارتتا وی بو(دوهنی)مفایهکی باش دکههینیته خۆدانین کاری، دقیت گرنگی ب په نیر و بهرههه مین دیتر یین شیریی ژی بهیتهدان، داکو پیدقیا دموهلهتا ئوسمانی پر بکهت، وهکی یا خویا دموهلهتا ئوسمانی قان بهرههه مین سپیاتیی ژ نهو روپا دئینین بو تریکرنا پیدقیا نافخویی، پیکولا بازرگانیکرنا قان بهرههه مین سپیاتیی بو نافخو و دمرقهیی وهلاتی بهیته کرن، ههروهسا وهك دیار فههمانهه ریین مه یین ههین ل پتریا باژییر و سهنجهقیین مه، هیقی دکهین خو بوهستین بشین بهرههه مین قان بکههینه وی مههه ما وان دقیت، لهورا ب ناخی خو و وه ههه میان ژ حکومهتی دخۆازم چاکسازیین پیدقی ئەنجام

بدن، داکو جوتیار و بهرهمهینهرین مه بگهههه قازانجی و دهولت ژێ قازانج بکهت^(٦٩).

مهبعووسی مهعمورهت ئهعهزیز چهجی محهمهد سهعید ئهفندی دبیزیت:
"ویلایهتا مه وهکی پتیا ویلایهتین دهولتهتا ئوسمانی کاری وان یی سهرهکی جوتیاری و خودانکرنا گیاندارانه، و خهکی مه ژیلی قان ههردوو کاران چ کارین دیتر نزانن، و ئهف کاری وان بتنی تیرا ژیارا وان ههیه ب تایهتی کشتوکال، زیدهنهکرنا فی بهرهمی ژێ ئهگهرین خو یین ههین، وهکی نهبوونا ئالاقین سهردهم د بواری کریارا چاندنیدا"، ههروهسا نهبوونا ریکین هاتن و چوونی، دیسا نهبوونا پرۆهمیین باش یین چاندنی...هتد، ههروهسا هاتنا کارساتین سروشتی ژێ ئهگهر لسهر کیمبوون و نهمانا بهرهمی جوتیاری و دهمی ئهف چهنده خویا دبیت، خهک روپیروی کولبی و برسی دبن، لهورا ئهم وهک نوونهرین ویلایهتا خو داخووا ئالاق و ئامیرهتین پیدقی و دامهزراندنا فهزمانبهران بو فی نهزارهتی دکهین، داکو چارهسهریا کیشهیین مه بکهن و دهنگی خهکی بگههینهه جهین شولهژی^(٧٠).

ههروهسا د بهردهوامیا ئاخفتنا خودا ئامازهی ب کیماسیا فهزمانبهر و نهباشیا ئاستی وان یی کاری و کارنهکرنا وا هههمبهری وی مووجهی و مردگرن، ئهف فهزمانبهره دروست ب ئهرکی خو رانابن، ههردیسا مهبعووسی دیاربهکری فهوزی ئهفندی بو ویلایهتا خو داخووا ئامیرهتین ژیک جوداکرنا توفی چاندنی دکهت، مهبعووسی سیواس دیکران بارسامیان ئهفندی دبیزیت نهزارهتا چاندنی پیدقی ب چاکسازیهکا سهرتاسهرییه و چ ریکخستن د فی نهزارهتیدا نینه، لهورا ههتا ئهف نهزارهته بشیت بگههیهته ئاستی خزمهتکرنی دقیت(٦) ملیون لیره بو بهینه تهرخانکرن، ههروهسا مهبعووسی قهستهمونو ئیسماعیل ماهر ئهفندی دوپاتی ل ئاخفتنن مهبعووسی مهعمورهت ئهعهزیز دکهت و دبیزیت: "وهلاتی مه وهلاتهکی کشتوکالیه دقیت حکومهت و دهولتهتا مه فی چهندی بزنانن و کارین خزمهتا فی یهکی دکهن، پهیرمو بکهن"^(٧١).

شیرهتکاری نەزارەتا چاندنی و بازرگانی ئەدەهەم بەگ د بەرسقا خودا بو قان
 رمخەنە پیشنیاران دبیزیت: حکۆمەتی پرۆژەکی چار سالی یی هەمی، ب جیبەجیکرنا
 قی پرۆژەمی دی داها و چەوانیا بەرەمی چاندنی باش بیت و دی بیتە ئیک ژ
 دەرگەهین سەرەکی یین داها تی دەولەتا ئوسمانی، هەرەوسا شیرەتکار نامازمی ب
 باشیا خزمەتین پستی مەشرووتیەتی دکەت و نەباشیا قی چەندی تا رادەکی
 دبیزیت یا د ستوی جوتیارین مەدا، ژبەرکو ئەو دبی خەمن و ئەرکی خۆ بیاشی
 ناکەن و بەرەمی وان یی خرابە و چ گرنگی پئ نادەن و بو دەرقلی وەلاتی ژبەر
 خرابیا بەرەمی ناھیتە فروتن، وەکی مەبعووسین مە دبیزن وەسا نینە، مە خزمەت
 و پیشقەچوونین بخۆقە دیتین، لی نە ل وی ئاستیە ئەوی پیدقی، هەرەوسا
 دامەزراندنا فەرمانبەران ژدەرقلی دەستەللاتا مەیه وەک نەزارەت، بەلکو ئەقە کاری
 حکۆمەتی، ئەم وەک نەزارەت یی پیکۆلددەین تا رادەکی فەرمانبەری خۆ راھینان
 بکەین و وان رەوانەمی ئەورۆیا دکەین داکو بەشداریی د کونفراسین گریدای
 کشتوکالیدا بکەن، هەرەوسا مە قوتابیین رەوانەمی ئەورۆیا کەین، داکو ببە
 تایبەتمەند دبواری کشتوکالیدا، هەردیسا دبیزیت: بودجەیا نەزارەتا مە (۳۹۰) هەزار
 لیرەنە، ئەق پارە تیرا چارەسەرکنا هەمی کیشەیین مەناکەت، ب تایبەتی
 گۆتگۆتکین هەین کو (۹۰) هەزار لیرە دی ژ بودجەیا مە هیئەبیرین، ئەق یەکە دی
 رەوشا مە ئالۆزتر لیکەت، ئەگەر بەراوردیەکی لگەل دەولەتین ئەورۆیی بکەین،
 جوداھیەکا مەزن یا د ناقبەرا مە واندنا هەمی، بو نموونە بودجەیا ئەق سالە یا
 نەزارەتا چاندنی ل ئەلمانیا (۲۵) ملیون لیرە بوون^(۷۲).

هەرەوسا شیرەتکار ئەدەهەم بەگ دبیزیت: مە بو هەردوو ویلایەتین مووسل و
 ئایدن نیزیکی (۴۰) هەزار لیرە یین تەرخانکەین، داکو بشین بەرەمی وان یی
 چاندنی ژ کارەستا بسەرداگرتنا کو لی رزگار بکەین، د هەمبەردا مەبعووسی
 سلیمانی حکمەت بەگ دبیزیت: بو قی چەندی پیدقی نینە سوپاسیا وە بکەین،
 ژبەرکو ئەق ئەرکی و میە و پیدقیە هوین بکەن، پاشی مەبعووسی مووشی ئیلیاس
 سامی ئەفەندی دیاردکەت، دقیت نەزارەتا کشتوکال خەرجی و داها تی وان

خەرجیان دیاریکەت، داکو بزانی د سیاسەتا خۆدا پێشخەچوون دیتیه یان نە، هەردیسا مەبعووسی دیاریبەکر زولفی بەگ ژێ جارەکا دی پشتهقانی مەبعووسی مووشی دکەت، پشتی گەنگەشەکا دوور و درێژل دووماهیکی د روینشتنا (۳۶) یدال ۴ تیرمەه ۱۹۱۵ بودجەیا نەزارەتی ب رازیوونا پیرانیا دەنگان دەیتە قەبوولکرن، ب وی مەرجی پێشینیار و تیبینیین مەبعووسان ل بەرچاڤ بەینە وەرگرتن^(۷۳).

هەشت: بابەتی جەین پیروز ل ویلیەتا مووسل:

مەبعووسی مووسل محەمد عەلی بەگ راپۆرتەکی پێشکشی مەجلیسی مەبعووسان دکەت و د روینشتنا (۴۰) یدال ۲۱ تیرمەه ۱۹۱۵ د بیتە رۆژەقا مەجلیسی و ژ لایی سەرۆکی مەجلیسی خەلیل بەکیفە دەیتە خۆاندن، د قی راپۆرتییدا ئامازە ب جەین پیروز و وان گوندان هاتبووکر ئەوین د سنووری ویلیەتا مووسلدا، مینا مەزاریین (نەبی یوونس و نەبی شیت) ی و ئەو گوندین وەقفکری بو قان جەین پیروز، بو هندی بشین خەرجیین خو ژ قان گوندان دابین بکەن، د راپۆرتییدا ئامازە ب هندی هاتبوودان کول سەر دەمی دەولەتا ئوسمانی ئەق گوندە بو خزمەتا قان جەین پیروز هاتبوونە وەقفکرن و دەولەتا ئوسمانی گرنگییەکا زیندە ب قان جەین پیروز ددا و قان جهان د ناڤا جفاکیدا بها و پیروزیەکا مەزن یا هەمی، لی پشتی راکه هاندنا مەشرووتیەتی ل ۱۹۰۸ و درێخستنا یاسایا وەقفکرنی، گوهورین بسەر رەموشا قان دەقەراندنا یین هاتین، ئەق جەین خەرجیین خو ژ وەقفان دەردنیخستن، یین کەفتینە گرفتاریەکا مەزن و نەشین ئیدارەیا خو بکەن، ژبەرکو پشتی دەرکەفتنا قی یاسایی ئەق گوندو جەین وەقفکری راستە راست ب نەزارەتا داراییە هاتینە گریدان^(۷۴).

لەورا ژبەر قی رەموشا نەباش ئەم داخۆاز دکەین ئەق یاسایە ژ لایی نەزارەتا مالیشە ل هەندەک جهان مینا دەقەرین مە ل ویلیەتا مووسل نەهیتە جیبەجییکرن، پاشی سەرۆکی مەجلیسی دبیژیت: ما نەزارەتی شیانین قی چەندی هەنە؟ محەمد عەلی بەگ دبیژیت: لی ئەو کارناسانی و رەفتارا بو هەندەک جەین شیخ و مەشائیک و

ریبازان دهینه کرن، بلا بو جهین مهژی بهینه کرن، کیشه نامین، لی نازری نهزارتا مالی محهمد جافید بهک دبیزیت: ئەف چهنده د شیانین مهدا نینه و ناهیته بجهئینان، ژبه رکو یاسا گشتگیره و نابیت ل جهه کی بهیته بجهئینان و لجهه کی دیتر نه، ئەف کاره ب ههماهنگی لگه ل نهزارتا ئەوقافی هاتیه ئەنجامدان و سنوورین کاری وان و دهسته لآتا وان هاتیه دیار کرن، پشتی دهنگان لسهر راپورتی هاتیه کرن، ب (۸۲) دهنگین نه خیر هه مبهری (۵۵) دهنگین به لی راپورت هاته ره دکرن^(۷۵).

نهه: چهند بریاره کین کارگیری:

ل سالا ۱۹۱۴ دهولتا ئوسمانی رابوو ب دهئیخستنا هندهک بریارین ئیداری- کارگیری ل هندهک ویلایهتان مینا(کوتاهیا، ئایدن، حه له ب... هتد) و ل کوردستانی ژێ ل ویلایهتین(وان، بهدلیس و مووسل)، ب کوره ی قان پرۆژه یاسایان گوهورینین کارگیری بسهر فا دهقهراندا هاتن و هندهک ژ گوندان بوونه ناحیه و ناحین پله ئیک، هندهک ژێ ژ ناحی هاتنه گوهورین بو دهقهراری و دهقهراریین پله ئیک^(۷۶)

أ: ناحیا بهیتو شهاب:

قان گوهورینین کارگیری ژ ناحیا بهیتو شهاب ژێ گرت، ئەوا سهر ب ویلایهتا وانیق^(۷۷) د روینشتنا(۱۵) ئیدا ل ۲ کولان ۱۹۱۵ ئیدا پرۆژه یاسا ژ لای سهرۆکی مهجلیسی خهلیل بهگیشه هاته خواندن، پشتی پیگوهارتنا سهرنجان، ئەف یاسایه ب پرانیا دهنگین به لی رازیبوون لسهر دهیته کرن و د بیته یاسا و دکهفیته د بواری جیه جیکرن ئیدا^(۷۸).

ب: ناحین بارگیری و نوردوزی:

ئەف پرۆژه یاسا ئەفین ژ لای حکومهتیه ل ۸ خزیران ۱۹۱۳ هاتینه دهئیخستن، ویلایهتا وان جهه کی دی ژێ بخوفه دکرت، د قی یاساییدا پیشنار

دهاته‌کرن ب گورپی یاسایا ژماره(۱۹۷) دمبارهی گوهارتئا هه‌ردوو ناحیئ(بارگیری) و (نوردوزی) ژ ناحیئ بو ده‌قهردارییئ پله ئیک، هه‌روه‌سا گوهارتئا ناڤئئ وان بارگیری بو مورادیه و نوردوزی بو مه‌عمورته ئه‌لر‌ه‌شادیه^(۷۹)، ئەڤ یاسایه د بیته رۆژه‌قا مه‌جلسی د روینشتئا(۲۴)یدا ل ۱۸ خزیران ۱۹۱۵ پشتی گه‌نگه‌شه‌کا کورت ب سه‌ریه‌رشتیا سه‌رۆکی مه‌جلسی خه‌لیل به‌گی ب پرانیا ده‌نگان دمبارز دبیت و د قی یاساییدا ئاماژه ب هندی ژی هاتبوودان پشتی دمبارزکرن قی یاسایئ ژ مه‌جلسی دئ کار پیه‌یته‌کرن و دئ فهرمانبه‌ر و ریقه‌برئا قا جهان هه‌می لئن چاقدیری و ده‌ستکاریا نه‌زارتا ناڤخۆ بن^(۸۰).

ج: گوندی ته‌توان:

تابلویه‌کا یاسای ل ۸ ئه‌یلول ۱۹۱۵ ل‌دور گوهارتئا گوندی(ته‌توان)یی سهر ب سه‌نته‌ری قه‌زا به‌دلیسیقه ژ گوندی بو ناحیه‌کا پله ئیک ده‌یته مه‌جلسی، ئەڤ برپاره ب گورپی برپاره‌کا یاسای یا ژماره(۲۳۸)بوو، ئەوا پيشوخت ژ لایئ حکومه‌تی و ئەنجومه‌نی نه‌زارتا ناڤخۆقه هاتیه قه‌بوولکرن^(۸۱)، د رویشتنا (۱۵)یدا ل ۲ خزیران ۱۹۱۵ یاسا دکه‌ڤیته به‌رسینگی مه‌جلسی مه‌بعووسان و ب پرانیا ده‌نگان ژ مه‌جلسی دمبارز دبیت و د بیته یاسا و دکه‌ڤیته د بواری جیه‌جیکرنیدا^(۸۲).

د: ناحیا زیبار:

هه‌ردیسا ویلایه‌ته‌کا دیتر ئەوا که‌ڤتیه به‌ر گوهورپئا کارگیری، ویلایه‌تا مووسل بوو، ب گورپی یاسای یا ژماره(۵۰۲)گریدای ناحیا زیبار بوو یا سهر ب ویلایه‌تا مووسله، لدویف قی یاسای برپار هاتبوودان کو گوهارتئا وی ژ ناحیئ بو ده‌قهرداریه‌کا پله دوو و سه‌نته‌ری قی ده‌قهرداریی ژ گوندی بارزان بیت^(۸۳).

د روینشتئا(۱۵)یدا ل ۲ گولان ۱۹۱۵ ئەڤ بابته دکه‌ڤیته به‌ر گه‌نگه‌شه و دانوستاندنا مه‌بعووسان، پشتی خۆاندنا یاسای مه‌بعووسی مووسل سالح سه‌عدی

ئەفەندی دیاردکەت، ژێر گەرنگیا ناحیا زیبار ئەز دخوازم بکەنە قەزایەکا پلە ئیک، ئی رەدا قی دخوازیی ژ لایئ مەبعووسی جەبەل بەرەکە (باژیڕەکە دکه قیته باشووری نافەرەستا تورکیا، ناقی وی یی نوکە (ئوسمانیە - osmaniye) یە، دکه قیته د نافەرەبا باژیڕین عەنتابی، ئەدەنە و مەرەشیدا) حەسەن سەزایی بەگی کو سەرۆکی ئەنجومەنی بەرەهەفکرنا یاسایی کارگیری بوو دبیزیت "ئەف ریزبەندکرنە ژ کارین حکۆمەتیە و ب هەماهەنگی لگەل ئەنجومەنی مە دانوستاندن ل سەر قان بابەتان هاتیەکرن و چ جوداهی د نافەرەبا قەزایی پلە ئیک و دوو نین، بەلکو ل پتیریا دەفەرەن مووچەییەن وان وەک ئیکن"، ئی سالح سەعدی بەک دبیزیت بلا هەمی قەزای ئیک پلە بن دا چ فەرق و جوداهی پەیدانەبن^(۸۴).

پاشی سالح سەعدی ئەفەندی دوپاتیی ل هندی دکەت کو زیبار ببیتە قەزایەک پلە ئیک، هەرەسا مەبعووسی ئورفایی سافەت ئەفەندی پشتگریا مەبعووسی مووسل دکەت و دیاردکەت، "مادەم حەسەن سەزایی بەگ دبیزیت چ جوداهی نین، هەما بلا وەک ئیک لییکەن و ریزبەندیا وان نەهیلن، ئی مادەم حکۆمەتی ریزبەند کرینە، ئەو جوداهیا هەمی"، پاشی حەسەن سەزایی دیاردکەت، ئەو قەزاییی دوور ئەگەر پلا وان سی ژی بت، هەر هەمان دەستەهلاتین قەزایی پلە ئیک یین هەین، ژ مووچەیی بگرە تاکو مافین دیتەر، ئی دەستکاریا د قی چەندیادا هەم جار گریدای حکۆمەتی و قیانا وانایە، ئی بیکو دەستکاری د یاساییدا بەیتەکرن یاسا ئیخستە بەر دەنگادانی و ب رازیبوونا پتیریا مەبعووسان یاسا وەک خۆ دەریازبوو^(۸۵).

ه: ناحیا شەرنەخی:

پیشنیار هاتەکرن ب گوهارتەنا ناحیا شەرنەخی ب گورەمی یاسایا ژمارە (۵۱۹) بو قەزایەکا پلە ئیک^(۸۶)، د روینشتنا (۱۵) یدا ل ۲ گولان ۱۹۱۵ ب سەرپەرشتیا سەرۆکی مەجلیسی مەبعووسان خەلیل بەگی، مەبعووسی دیاربەکری فەوزی بەک پسیاری ژ سەرۆکی مەجلیسی دکەت، بوچی شەرنەخ ببیتە قەزایەکا

پله ئیک و زیبار پله دوو بیت؟ چ جوداهی ههیه د ناقهرا واندا؟، گرنگیا زیبار ژیا شهپنهخی کیمتر نینه، بۆچی وه پیشنیارا ههقائی مه صالح سهعدی ئەفهندی د بابهتی دهقهداریا زیباردا لبهرجاڤ و مرنهگرت؟، حهسهن سهزایی دبهرسقا خۆدا دبیزیت" ئەف چهنده گریدای حکومهتییه ئەم وهک ئەنجومهن مه بتنی ژ لای پیکهاتهیی ویشه دویشچوونا بابهتی کریه"، ئەف گوهورینا ههقائین مه خۆاستی ژدهقهداری پیچیبووونین مهبوو⁽⁸⁷⁾.

فهوزی بهک پاشی دیاردکته، ئەوا بۆ شهپنهخ هاتیهکرن یا دروسته و پیدقیبوو بۆ زیبار ژیا هاتباکرن، سهروکی مهجلیسی خهلیل بهک دبیزیت" ئەف چهنده ژ پیچیبووونین حکومهتییه و یاسایی مافادیه وان دهستتپومردانی و دهستکاری د پیکهاتهیی ویلايهت، دهقهداری، ناحیه، بهلده و گونداندا بکهن، پلهکرنا وان ژیا ئەم نهشین بگوهورین، لی خهرجیین قهزاییان ههمی دهمی گهنگهشا بودجهیی دی هینه بهر سینگ ههوه ل مهجلیسی، وی دهمی هوین دی بینن کا چ جوداهی د ناقهرا دهقهداریین پلهکریدا ههیه"، پاشی بتیروتهسهلی دانوستاندنی لسهربابهتی بکهن⁽⁸⁸⁾.

ژ لای خۆفه مهبعوسی شامی فارس ئەلحوری ئەفهندی هندهک بسیاران ناراستهیی حهسهن سهزایی دکته، مینا چهند گوند سهرب ناحیا شهپنهخهقهنه؟ چهند گوند د ناقهرا ناحیی و دهقهدارییدا ههنه؟ چهند دووراتی دناقهرا ناحیی و دهقهداریا واندا ههیه، دهولتهت چهند خهرجیان ددهته دهقهداریان و چهند باج ژوان دهیته و مرگرتن؟، ئەگهر بهرسقا فان بسیاران بهیتهدان، دبیت رۆهن بین بۆچی شهپنهخ دی بیته دهقهداریهکا پله ئیک جودا ژ زیباری، لی حهسهن سهزایی دبیزیت"دهمی بهرسقانا فان بسیاران نینه"، بهلکو حکومهت لدویف پیدقیی پلهدار دکته، ههر دهقهدارهکی تاییهتمهندیا خویا ههی، ئەف تاییهتمهندیه ل دهمی گوهورینین کارگیری دهینه نهجامدان لبهرجاڤ دهینه و مرگرتن، ئەو دهقهدارین کیشهیین مهزن لی روینهدهن و تا رادهکی دنارام بن و کاروبارین هاوالاتیان بباشی بریقهدچن، وان دهقهران دکهنه پله دوو و ئەو دهقهدارین تیر کیشه و روودانین مهزن

لێ پەیدا دبن، حکۆمەت ب نەچارێشە وان دکەتە پلە ئێک، داکو بشیت رێژەکا زیدەتر ژ لەشکەری و دەزگایین حکۆمەتی و خزمەتگوزاریان ببەتە دەقەرین وان، ب قی چەندی حکۆمەت و هاوالاتی دی مفادار بن^(۸۹).

پاشی مەبعووسی گەنج محەمەد ئەمین ئەفەندی وەک بەرسقدا ئەک بو وان پسارین مەبعووسی شامی کپین دبیژیت"ناحیا شەپنەخ دکەقیتە د ناڤهرا دەقەرداریین جزیری و ئەروخیدا، دپێژاهیا ئەردی وی (۱۸) دەمژمیرە، فرەهیا ئەردی وی نیزیکی (۹ تا ۱۰) دەمژمیرایە، (۱۲۰) گوندان بخۆقە دگرت، ل شەپنەخی عەشیرەت و دەولەت یی د هەقپکی و پیکدادانیدا، ژ کەقندا حەزەک ل دور گوهارتتا شەپنەخی ژ ناحیی بو دەقەرداریی هەبوو، داکو ب قی رەنگی دەزگایین حکومی و لەشکەری یین زیدەتر بچنە دەقەری و بشین کۆنترۆلی و رێگری ل کپاریین نەخواستی بگرن و ئارامیی ل دەقەری بەرقەراریکەن"، هەروەسا وەکی دیار چ ب دەستی حەسەن سەزایی و فەرماگەها وی نینە، ژبەرکو بەردەوام یی دبیژیت: چ ب دەستی مە نینە، ئەقی چەندی ژی خویا دکەت، یا حکۆمەتی بشیت دی کەت و کەس ژ مە نەشیت چ گوهورپینان ل وی بریاری بکەت، پشتی ڤان گەنگەشان سەرۆکی مەجلیسی خەلیل بەگ قی بریارا یاسایی دئێخیتە بەر دەنگدانی و ب پیرانیا دەنگان ژ مەجلیسی دەریاز دبیت^(۹۰).

دەه: یاسایا بەرهنگاریا کارەستانین سروشتی و کولیان:

سەردەمەکی درێژ بوو پیلین کولیان ژ کیشومری ئەفریقیا بسەر دەولەتا ئوسمانیدا دەاتن و د ئەنجامدا ئەق پیلین کولیان دبوونە ئەگەری ژ ناڤرنا بەرهەمی جوتیاریی ب گشتی و بەرهەمی دەخل و دانی ب تاییبەتی، پشتی ژناقچوونا قی بەرهەمی، خەلا و کولب ل هەندەک دەقەران پەیدا دبوو، ل هەندەک دەقەران ژبەر قی روودانا سروشتی کوچبەریهکا بکۆم پەیدا دبوو، لێ هەتا سەد سالیای بیستی دەولەتا ئوسمانی بو بەرهنگاریا قی روودانی چ پینگاڤین رژد نەهاڤیتبوون، ژبەر هندی ل ۱۵ شوبات ۱۹۱۵ نازری نەزارەتا چاندنی و بازرگانی ئەحمەد نەسیمی بەگ د

مه‌ج‌لسیدا دب‌یژیت:- "تانوکه دویش‌چوونا ق‌ی روودانا سروشتی یا کولیان نه‌هاتیه‌کرن، ل‌ی مه‌ به‌ره‌ه‌قیین خ‌وی ی‌ین ک‌رین دا‌کو بش‌یین ر‌یگری‌ی ل‌ش‌ی چ‌ه‌ندی ب‌که‌ین، مه‌ ی‌اسایه‌ک به‌ره‌ه‌ف‌ک‌رییه، بو ه‌ندی ر‌یگری‌ی ل‌ وی چ‌ه‌ندی ب‌که‌ین ده‌می ه‌یرشا کولیان ب‌سه‌ر ده‌قه‌ره‌ک‌ینا ده‌یت، نه‌ه‌یلین ئە‌ف چ‌ه‌نده ب‌گه‌ه‌یته ه‌نده‌ک ده‌قه‌ر‌ین دب‌تر و به‌ره‌ه‌می وان ژ‌ی ژ‌ناقبه‌ن" (۹۱).

د روینشتنا (۲۹) ی‌دا ل ۱۵ شوبات ۱۹۱۵ د مه‌ج‌لس‌ی مه‌بعووساندا باس ل‌سه‌ر ق‌ی باب‌ه‌تی ه‌اته‌کرن، ژ بودج‌ه‌یا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۵ ن‌یزیکی (۲۳۳) ملیون ق‌ورووش بو به‌ره‌نگاریوونا پ‌یل و ه‌یرش‌ین کولیان بو س‌ه‌ر به‌ره‌ه‌می چ‌اندنی ی‌ی ج‌وتیار‌ین ده‌وله‌تا ئوسمان‌ی ه‌اتبوونه ته‌رخان‌کرن، نازری نه‌زاره‌تا چ‌اندنی بازرگانی ئە‌حمه‌د نه‌سیمی به‌ک دب‌یژیت: "مه‌ چ‌ فه‌رمانگه‌ه‌ین ده‌ست‌نیشان‌کری ن‌ین، راسته‌ راست گ‌ریدای ق‌ی باب‌ه‌تی، له‌ورا بو رو‌یبرو‌یوونا ق‌ی کاره‌سات‌ی مه‌ بر‌یارا پ‌یک‌ئینانا ده‌سته‌که‌کی ب‌ ه‌ه‌ف‌کاری لگ‌ه‌ل ده‌سته‌که‌کا شاره‌زا ی‌ین ئە‌ور‌ویی و تاییه‌تمه‌ند د ق‌ی بواریدا دایه، بو ه‌ندی ب‌ ه‌ه‌ف‌کاری و ه‌ه‌ماهه‌نگی لگ‌ه‌ل ئ‌یک کار‌یکه‌ن، دا‌کو بش‌ین سنووره‌کی بو ق‌ی کاره‌سات‌ی بدان‌ین، ئە‌ف ده‌سته‌که‌ ب‌شتی دویش‌چوونی و فه‌ک‌ول‌ین‌ین خ‌و ی‌ین پ‌ید‌ی د‌کن، د‌ی ر‌اپ‌ورته‌کی به‌ره‌ه‌ف‌که‌ن و ئە‌نجام‌ین وی بو مه‌ ه‌همیان ئ‌اشکه‌راکه‌ن"، ه‌ه‌روه‌سا مه‌ داخ‌وازا ه‌اریکاری ژ‌ له‌شکه‌ری ژ‌ی کریه، پ‌اشی مه‌بعووس‌ی دیاربه‌کر فه‌وزی به‌ک دب‌یژیت: "ه‌ه‌می ل‌ایه‌نی شوله‌ژی ی‌ین حکومی ب‌ ئە‌رکی خ‌و راناب‌ن و ته‌رکه‌خه‌می د‌کن، به‌ل‌کو باش‌ترین ر‌یک بو رو‌یبرو‌یوونا ق‌ی کاره‌سات‌ی ک‌رینا ک‌ولیاننه ب‌ کی‌لویان ژ‌ خه‌لکی، ب‌ ق‌ی ر‌یکی د‌ی خه‌لک ب‌گه‌رمی پ‌یک‌ول‌نا ژ‌ناقب‌رنا ق‌ان کولیان و خه‌رز‌ی وان بن، ه‌ه‌روه‌سا ه‌نده‌ سا‌له بو مه‌ دیار بووب پار‌ه‌ی نه‌بت که‌س چ‌ کاران نا‌که‌ن" (۹۲).

حکومه‌تا ئوسمان‌ی ب‌ ده‌رئ‌یخ‌ستنا ی‌اسایه‌کی ده‌رباره‌ی به‌ره‌نگاریا روودان‌ین سروشتی ب‌ گ‌شتی و ه‌اتنا کولیان ب‌ تاییه‌تی ر‌ابوو، ئە‌ف ی‌اسایه‌ د‌ روینشتنا (۳۱) ی‌دا ل ۱۹ شوبات ۱۹۱۵ بو ر‌ۆژه‌فا مه‌ج‌لس‌ی مه‌بعووسان و د‌ ق‌ی ی‌اسای‌ینا ئ‌امازه ب‌ ه‌ندی ه‌اتبوودان، ئە‌و ده‌قه‌ر‌ین کولی و خه‌رز‌ی وان ل‌ی ده‌یته‌ د‌یتن، پ‌ید‌قیه‌ ژ‌ ل‌ای‌ی

هاولاتیانقشه جهین شولهژی پی بهینه ئاگههدارکرن، ههماههنگیهک د ناقبهرا نهزارهتی و حکومهتیدا لگهلهنجومهنین خوجهی هاتهکرن، ب ئاگههدارکرن قان هاولاتیان ئهو دی ژ لایی حکومهتیقه هینه خهلاتکرن و ب گورهی پتريا ریژهیا کولیان و خهرزی وان، دیاریا وان دی هیته زیدهکرن، ئەه خهلاتکرنه ژ(۲۵۰) قورووشان دهستیپدکته و تا(۱۰۰۰) قورووشان زیده دبیت^(۹۳)

ههروهسا ههر لدور فی بابتهی گهنگهشه ل دور وان سکالایین دهیته تومارکرن و ئهو خهلاتی بو وان دهیتهدان پهیدا دبیت، مهبعووسی ئهزرنگان حالته ئهفهندی دبیتیت" پیدقیه سکالایین هاولاتیان لدویف کرنکیا وان بهیته ههسهنگاندن و خهلاتی وان ژ(۵۰) قورووشان تا(۱۰۰۰) قورووشان بلند ببیت"، لی جیگری سهرۆکی مهجلیسی جاهد حسین بهک دبیتیت" دقتیتهم فی یاسایی بی گوهورین قهبوول بکهین، ژبهرکو گریدای زهحمته و رمجا سالانه یا ریژهکا زیده یا هاولاتیین مهیه"، ب دمریازکرن فی یاسایی دی شین تا رادهکی بهرههمی سالانه یی جوتیاران ژناقچوونی رزگار بکهین، د برکهکا دیتر یا فی یاسایی گریدای فرمانبهری نهزارهتی بوو و هاتبوو دیارکرن ژبهرکو ئهو دی کارهکی زیدهی ئههکی خو کهن، دقتیته پارهک زیدهتر بو وان بهیتهدان، ههروهسا گازی هندی ژی هاتهکرن خهک ب گوند و باژیرقه دویشچوونا سنوورین دهقههین خو بکهن و دهاریکارین د تومارکرن سکالایاندا، دهمی کولیان دبین^(۹۴)، پشتی قان دانوستاندا بریار ب پرایا دهنگان ژ مهجلیسی دمریاز دبیت و دهیته دیارکرن ئهو ریکارین پیشتتر د فی بواریدا دهاتنه کرن، دی هیته راوهستاندن و دی کار ب فی یاسایی هیته نهجمادان^(۹۵).

یازده: بابتهی نهزارهتا پهرومردهی و زیدهکرنه بودجهیا وی:

د روینشتنا(۱۵)یدا ل ۸ کانوونا ئیککی ۱۹۱۶ نهزارهتا پهرومردی یاسایهک کر لدور زیدهکرنه ۱۳.۴۵۰.۰۰۰ قورووشان لسه بودجهیا نهزارهتا ناقبری ب بهانهیا زیدههیا خهرجیین مهدرهسین بلند، پیشهیی و زانکویان، زیدهبوونا

خهرجییَن قان مهدرهسان، مینا مهدرهسا پزیشکی یا بهیروتی، مهدرهسا سۆلتانی یا گالاتاسه‌رای ل ئیستانبولی و مهدرهسیَن سۆلتانی ییَن ویلایه‌تین دیتر پیشکیشی مه‌جلسی... هتد، وه‌ل نه‌زاره‌تی کر داکو بشیت خزمه‌ت و هاریکاریا وان بکه‌ت پیندقی ب زیده‌کرنا بودجی بوو، لی ئەف چه‌نده د بیته ئەگه‌ری نه‌رازیبوونا هنده‌ک مه‌بعووسان، مینا مه‌بعووسی که‌رکووکی عه‌بدوئلا‌سافی به‌گ دبیتیت" ئەو پاری به‌ری بۆ قان مه‌دره‌سان هاتیه ته‌رخانکرن، ژوان زیده‌یه، بۆچی هنده‌ک پاری زیده‌ بدینه وان؟ بۆ نموونه ییَن دبیتن (۳۰۰) هزار قوروش ییَن ته‌رخانکرین بۆ مه‌دره‌سا فنونی، ل ده‌مه‌کیدا ئەم هه‌می دزانین ریژا قوتابیَن وان یا کیم بووی، ماموستاییَن وان ییَن کیم بووین، نازری نه‌زاره‌تا په‌روه‌ده‌ی شوکرو به‌گ دبیتیت: ئەف بره‌ پاره بۆ مه‌دره‌سا فنونی نینن، به‌لکو بۆ فه‌کوئتی و خه‌سته‌خانه‌ییَن پزیشکینه" (۹۶).

پشتی قی چه‌ندی عه‌بدوئلا‌ سافی به‌گ دبیتیت" وه‌کی ئەز دزانم، نوکه ریژا ماموستاییَن مه‌دره‌سیَن فنونی ژ قوتابیا پترن، بۆچی پارمیَن زیده بۆ به‌ینه مه‌زاختن؟" نازر دبیتیت" راسته ژ به‌ر چوونا گه‌له‌ک قوتابیَن قان قوتابخانان بۆ مه‌یدانیَن شه‌ری ریژا وان دکیم‌بوونی‌دایه، ده‌مه‌به‌ری قی چه‌ندی ریژا چوونا ماموستایان بۆ به‌روکین شه‌ری زۆر ژ قوتابیان کیمتره، دسه‌ر هندی‌را ئەز دانپیدانی دکهم کو ریژا ماموستایا ل ده‌وله‌تا مه‌ د ئاسته‌کی حیبه‌تی‌بوونی، لی مه‌رهما مه‌ وه‌ک په‌روه‌ده په‌فتارکرن لگه‌ل ریژمی نینه به‌لکو ئەم په‌فتاری لگه‌ل قوتابخانی دکه‌ین و پیکۆلین خۆ دمه‌زیخین بۆ هندی فی‌رخۆازین باش و پری زانین و زانست دمریخین و ئەوژی خزمه‌تی بگه‌هیننه قی وه‌لاتی" (۹۷).

پاشی مه‌بعووسی کارا‌حیسار ساحیب ئەحمه‌د به‌گ ئوغلو دبیتیت" گرنگ ئەوه حکۆمه‌ت ماموستاییَن خۆدان شیان دابه‌زه‌زینیت، ئەوین کو شیانیَن فی‌کرنی هه‌ین، ئەوین بشین نفشه‌کی باش په‌روه‌ده بکه‌ن و به‌ره‌ه‌ف بکه‌ن، ل هنده‌ک ده‌فه‌ران ئیک ماموستایی هه‌ی، لی به‌ره‌می وی هه‌مه‌به‌ری یی گه‌له‌کانه، د به‌رمبه‌ردا ل هنده‌ک جهان گه‌له‌ک ماموستاییَن هه‌ین، لی دبئ مفا‌نه و چ

ناگههینن، لهوړا ئەم ژ حکۆمەت و ئەزارەتی دڅۆازین، بهرههمی وان مامۆستایین بووینه چرا بۆ زانیی و مهعریفهتی، ل بهرچاڤ ومریگر و وان خهلات بکهن و یین بکیرنههاتی ژ ی هندهک کارین دیتر بهینه فهگوهاستن"، پاشی نازری نهزارهتی دیاردکهت: مه نیژیکی (٦٠٠) قوتابیین پزیشکی یین ههین و لهشکهری مه د نوکهدا پیدفی شان قوتابیان، داکو خزمهتی ل بهروکین شهری بکهن، لهوړا داکو ئەف قوتابیه فی ئەرکی بجهیین دقت هاریکارییهکا پارهی بۆ وان بهیتهکرن، ههروهسا هاتن و چوون و څوارن و فهڅۆارن یان ژ ی پاره دقت، لهوړا ئەم دڅۆازین رازیووون لسهر فی یاسایی بهیته کرن، پشتی فی چهندی ئەف یاسایه ب پرانیا دهنگان ژ مهجسی دهرياز دبیت و رازیووون لسهر خهرجکرنا فی بره پارهی دهیتهکرن.^(٩٨)

دوازه: بابەتی خەرجیڤن والی، مۆتەسەرف و قائیمقامان:

د روینشتنا(٢٢)یدا ل ٢٤ کانوونا ئیکی ١٩١٧ ب پیشکیشکرنا یاسایهکی لدور خهرجیڤن والی، مۆتەسەرف و قائیمقامان ب حکۆمەتی رابوو، د فی یاساییدا ئاماژه ب هندی هاتبووکرن کو ژیلی مووجهی وان پارەکی زیده بۆ وان دی هیته خهرجکر، تاکو ئاکنجی دبن و کاروبارین وان یین هاتن و چوونی و څوارن و فهڅۆارن یان، لی ئەف یاسایه تۆشی بهرهنکاریا هندهک مهبعووسان دبیت، وهکی مهبعووسی بایهزیدی محهمەد شهفیف بهگی دبیزیت: ههمی هاریکاریین مادی و مهنهوی بۆ شان کاربدهستان ژ لایی فهرمانگههین وانقه بۆ وان دهینهکرن، دانا هندهک پارین زیدهتر بۆ وان دی بیته جهی دلتهنگیا مه، ژبهرکو دهمژمیرا والیان ب(٢٥)قوروووشان، یا مۆتەسەرفی ب(١٥)قوروووشان و یا دهقهرداری ژ(١٠)قوروووشان.^(٩٩)

نهزارهتین مالی و ناڅخۆ ب دابینکرنا ههمی پیدفیڤن شان یین ژیانئ رادبن، لی یا دروست نهوه مهزاختین شان بهرپرسان بکهفنه ژیر دویشچوونهکا کارگیری، داکو بۆ مه ههمیان دیارببیت کو ئەف پاره ههمی کیفه دچن؟ ئەف کارمهنده ئەرکی خو دروست دکهن یان نه؟ ههروهسا راستکرنهک د وی یاسایا شان لایهنان

بهیته کرن، داکو ئیک رهفتار هه مبهری قان والی، موته سهرف و قائیمقامان بهیته کرن، ژبه رکو ژ جهه کی بو جهه کی دیتر خه رجیی و ان و داهاتین و ان زیده دبن، د قی یاساییدا هاتیه کو گه شتوگوزاریا قان به پرسین کارگیری و خه رجیین و ان هه می ب ستویی حکومه تیغه نه، نه ز دینم نه ق یاسایه د بهر ژمه و نه دیا دمه له تیدا نینه، له ورا دقیت بهیته رهد کرن، ئی مهبعووسی حه له ب حه مید بهگ دبیژیت: نه ز وه کی مهبعووسی بایه زیدی هزرناکم نه ق یاسایه دی ریکخسته کی ئیخیته د نا ق کاروبارین کارگیری یین ویلایه تاندا و دی هه می کاری ب قی یاسایی کهن، نه وه ک بهرئ هه ر ویلایه ته کی ب رهنه گه کی کاروبارین خو بریشه دبرن⁽¹⁰⁰⁾.

ژ لایی خو قه شیره تکاری نه زاره تا ناخو مسته فا عه بدولخالق بهگ دبیژیت " بئ دادیه ک د قی یاساییدا یا هه ی"، پاشی مهبعووسی دیاربه کری زولفی بهگ ژی راپورته کی پیشکیشی مهجلیسی لدور رهد کرنا قی یاسایی دکهت، ژبه رکو تا نوکه کارو و رهفتار ب یاسایه کی دهاته کرن و چ کی ماسی تیدانه بوون، له ورا نه ق یاسایه بتنی کوشتنا دهمیه و نه ق یاسایه بتنی ئامازی ب والی، موته سهرف و قائیمقامان ددهت و ما فه رمانبه رین نه زاره تین دیتر ژی وه کی و ان فه رمانبه رین دمه له تی نینن؟ پشته قانیا قی راپورتا مهبعووسی دیاربه کری ژ لایی هه قالی ویشه دهیته گرتن و پشتی یاسا دکه قیته بهر دهنگدانی، ب پرایا دهنگین نه خیر یاسا دهیته رهد کرن⁽¹⁰¹⁾.

سێزدە: بابەتی رزگار کرنا دەقەرین داگیرکری و رەموشا وان

دەقەرەن:

د روینشتنا(٦٣)یدا ل ٥ ئادار ١٩١٨ پێشنیار دەیتە کەرن، ب پیکئینانا دەستە کەکی ژ سەرۆکاتیا مەجلیسی مەبعووسان ب مەرەما پیکهاتنی و ئاگیرەستی لگەل رۆسیا، د قی بواریدا سەرۆکی مەجلیسی حەجی عادل بەگ ب راسپاردنا دەستە کەکی ژ مەجلیسی بۆ پیرۆزباھی کەرنی ل سۆلتانی بۆ جیبە جیکرنا قی ئەرکی پیرۆز و دەرکەفتنا لەشکەری رۆسی ب هەمی هیژین خۆقە ژ دەقەرین دەولەتا ئوسمانی رادبیت^(١٠٢).

د روینشتنا(٦)یدا ل ٢٤ چریا ئیکی ١٩١٨ ب مەرەما وەرگرتنا بەرسفدانەکا فەرمی، مەبعووسی ئەرزنجانێ حالت بەگ لدور رەموشا وان دەقەرین هاتینە رزگار کەرن، مینا قارس و ئەر دەهانی هەندەک پیکۆل هاتبوونەدان بۆ باشکەرن و ساخکرنا رەموشا ئالۆزا وان دەقەرەن پشتی ژ دەستین هیژین رۆسی هاتینە قورتالکەرن، لی قان چالاکیین هە چ پشەتین باش بدویف خۆقە نەئیناینە و چ قازانج نەگەهانیدیە خەلکی دەقەرێ، ب قەرێژا قا کریار و پینکافین حکۆمەتی هاقیتین، مینا دا هەندەک پارەیین کیم و هەندەک ئالاقین ئافاکرنی یین بی سەر و بەر چ گوهورینین بەرچاڤ نەهاتینە دیتن، لەورا ب ریکا مەجلیسی مەبعووسان و هەقالین مە ئەز داخۆاز دکەم حکۆمەت ب هەردوو نەزارەتین خۆ یین ناخۆ و چاندنیڤە دتانهیا خەلکی مەبەین و رژی و داکوکی ل سەر باشکرنا ژیارا خەلکی بکەن، پیکۆلا زقەردنا ژیارێ بدەن بۆ دەقەرین مە، ب قی چەندی من دقیت مەرەما حکۆمەتی بزەنم کا چ پینکاف هاقیتینە بۆ زقەردنا خەلکی و گەهانا هاریکاریین پیدقی بۆ وان^(١٠٣).

ژ لای خۆقە سەرۆکی مەجلیسی حەجی عادل بەگ دبیزیت: من ژی راپۆرتە کەری لدور بابەتەکی نیزیکی قی بابەتی یا پیکشیشی حکۆمەتی، لی نازری نەزارەتا ناخۆ فەتحتی بەگ دبیزیت" پسارین مەبعووسین مە د رۆهن نین"، د

هه مبهردا مهبعووسی ئه رزنجانی حالت بهك دبیژیت" ئه ف چهنده ههلوستی
 حكومهتی و نهزارهتا مه خویا دكهت كو چ پروگرام لدور باشكرنا رهوشا فان
 دهقهران نینن، ههروهکی نازری مه دزایت دهقهرین رۆژهلاتی مینا قارسی و
 ئه ردههانی و رۆژهلاتی ویلایهتا وانی دهقهرین خودان سهرمایهكا دژوار و پیگوتینه،
 ههتا دبیژنی وهلاتی سهرمایی، ئایا وا چ بهرههقی کرینه داكو بشین بهرهنکاریا فی
 چهندی بکهن و وی خه لکی ژ فی سهرمایی بیاریزن؟" ههروهسا ئیک ژوا کارین
 حكومهتی پیش فی دهمی دکر، فریکرنا موفهتشین گشتی بوو، لی فان موفهتشان
 چ کارین باش ئه نجام نه داینه و نه بووینه پارچهك ژ باشكرنا رهوشا خه لکی، ئه ف
 موفهتسه زۆریهیا جارن دهاتنه دهقهری و ژیلی هارتنا هندهك پیتشیین بکیرنه هاتی،
 چ کارین دیتر ئه نجام نه داینه، به لکو پیدقییا خه لکی نوکه بتنی پاریهکی نانییه،
 لهورا داخوای ژ حكومهتی دکهم، پیدچوونی ب فهرمایهگاها موفهتشین گشتیدا
 بکهت^(۱۰۴).

نازری نافخو فهتخی بهك دبیژیت" ئه ز ژی وهك مهبعووسی ئه رزنجانی
 هزردهكهم لدور فهرمایهگاها موفهتشیا گشتی، ئه و کاری ئه و دکهن والی ژی دشیته
 بکهت و چ ئه نجامان بدهستخو فیه نائینن، دوو موفهتشین گشتی ئیک ل ۴ ئه لیلول
 ۱۹۱۸ و یی دیتر ل ۵ چریا ئیکی ۱۹۱۸ بو دهقهری بین هاتینه رهوانه کرن، لی وان چ
 ئه نجامین باش بدویف خو فیه نهئیناینه"، ههروهسا پیدقییا فان هاوالاتیین ل دهقهرین
 رزگارگری دژین تو فی چاندنییه و کهرستهین ئافا کرنی، بو فهگوهاستنا فان
 کهرستهان ژی پیدقی ب ئالاقین فهگوهاستنی بین مهزن ههیه و د نوکهدا ئه م
 نهشین گهمیان بو فی کاری بکارینین، ژیهر پیدقییا لهشکهری ب فان گهمیان، مه
 نهزارهتا جهنگی ئاگه هدارگرییه گهمیهکی بو مه تهرخان بکهت بو فهگوهاستنا
 کهرستهین ئافا کرنی فهگوهیژیت بو کنارین دهریا رهش ل تپابزونی و ژ ویری
 بهینه فهگوهاستن بو دهقهرین رزگارگری و فی کریاری پیدقی ب هاریکاریا
 لهشکهری ههیه و مه پیگولیا فی جهندیژی دایه و ههروهسا نهزارهتا چاندنی چ

که‌مه‌ترخه‌می نه‌نجام نه‌دایه و د هه‌وارا خه‌لکی خۆ یی‌ن چووین، لی پید‌قیه بزانی‌ن شیانی‌ن مه‌ژی د ده‌ست‌نیش‌ان‌کری‌نه^(۱۰۵).

حاله‌ت به‌گ جاره‌ک دی لدور قی بابه‌تی دیارد‌ک‌ه‌ت، حکومه‌ت فه‌رق و جودا‌هیی د قه‌گوه‌است‌نا په‌نابه‌ران‌دا بۆ ده‌قه‌ری‌ن وان دک‌ه‌ت، ری‌کی دده‌ته هنده‌کان بچنه سه‌ر واری خۆ و خه‌رجیی ری‌کا وان ژێ ته‌رخان دک‌ه‌ت، لی ری‌کی ل هنده‌کین دیت‌ر دگ‌ری‌ت و نه‌و لسه‌ر کیستی خۆ دچنه جهی خۆ، له‌ورا پاره نامین و دمینه برسی و تیهنی و ره‌وشا وان نی‌زیکی کاره‌ساته‌کا مرۆقاتیه، هه‌روه‌سا ل ده‌قه‌ره‌کی ل ویلایه‌تا کونیا هنده‌ک په‌نابه‌ری‌ن ده‌قه‌ری‌ن مه‌ ری‌کا وان ژ لای‌ی حکومه‌تی‌قه هاتیه گرتن، دا قه‌ستا وارگه‌هی خۆ نه‌که‌ن و ره‌وشا وان ژێ زۆرا خرابه، هی‌قیه حکومه‌ت د هه‌وارا قان بچیت و روپی خۆ یی دلوقانی‌ی نیشا وان بده‌ت، هه‌روه‌سا پید‌قیه لسه‌ر حکومه‌تی ده‌می کو ری‌کی دده‌ته هنده‌کان کو بزقرنه سه‌ر جهین خۆ، پی‌شتر بزانی‌ت کا ره‌وشا ئی‌منا‌هییا قی ده‌قه‌ری‌ی یا به‌ره‌ه‌قه بۆ ژیا‌ری مه‌رجین ژیا‌ری ل قی جهی هه‌نه؟ ئە‌ه خه‌لکه دی شین ل قیره خۆ بخودان که‌ن یان نه؟ پاشی ری‌کی ب وان بده‌ن قه‌بگه‌رن بۆ وار و جهین باب و باپیری‌ن خۆ، هه‌روه‌سا ل ده‌می قه‌گوه‌است‌نا قان مرۆقان حکومه‌ت به‌رپرسه ژ ئی‌منا‌هییا وان^(۱۰۶).

د روینشت‌نا(۱۷)یدا ل ۲۳ چریا دووی ۱۹۱۸ راپۆرت‌ه‌ک بو سه‌رۆکاتیا مه‌جلیسی لدور زی‌ده‌کرنا (۵) ملیون قورووشان بۆ سه‌ر بودجه‌یا نه‌زاره‌تا مالی ده‌یته پیش‌کیش‌کرن، دا‌کو ب ری‌کا فه‌رمانگه‌ها موفه‌ت‌شیا گشتی بۆ ده‌قه‌ری‌ن رزگار‌کری به‌ینه فریک‌رن، هه‌رچه‌نده هنده‌ک مه‌بعووسان دخواست ئە‌ه فه‌رمانگه‌ها موفه‌ت‌شیا گشتی به‌یته گرتن، ئیک ژ وان حاله‌ت به‌گ بوو، لی ژبه‌ر گری‌دانا قی بره پاره‌ی ب قی فه‌رمانگه‌هی‌قه، ئە‌ه چهنده ب زه‌حمه‌ت که‌فت‌بوو، چونکی ره‌وشا قان ویلایه‌تین وان، به‌دلیس و نه‌رزهرۆم د ره‌وشه‌ک خراب‌دا دهر‌باز دبوون، ژبه‌ر قی چهن‌دی وان خواست ب هه‌ر حاله‌کی هه‌بیت، پاره و هاری‌کاری به‌ینه ره‌وانه‌کرن بۆ قان ده‌قه‌ران، دا‌کو ره‌وشا قان هاو‌لاتیان گوهورپین ب سه‌ردا به‌ین^(۱۰۷).

د روینشتنا (۲۳) ئیدا ل ۹ کانوونا ئیکى ۱۹۱۸ هەردوو مەبعووسین ئەرزنجانی
 حالت بەگ و یی مووشی ئیلیاس سامی ئەفەندی راپۆرتەکی پیشکیشی مەجلیسی
 مەبعووسا دکەن لدور رەموشا خرابا قان دەقەرەن و پشتی رزگار یوونا وان ژ دەستی
 دوژمى ئەف لەشکەری ئوسمانی دی چ کەن؟ ل کیری بن؟ چ خۆن و قەخۆن؟
 خەرجیین وان دی ژ کیری بو وان هیئە دابینکرن؟ ئەو زاروکی خەلکی ئەوین
 دەیک و بابین وان ژ لایى دوژمنی قە لبر چاقین وا ب شیومیین دراندانە هاتینە
 کوشتن، چارەنشیسی وان دی چ بیت؟ حکۆمەتی چ کار کریه بو قەگەراندنا وان
 فەرمانبەری بەری گرتنا قان دەقەرەن کار ل قیری دکر؟ ئەو دی هین؟ ناهین؟
 داكو بشین هەندەك سەرژمیریاریین پیدقی لدور ریزمیا هاوڵاتیان ل قان دەقەرەن
 پینشیا شەری و پشتی شەری، لەشکەر هەمی یان بەشەك دی ژ قان دەقەرەن هیئە
 فریکرن و خەرجیین قەگوهاستنا وان کی دی ب ستوی خۆقە گریت، نازری
 نەزارەتا نافخۆ دبیزیت: وان لگەل نەزارەتا جەنگی هەماهەنگی لدور وان ئالاق و
 گیاندارین ژوان زیدە کو کریه، لسەر هاوڵاتیین دەقەری بەینە پارقەکرن،
 هەرەوسا لەشکەری زیدە یین هاتینە رەوانەکرن بو هەندەك جەین دیتەر، مە وەك
 نەزارەتا نافخۆ لگەل یا چاندنی نیزیکی (۱۹۷۳-۱۹۶۷) کیلویین گەنمی لسەر خەلکی
 پارقەکرن، و د نوکەدا بتنی د کوگەهین مەدا نیزیکی (۱۲۰۴-۱۹۹۵) کیلویین
 دەخل و دانى یین ماین^(۱۰۸).

د بەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا نازری نەزارەتا نافخۆ مستەفا عارف بەگ
 دبیزیت" مە هاریکاریین بو دەقەری فریکرن، لی هیشتا د ئاستی پیدقیدا نینە، مە
 وەك نەزارەت نیزیکی (۱۰) هزار پارچەیی ئالاقین چاندنی یین بو دەقەری
 رزگارگری فریکرن، هەرەوسا نیزیکی (۵) هزار کیلویین بزماران، (۵) سەد
 سندوقین جامی یین هاتینە رەوانەکرن بو دەقەری، بو هاریکاریکرن قان دەقەرەن،
 پیکولا دامەزراندنا فەرمانگەها موفەتشیا گشتی هاتبووکر، لی هەندەك
 مەبعووسان داخووا ژناقبرنا وی دکر، ئەز ژى دبیزم ئەف فەرمانگەهە نەمینت و
 ئەرکین وی ب والیان بەیتەدان باشترە، هەردیسا بو خۆدانکرن زاروکی بى خۆدان

ل ئەرزنجانى و ئەرزمەرۆمى مالين ئيتيما بين هاتينه قهكرن و پيگولا قهكرنا
هندهكين ديتري زي يا دهيتهدان^(۱۰۹).

پشتى گهنگهشه و دانوستاندين ديريژ دور موفتهشيا گشتى و بابتهى
دهقهرين رزگاركرى ژ لايى مهبوعوسين كوردستانى و دهقهرين ديتري هاتينه
ئهنجامدان، د ئهنجامدا پرانيا فان مهبوعوسان داخوآزا ههلوهدانا فهريمانگهها
موفتهشيا گشتى كر و ب پرانيا دهنگين بهلى ئهف فهريمانگهه دهيتته
ههلوهدان^(۱۱۰)، ههروهسا نازرى نهزارهتا نافخو مستهفا عارف ئهفهندي زي
دبيژيت"مه هندهك پارين ديتري زي بين بو دهقهرين رزگاركرى فريكرين، مينا
فريكرنا(۲۰۰) هزار قوروش بو ئەرزمەرۆمى و (۱۰۰) هزار قوروش بو ئەرزنجانى و
(۴۰۰) هزار قوروش زي بو ترابزونى بين هاتينه خهركرن و دوينشتنا(۲۴) يدا ل ۱۱
كانونا ئيكى ۱۹۱۸ ياسايا گريداي دهقهرين رزگاركرى ب پرانيا دهنگان دهيتته
قهبوولكرن، ئهوا ريژميا پارهى وى نيزيكى (۵) مليون قوروشان^(۱۱۱).

تهومری سییی

ههلبزارتنین سالای ۱۹۱۹ ل کوردستانی:

ل سهر دهمی مهشرووتیهتا دووی د دمولهتا ئوسمانیدا چار ههلبزارتنین گشتی هاتبوونه ئهجامدان، ئهوژی ههلبزارتنین سالین(۱۹۰۸، ۱۹۱۲، ۱۹۱۴ و ۱۹۱۹)، ههچهنده د ناچهرا فان ههلبزارتناندا (ههلبزارتنین ناچهین- Ara seçimler) ژی دهاتنه ئهجامدان، ب تایبهتی د ناچهرا سالین ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲دا، ئهوژی دهرینه ژ هندی دهمی مهبعوسهکی مهجلیسی دمریت، یان ژ لایئ حکومهتیقه دهیته راسپاردن بو ئهركهکی فهومی ل جههك دیتر، یان ژی دهستبهردانی ژ کاری خو دکهت، داکو جهی وی نهمینته قالا، ههلبزارتنین ناچهین دهاتنه ئهجامدان^(۱۱۳).

ئهف چهندا لسهری هاتیه خویاکرن دیاردبیت دهمی ل ۱۵ ئادار ۱۹۰۹ برنجیزاده عارف ئهفهندی مهبعوسی دیاریهکری چوویه بهردلوغانیا خۆدی، ههلبزارتن ل ۱۹ ئادار ۱۹۰۹ هاتنه ئهجامدان، کوری وی برنجیزاده فهوزی عارف ئهفهندی هاته ههلبزارتن، دیسا ل ویلایهتا مهعمورهت ئهلعهزیز و ل سهنجهقا مهلاتیایی ژی ب ههمان رهنگ دهمی ل ۱۲ ئهیلول ۱۹۱۱ ئهحمده حمدی ئهفهندی ومغهر دکهت، ل جهی وی ل ۲۳ کانوونا ئیکی ۱۹۱۱ کهشاف ئهفهندی دهیته ههلبزارتن، د ناچهرا سالین ۱۹۰۸ تا ۱۹۱۲ دا نیژیکی (۴۴) مهبعوس ومغهر کر بوو یان هاتبوونه فهگوهاستن بو ئهركین دیتر یان ژی دهست ژکاری خو بهردابوو، ل جهی فان ههمیان ههلبزارتنین ناچهین هاتبوونه ئهجامدان، بتنی مهبعوسی

سەنعايى سەيدەلى مۆتە نەبىت، دەمى ئەف مەبعووسە و مەغر دكەت، ل جەئ وى كەس نەھاتبوو ھەلبزارتن بۆ مەجلىسى مەبعووسان، ژ قان (۴۴) مەبعووسان (۲۲) و مەغر كرىوون، (۱۰) مەبعووسان دەست ژكارى بەردابوو و (۱۲) ژى ھاتبوونە راسپاردن بۆ ئەركەكى دىتر^(۱۱۳).

ل ۳۰ چريا ئىكى ۱۹۱۸ ب ئىمزاكرنا ئاگرىبەستا موندروس د ناقبەرا دەولەتین ھەفەپەيمان و دەولەتا ئوسمانیدا بدووماھىك ھات، دەولەتا ئوسمانى ھەمبەرى دەولەتین ھەفەپەيمانان (برىتانىا و فرەنسا) تۆشى شكەستى بوو، و ئەردى وى د ناقبەرا قان دەولەتین سەركەفتیدا ب تايبەتى برىتانىا و فرەنسا پارفەكرن^(۱۱۴).

ب قى رەنگى رەوشەك نوى لدەولەتا ئوسمانى پەيدا بوو و رووبەرى وى يى ئەردى تۆشى بەرتەنگىەكا بەرچاڤ لىھات و پارچەيىن ئەردى يىن مەزن ژ دەستان، ب تايبەتى ل لايى بەلقان و دەفەرىن عەرەبى، ھەرەسا دەستەھلاتا ئىتىھادىان ئەوا ژ سالا ۱۹۰۸ى و پىدا رىرەوى د دا سىياسەتا دەولەتا ئوسمانى ژ ناقچوو، بۆ ھندى ئەف دەولەتە بشىت سەردەرى لگەل پىشھات و رەوشا نوى بكت، سۆلتانى ئوسمانى (مەھمەدى شەشى) بناقى وەھىدەدىن (۱۹۱۸ - ۱۹۲۲) ل ۲۱ كانوونا ئىكى ۱۹۱۸ ب فەرمانەكا سۆلتانى برىارا ھەلەوشاندنا مەجلىسى مەبعووسان دەرىخست، ب وى مەرجى كو ھەلبزارتنىن نوى بەینە ئەنجامدان داکو گىانەكى نوى و سەردەرى و دىتنەكا نوى بو بەرسىنگرتنا ھەل و مەرجىن ژنوى دەركەفتن پەيدا ببىت، و ژىوارى ناقچەيى و نىفدەولەتى يى نوى پەيدا بووى، ل دويف دەستورى قىابا د ماوى چار مەھاندا ل دەولەتا ئوسمانى جارەكا دىتر ھەلبزارتن ھاتبانە ئەنجامدان، لى ب گورەي بەندى ۷ يى دەستورى ژ پىچىبوونىن سۆلتانى بوو مەجلىسى ب ھەلەوشىنىت، ھەردىسا د ھەمان بەندى دەستورىدا ئامازە ب ھندى ژى ھاتبوودان، ئەگەر رەوشا ئىمناھىيى يا بەرھەف نەبىت، ژ دەستەھلاتىن سۆلتانىە دەنگدانى پاشبىخىت، ژبەركو د نوکەدا ئەردى دەولەتا ئوسمانى ژ لايى دەولەتین بيانىفە

هاتبوو داگیرکرن، ژبهر هندی پیکۆلهک ههبوو لدور پاشئێخستنا دهنگدانی تاکو رموش بهرههف دبیته و هه لومهرج ئاسایی دبن⁽¹¹⁵⁾.

لێ ژبهر رازینهبوونا لایه نین ئۆپۆزیسیونێ ب پاشئێخستنا ههلبژارتان ب نهچاریشه ههلبژارتن هاتنه نهجامدان، ههلبژارتن ل پرانیا ویلایهتین دموهتتا ئوسمانی هاتنه نهجامدان، بتایبهتی یین دکهفنه ئهنادولێ و رۆمهلی، ئهو ویلایهتین پشتی ئاگرههستا موندروس کهفتینه ژیر دستههلا تا دموهتین بیانی، ههلبژارتن لێ نههاتنه کورن، وهک میناک ژێ ویلایهتا مووسل⁽¹¹⁶⁾.

ئیک: ویلایهتا ئهرزهرۆم:

ل پتریا ویلایهتان ب فهرمانا حکومهتا عهلی رزا پاشای (1919 - 1920) ههلبژارتن د ناقههرا مههین چریا ئیکێ و کانوونا ئیکیدا ل سالا 1919 هاتنه نهجامدان، د قی بواریدا ل ویلایهتین کوردستانێ ژێ بهرههقیین ههلبژارتان هاتنه کورن، ل ویلایهتا ئهرزهرۆمی بهرههقیین باش هاتبوونه نهجامدان، والیئ ئهرزهرۆم ل 16 تیرمهه 1919 نشیسارهکی بۆ نهزارهتا ناقخو فریدکته و دیاردکته کو ویلایهتا ئهرزهرۆم کهفتوو ژیر رکیفا دوژمنان، ژبهر هندی پتریا تۆمار و پهروکیین فهرمی یین دموهتتی ئهویین گریدای بریزا خوجهیین ویلایهتی و ئهو کهسین مافی دهنگدانی هه، ههمی ژ لایئ دوژمنانقه یین هاتینه سۆتانندن و ژناقبرن، لهورا ئهم داخووزا رینمایین نوی و پیدقی دکهین⁽¹¹⁷⁾ ژ لایئ خوڤه نهزارهتا ناقخو بهرسقا والیئ ئهرزهرۆمی ل 19 تیرمهه 1919 ددهت و تیدا ئامارهیی ب وی چهندی دکته کو رینمایین ههلبژارتنا مهجلیسی مهبعووسان یین د قوئاغا ئاماده کرنیدا و هیشتا دهرنهچووینه⁽¹¹⁸⁾.

ل 18 کانوونا دووی 1920 د نشیسارهکیدا کو هاتیه شانندن ژ لایئ ویلایهتا ئهرزهرۆمیقه بو ریشهبهریا دهنگدانی لدور وان کهسین خو بۆ مهجلیسی مهبعووسان بهریژیرکری، ئهوژی ئهقه بوون (موههتشی لهشکهری سییی مستهفا کهمال پاشا (1923 - 1928)، سهروکی پشکا باروتی ل ئیستانبولی جهلال ئهدین

عارف، مۆتەسەرفی بەری یی لازستانی زیبا ئەفەندی، ریشەبەری رۆژناما ئەلبایراق سلیمان نەجاتی بەگ، راپوێژکاری دارایی یی ئەرزەرۆمی حسین گەنج ئاغازادە، بێنباشی یی سوارا زەنی ئەرزەرۆمی^(۱۱۹)، پشتی ئەنجامدانا هەلبژارتان ل ویلايەتا ناڤهاتی ل ۲۳ نیسان ۱۹۲۰، ئەڤ هەر شەش بەریژیرە وەك مەبعووسین سەنتەری ژ ویلايەتا ئەرزەرۆمی هاتنە هەلبژارتن^(۱۲۰).

هەردیسا ل وان سەنجەقین سەر ب ویلايەتا ئەرزەرۆمیڤە بەرهەقیین هەلبژارتان دەاتنە کەرن و ل سەنجەقا ئەرزنجانی خەلیل بەگ بو مەبعووساتیا سەنجەقا ناڤهاتی هاتە هەلبژارتن، هەروەسا ل سەنجەقا بایەزیدی ژێ بەرهەقییا هەلبژارتان هاتبووکەرن، وەکی ل ۵ چریا ئیکێ ۱۹۱۹ نڤیسارەك ژ لایێ والیێ ئەرزەرۆمیڤە بۆ نەزارەتا ناڤخۆ ل دور وان بەریژیرین خۆ هەلبژارتی بو سەنجەقا بایەزیدی هاتیە پەوانە کەرن، ئەوژی ئەڤە بوون (مەبعووسی بەری و داواکاری گشتی یی ئەرزەرۆمی شەفیق بەگ، مەبعووسی پێشتر یی بایەزیدی سلیمان سودی ئەفەندی، مودیر تەحریراتی ئەرزنجانی عەبدولکەریم ئەفەندی، قازی بایەزیدی محەمەد فەوزی، مودیر تەحریراتی بایەزیدی یی بەری شەو کەت ئەفەندی)^(۱۲۱)، پشتی ئەنجامدانا کریارا هەلبژارتان ل سەنجەقا ناڤبری ل ۶ چریا دووی ۱۹۱۹ داواکاری گشتی شەفیق بەگ وەك مەبعووسی بایەزیدی د مەجلیس مەبعووساندا هاتە هەلبژارتن^(۱۲۲).

دوو: ویلايەتا سیواس:

هەروەسا ل ویلايەتا سیواس ژێ ل سەنتەری ویلايەتی و سەنجەقین سەر ب قی ویلايەتیڤە هەلبژارتن هاتنە ئەنجامدان، د ئەنجامدا ل سەنتەری ویلايەتی ئەڤ مەبعووسە هاتنە هەلبژارتن (حسین پەئووف بەگ، کارا واسف بەگ، زیبا بەگ، ئەدەهەم بەگ و سەمیح فەتەحی بەگ)، هەردیسا ل سەنجەقا (ئەماسیا) ژێ (بەکر سامی بەگ، ئیسماعیل حەقی پاشا و عومەر لۆتفی بەگ)، و ل سەنجەقا (توقات) ژێ (عومەر فەوزی ئەفەندی، ئەحمەد بەگ و شەوقی بەگ) هاتنە هەلبژارتن، هەروەسا ل سەنجەقا (کارا حیسار) ژێ فازل ئەفەندی بو مەجلیس مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(۱۲۳).

سى: ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز:

ل ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز ژى ب ھەمان رەنگ ھەلبۇرتن ھاتنە ئەنجامدان، و د قى بوارييدا ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز بەرھەققىيىن خو كاربون، ل ۴ چريا دووى ۱۹۱۹ واليى مەعمورەت ئەلەزىز نقيسارەك بو نەزارەتا ناقخو لدور وان كەسىن ھاتىنە بەرېژىر كرن بو ويلايهتا ناقبرى ب ھەردوو سەنجهقېن دېرسم و مەلاتيا فريكر، ئەو بەرېژىر ژى ئەقە بوون(جوتەليزادە محيەدين، فەھمى ئەفەندى، جيگرى داواكارى راسك ئەفەندى عەرەبگيرلى، مەبعووسى بەرى حاجى زيبا بەگ، مەبعووسى بەرى نوورى ئەفەندى، سەرۆكى دەستەكا پشكينيى ل ومزارەتا ئەوقافى ل ئىستانبولى مرتەزا بەگ، باش كاتىبى نەزارەتا مەعريفەتى ئىنعام ئەفەندى، محەمد توفىق خەرىپوتلى، دەفتەردارى وانى رزا بەگ حەيدەر زادە ئاگىلى، ريشەبەرى مەكتەبا سۆلتانى ل ئىستانبولى ل نیشانناشى عومەر حكەمت بەگ، بلوك باشى عەرەبگيرى حسين زادە ئەفەندى، واليى بەرى يى حيجازى ئەحمەد نەدىم بەگ، موفتى بەرى فائىق ئەفەندى جوتەليزادە، مۆتەسەرفى بەرى يى مەلاتيا عاسم بەگ، لۆتقى فكرى بەگ، شەجەرەدين بەگى ئاگىلى، دكتورى چاقان نيزام بەگ پاشا، عىرفان بەگ، مامۇستايى فنونى محەمد نوورى ئەفەندى، مستەفا ئەفەندى، حاجى ئوسمان پاشازادە، قائىمقامى پيشتەر ئەدھەم بەگ، داواكارى بەرى ل سەنجهقا مەلاتيا عرفان بەگ، حاجى محەمد ئەفەندى قەرەقاشزادە، حاجى قەدرى ئەفەندى، قائىمقامى خانەنشينكرى لۆتقى بەگ، حاجى محەمد عەلى ئەفەندى، موفتى زادە فەوزى ئەفەندى، ئالاكوزادە تەحسين ئەفەندى، مستەفا شوكرى ئەفەندى، حەسەن خەيرى ئەفەندى، عەبدولحەمىد ئەفەندى زادەيى خەرىپوتلى، مەبعووسى بەرى حاجى محەمد سەعيد ئەفەندى و فكرى بەگ)^(۱۲۴).

ئەق بەرېژىرين ناقين وان ل سەرى ھاتىنە دياركرن، ھەقركى لسەر مەبعووساتيا ويلايهتا مەعمورەت ئەلەزىز و سەنجهقېن وى كر، و د ئەنجامدا ل سەنتەرى ويلايهتى سى مەبعووس ھاتنە ھەلبۇرتن ئەوژى(محيەدين بەگ، مستەفا

شوکری ئەفەندی و حسین عەونی ئەفەندی(بوون، ل قێره دیار دبیت کو کەسەک یی شیای دەرڤه‌ی ڤان بەربێژیرین ژ لایئ ویلایه‌تی‌شه هاتینه دەست‌نیشان‌کرن، سەرکەفتنی ل سەنتەرئ ویلایه‌تی بدهستخۆڤه بینیت و بسەر کەڤیت وهک مەبعووسی مەعمورەت ئەلعه‌زیز ئەوژی حسین عەونی ئەفەندی، هەرۆسا ل سەنجەقا مەلآتیا ژئ دوو مەبعووس بو مەجلیسی هاتنه رەوانە‌کرن، ئەوژی(فەوزی ئەفەندی و حاجی محەمەد ئەفەندی)بوون، هەردیسا ل سەنجەقا دێرسمی ژئ هەلبێژارتن هاتبوونه ئەنجام‌دان، ئی پێشیا هەلبێژارتان هەندەک کێشه ل قئ سەنجەقئ پەیدا بوون، ئەڤ چەندە ژئ د هەندەک نڤیسارین فەرمیدا خویا و بەرچاڤ دبیت^(۱۲۵).

ل ۲۸ چریا دووی ۱۹۱۹ نڤیسارەک فەرمی ژدەف جیگری والیی مەعمورەت ئەلعه‌زیز ممتاز پاشایه‌ بونەزارەتا ناڤخۆ دەیتە فریکرن، د قئ نڤیساریدا ئاماژە ب هندی هاتیه‌دان کو هەلبێژارتن ل سەنتەرئ ویلایه‌تا مەعمورەت ئەلعه‌زیز یین هاتینه ئەنجام‌دان، ئی هیشتا هەلبێژارتن ل سەنجەقا دێرسم نەهاتینه‌کرن، هەرۆسا د قئ نڤیساریدا ئاماژە ب وی یه‌کی ژئ هاتبوودان کو هیشتا ل سەنجەقا مەلآتیا یی ژئ هەلبێژارتن ب داوی نەهاتینه، لەورا ئەم هیڤیدارین د قئ بواریدا لەز دکاریدا به‌یتە‌کرن^(۱۲۶).

هەرد هەمان بابەتدا جارەک دی جیگری والیی مەعمورەت ئەلعه‌زیز ممتاز پاشا ل ۱۴ کانوونا ئیکی ۱۹۱۹ رادبیت ب شاندا نڤیسارەکی ل دور قئ بابەتی و تیدا دیاردکەت کو دەنگ و باسین هەوالگیری یین گەهشتینه من ژ لایئ مۆتەسەرفئ دێرسمی‌شه کو پروپاگەندیا هەلبێژارتنی ل هەندەک دەڤەرین دێرسم هاتیه ئەنجام‌دان، مینا چەمشگەزەکی و نازمی منازگری، ئی هەندەک کێشه‌یین بچوووک دەربارە ئەنجام‌دانا هەندەک کارین هەڤدژ لگەل رینمایین یاسای یین هەلبێژارتان یین روودان، ئەوژی هەندەک عەشیرەت و دویشکەفتیین وان وه‌کی مەزنەکی عەشیرەتا(قەرەمیا یلی)ب ناڤئ(حەسەن خەیری ئەفەندی)دەست ب هەندەک کارین تیکدانئ کرییه، هەرۆسا ل دەڤه‌را ئوڤا جکی ژئ دەستەکا پشکنینی هاتیه

پێکئێنان، داكو دویچوونا بارۆدوخان بکەت، ب تایبەتی دەهلبژارتن دوویدا، هەرۆسا دبێژیت: هەفرکی د ناڤهینا پینج بەربێژاندا دەیتەکرن، و د قی هەفرکییدا هەسەن خەیری ئەفەندی شیایە بەسەرکەفیت، ئی ژبەر تیکچوونا رەوشا ئێمناهی پیدقیە هیزین زیدەتر بو دەفەری بەینە رەوانەکرن، داكو نەهیلن رەوشەك نەخواستی پەیدا ببیت^(۱۲۷)

هەرۆسا لدور هەمان بابەت ل ۱۵ کانوونا دووی ۱۹۱۹ دەستیا هەلبژارتن دووی نڤیسارەك بو نەزارەتا ناڤخۆ فریکر لدور وی چەندی کو هەرچەندە رینمایین پیدقی یین بو سەنجهقا دیرسمی هاتینە فریکرن و تیدا بتیروتهسەلی ئاماژە ب هندی کرێیە کو ئەم دژی هەر گەندەلییەکی و زیدەگافیەکیینە د پرۆسەیا دەنگدانیدا ئی دەفەرداری ئوڤاچک یوسف جەمال ئەدین ئەفەندی د نامەکییدا بو مۆتەسەرفی دیرسمی دیارکرێیە کو پیشیا چەند هەیشانە برایی بەربێژر هەسەن خەیری ئەفەندی رابووێە ب سەختەکرنا کاغەزین دەنگدان، لەورا ئەم داخۆاز دکەین ریکارین یاسایی بگرنە بەر هەمبەری قی کاری نەیاسایی^(۱۲۸)، ئی دسەر قان گلهو گازندەیان هەمیانرا هەسەن خەیری ئەفەندی وەك مەبعووسی دیرسمی بو مەجلیسی مەبعووسان دەیتە هەلبژارتن^(۱۲۹).

چار: ویلایهتا وانئ:

هەلبژارتن ل ویلایهتا وانئ و سەنجهقا سەر ب ویڤە کو هەکاری بوو هاتنە ئەنجامدان، ئی ل وانئ رەوش تا رادەکی یا ئالۆز بوو ژبەرکو ئەڤ دەفەرە تۆشی پینلەکا کوچەریوونئ ببوون، ب تایبەتی هاوڵاتیین ئەرمەن، لدور قی بابەتی ل ۳۰ تیرمەها ۱۹۱۹ نڤیسارەك ژ نەزارەتا ناڤخۆ بو سەدارەتا بلند ل دور تیکچوونا رەوشا دیموگرافیا دەفەرا وانئ و هەکاری هاتینە فریکرن، هەردیسا تیدا هاتینە دیارکرن کو لدمی بووری ویلایهتا مە پینج مەبعووس رەوانە ی مەجلیسی مەبعووسان دکرن، ئی ژبەر رەوشا د نوکەدا پەیدا بووی دیار نینە کا دی شین چەند مەبعووسان بلندی مەجلیسی کەین، ئەوژی سی ژ سەنتەری ویلایهتا وانئ بوون و دوو

ژی ژ سه‌نجه‌قا هه‌کاری، هه‌ردیسا د قی نئیساریدا ئاماژه ب هندی ژی هاتبوودان کو ئەق رموشه بنتی ل وانی په‌یدا نه‌بوویه، به‌لکو ل ئەنقه‌ره، کۆنیا و دیاربه‌کری ژی هه‌مان رמוש په‌یدا بوویه، له‌ورا د قی بواریدا ژ ئان ویلایه‌تان هاتبوو خۆاستن ب چ کریاران رانه‌بن هه‌تا‌کو رینمایین نوی بو وان نه‌هینه‌شاندن^(۱۲۰).

ژلایه‌کی دیتر فه بو هندی رموشا ژیاری ل ئان ده‌قهران به‌ینه ئاساییکرن، نئیساره‌ک بو نه‌زاره‌تا نافخو ل ۱۰ تیرمه‌ه ۱۹۱۹ هاتبوو بلندکرن، لی ژ کیشه هاتبوو رموانه‌کرن نه‌هاتیه دیارکرن، د قی نئیساریدا ژ نه‌زاره‌تی خۆاست بوو، ل جهی وان ئه‌رمه‌نن کوجکرینه ویلایه‌تین دهردور و دهرقه‌ی وه‌لاتی، ل جهین وان هنده‌ک عه‌شیره‌تین کوجهر یین کورد و عه‌ره‌ب ئه‌وین نه‌ تۆمارکری د تۆمارین فهرمیدا به‌ین ئاکنجیکرن، لی نه‌زاره‌تا نافخو ئەق چه‌نده ره‌دکر و دیارکر کو ئەق چه‌نده دژی بنه‌مایین یاسایی و رینمایین هه‌لبژارتنایه، به‌لکو ژ سه‌داره‌تا بلند و مه‌جلیسی مه‌بعووسان خۆاست ل چاره‌سه‌ریه‌کا گونجای بو قی کیشه‌یی بگهرن^(۱۲۱).

هه‌روه‌سا د هه‌مان بابه‌تی هه‌لبژارتنن وانیدا ل ۳۰ تیرمه‌ه ۱۹۱۹ والیی وانی نامه‌کی بو نه‌زاره‌تا نافخو فریدکته و تیدا ئاماژه‌یی ب هندی دده‌ت کو پتريا وان هاو‌لاتیین ئه‌رمه‌ن و مه‌سیحی یین ویلایه‌تا مه‌ ژبه‌ر په‌یدا‌بوونا شه‌ری ب نه‌چاریشه ئاواره‌ی ویلایه‌تین دهردور و هنده‌ک جهین دیتر بووینه، و دنوکه‌دا هژمارا ئاکنجیین وان نیزیکی (۶۵۰) هزار که‌س یین ماین کو پتريا وان ژن و زاروکینن، له‌ورا ژبه‌ر تی‌کچوونا ریژه‌یا خۆجه‌ین ویلایه‌تی هه‌روه‌کی لسه‌ر هاتیه باسکرن، هیقیه لگوره‌ی قی پیشه‌تی رینمایین نوی بو ویلایه‌تا ناقبه‌ینی به‌ینه دهرئیخستن، ژ لایی خۆقه والیی وانی پینشیار دکته کو قی خه‌لکی هه‌می ل جهه‌کی ده‌ستنیشانکری کۆم بکه‌ن و لژیر چاقدیریا ده‌سته‌یین پشکنینی و فهرمانبه‌ریین ده‌نگدانی و جقاتا شاره‌وانیی ده‌نگدان به‌ینه ئه‌نجامدان و ئه‌و به‌ریژیرین پتريا ده‌نگان بده‌ستقه دئینن، بنه مه‌بعووسین ویلایه‌تی^(۱۲۲).

ل ٦ چریا ئیکی ١٩١٩ نژیسارهك دی ژ لایئ والیی وانئ مهدهت بهگیفه بو نهزارتا ناخو دور وان کهسین خو بهریژرکری بو ئەندامهتیا مهجلیسی مهبعووسان ل سهنتهري ویلايهتا وانئ هاتیه رهوانهکرن، نهوژی نهغه بوون(مهبعووسی بهری حهیب واسف یان مونیب واسف، مهبعووسی پیشتر تهوفیق بهگ، سهید تهها نهغهندی، والیی بهری یئ وانئ هیدر نهغهندی، والیی بهری یئ بهدلیسی مهزهه نهغهندی، دهقهداری پیشتر یئ تارسوس زییا نهغهندی، موخبری مهکتوبا نژیساران نهزمی مووشیر پاشازاده ئیسلام و داواکاری گشتی یئ مووشی سهید بهگ)، دیسا وهک تیپینی ئینی نژیسکاری هاتیه نژیسین، دی پشتی (١٠) رۆژین دیتر ههلبژارتن هینه نهجمادان^(١٣٣).

پشتی دهنگدان د ناچهرا مههین چریا ئیکی و کانونا ئیکیدا سالا ١٩١٩ هاتیه نهجمادان و ژ سهنتهري ویلايهتا وانئ جارهك دیتر سی مهبعووس هاتنه رهوانهکرن بو مهجلیسی، نهوژی(حهقی بهگ، هیدمه بهگ و مونیب بهگ)بوون، ل قیره دیاردبیت کو حهقی بهگ یئ شیای بهسرهکهقیت و بیت مهبعووسی مهجلیسی ژدهرفههی وان بهریژرین ویلايهتی دیارکرین، ههروهسا ژ سهجهقا ههکاری ژی دوو مهبعووس بو مهجلیسی هاتنه رهوانهکرن، نهوژی(مهزهه موفتی بهگ و عهساف بهگ)بوون^(١٣٤).

پینج: ویلايهتا بهدلیسی:

ههلبژارتن ل ویلايهتا بهدلیسی ژی هاتنه نهجمادان، ئ ل پیشیا دهنگدان بهینه نهجمادان وهک خویا دبیت ژ قئ نژیساری ئهوا ل ١١ گولان ١٩١٩ هاتیه فریکرن ژ ههردوو ویلايهتین بهدلیسی و تراجزونی بو نهزارتا ناخو تیدا ژوان خواستیه کو رینمایین پیدقی دور ههلبژارتنان بو وان رهوانه بکه^(١٣٥)، ههروهسا دور ههمان بابته ل ٣١ خزیران ١٩١٩ نژیسارهك ژ لایئ دادگهها تهمیزيا میردینی دور بهریژرکری کهسهکی ب ناقي(نهسیم زادهیی خوولاسی)بو ویلايهتا بهدلیسی هاتیه فریکرن^(١٣٦)، پشتی ههلبژارتن ل ویلايهتا ناخبری هاتینه نهجمادان،

د ئەنجامدا ل سەنتەری و یلایەتی دوو مەبعووس هاتنە هەلبژارتن، ئەوژی (سەعدوڵا ئەفەندی و رمسول ئەفەندی) بوون، هەردیسا ل وان سەنجەقین سەر ب قی و یلایەتیشە ئەنجام ب قی رەنگی بوون، ل سەنجەقا گەنج جەلال بەگ هاتە هەلبژارتن و ل سەنجەقا مووشی ژێ (حەجی ئیلیاس سامی ئەفەندی) هاتە هەلبژارتن، و ل سەنجەقا سیرتی ژێ (خەلیل حوڵقی ئەفەندی) بو مەجلیسی مەبعووسان هاتە هەلبژارتن^(۱۳۷).

شەش: ویلایەتا دیار بە کر:

هەروەسا ل ویلایەتا دیار بە کر ژێ ب هەمان رەنگ هەلبژارتن ساڵا ۱۹۱۹ هاتنە ئەنجامدان، ل پیشیا ئەنجامدانا هەلبژارتنا ل ۷ چریا دووی ۱۹۱۹ والیی دیار بە کر نۆیسارەک بو نەزارەتا ناخۆ ل دور وان کەسین خۆ بەر یۆرکری بو ویلایەتا ناخبری فریکر، ئەوژی (والیی بەیرووتی یی کەفن ئیسماعیل حەقی بەگ، مەبعووسی بەری برینجیزادە فەوزی بەگ، زولفی زادە زولفی، کاتبی پیشتر یی ویلایەتی ئیسماعیل حەقی، رەجەب فەزید، ماهر سالح پاشا، مەبعووسی بەری یی وانئ ئاسف بەگ و سەرنۆیسەری گۆقارا تەرجمان حەقیقەت حسین شوکری بەگی بابانزادە) بوون^(۱۳۸).

پشتی هەلبژارتن دیار بە کر ل مەها کانوونا ئیکێ ساڵا ۱۹۱۹ ل دور هەردوو مەبعووسین هاتینە هەلبژارتن بو سەنتەری ویلایەتی هاتینە ئەنجامدان (زولفی زادە ئەفەندی و فەوزی بەگ) ی هەندەک توهمەت و سکالا ل دور وان هەبوون، ئەق چەندە ژێ د وی نۆیسارە هاتیە رەوانە کرن ژ سەدارەتا بلند بو هەردوو نەزارەتین ناخۆ و دەر قەدا ل ۲۲ کانوونا دووی ۱۹۲۰ خویا دبیت، د قی نۆیساریدا ئامازە ب هندی هاتبوودان کو فەوزی بەگ و زولفی ئەفەندی ب هاندانا عەشیرەتا ملی ب دژی دموڵەتی رابووینە، ل دور قی بادمی پلەدارەکی ئنگلیز ب ریکین فەرمی بیکولا کرتنا قان هەردوو کەسان دابوو، زولفی زادە ئەفەندی و فەوزی بەگ ژ لایی ریشە بەریا پۆلیسانشە هاتبوونە دەستە سەر کرن، هەروەسا د قی نۆیساریدا ئامازە ب

هندی ژى هاتبوودان كو ل ۱۹ كانوونا دووى ۱۹۲۰ ب رپكا نهزارهتا دهرقه داخواز ژ جهين شولهژى بين نقيسينگهها ئنگليزان هاتيهكرن كو بهلگهيين لبر دهستين وان بو دهمزگايين ئەمنى بهينه دابينكرن و تا وى دەمی ئەف كەسه دى د دهستهسهركرى بن^(۱۳۹)، ژ لايى خوڤه نهزارهتا ناخو نقيسارهك بو دهمزگايين ئيمناهيى ل ۲۵ كانوونا دووى ۱۹۲۰ فريكر، د قى نقيسارييدا ئامازه ب هندی دا كو ئەو دشين ب كهفالهت زولفى زاده ئەفهندی ئازاد بكن^(۱۴۰).

پشتى ئازادكرنا زولفى زاده ئەفهندی مهبوعوسى دياربهكرى فهوزى بهگ ل ۲۹ كانوونا دووى ۱۹۲۰ نامهكى بو سولتاني فريدكەت و د قى نامهيييدا دياردكەت كو ئەو نوكه يى دزيندا نييدا و توهمهتا وى سياسيە و هندەك ئامانجين دى لپشت قى چەندی بين هەين، ههروهسا دبيژيت: ئەزچ جارن ب چ كارين نهروا دژى دموهتا خو رانهبوويمه، هەر ژ كهقندا تانوكه خيزانا من تا رادهكى باش شيايه خزمهتكاريا دموهتا ئوسمانى بكةت، ئەز يى بى تاوانم، لهورا ئەز داخواز ژ جهنابى تهيبى بلند دكەم ههقكاريا من بكهى داكو بهيمه ئازادكرن و بشيم ب رپكا مهجلىسى مهبوعوسان خزمهتا گەل و وهلاتى خو بكه^(۱۴۱).

ههروهسا ل وان سەنجهقين سەرب وويلايهتا دياربهكر ژيشه ههلبزارتن ب قى رهنكى بوون، ل سەنجهقا نەرغهنى(روشتى بهگ، قەدرى ئەفهندی و فهوزى ئەفهندی)هاتبوونه ههلبزارتن، ههروهسا ل سەنجهقا سيشهرك ژى(بهكر سدقى بهگ) بو مهبوعوسيا مهجلىسى مهبوعوسان هاته ههلبزارتن، سهبارەت سەنجهقا مييردينى ژى ل ۸ چريا دووى ۱۹۱۹ نقيسارهك فهرمى دهيتە رموانهكرن ژ لايى واليى دياربهكرى فائيق بهگى بو نهزارهتا ناخو، تييدا ئامازى ب وان كەسا ددهت ئەقين خو بو مهجلىسى مهبوعوسان بهريژيركرين، ئەوژى(مستهشارى كهقن ئەبو عەلا مييردينى، بينباشيى خانهنشينكرى حەسەن فهريد بهغدادى، مهدهت مهلا زاده مييردينى، داود حەيدەر كورپى شيخ ئيسلام مييرزاده، مهبوعوسى بهرى حەسەن لامى، عەبدووللا بهگ، نوژدار يەحيا مييردينى، عەبدوولقادر حاجى عەلى بهگ زاده، سهرفهگير يى مزگهفتا مەزن حسين بهگ، موتهسەرفى بهرى يى مييردينى نهزهت

پاشا، ریشهبه‌ری پهرومردی ل دیاربه‌کر کامل، والیی پیشتر یی بهیروتی ئیسماعیل حه‌قی، سه‌رنقیسه‌ری گوڤارا ته‌رجمان حه‌قیقه‌ت حسین شوکری بابانزاده، کارمه‌ندی دار فنون و نه‌زاره‌تا پهرومردی صالح پاشازاده، کارمه‌ندی ده‌فته‌را خاقان ل قه‌سری عه‌بدو‌لعه‌زیز می‌ردینی، شه‌وقی به‌گ، سامی به‌درخان زاده، عادل زولفی زاده‌یی دیاربه‌کری، مه‌بعووسی به‌ری یی وانئ ئاسف، مسته‌فا کامل بابانزاده‌یی دیاربه‌کری و عه‌بدو‌لپه‌زاق می‌ردینی^(۱۴۲)، پشتی ئه‌نجامدانا ده‌نگدانی(مه‌دحه‌ت به‌گ و عه‌بدو‌للا به‌گ)هاتنه‌هه‌لب‌زرتن وه‌گ مه‌بعووسین می‌ردینی^(۱۴۳)، ده‌ه‌لب‌زرتین سا‌لا ۱۹۱۹ ی‌دا ل شه‌ش ویلایه‌تین کوردستانئ (۴۴)مه‌بعووس بو مه‌جلسئ مه‌بعوسان هاتبوونه‌ره‌وانه‌کرن، د قان هه‌لب‌زرتاندا ویلایه‌تا مووسل به‌شداری د هه‌لب‌زرتاندا نه‌کر، ژیه‌رکول سا‌لا هاتبوو داگیرکرن ژلایئ بریتانیا‌قه ۱۹۱۸، و پتریا قان مه‌بعووسان ئه‌و بوون بین کو ئه‌ندام د کۆمه‌لین پاراستنا باژیرین خودا، ئه‌وین ده‌هاتنه‌پشته‌قانی‌کرن ژ لایئ وان که‌سین پی‌کولا ئه‌نجامدانا بزاقا رزگاری‌خو‌ازا تورکی ددا^(۱۴۴).

تەھمیری چاری

چالاکیین مەجلیسی مەبعووسان ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰:

ئیک: بابەتی شەریف پاشای ل کۆنگرەیی پاریس:

ئەق خۆلا دوماهیکی یا مەجلیسی مەبعووسان بۆ ماوهکی درێژ کاری خۆ نەکر و د گەلەك بواراندا چالاکی و کریار ئەنجام نەدان، ئەقی خۆلا مەجلیسی ئیکەم روینشتنا خۆ ل ۱۲ کانوونا دووی ۱۹۱۲۰ ب سەرۆکاتیا حەجی ئیلیاس ئەفەندی ئەنجامدا، د فی ماوهیدا چەند بابەتەکی دەستنیشانگری هاتنە گەنگەشە کرن^(۱۴۵).

ئیک ژوان بابەتین هاتینە باسکرن و گەنگەشە لسەر هاتیە کرن، بابەتی کونگری ناشتی یی پاریس (۱۹۱۹) بوو و چوونا نوونەری کوردان شەریف پاشای بۆ بەشداریکرنا فی کۆنگرەیی و پیکۆلین وی بۆ هندی کو مافین کوردان پی بەینەدان و بگەهنە ئارمانجا خۆ و ببنە خۆدان قەوارەکی سیاسی و دمولتەکا سەرپەخۆ، کریار و پیکۆلین شەریف پاشای ببوونە جەئ دلتەنگیا دمولتە ئوسمانی ب مەجلیسی مەبعووسان و حکۆمەتا ئوسمانی ب گشتی و مەبعووسین کوردستانی ب تاییبەتی، ئەق چەندە ژی د روینشتین مەجلیسیدا د رپورت و نامەیین هاتینە هەنارتن بو مەجلیسی خویا دبیت، بۆ هندی دویشچوونا فی بابەتی بەیتە کرن،

هەردیسا ھندەك شیخ و بژارەییەن دەقەرئ دەقەرئ ئەوین مافدار ژ ڕموشا ھە ی و دەولەتا ئوسمانی دژاریەتیا شەریف پاشای ب ھەمی رەنگان ئەنجامدا و ھەسا دیارکر کو ئەو یی چووێه پارێس بۆ مەرەم و بەرژەوھندیین خۆ یین تاییبەتی^(۱۴۶).

د روینشتنا(۱۴)یدا ل ۲۶ شوبات ۱۹۲۰ ی دوو تەلگراف ژ لایئ سەرۆکاتیا مەجلیسێھ دەینە خۆاندن، یین کو ھاتینە فریکرن ژ لایئ ھندەك بەرنیاس و ریهسپی و شیخ و ناغایین خەلکی ئەرزنجانی و دیاریبەکرئ بۆ مەجلیسێ مەبعووسان و د قان تەلگرافاندا ئامازە ب ھندی ھاتیەدان کو کوردان چ ھزر د جودابوونا ژ کۆمەلە ئیسلامی و دەولەتا ئوسمانی نین و ھزر د چ دەولەتین سەرێبەخۆدا نەکرینە، ھەرەسا ئەو پیکۆئ ل پارێس لگەل ئەرمەنا بو دامەزراندنا دەولەتەکا سەرێبەخۆ بو کوردان دەیتەدان، دەریرینی ژمەناکەت و ئەم ب رۆھن و ئاشکرا دژاتیا خۆ بۆ قئ چەندی رادگەھینین، بەلکو ئەم ھەقھزرو ھەقبەندین لگەل دەولەتا ئوسمانی یا ئیسلامی^(۱۴۷).

جیگرئ سەرۆکی مەجلیسێ مەبعووسان عەبدولعەزیز مەجدی ئەفەندی(۱۹۱۹- ۱۹۲۰) دبیزیت: "تەلگرافەك بۆ مە ژ لایئ کۆمەلە پاراستنا دیاریبەکرئ و کۆمەلە مللی ب ناغئ کۆمەکا ئەشرف و زانایین ئایینی و سەرۆک عەشیرین دەقەرئ ھاتیە ھنارتن، ھەکی (حەجی محمد بەگ زادە سامی، چەپک زادە منیر، ئەحمەد پاشازادە شەمس، تاقشان پاشازادە رەجەب، حەجی ئەشەبەح پاشازادە شوکرو، حەقی موفتی زادە، یوسف سەرۆکی عەشیرەتا ئاشوریانی، سەرۆکی عەشیرەتا دەمانلی سەید یوسف، سەرۆکی عەشیرەتا بابانلی پاشا بەگ، سەرۆکی عەشیرەتا بەراتلی چیچەك ناغا، شیخ سەفەت، سەرۆکی شارەوانیی عەلی رزا، شیخ حەجی فەوزی، موفتی ئوسمان فەوزی، عەرەبزادە ئەحمەد، سەرۆکی عەشیرەتا کەچەل یوسف و سەرۆکی عەشیرەتا عەباسی سەدی عەلی)" و د قئ تەلگرافیدا قان ئامازە دایە ھندی کو ئەو پیکۆئین دەینەدان لدور دیارکرنا شەریف پاشایی ھەکو نوونەری کوردان و داخۆزکرنا دەولەتەکا کوردی یا سەرێبەخۆ و جودابوونا ژ دەولەتا ئوسمانی ب چ رەنگان دەریرینی ژ مەناکەن، مە دقیت بۆ ھە

دیاریکهین کو ئەو خائینه و خوڤروشه! و ئەم قی چەندی رەد دکەین و ب چ شیوەیان ئەم پیکۆلا جودابوونا ژ دەولەتا ئیسلامیا ئوسمانی نادەین^(۱۴۸).

هەرەوسا شەریف پاشا و نوونەری ئەرمەنا بوغوس نوبار دەندەک داخۆیانین خۆدا لگەل رۆژنامەیین بیانی ((دیارنەکرێبە کا چ رۆژنامەنە)) هەندەک پەیف یین خەرچ کرێنە، مینا کورد و ئەرمەن ئیک مللەتن، کورد و ئەرمەن دی دەولەتین خۆ یین نەتەوویی دامەزرینن، کوردان دقیت ژ دەولەتا ئوسمانی جودا ببن و ببنە خۆدان دەولەت، ئەف ئاخفتنە ل پاشەرۆژەکا نیزیک دی بنە ئەگەری دەرین مەزن و سەرئیشانین گران بۆ مللەتی کورد، ژبەرکو کورد و تورک براین ئیکین راست و دروست یین دینی و مللەتینە، ئاخا قی وەلاتی بۆ فان هەردوو مللەتان هەقشکە، میژوو دیدەفانە ل سەر قی چەندی، ژبەرکو کوردان بۆ د رزگارکرنا ئەرد و وەلاتی خۆ مل ب ملی تورکان هەمی رەنج و پیکۆلین خۆ مەزاختن بۆ هندی سەرکەفتنی ل مەیدانین شەری بەستشە بینن و د قی ریکیدا خۆینا هەردوو مللەتان تەقلی هەقبوو، ئەم بۆ دەولەتا خۆ رادگەهینن بۆ مان و بەردەوامی و ئاسودەیا قی دەولەتی هەر کارەکی پیدقی بیت دی هیته کرن، چ جارن ئەم ژ قی دەولەتی قەنابین و ئەو پیکۆلین هەقشک ئەوین ل پاریس ژ لای شەریف پاشای و بوغوس نوباری قە دەینە کرن، کریارین تاکە کەسینە و دەرینن ژ بەرژەووندیین وان یین بەرتەنگ دکەن و ئەم رادگەهینن کو ئەم حکۆمەتا خۆ ب باوەرپیکری و پیروز ل قەلەم ددەین^(۱۴۹).

مەبعووسی بایەزیدی شەفیک بەگ لدور قی بابەتی دبیزیت" دەیتە کوتن کو هەقبەیمانیک د ناڤهرا شەریف پاشای و بوغوس نوباریدا ب ناڤی پەیمان کوردی ئەرمەنی هاتیه ئیمزا کرن، و د قی پەیمانیدا ئامازە ب هندی هاتیدان کو د رەسەنی خۆدا کورد و ئەرمەن ئیک مللەتن و براین ئیکن، رەه و ریشالین فان هەردوو مللەتین کەفن یین دەقەری قەدگەرن بو نەشەکی هەقشک و ئەف هەردوو کەسە ب هەقرا یی پیکۆلا جودابوونی و پیکۆلینا دەولەتین سەربەخۆ ددەن"، ئەف مەبعووسە ژ ئامازە ب داخۆیانین شەریف پاشای د رۆژناماندا ددەت، بیکو ناڤی

پۆژنامی دیاریکەت و دبیزیت: ئەف گۆتینن نوی یین بووینە جەئ دلتەنگی و تورەبونا کوردان، ب تایبەتی ل ئەرزنجانی و دیاریەکری و ب سەدەما قی چەندی تەلگرافین رازینەبوونی یین رەوانەئ مەجلیسی کپین و دژاتیا خۆ بۆ قی چەندی یا راکەهانەئ، هەرەسا چونکی هەمی کورد ب قی چەندی ئاگەهدارنەبووینە، ژبەر هندی رازینەبوونین دژوار پەیدا نەبووینە یان ب سەدان تەلگرافین رازینەبوونی دا ژ کوردستانی بو مەجلیسی هیئە رەوانەکرن^(۱۰).

پاشی د بەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا مەبعووسی بایەزیدی شەفیع بەگ بەردەوامیی د دەتە ئاخفتنن خۆ و بەردەوام ئاخفتنن کپیت و نەژەژئ ئاراستەئ شەریف پاشای دکەت، دبیزیت" ئاشکرایە شەریف پاشا کەسەکی بی پشتەقانه و چ سەنگا خۆ ل ناڤ کوردان نینە، چ عەشیرەتین کوردان پشتگریا وی و فان داخواریین وی ناکەن، مللەتی کورد مللەتەک دیندار و خۆدی نیاسن، ناچنە د ناڤ وان کریار و چالاکیین دەینە پالدان و ئەنجامدان ژ لایئ خۆدی نەنیاس و بی دین و بیانیانە، ژ کەفندا کوردان و براین وان یین تورک دەست ل ناڤ دەستداینە و ب ئیک دەست و ب ئیک جەستە خەبات بو قی دەولەتی ئەنجامدایە، ستوینا گریدانا فان هەردوو مللەتان ئاینی ئیسلامی یی پیروزە، ژبەر هندی هەر کریارەکا لگەل براینیا ئاینی یا هەردوو مللەتان سەنگا خۆ نابینت ل ناڤ کوردان"، تیکەلین فان هەردوو مللەتان هەقدژ بیت، یین جفاکی و ئاینی یین بووینە ئالاف بۆ پیکشە گریدانەکا موکم، ب تایبەتی ل ویلاییتین کوردستانی، دبنەرەتدا ریژمیا هەرە زیدە ژ خۆجھین فان ویلایەتان تا ریژمیا ۹۵٪ کورد پیکدینن و پتریا وان موسلمانن، تا نوکە چ پیکۆلین رژد لدور جودابوونی ژ دەولەتا ئوسمانی ژ لایئ فان کوردانە نەهاتینە ئەنجامدان، ژبەر هندی من دقیت بیژم ئاینی مە یی ئیسلامی د سەر ولات و مللەتی مەدا و ستوینا پیکشە گریدانا ئوممەتیە، هەرەسا کوردستان هەمی دژی قی نیزیکیا لگەل ئەرمەنایە و میناک ژئ بایەزید ئەو سەنجەقە یا ئەز مەبعووسیا وی دکەم، ب چ رەنگان پشتەقانی قی چەندی نین، ئەفە ژئ هەندەک ژ وان

عەشیرەتەنە یێن دژاتیا قی چەندی کرى (جەلالی، ئەدمانلی، زیلانی، سێبکانلی،
حەیدەمرانی، ئەتامانی، سەراحی و جەمەدانلی... هتد^(۱۵۱)).

ژ لای خۆفە مەبعووسی ئەرزەرۆم حسین عەونی بەگ دبیژیت: سەیرە چەوا
شەریف پاشای لگەل بوغوس نوباری هەقپەیمانلی کریمیە و هیشتا کورد و ئەرمەن
یێن دسەپیدا ل لای ئاراراتی و نەیا خۆیایە بیژن کورد و ئەرمەن برانە، بەلکو
براینیا کورد و تورکان رەواتر و خۆیاترە، ژبەرکو دەمی ئەرزەرۆم و دمووربەرین وی
کەفتیە بن دەستی رۆسیا و ئەرمەنان، چ جوداهی نەکریمیە د ناقبەرا کوردان و
تورکاندا، هەمی ب هەقرا یێن کۆشتین و سۆتین و سەرژیکرین، ب چ رەنگ ئەو
بەحسی پەیمان و ئیکگرتنی دکن؟، هەردیسا دبیژیت "دژاتیا مە بۆ قان ئاخفتنان
وی چەندی ناگەهینیت کو ویلایەتین مە ب قی رەوشا خۆیا ل دەولەتا ئوسمانی
درازینە، بەلکو کوردان مافین خۆ دقین، وەکی تەناهی و نارامی و خزمەتگوزاری و
ریکین خۆش و هاریکاری یێن دەولەتی و دلوقانیا دەولەتی و فەکرنا قوتابخانان و
مەکتەبان و مزگەفتان و خۆشکرنا باری ژیارى... هتد، ئەف داخوازی یێن مە مافی
مەنە، دقیت دەولەت ب زویترین دم د هەوارا مەبەیت، نەکو رەوش بەرەف ئاقارەکی
نەخۆش و نەخواستی بجیت"^(۱۵۲).

دوو: بابەتی شیخ عەبدولقادری نەهری د مەجلیسی

مەبعووساندا:

ل ۲۸ شوبات ۱۹۲۰ راپۆرتەك بۆ مەجلیسی مەبعووسان لدور شیخ عەبدولقادری نەهری دەیتە بلندکرن و دبیتە رۆژەقا مەجلیسی د روینشتنا(۱۷)یدا ل ۱ ئاداری ۱۹۲۰ ژ لایى کومهکا مەبعووسین کوردستانی و دەقەرین دیتەر، وهکی(مەبعووسین ئەرزرۆم جەلال ئەددین عارف بەگ، زییا بەگ، سلیمان نەجاتی بەگ، زهنی بەگ و حسین عەونى بەگ، ژوانى محەمەد مونیب ئەفەندی و حەیدەر ئەفەندی، ژ هەکاری مەزھەر موفتی ئەفەندی و عەساف ئەفەندی، ژ بایەزیدی شەفیق بەگ، ژ ئەرزنجانی خەلیل بەگ، ژ گەنج جەلال ئەفەندی، ژ ئەماسیا بەکر سامی ئەفەندی، ژ تەرابزونی ئەشرف ئەفەندی، ژ تەرابزونی ئەحمەد موختار، ژ گوموشخانى رفقى ئەفەندی و ژ گوموشخانى زەکی بەگ)، د قى راپۆرتیدا داخوآزا رۆهنکرنى و بەرسقدانى ژ شیخ عەبدولقادری لدور وى چاقپیکەفتن و داخوآیانین داینه گۆقارا(جورنال دوریان) دکەن، سەبارەت داخوآنیا وى دەمی رۆژنامەقانی پسیار ئاراستەى شیخی کری، تو چەوا هەقنیزیکی و پەیماننا کوردی ئەرمەنى ب ریبەریا نوونەرى کوردان شەریف پاشای و نوونەرى ئەرمەنان بوغوس نوواری دەهئسەنگینی؟ د بەرسقا خۇدا پشتی هەمبەری مەجلیسی و مەبعووسین نامادەى روینشتنى نامادە دبیت، شیخ عەبدولقادر ب قى رەنگى بەرسقى ددەت ئەرمەنان داخوآزا کری هەر شەش ویلايەتین ئەرزرۆم، سیواس، مەعمورەت ئەلەزیز، وان، بەدلیس و دیاریه کر بەدنه وان و ئەم مللەتی کورد ل قان شەش ویلايەتان پرائینه، ئەف ویلايەتە جەى مە کوردانە و کوردستانە، لەورا لدور قى بابەتی من ژ مەجلیسی ئەعیان داخوآز کریهە کو دەستەیهکا دویشچوونى بەیتەپیکئینان و بجیتە قان ویلايەتان دویشچوونى و قەکۆلینا بابەتی بکەن و ریژەیا ئاکنجیین کورد ل قان دەقەران دیاریکەن و سەرژمیارییین پیدقى و ورد تۆماریکەن، هەروەسا وهك ئەز دزانم کو نوونەرى ئەرمەنان بوغوس نوواری ب قى

پیشنیاری یی رازییه، سۆزا هندی دایه کوچ هیرش و کریارین دژوار بو سهر کوردان نههینه کرن" (۱۵۳).

پشتی قی چهندی ب رهنگه کی سیسته ماتیکی و پروگرامکری هیرشه کا دژوار بو سهر شیخ عهبدولقادری دهیته کرن، و ژ لایئ گوڤار و رۆژنامه یین ئوسمانیقه وهك خائین و جوداخواز دهیته ل قه لهمدان، ههروهسا دهست ب به لاقكرنا دهنگوباسان دهیته کرن كو شیخ عهبدولقادر و لایه نین ئهرمه نی یین دبه ره قییه كا موكمدا بو جودابوونی و دامه زراندا دهوله ته كا كوردی، ئی شیخ قان ئاخفتنان رهد دكه ت و دبئییت: من بتنی داخوآزا سه ر ژمیارییه کی ل ده قهرین كو خۆجه یین وان كورد، یا كری (۱۵۴).

د هه مبه ری قی چهندی مهبعووسی ئه رزه رۆم جه لال ئه دین ئه فه ندی دبئییه شیخی: دمه ربه ری شه ریف پاشای ته یا گو تی ئه و نوونه ری كوردانه و دمه ربه ری ئی كۆمه ئین كوردی یین سیاسی دكه ت ئه وین نوونه راتیا گه لی كورد هه میی دكه ن و كاری نوونه راتیا كوردان بو بجه ئینانا مافین وان یی ئه نجام دده ت، هه ردیسا تو داخوآزا خۆسه ریا هه ر شه ش ویلایه تی كوردنشین دكه ی، ئه گه ر ب قی رهنگی بیت، تو چه وا یی وهفاداری هه مبه ری وی سیندا ته د مه جلسی ئه عیاندا لدور پاراستنا به ر ژوه ندی و ئه ردی دهوله تا ئوسمانی خواری؟ به رسقین شیخی نابنه جه ئی ئارامیا مهبعووسین ئاماده و به رده وام هیرشه ك دژوار بو سهر شیخی دهیته کرن، پاشی ئه ق مهبعووسه دكه ل مهبعووسین دمه ر یین مه جلسی دخوآزن شیخ عهبدولقادر ژ سه روکاتیا شوریا دهوله تی بهیته لادان، ژبه ر كو ئه ق کریاری وی هه قده لگه ل یاسایا بنه رته ی و ب گه ربه ی بهندی (۴۶) ی ژ دستووری ئه و یی د چالاکیه كا نه یاسایی و خائیندا، له ورا ده قییت ریکارین یاسایی دژی وی بهیته بجه ئینان و ژ مه جلسی بهیته دمه ریخستن، رازیبوون ل سه ر قی راپورتی دهیته کرن و ب پرانیا دهنگان دبیه راپورته ك فه رمی و دهیته ره وانه کرن بو مه جلسی ئه عیانان، داكو یا پندقی لدور شیخی بهیته کرن (۱۵۵).

ههروهسا ئەف خۆلا مهجلىسى نهشيت گهلهك چالاکيان ئەنجامبەدت، ژبهەر
کو دموهلتا ئوسمانى تۆشى چهندين نههامهتيان ببوو، ژ لايهکيشه بزاقا
رزگاربخوآزا تورکی دبهردمواميا بزقيدا بوو، ژ لايهکيشه دموهلتين ههقهيمان
بهردموام بوون د پارقهکرنا ميراتي دموهلتا ئوسمانيدا ناقبهرا خوآدا، ههروهسا ۱۶
ئادار ۱۹۲۰ ئيستانبول ژ لايى دموهلتين ههقهيمانقه دهيتته داگیرکرن، و ل ژير
فشارا فان دموهلتان ب نهچاريشه مهجلىسى مهبعووسان ل ۱۱ نيسان ۱۹۲۰ ب
رهنگهکى فهرمى ژ لايى سۆلتان وهحيددهدينى فه دهيتته ههلوهشاندن^(۱۵۶).

ئهو مهجلىسى پشتى بهرهنگارييهکا دوورو دريژ و رهنج و خهباتهکا زيده ل
ساللا ۱۹۰۸ هاتيه فهکرن و هاتيه ب ناقکرن ب سهردمى مهشرووتيهتا دووى، کارو و
چالاکيين وى بدوووماهيك هاتن، ههچهنده د ناقبهرا ۱۹۰۸ تا ۱۹۲۰ يدا جار جار
ناستهنگ كهفتبوونه د کارى قى مهجلسيدا، مينا ۱۹۱۱ - ۱۹۱۴ ژبهر رهوشا ناقخو
يا دموهلتا ئوسمانى مهجلىسى مهبعووسان روينشتن ئەنجام نهان و پشتى
ههلوهشاندا دووماهيك مهجلىسى دموهلتا ئوسمانى ل مهها نيسانا ۱۹۲۰ ب فهرمانا
سۆلتانى، رهوشهکا تازه پهيدا ببوو، ئەوژى بهرههقيين دستپيکرنا بزاقا
رزگاربخوآزا تورکی ب سهرکردايهتيا مستهفا كهمالى و ههقالين وى دهاتهکرن،
بو بريقهبرنا قى بزاقا رزگاربخوآزا تورکی، هزر د بيکنينا مهجلىسى تورکی يى
مهزندا دهاتهکرن، ل ۲۳ نيسان ۱۹۲۰ ل ئەنقهره مهجلىسى تورکی يى مهزن دهيتته
فهکرن و دهست ب چالاکيين خو دکهت و پيشرهويا بزاقا رزگاربخوآزا تورکيا
دکته^(۱۵۷).

- (1) Kurtuluş KAYALi, hürriyet ve itilaf tanzimattan cumhuriyete türkiye ansiklopedisi, C:5, istanbul, 1985, s. 1436.
- (2) Fevzi DEMİR, a,g,e, s. 164.
- (3) Stanford shaw-Ezel kural shaw, osmanlı imparatorluğu ve modern türkiye 2, Ç: Mehmet Harmanci, istanbul, 1983, s. 346.
- (4) Tarik Zafer TUNAYA, türkiyede siyasi partiler ikinci meşrutiyet donemi(1908-1918), C:1, istanbul, 1988, s. 246..
- (5) Ali BiRiNCi, Hürriyet ve ittilaf fırkası tarih ve toplum, dogan Yayınları, istanbul , 1990, s. 21.
- (6) Muzaffer TEPEKAYA, 1912 Osmanlı meclisi mebusan seçimleri, çağdaş türkiye tarihi araştırmaları dergisi, sayı:18, izmir, 2013, s. 38.
- (7) Kenan OLGUN, 1912 Sopali meclisi mebusan seçimlerinde ermeniler, yeni türkiye dergisi, sayı:60, Ankara, 2014, s 5; Kemal Zeki Gencosman, I meşrutiyetten Günümüze 23 seçim ve siyasi partiler, dünya dergisi, sayı:158, istanbul , 1980, s. 6; Kenan olgun, 1908-1912 osmanlı seçimleri..., A.g.e, s. 392.
- (8) Ali Serdar METE, Muhalefetten teslimiyete Hürriyet ve ittilaf Fırkası, academia dergisi, sayı:4, Antalya, 2014, s. 6.
- (9) EROL Şadi ERDİNÇ ve Haluk ORAL, a.g.e, s.20-27
- (10) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 277-278.
- (11) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 281.
- (12) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 276-277.
- (13) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 286.
- (14) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 278.
- (15) Ihsan Ezherli, a.g.e, s. 210,
مجلة الحكمة، العدد الثامن، السنة الاولى، ١٦ و ٢٩ تشرين الثاني ١٩١٣، ص ١١٢.
- (16) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 284.
- (17) Richard C Hall, Ç: M.Tanju Akad, Balkan savařları 1912-1913 1 dünya savařının provası, istanbul, 2003, s 75, Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 271.
- (18) Fevzi DEMİR, a.g.e, s. 291.

- (19) Suat Zeyrek, ii meşrutiyet sürecinde osmanlı devletinde ordu-siyasi ilişkileri üzerine genel bir bakış, osmanlı hakimiyet sahasi çalışmaları dergisi, sayı:4, istanbul, 2015, s. 42.
- (20) Fevzi DEMİR, A.g.e, ss. 305-306.
- (21) Tarik Zafer TUNAYA, A.g.e, s. 502.
- (22) Ali BİRİNCİ, A.g.e, s. 202.
- (23) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 277-278.
- (24) Aynı eser, s. 275.
- (25) Dahiliye Şifre(DH.ŞFR), Do. NO.652, G. NO.97-1.
- (26) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, ss. 276-277.
- (27) Ihsan Ezherli, a.g.e, s. 208.
- (28) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 278.
- (29) Aynı eser, s. 278.
- (30) Ihsan Ezherli, ss. 211-212.
- (31) Feroz Ahmad-Danwart A. Rustow, a.g.e, s. 284.
- (32) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 kanunsani 1332(1916)tarihli yirmidokuzuncu inikaddan 3 mart 1332(1916)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 86.
- (33) BEO.Do.NO.4387, G.NO.329025.
- (34) Dahiliye Şifre(DH.ŞFR), Do.NO.499, G. NO.61, 1.
- (35) DH.ŞFR, Do. NO.5080, G. NO.97, 1.
- (36) DH.ŞFR, Do. NO.540, G. NO.58, 1.
- (37) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi,(MMZC)1 kanunvevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinievel 1330(1915)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,S: 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 13.
- (38) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 13.
- (39) Aynı eser, s. 54.
- (40) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1333(1917)tarihli birinci inikaddan 15 kanunsani1333(1917)tarihli otuzduruncu inikada kadar, C: 2, D:3, i,s:4, TBMM Basımevi, Anara, 1992, s. 132.
- (41) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 12.
- (42) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 137.
- (43) Aynı eser, s. 209.
- (44) Aynı eser, s. 210.

- (45) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 211.
- (46) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, s. 13.
- (47) Aynı eser, s. 495.
- (48) Aynı eser, ss. 516-517.
- (49) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1tişrinisani 1331(1915)tarihli birinci inikaddan 30 kanunsani 1331(1915)tarihli yirmiyedinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 275.
- (50) DH.I.UM, D. NO.97, G. NO.17, 1.
- (51) هه‌جی عادل ته‌فه‌ندی ل سالا ١٨٦٩ ل لوفجا یی هاتیه سه‌ر دونیایی، خۆاندنا خۆ
یا ده‌ستپیکێ ل جهی ژ دایکبوونا خۆ دخۆینیت، و ل سالا ١٨٩٠ دبیته فه‌رمانبه‌ر
ل گومرکا یه‌مه‌نی، پشتی کووده‌تایا ١٩٠٨ دبیته
والیی ئیدیرنه پاشی دجیته ناقر نیزی نیتیحاد و ته‌ره‌قی و ل سالا ١٩١٢ دبیته نازری
نه‌زاره‌تا ناخخۆ، هه‌ردیسان ١٩١٣ جارمه‌کا دی هه‌مان ئه‌رکی ب ستوی خۆقه
دگریت... هتد، پاشی دناقبه‌را ستالیین ١٩١٥ - ١٩١٨ دبیته سه‌روکی مه‌جلیس
مه‌بعووسان، ل سالا ١٩٣٥ وه‌غهر دکه‌ت، بو پتر پیزانیان ته‌ماشه‌ی قی ژیدهری
بکه‌:
- Togay Seçkin BIRBUDAK, osmanlı devlet adamlarından hacı adil beyin ii meşrutiyet dönemindeki faaliyetleri, tarih kültür ve sanat araştırmaları dergisi, sayı:6, karabuk, 2017, ss.445-4452.
- (52) MMZC, C: 2, D:3, i,s:4, S.29.
- (53) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, S.544..
- (54) Aynı eser, s. 273.
- (55) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, ss. 273-274.
- (56) MMZC, C:1, D:3, i,S:1, ss. 106-107
- (57) Aynı eser, ss. 237-238.
- (58) Mevlud yüksel, 1.dünya savaşında erzurumun ilk işgal günleri, Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmalar enistitüsü dergisi, sayı:37, Erzurum, 2008, ss. 260-279.
- (59) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 kanunuevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinisani 1330(1914)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s 90.
- (60) BEO. Do.NO.4168, G.NO.312582,1,1.
- (61) BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 2, 1.

- (62) BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 3, 1.
- (63) Mehemet Zeki PAKALIN, osmanlı tarih değimleri ve terimleri sözlöğü, Milli Eğitim Bakanlığı(MEB) Yayınları, istanbul, 2004, ss. 419-420.
- (64) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 24 haziran 1330(1914)tarihli yirmi yedinci inkiattan 20 temmuz 1330(1910)tarihli kırk yedinci inkiada kadar, C:2, D:3, I,S:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 275-276.
- (65) MMZC,C:2, D:3, i.S:1, s. 278.
- (66) Aynı eser, s. 279.
- (67) Aynı eser.
- (68) Aynı eser, s. 296.
- (69) MMZC, C:2, D:3, i.S:1, s. 297.
- (70) Aynı eser, s. 305.
- (71) Aynı eser, s. 305.
- (72) Aynı eser, s. 347.
- (73) Aynı eser, s. 349.
- (74) MMZC, C:2, D:3, i.S:1, s. 543.
- (75) Aynı eser, s. 544.
- (76) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, TBMM Basım evi, Ankara, 1992, s. 80.
- (77) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, s. 84.
- (78) Meclisi mebusan Zabıt ceridesi, 1 mayıs 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,I,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 284.
- (79) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, s. 85.
- (80) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 550.
- (81) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari,1330,C:1, s. 85.
- (82) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 282.
- (83) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari,1330,C:1, s. 85.
- (84) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 285.
- (85) Aynı eser, s. 287.
- (86) Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, s. 86.
- (87) MMZC, C:1, D:3,I,s:1, s. 286.
- (88) Aynı eser, Tahir SEZEN, Osmanlı yer adlari, Ankara, 2017, s. 726.
- (89) Aynı eser, ss. 287-288.
- (90) Aynı eser, s. 288.

- (91) Remzi ÇAVUŞ, Osmanlı Devletinde çekirgelere karşı mücadele, osmanlı bilimi araştırmaları dergisi, sayı:2, istanbul, 2017, ss. 59-76.
- (92) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 şubat 1331(1915) tarihli 28 inikaddan 29 şubat 1331(1915)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:2, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, ss. 48-49
- (93) MMZC, C:2, D:3, i,s:2, s. 86.
- (94) Aynı eser, s. 87.
- (95) MMZC, C:2, D:3, i,s:2, s. 89.
- (96) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinisani 1332(1916)tarihli birinci inikaddan 9 kanunsani 1332(1916)tarihli yirmisekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s.194.
- (97) MMZC, C:1, D:3, i,s:3, s.196.
- (98) Aynı eser, s.197.
- (99) MMZC, C:2, D:3, i,s:4, s.386.
- (100) Aynı eser, ss. 387-388.
- (101) Aynı eser.
- (102) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 kanunsani 1334(1918)tarihli otuzbeşinci inikaddan 5 mart 1334(1918)tarihli altmışüçüncü inikada kadar, C:2, D:3, i,s:4, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 709.
- (103) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 tişrinievvil 1334(1918)tarihli birinci inikaddan 21 kanunevvil1334(1918)tarihli yirmidokuzuncu inikada kadar, C:1, D:3, i,s:5, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 47.
- (104) MMZC, C:1, D:3, i,s:5, s.48.
- (105) Aynı eser, s.49.
- (106) Aynı eser.
- (107) Aynı eser, ss.188-189.
- (108) MMZC, C:1, D:3, i,s:5, s.255.
- (109) Aynı eser, s.258.
- (110) MMZC, D:3, i,s:5, C:1, s.283.
- (111) Aynı eser, s.263.
- (112) Kudret Emiroğlu, Anadolu da Devrim günleri,:ikinci meşrutiyetin ilanı, Ankara, 1999, s 34, Fevzi DEMİR, a.g.e, ss.14-15.
- (113) Kenan OLGUN, osmanlı meclis-i mebusanda ara seçimler(1908-1912 dönemi), Atam , Ankara, 2012, s.8.
- (114) Zekerya TÜRKMEN, mütareke doneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması(1918-1922), türk tarih kurumu, Ankara, 2001, s.25.

- (115) Taha Niyazi Karaca, son osmanlı meclis-i mebusan seçimleri, Ankara, 2004, s.23.
- (116) Aynı eser, s.291.
- (117) Dahiliye Nezareti idare-i Umumiye Evraki(DH.I.UM.EK), Do.NO.113,G.NO.92,2.1.
- (118) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.92-2-2.
- (119) DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.86.
- (120) Taha Niyazi Karaca, a.g.r, s.295.
- (121) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.801, 1-1.
- (122) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.9, 3-1.
- (123) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (124) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.78,1-4.
- (125) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (126) DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.49, 1.
- (127) DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15-1.
- (128) DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15, 2-1.
- (129) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (130) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1.
- (131) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 4-2.
- (132) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1-2.
- (133) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.75, 1.
- (134) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.296.
- (135) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.113, 1-1.
- (136) DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.100, 1.
- (137) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (138) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.89, 1.
- (139) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.1, 1.
- (140) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352,G.NO.2, 1.
- (141) DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.3, 1.
- (142) DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.99, 2,1.
- (143) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.295.
- (144) Aynı eser, ss.295-296.
- (145) Taha Niyazi Karaca, a.g.e, s.322.

(۲) نهجاتی عهبدوللا، ژیدمیری بهری، ل ۱۳.

- (147) Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 mart 1336(1920)tarihli yirmidorduncu adar 12 kanunsani 1336(1920) tarihli birinci inikaddan, içtima-l fevkalada, C:1, d:4, i,s:1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.208.
- (148) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.208.
- (149) Aynı eser, s.209.
- (150) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.209.
- (151) Aynı eser, s.210.
- (152) Aynı eser, s.211.
- (153) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, s.201.
- (154) Aynı eser, s.202.
- (155) MMZC, C:1, D:4, i,s:1, S 203.
- (156) Ridvan AKIN, Türk Siyasal Tarihi 1908-2000, istanbul, 2010, s.88, Ihsan Ezherli, a.g.e, s.19.
- (157) Temuçin Faik ERTAN ve Diğerleri, başlangıçtan günümüze türkiyen cumhuriyeti tarihi, Ankara, 2012, s.10.

ئەنجام

ماوی قی قه کۆلینی ماوه کی دریز بوو، پشکا ریکخوشکرنا بابتهی تا سالی ناهه راستنا سهه ساله ههژدی دچوو، ژیهه هندی کومه کا پيشهات و گوهورینین مهزن د قی ماوهیدا بهه دهولهتا ئوسمانیدا هاتن، قه ریزا قان گوهورینان د پهیدا کرنا مهجسی مهبعووسان و دستوری یاسایا بنه رهتیدا خو دیت، نه قه چهنده ژی ب رهنگه کی ب سانه هی و دهملدهست پهیدا نه بوو، به لکو رهنج و زهحمهت و خهباته کا دوور و دریز هاته نهجمدان، تاکو به رهه می قی خهباتی هاتیه دیتن، پینگا قه ئیکی یا قی گوهورین ل ساله ۱۸۷۶ هاته هاقیتن، پاشی نه قه خهباته تۆشی نسکویه کی هات و سیه سالان قه کیشا، پاشی ب رهنگه کی جوداتر و برهوشتر گوهورین پهیدا بوون و کووده تابه کا ئیک لاکه ره پهیدا بوو و نهجمان باش د بهرزه مهوندیا کووده تاجیاندا ب دویف خو قه ئیان.

ل ده می خواندنا قه کۆلینا کوردستان د مهجسی مهبعووسانی ئوسمانیدا ۱۹۰۸ - ۱۹۲۰ قه کۆلینه کا میژووی، کومه کا نهجمان دیار دبن مینا:

۱. رونا کبیرین ئوسمانی رۆله کی ئیکجار مهزن د نهچارکرنا سۆلتانیدا هه بوو، تاکو مهشرووتیهت راگه هاندی و یاسایا بنه رهت پهیره مۆکری مینا مهدهت پاشایی، نامق که مال... هتد.

۲. نه قه گوهورینا د دهولهتا ئوسمانیدا پهیدا بووی، ل دهستیکی تا راده کی پینگا قه کا باش بوو، لی نه یا قالا بوو ژ کیماسیان، وه کی ل جهی دهسته لاتین سۆلتانی بهینه سنووردارکرن، هندهک ماف ب وی هاتبوونه دان، چ کیمتر نه بوون ژ دهسته لاتین وی یین ههین، مینا بهندی ۱۱۳ یی یاسایا بنه رهت، ده می دهسته لات ب سۆلتانی بهخشی کو هه ره کهسه کی بیهته مهترسی لسهه ئیمنا هیا دهولهتی، سۆلتانی مافی هه ی

وی بگریت و ژ وه لاتی دهر بیخیت، سۆلتانی ئەق مافه ب باشتین رهنگ دژی ههفرکی خۆ بکارئینا.

۳. ناقبهینا ههردوو سهردهمین مهشرووتیهتی سۆلتانی دهستهه لاتهکا رههایی گرتنه بهر و ههفرکی خۆ تهرا و بهرا کرن، ئی ل دووماهیکی ههه تهق دهستهه لاتین رههایی بوو، بویه نه تهگهری لادانا وی ژ سهه دهستهه لاتتی.

۴. کۆمهلا ئیتیحاد و تههقی رۆلهکی ئیکجار بهرز د راکه هاندنا سهردهمی مهشرووتی یی دوویدا ههبوو، و نهکی کودهتایا ۱۹۰۸ ب ستوی خوقه گرت، ههروهسا پیشرهویا پیشهاتین پشتی کودهتای کر.

۵. رهنگشەدان و پیشوازیا راکه هاندنا مهشرووتیهتی ل دهولهتا ئوسمانی ب گشتی و کوردستانی ب تایبهتی پتر ل ناق تهخا رهوشهنبیر و باژیریان خۆ دیت، خه لکی دیتر ئەوین دوور ژ باژیران گوهورپینن ب سهه دونیاییدا هاتین، چ پیزاین لدور قی چهندی نهبوون.

۶. ههلبزارتین ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲ - ۱۹۱۴ لژی ر چاقدیریا ئیتیحادیانا هاتنه ئەنجامدان و نوونهرین وان پتیریا جاران بۆ مهجسی مهبعوسان هاتنه بهرزکرن.

۷. ئەو مهبعوسین ژ دهولهتا ئوسمانی و کوردستانی دهاتنه ههلبزارتن، پتیریا وان ئەو بوون ئەوین ژ لای سهنهتری کۆمهلا ئیتیحاد و تههقیشه دهاتنه بهربژی کرن و ههلبزارتن.

۸. د قی مهجسیدا لدور کیشهیین نهتهوهیی یین مللهتین ئوسمانی مینا کوردان چ گهنگهشین دیار نههاتنه ئەنجامدان، پتیریا جاران ئەو بابتهین هاتینه ئازاندن، بابتهین ئابووری و جشاک بوون، بابتهین شهریف پاشای و شیخ عهبدولقادری نهههری تینهبن.

۹. ئەو مهبعوسین ژ ویلایهتین کوردستانی بۆ مهجسی هاتینه فریکرن، ئەو بوون ئەوین ههستین وان یین کوردینی د لاواز.

۱۰. دەمی دانوستادن لسه‌ر بزاقه‌ك كوردی دهاته‌كرن، ئەو ب پشته‌پێ و ب سهردا‌چووێ یێن هاتینه‌ ل قه‌له‌مدان و ئەو بزاق ب بزاقه‌كا بچوو‌ك هاتیه‌ ناسكرن، مینا بزاقا‌عه‌شیره‌تین دیرسمی‌ ل سالی‌ن ۱۹۰۸- ۱۹۰۹.
۱۱. هه‌رده‌می‌ ئیتیحادیان هه‌ست ب مه‌ترسیا‌ گه‌شبین و زی‌ده‌بوونا‌ ئۆپۆرسیونی‌ کری، مه‌جلس ب رێكا‌ فه‌توایی‌ن شیخین‌ ئیسلامی‌ و فه‌رمانین‌ سو‌لتانی‌ یی‌ هه‌له‌شاندن، مینا‌ مه‌جلی‌سی‌ ۱۹۱۲.
۱۲. مه‌بعووسین‌ كوردستانی‌ یێن‌ شیاین‌ كێشه‌یی‌ن ویلایه‌تین‌ خو‌ بگه‌هینه‌ مه‌جلی‌سی، لی‌ لدور دیتنا‌ رێگه‌ چاره‌یی‌ن باش‌ بو‌ قان‌ كێشه‌یان، چ‌ پێشه‌اتین‌ باش‌ بدویشخۆفه‌ نه‌ ئیناینه‌.
۱۳. هنده‌ك‌ جاران‌ قان‌ مه‌بعووسان‌ پاراستنا‌ به‌رژمه‌ندی‌ن خو‌ و به‌رژمه‌وندیا‌ ده‌وله‌تا‌ ئوسمانی‌ ئینایه‌ پێش‌ به‌رژمه‌ندی‌ن كوردستانی، مینا‌ دەمی‌ گه‌نگه‌شه‌ لدور شه‌ریف‌ پاشای‌ و شیخ‌ عه‌بدولقادری‌ په‌یدا‌ بووین، وان‌ رۆل‌ د‌ لای‌ ده‌وله‌تی‌دا‌ گێرا‌ و چالا‌كفانی‌ن ملله‌تی‌ خو‌ ب‌ خیانه‌تی‌ ل‌ قه‌له‌مدان.
۱۴. قان‌ مه‌بعووسین‌ كوردستانی‌ چ‌ رۆل‌ د‌ بده‌ستقه‌ئینانا‌ مافی‌ن نه‌ته‌ومی‌ یێن‌ كوردستانی‌دا‌ نه‌گێرا، به‌لكو‌ بو‌ پاراستنا‌ ده‌وله‌تا‌ ئوسمانی‌ خو‌ هاقی‌ته‌ به‌روكین‌ شه‌ری‌ و پاراستن‌ ژده‌وله‌تا‌ ئوسمانی‌ كر.
۱۵. هه‌روه‌سا‌ پشتی‌ ب‌ دووماهیک‌ هاتنا‌ شه‌ری‌ ئیكی‌ یی‌ جیهانی‌ و گرتنا‌ كۆمه‌لا‌ ئیتیحاد‌ و ته‌ره‌قی، ئەو‌ مه‌بعووسین‌ چووینه‌ دووماهیک‌ مه‌جلی‌سی‌ ئوسمانی‌ یی‌ سالا‌ ۱۹۱۹، پتیریا‌ وان‌ ئەو‌ بوون‌ ئەوین‌ لایه‌نگر‌ و ئەندامین‌ كۆمه‌لین‌ پاراستنن‌ ئەنادولی‌ ئەوین‌ لژی‌ر‌ كارتیكرنا‌ مسته‌فا‌ كه‌مالی‌ و بزاقا‌ رزگاربخۆزا‌ تورکی‌.
۱۶. مه‌جلی‌سی‌ مه‌بعووسان‌ لژی‌ر‌ فشار‌ و ده‌سته‌ه‌لا‌تا‌ ره‌هایی‌ یا‌ ئیتیحادیاندا‌ بوو، هه‌ر‌ كاره‌كی‌ وان‌ دقیا‌ ژ‌ مه‌جلی‌سی‌ ده‌ریاز‌ دكر‌ و یا‌ وان‌ نه‌قیابا، ده‌ریاز‌ نه‌دبوو.

پاشیه‌ند

پاشبهندا ژماره ۱

ناڤین مەبعووسین کوردستانی د خولا ئیکیدا ل سەردەمی مەشرووتیەتا ئیکدی د
هەلبژارتنن سالا (۱۸۷۷) یدا:

ژماره	ناڤین مەبعووسان	ویلايەت/ئەرزەروم	سەنجەق
۱	حاجی رەئوف ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەلاجیان ئەفەندی	سەنتەر	
۳	محەمەد موختار شەریف بەگ ئەفەندی	ئەرزەنجان	
۴	تانیهەل کاراجیان ئەفەندی	قارس	

ژماره	ناڤین مەبعووسان	ویلايەت/سیواس	سەنجەق
۱	ئاگوب شاهیان ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەجی ئەحمەد بەگ	ئەماسیا	
۳	محەمەد عەلی ئەفەندی	حیساراروژھەلات	

ژماره	ناڤین مەبعووسان	ویلايەت/مامورەت ئەلەمزیزە	سەنجەق
۱	حەجی محەمەد ئەفەندی	سەنتەر	
۲	حەجی مەحموود ئەفەندی	ئەرغەنی	

ژماره	ناڤین مەبعووسان	ویلايەت/دیاریه‌کر	سەنجەق
۱	محەمەد مەسعوود ئەفەندی	سەنتەر	
۲	مەحموود وەجدی ئەفەندی یی خەریوتی	سەنتەر	
۳	ئوسیب قازازیان ئەفەندی یی میردینی	میردین	

ژماره	ناڤین مەبعووسان	ویلايەت/مووسل	سەنجەق
۱	عەبدوڵرەزاق ئەفەندی		
۲	عەبدوڵرەحمان وەسفی ئەفەندی		
۳	مەناحم ئەفەندی		

پاشبهندا ژماره (۲)

ناڤین مهبعوسین کوردستان د خولا دوویدا ل سهردهمی مهشرووتیهتا ئیکى د
ههلبزارتین سال (۱۸۷۷) یدا:

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/ئهزرهروم	سهجهق
۱	گیراگوس ئهفهندى	سهنتهر	
۲	هاجان دوریان ئهفهندى		

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/سیواس	سهجهق
۱	ئیبراهیم بهک	سهنتهر	
۲	ئیحسانوللا ئهفهندى		
۳	ئهدهم ئهفهندى		
۴	کیشورک ئهفهندى		

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/مهعمورمت ئهلعهزیز	سهجهق
۱	مهحموود ومجدى ئهفهندى	سهنتهر	

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/دیاربهکر	سهجهق
۱	حهجى مهسعوود ئهفهندى	سهنتهر	
۲	ئوسیب قازازیان ئهفهندى		

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/مووسل	سهجهق
۱	عهبدوئرماق ئهفهندى	سهنتهر	
۲	مهناحم ئهفهندى		
۳	رهفعت بهک		

پاشبهندا ژماره ۲

ناڤین مهبعوسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیه تادووئی د هه لېزارتنین

سال (۱۹۰۸) یدای:

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/نهرزهروم	سهنجهق
۱	ئهحمهد زيبا بهك	سهنتهر	
۲	محمهد شهوكهت ئهفهندي	سهنتهر	
۳	كاراكين پاستارماجيان ئهفهندي	سهنتهر	
۴	سهيفوللا ئهفهندي	سهنتهر	
۵	فارتتهكيس ئهفهندي	سهنتهر	
۶	ئوسمان فهوزي ئهفهندي		ئهزرانجان
۷	سليمان سودي ئهفهندي		بايهزيد

ژماره	ناڤین مهبعوسان	ویلايهت/سيواس	سهنجهق
۱	داگافاريان ئهفهندي	سهنتهر	
۲	حسنو بهك	سهنتهر	
۳	مستهفا زيبا بهك	سهنتهر	
۴	عومهر شوقي بهك	سهنتهر	
۵	ئهحمهد شوکرو ئهفهندي	سهنتهر	
۶	عارف فازل ئهفهندي		ئهماسيا
۷	ئيسماعيل حهقي پاشا		ئهماسيا
۸	جودي ئهفهندي		ئهماسيا
۹	عومهر فهوزي ئهفهندي		قهرهحيسار رؤژههلات

قەرەحیسار رۆژھەلات		مستەفا ئەفەندی	١٠
توقات		مستەفا سەبری ئەفەندی	١١
توقات		شیخ مستەفا حەقی ئەفەندی	١٢
توقات		ئیسماعیل پاشا	١٣

سەنجەق	ویلايەت/مەعموورەت ئەلەزیز	ناقیین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	عاسم بەگ	١
	سەنتەر	محەمەد نووری بەگ	٢
	سەنتەر	حاجی زیائەددین ئەفەندی	٣
دیرسم		لوتفی فکری بەگ	٤
مەلاتیا		محەمەد تەوفیق ئەفەندی	٥
مەلاتیا		ئەحمەد حمید ئەفەندی	٦

سەنجەق	ویلايەت/وان	ناقیین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	تەوفیق ئەفەندی	١
	سەنتەر	پاپاسیان قاهان ئەفەندی	٢
هەکاری		سەید تەهایین ئەرواسی	٣

سەنجەق	ویلايەت/بەدلیس	ناقیین مەبعووسان	ژمارە
	سەنتەر	محەمەد عارف ئەفەندی	١
گەنج/بینگول		محەمەد ئەمین ئەفەندی	٢
گەنج/بینگول		حاجی سامی ئیلیاس ئەفەندی	٣
مووش		کایغام ئەفەندی	٤
سیرت		عەبدوڵمەزاق ئەفەندی	٥

سەنجەق	ویلايەت/دیاریه کر	ناقین مەبعووسان	ژماره
	سەنتەر	برینجی زاده عارف ئەفەندی (۱۹۰۹) دمریت پاشی کوروی وی فەوزی ئەفەندی دبیتە مەبعووسی مەجلیسی	۱
ئەرغەنی		ئیبراهیم ئەفەندی	۲
سیقەرەک		محەمەد نورەددین ئەفەندی	۳
مێردین		سەعید ئەفەندی	۴

سەنجەق	ویلايەت/مووسل	ناقین مەبعووسان	ژماره
	سەنتەر	داود یوسفانی	۱
	سەنتەر	محەمەد عەل فازل ئەفەندی	۲
سلیمانی		سەعید ئەفەندی	۳
کەرکووک		محەمەد عەلی بەک	۴
کەرکووک		سالح پاشا	۵

پاشبهندا ژماره ۳

ناڤین مهبعووسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیهتا دووی د هه لبرارتین

سال (۱۹۱۲) یندا:

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/ئهرزهروم	سهنجهق
۱	حهجی لوتفوللا	سهنتهر	
۲	کاراکین پاستارماجیان ئهفهندی	سهنتهر	
۳	رائیف دینج ئهفهندی	سهنتهر	
۴	فارتیکس ئهفهندی	سهنتهر	
۵	شهعبان ئهفهندی	سهنتهر	
۶	حسین توسون ئهفهندی	سهنتهر	
۷	حالهت ساغرئوغلو بهک		ئهرزنجان
۸	سلیمان سووی ئهفهندی		بایهزید

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/سیواس	سهنجهق
۱	ئهمین ئهدهیب ئهفهندی	سهنتهر	
۲	مستهفا زیبا بهک	سهنتهر	
۳	نوژدار حسنو بهک	سهنتهر	
۴	نوژدار عومهر شوقی بهک	سهنتهر	
۵	نوژدار پاشایان ئهفهندی	سهنتهر	
۶	عارف فازل ئهفهندی		ئهماسیا
۷	حهجی مستهفا ئهفهندی		ئهماسیا
۸	حهسهن راسم ئهفهندی		ئهماسیا
۹	حهجی کامل ئهفهندی		توقات
۱۰	شاکر بهک		توقات
۱۱	تهحسین رزا بهک		توقات

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/مەعموورەت ئەلەعزیز	سەنجەق
١	حەجی مەحمەد نووری ئەفەندی	سەنتەر	
٢	ئوسمان ئەفەندی	سەنتەر	
٣	مستەفا سافەت ئەفەندی	سەنتەر	
٤	سالم ئەفەندی		دیرسم
٥	ئوسمان عەونی ئەفەندی		مەلاتیا
٦	مەحمەد تەوفیق ئەفەندی		مەلاتیا

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/وان	سەنجەق
١	نوژدار مەدحەت ئەفەندی	سەنتەر	
٢	فیرمیان ئەفەندی	سەنتەر	

ژماره	ناقیین مەبعووسان	ویلايەت/بەدلیس	سەنجەق
١	نسرەت سەعدوئلا بەگ	سەنتەر	
٢	مەحمەد ئەمین ئەفەندی		گەنج/بینگول
٣	حەجی سامی ئیلیاس ئەفەندی		مووش
٤	کایغام ئەفەندی		مووش
٥	نازم بەگ		سیرت

ژماره	ناقین مهبعووسان	ویلايهت/دياربهكر	سهنجهق
١	برينجيزاده فهوزى ئهفهندى	سهنتهر	
٢	زولفى تيگرهل بهك	سهنتهر	
٢	زيا ئهفهندى		ئهرخهنى
٣	ئىستيفان چراجيان ئهفهندى		ئهرخهنى
٤	ئىسماعيل حهقى بهك		سيقههرك
٥	حهسن لامى بهك		ميردين
٦	سهعيد بهك		ميردين

ژماره	ناقین مهبعووسان	ویلايهت/مووسل	سهنجهق
١	سالح سهعدى بهك	سهنتهر	
٢	حهسن فاييق بهك	سهنتهر	
٣	ئىبراهيم فهوزى ئهفهندى	سهنتهر	
٤	حكمت بهكى بابانزاده		سليمانى
٥	محهمد عهلى بهك		كهركووك
٦	بهائهدين بهك		كهركووك
٧	عهبدوئلا سافى بهك		كهركووك

پاشبهندا ژماره ٤

ناڤین مهبعووسین کوردستانی ل سهردهمی مهشرووتیهتا دووی د ههلبژارتنین

سال(١٩١٤)یندا:

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/ئهزرهروم	سهنجهق
١	ئوسیب مهدهدیان ئهفهندی	سهنتهر	
٢	سهیفوللا ئهفهندی	سهنتهر	
٣	رائیف دینج ئهفهندی	سهنتهر	
٤	ڤارتیکس ئهفهندی	سهنتهر	
٥	حافز ئهحمه زبیا بهک	سهنتهر	
٦	حسین توسون ئهفهندی	سهنتهر	
٧	حالهت ساغرئوغلو بهک		ئهزرانجان
٨	محهمه شهفیک بهک		بایهزید

ژماره	ناڤین مهبعووسان	ویلایهت/سیواس	سهنجهق
١	ئهمین ئهدیبه ئهفهندی	سهنتهر	
٢	دیگرام بارسامیان ئهفهندی	سهنتهر	
٣	رهحمی بهگی بویوک ههجازاده	سهنتهر	
٤	نوژدار عومهر شهوقی بهک	سهنتهر	
٥	راسم باشارا ئهفهندی	سهنتهر	
٦	ئیسماعیل حهقی پاشا		ئهماسیا
٧	نوژدار عاسم بهک		ئهماسیا

ٺه ماسيا		عارف فازل بهك	٨
ٺه ماسيا		نه زيف بهك	٩
توقات		مستهفا وههبي بهك	١٠
توقات		ته حسين رزا بهك	١١
توقات		حه جي كامل ٺهفه ندى	١٢

سهنجهق	ويلايهت/مهعمورهت ٺهعهزيز	ناقين مهبعووسان	ژماره
	سهنتهر	حه جي محهمهد نوورى ٺهفه ندى	١
	سهنتهر	حه جي محهمهد سهعيد ٺهفه ندى	٢
	سهنتهر	مستهفا سافهت ٺهفه ندى	٣
ديرسم		محهمهد نوورى بهك	٤
مهلاتيا		كهشاف ٺهفه ندى	٥
مهلاتيا		هاشم ٺهفه ندى	٦

سهنجهق	ويلايهت/وان	ناقين مهبعووسان	ژماره
	سهنتهر	قاهان پاپازيان ٺهفه ندى	١
	سهنتهر	قيرميان ٺهفه ندى	٢
	سهنتهر	عهساف ٺهفه ندى	٣
ههكارى		محهمهد ههمزه بهك	٤
ههكارى		مونيب بهك	٥

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايه‌ت/به‌دلیس	سه‌نجه‌ق
۱	حه‌سه‌ن ئه‌فه‌ندی	سه‌نته‌ر	
۲	میناس میرزا ئه‌فه‌ندی	سه‌نته‌ر	
۳	محهمه‌د ئه‌مین ئه‌فه‌ندی		گه‌نج/بینگول
۴	محهمه‌د عه‌لی به‌گ		گه‌نج/بینگول
۵	حاجی سامی ئیلیاس ئه‌فه‌ندی		مووش
۶	کایغام ئه‌فه‌ندی		مووش
۷	شیخ نورهددین ئه‌فه‌ندی		سیرت

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايه‌ت/دیاریه‌کر	سه‌نجه‌ق
۱	برینجیزاده فه‌وزی به‌گ	سه‌نته‌ر	
۲	محهمه‌د زولفی تیگرهل به‌گ	سه‌نته‌ر	
۳	ئیستیفان چراجیان ئه‌فه‌ندی		ئه‌رغه‌نی
۴	محهمه‌د ره‌شید پاشا		ئه‌رغه‌نی
۵	کامل ئه‌فه‌ندی		ئه‌رغه‌ن
۶	ئیبیراهیم وه‌هبی به‌گ		سیقه‌ره‌ک
۷	عه‌ل رزا سیریزاده		میردین
۸	ئیحسان به‌گ		میردین
۹	مسته‌فا ئه‌فه‌ندی		میردین
ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايه‌ت/مووسل	سه‌نجه‌ق
۱	داود یوسفانی	سه‌نته‌ر	
۲	محهمه‌د عه‌لی فازل ئه‌فه‌ندی	سه‌نته‌ر	
۳	سالح سه‌عدی به‌گ	سه‌نته‌ر	

	سهنتەر	حهجی ئەمین بەک	٤
	سهنتەر	ئیبیراهیم نووری ئەفەندی	٥
سلیمانی		سهعید ئەفەندی	٦
سلیمانی		حکەمت بەگی بابانزادە	٧
کەرکوک		محەمەد عەلی بەک	٨
کەرکوک		نازم بەک	٩
کەرکوک		عەبدوڵلا سافی بەک	١٠

پاشبهندا ژماره ۵

ناڤین مەبعوسین کوردستانی ل سەردەمی مەشرووتیەتا دووی د هەلبژارتنن

سال(۱۹۱۹)یادا:

سەنجەق	ویلايەت/ئەرزەروم	ناڤین مەبعوسان	ژماره
	سەنتەر	مستەفا کەمال پاشا	۱
	سەنتەر	جەلال ئەددین عارف ئەفەندی	۲
	سەنتەر	زیا ئەفەندی	۳
	سەنتەر	سلیمان نەجاتی بەک	۴
	سەنتەر	حسین گەنج ناغازادە	۵
	سەنتەر	زەنی ئەرزەرومی	۶
ئەرزەنجان		خەلیل بەک	۷
بایەزید		شەفیق بەک	۸

سەنجەق	ویلايەت/سیواس	ناڤین مەبعوسان	ژماره
	سەنتەر	حسین رمئوف بەک	۱
	سەنتەر	کارا واسف بەک	۲
	سەنتەر	زیا بەک	۳
	سەنتەر	ئەدھەم بەک	۴
	سەنتەر	سەمیح فەتجی بەک	۵
ئەماسیا		بەکر سامی بەک	۶
ئەماسیا		ئیسماعیل حەقی پاشا	۷
ئەماسیا		عومەر لوتفی بەک	۸
توقات		عومەر فەوزی ئەفەندی	۹
توقات		ئەحمەد بەک	۱۰
توقات		شەوقی بەک	۱۱
قەرەحیسار رۆژھەلات		فازل ئەفەندی	۱۲

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايهت/مه‌عموورمت ئەه‌عەزیز	سەنجەق
١	مەحیەددین بەگ	سەنتەر	
٢	مستەفا شوکری ئەفەندی	سەنتەر	
٣	حسین عەوونی ئەفەندی	سەنتەر	
٤	حەسەن خەیری ئەفەندی		دێرسم
٥	فەوزی ئەفەندی		مەلاتیا
٦	حاجی محەمەد ئەفەندی		مەلاتیا

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايهت/وان	سەنجەق
١	حەقی بەگ	سەنتەر	
٢	حەیدەر بەگ	سەنتەر	
٣	مونیب بەگ	سەنتەر	
٤	مەزھەر موختی بەگ		هەکاری
٥	عەساف بەگ		هەکاری

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايهت/بەدلیس	سەنجەق
١	سەعدوئەلا ئەفەندی	سەنتەر	
٢	رەسول ئەفەندی	سەنتەر	
٣	جەلال بەگ		گەنج/بینگول
٤	حەجی ئیلیاس سامی ئەفەندی		مووش
٥	خەلیل حوئقی ئەفەندی		سیرت

ژماره	ناڤین مه‌بعووسان	ویلايهت/دیاریه‌کر	سەنجەق
١	برینجیزادە فەوزی بەگ	سەنتەر	
٢	زولفی زادە ئەفەندی	سەنتەر	
٣	روشتی بەگ		ئەرغەنی
٤	قەدری ئەفەندی		ئەرغەنی
٥	فەوزی ئەفەندی		ئەرغەن
٦	بەکر سدقی بەگ		سیقەرەک
٧	مەدحەت بەگ		مێردین
٨	عەبدوئەلا بەگ		مێردین

دولت تفریق معاملاتین طولانی مسؤلیت قبول آیتز
L'état n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie

دولت علیه عثمانیه تفریق اداروسی
Administration des Télégraphes
de l'Empire Ottoman

TÉLÉGRAMME

تفریقنامه

Retransmission ou Expédition			تکرار کتیبده ویا سوق		RECEPTION			اخذ	
سوق کوردوسی d'Expédition	کتیبده اولان مرکز Transmis à	تاریخ date	مأمور امضاسی Signature de l'employé	مأمور امضاسی Signature de l'employé	تاریخ date	واضعه مرکزی reçu de	سوره کوردوسی No. d'ordre		
		H. _____ M. _____			H. _____ M. _____				

De _____ Pour _____ مورودی _____

تاریخ _____ مکتوب _____ ساعت _____
Date _____ M. _____ H. _____

Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارت عمده _____

بر حواله جملہ مراسلہ اجرائیہ جرائد ایقند در سہ ماہیہ قبلیہ میں جمعیت اتحادیہ
ریاست دیکھیں ایسے دو برس سیدہ اعمال تقویٰ و شکر و حکمت و رعایت ہر ناسہ مدخلہ
ایقندہ یکایک نگاہ در بوجہ جمعیت جہاں انقدر سوجال ناسہ آور زمین فرسایا برزادہ بہ
کلیدہ مقام روئے واجعت ایقندہ جیسے اقتدار قانونہ اسکا بہ عدلہ حقیقی و کائنات
سہم اقتدار اکابر و مشورہ اوطنیہ طورہ حقیقیہ مورخہ ہر معاملہ نہ سہم اجزا
دولت حقیقیہ ہرگز نہ بزم رعایت بزرگ رعایت اسباب اسکا استعمال ہرگز نہ کمال سوزشہ
نیاز ایقند

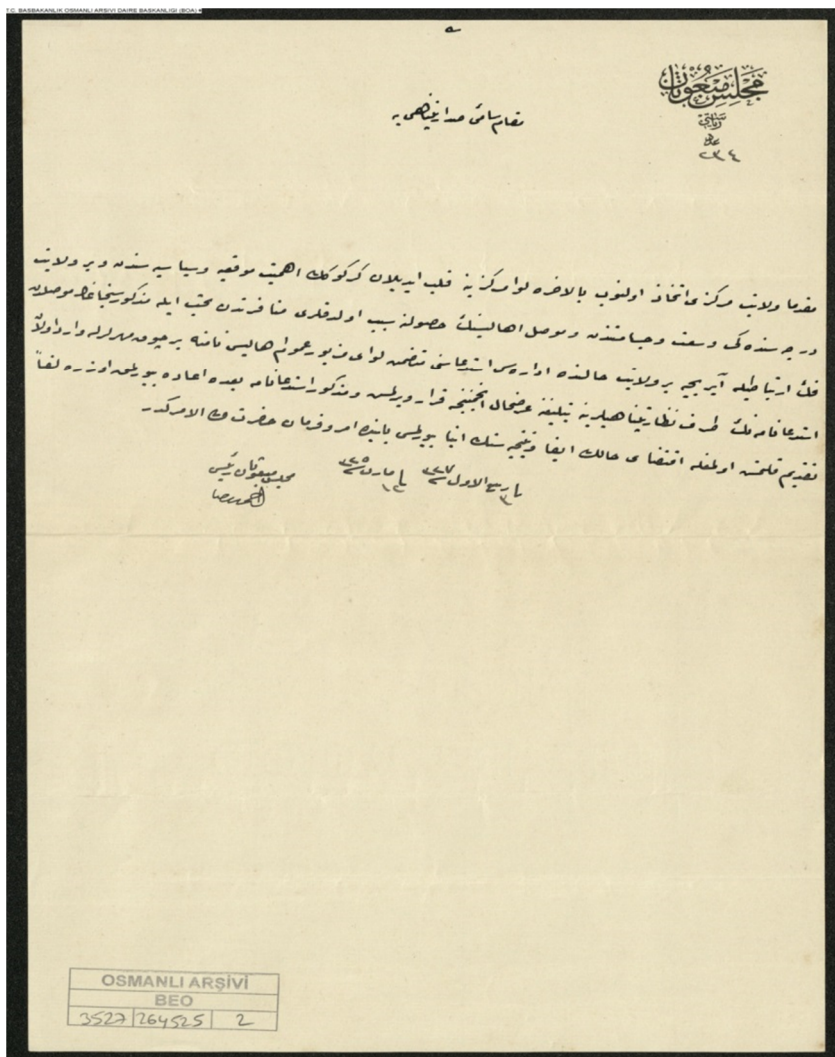
موصوفی ابراہیم پاشا
صفا
۱۸

OSMANLI ARŞIVI
DH.H
31 9 22

DH.H.00031.00009.002

باشبهندا ژماره ۷

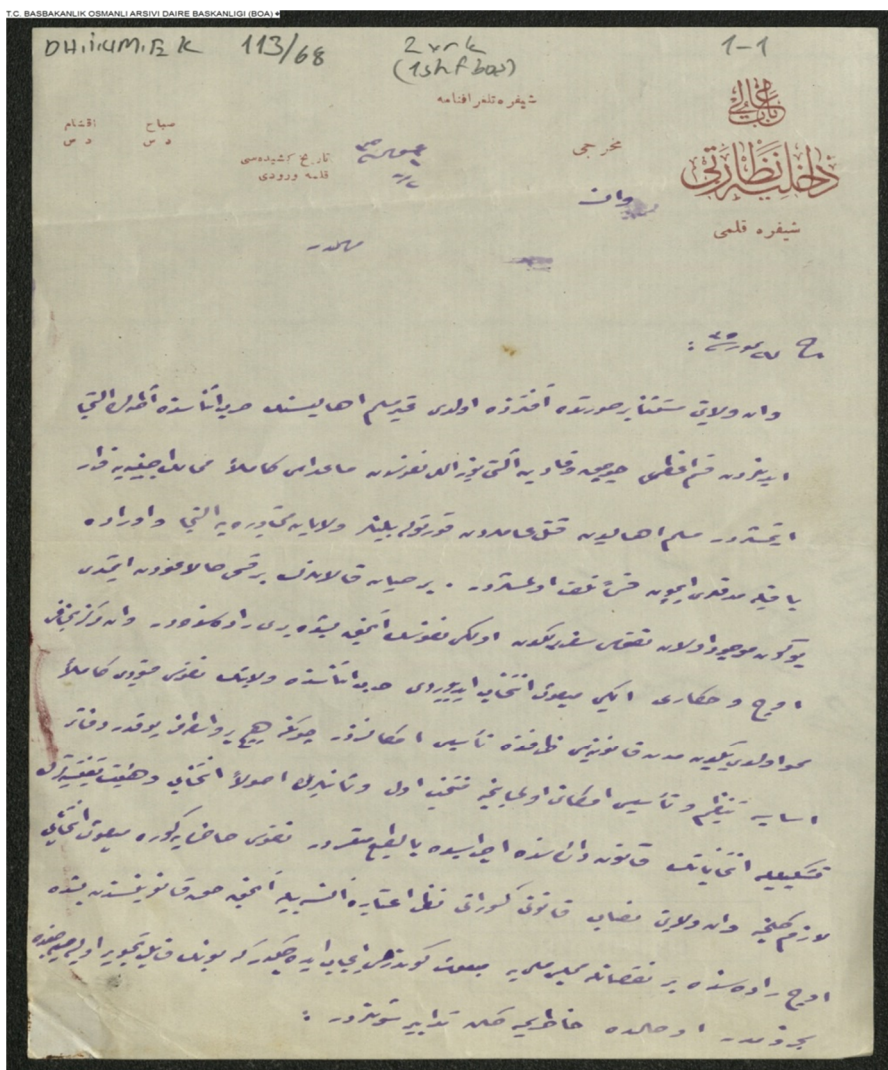
نخستین مهجسسه مهبعووسان بۆ سهدارهتی ل سال ۱۹۰۹ سهبارته فهقه تاندنا
سهنجهقا كهركوك ژویلايهتا مووسل و كوهورینا وی بۆ ویلايهتهكا سهريهخۆ.

BEO.003527.264525.002

باشبهندا ژماره ۸

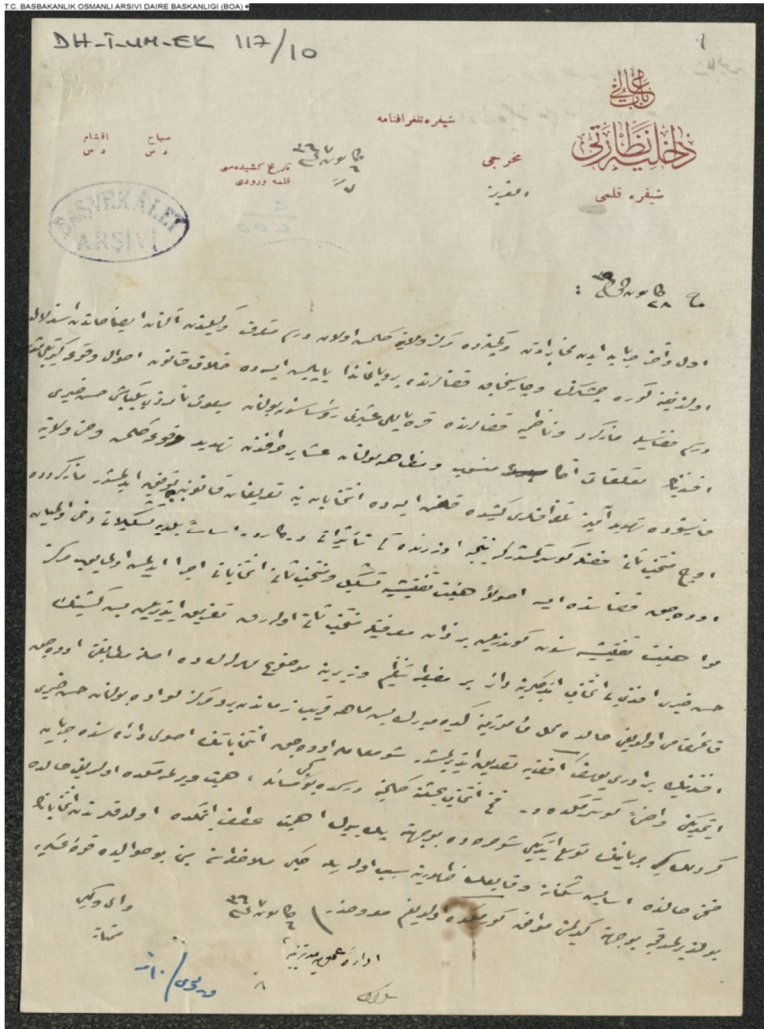
نامهیا ویلایهتا وانى بۆ نهزارمنا ناخۆل سالا ۱۹۱۹ سهبارمت نهكونجانا هژمارا مهبعووسين وان وههكارى، ژيهركو پتريا مهسيحيين دهقهرى ژناڤچووينه.

DH.İ.UM.EK.00113.00068.001

باشبهندا ژماره ۹

نقیسارا جیگری والیی مامورمت ئەلعەزیز بۆ نەزارمنا ناخۆ سەبارت رابوونا
بەریژیی دیرسمی (حسین خەیری) ب پیرابوونین ئەیاسایی و سەختەکاریی د
هەلبزارتانی سالا ۱۹۱۹ییدا.

DH.LUM.EK.00117.00010.001

پاشیبه‌ندا ژماره ۱۰

ناشین به‌ریزیرین ویلایه‌تا دیاربه‌کری بۆ هه‌لبێراتنین سالای ۱۹۱۹.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

مراقبه

رصد لفره ۷۸۶

نومره‌سی	کۆسی	تاریخی	آندانی‌هه‌ل	کۆتایه‌ی	بهره‌ی
۶۰	۶۲۴	اول	کۆشیده	کۆشیده	داریک
کۆماریه‌ی عێراق حۆکۆمەتێی عێراق مۆختاریه‌ی عێراق مۆختاریه‌ی عێراق مۆختاریه‌ی عێراق			کۆشیده اول لاندانی‌هه‌ل	کۆشیده اول لاندانی‌هه‌ل	کۆشیده اول لاندانی‌هه‌ل

DH.I.U.M.EK 114/89 (عێراق)

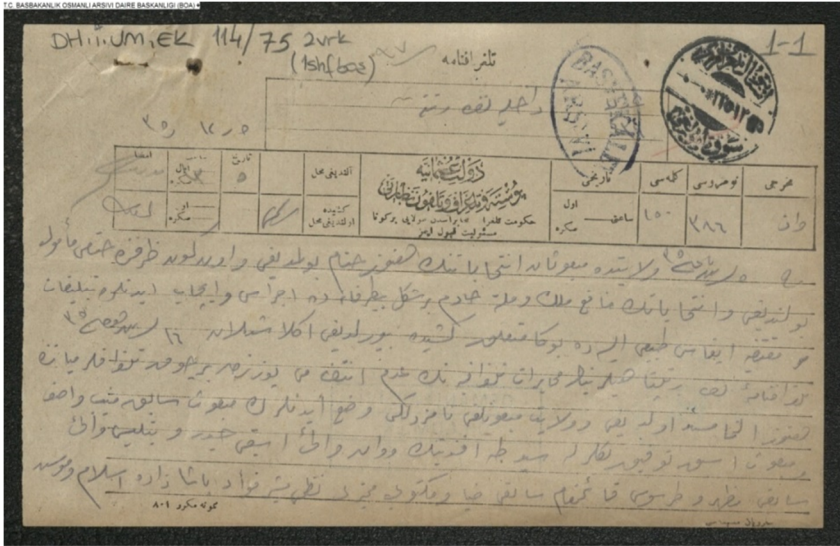
1-1

۱. کۆتایه‌ی عێراق داریک مۆختاریه‌ی عێراق
 بۆ کۆشیده داریک مۆختاریه‌ی عێراق
 داریک مۆختاریه‌ی عێراق داریک مۆختاریه‌ی عێراق
 داریک مۆختاریه‌ی عێراق داریک مۆختاریه‌ی عێراق
 داریک مۆختاریه‌ی عێراق داریک مۆختاریه‌ی عێراق

DH.I.U.M.EK.00114.00089.001

پاشیبه‌ندا ژماره ۱۱

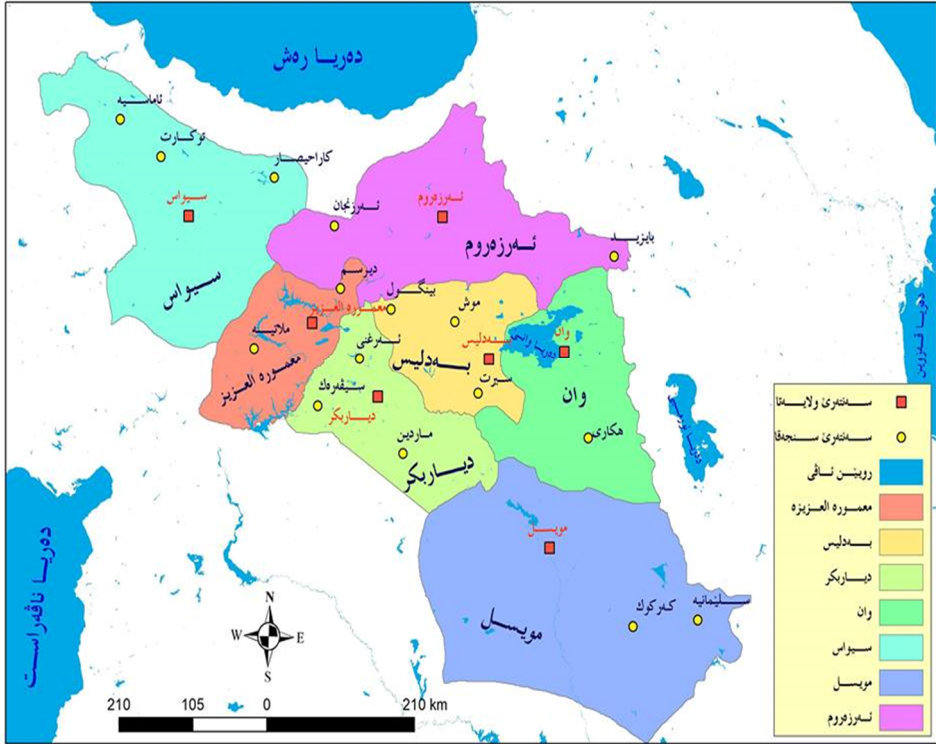
ناقین بهریژیرین ویلایه‌تا وانئ بو هه‌لبژراتنین ساللا ۱۹۱۹.

DH.I.UM.EK.00114.00075.001

پاشه‌ندا ژماره ۱۳

نەخشەیی ویلايەت و سەنجەقین کوردستانی د ماوهیی فەکۆلینیدا (۱۹۰۸-
 ۱۹۲۰) (ژکاری فەکۆله‌ری پشتبەستن ئسەر کری).

ژیدەر و به ئگه نامه

❖ ئىكەم: بەلگەنامەيىن بەلاڧكرى:

مەھزەرى مەجلىسى مەبعوسان:

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi(MMZC)

▪ بەرگىن مەھزەرى مەجلىسى مەبعوسان يىن ساللا ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹:

1. MMZC,11 kısıım 1324 tarihli otuzdurduncu inkiattan 26 mart 1325 tarihli elidurduncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
2. MMZC,1 kanunevel 1324(1908)birinci inikaddan 15 şubat1324(1909) krkinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:2, TBMM Basimevi, ankara, 1990.
3. MMZC,4 kanunevel 1324 tarihli birinci inkiadtan 9 şubat 1324 tarihli otuzucuncu inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
4. MMZC,16 kanunsani 1325 tarihinde 25 şubat 1325 tarihine kadar, B.D,i.S:2,c:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1985.
5. MMZC, 1 tişrinisani 1325 tarihli birinci inkiaddan 13 kanunisani 1325 tarihli otuzuncu inkiada kadar, B.D, i.S:2, C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1985.
6. MMZC, 28 mart 1325 tarihli elli beşinci inkiattan 14 mayıs 1325 tarihli seksen birinci inikada kadar,B.D,i.S:1,C:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
7. MMZC,13 Haziran 1325 tarihli yuz birinci inikattan 16 temmuz 1325 tarihli yuz yirminci inkiada kadar, B.D,i.S:1,C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1982.
8. MMZC, 1 mayıs 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,l,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ بهرگین مهزمری مهجسی مهعووسان بین سالا ۱۹۱۰:

9. MMZC, 26 nisan 1326 tarihli 85 inci inikaddan 22 mayis1326 tarihli 104 uncu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.
10. MMZC, 2 şubat 1326(1910)tarihli kirk birinci inkiattan 26 şubat 1326(1910)tarihli ellialtinci inkiada kadar, B.D, i.S:3, C:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.
11. MMZC, 29 mart 1326 tarihli yetmisinci inkiaddan 24 nisan 1326 tarihli seksendurducu inikada kadar, B.D, i.S:2, C:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1986.

▪ بهرگین مهزمری مهجسی مهعووسان بین سالا ۱۹۱۱:

12. MMZC, 2 tişrinievel 1327(1911) tarihli birinci inikaddan 7 tişrinisani 1327(1911) tarihli onsekizinci inikada kader, B.D, i.S:4, C:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
13. MMZC, 27 mart 1327(1911) tarihli yetmişikinci inikaddan 13 nisan 1327(1911) tarihli seksenaltinci inikada kadar, B.D.i.S:3, C:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1990.
14. MMZC, 9 tişrinisani 1327(1911) tarihli ondukuzuncu inikattan 5 kanunsani 1327(1911) tarihli kirkinci inikata kadar, B.D, i.S:4, C:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ بهرگین مهزمری مهجسی مهعووسان بین سالا ۱۹۱۴:

15. MMZC, 1 mayis 1339(1914)tarihli birinci inikaddan 23 haziran 1330(1914)tarihli yirmialtinci inikada kadar, C:1, D:3,I,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
16. MMZC, 24 haziran 1330(1914)tarihli yirmi yedinci inkiattan 20 temmuz 1330(1910)tarihli kirk yedinci inkiada kadar, C:2, D:3, I,S:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
17. MMZC, 1 kanunevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinievel 1330(1915)tarihli kirksekizinci inikada adar, C:1, D:3, i,S: 1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
18. MMZC, 1 kanunevel 1330(1914)tarihli birinci inikaddan 31 tişrinisani 1330(1914)tarihli kirksekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

19. Meclisi Mebusan kanun lahiyalari 1330, C:1, TBMM Basim evi, Ankara, 1992.

▪ **بهركين مهزمرئى مهجلىئى مهبعووسان بين ساللا ١٩١٥:**

20. MMZC, 1 şubat 1331(1915) tarihli 28 inikaddan 29 şubat 1331(1915)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
21. MMZC, 1tişrinisani 1331(1915)tarihli birinci inikaddan 30 kanunusani 1331(1915)tarihli yirmiyedinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:2, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهركين مهزمرئى مهجلىئى مهبعووسان بين ساللا ١٩١٦:**

22. MMZC, 1 tirsinisani 1332(1916)tarihli birinci inikaddan 9 kanunusani 1332(1916)tarihli yirmisekizinci inikada kadar, C:1, D:3, i,s:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.
23. MMZC, 13 kanunusani 1332(1916)tarihli yirmidokuzuncu inikaddan 3 mart 1332(1916)tarihli kirkyedinci inikada kadar, C:2, D:3, i,s:3, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهركين مهزمرئى مهجلىئى مهبعووسان بين ساللا ١٩١٧:**

24. MMZC, 1 tişrinisani 1333(1917)tarihli birinci inikaddan 15 kanunusani1333(1917)tarihli otuzdurduncu inikada kadar, C: 2, D:3, i,s:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.

▪ **بهركين مهزمرئى مهجلىئى مهبعووسان بين ساللا ١٩١٨:**

25. MMZC, 1 tişrinievvel 1334(1918)tarihli birinci inikaddan 21 kanunevel1334(1918)tarihli yirmidokuzuncu inikada kadar, C:1, D:3, i,s:5, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.
26. MMZC, 17 kanunusani 1334(1918)tarihli otuzbeşinci inikaddan 5 mart 1334(1918)tarihli altmışüçuncu inikada kadar, C:2, D:3, i,s:4, TBMM Basimevi, Ankara, 1991.

▪ **بهركين مهزمرئى مهجلىئى مهبعووسان بين ساللا ١٩٢٠:**

27. MMZC, 18 mart 1336(1920)tarihli yirmidurduncu kadar 12 kanunusani 1336(1920) tarihli birinci inikaddan, içtima-l fevkalada, C:1, d:4, l,s:1, TBMM Basimevi, Ankara, 1992.
28. MMZC,1 kanunevel 1324(1908) tarihinden 12 kanunsani 1336(1920) tarihine kadar,C:1, TBMM Basimevi,Ankara, 1990.

❖ دووهم: به لکه نامەیین بە لاقنە کری:

سەرۆکاتیا وەزیران - ئەرشیفی ئوسمانی:

Başbakanlık osmanli arşivi(BOA)

▪ Bab-I Ali Evrak Odasi(BEO):

29. BEO. Do.NO.4168, G.NO.312582,1,1.
30. BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 2, 1.
31. BEO. Do.NO.4168, G.NO. 312582, 3, 1.
32. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,2-1.
33. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,2-1.
34. BEO,Do.NO:3527,G.NO:264525,1-1.
35. BEO.Do.NO.4387, G.NO.329025.
36. BEO.Do.NO.3117,G.NO.263761,1.
37. BEO.Do.NO3527,G.NO.264505.
38. BEO.Do.NO3547,G.NO.265994.

▪ Dahiliye mektubat(DH.MKT):

39. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
40. DH.MKT, Do.NO.2706, G.NO.15
41. DH.MKT,Do.NO.2751,G.NO.1.
42. DH.MKT.Do.NO.2753,G.NO.1.
43. DH.MKT.Do.NO2753,G.NO.2.
44. DH.MKT, Do.NO2769, G.NO.62,1.
45. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.71,1.
46. DH.MKT,Do.NO.2741, G.NO.54.
47. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.
48. DH.MKT, Do.NO2735, G.NO.75,4,1.
49. DH.MKT, Do.NO.2769, G.NO.62.
50. DH.MKT, Do.NO.2765, G.NO.97.

▪ **Dahiliye Nezareti Hukuk(DH.H):**

51. DH.H, Do.NO.15, G.NO.32.

52. DH.H, Do.NO.31, G.NO.9

▪ **Dahiliye Nezareti idare-I Umumiye Evraki(DH.I.UM.EK):**

53. DH.I.UM.EK, Do.NO.113,G.NO.92, 2-1.

54. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.92-2-2.

55. DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.86.

56. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.9, 3-1.

57. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.78,1-4.

58. DH.I.UM.EK, Do.NO.116, G.NO.49, 1.

59. DH.I.UM.EK, Do.NO.117, G.NO.15-1.

60. DH.I.UM, Do. NO 97, G. NO 17, 1.

61. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1.

62. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 4-2.

63. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.68, 1-2.

64. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.75, 1.

65. DH.I.UM.EK, Do.NO.113, G.NO.100, 1.

66. DH.I.UM.EK Do. NO 97, G. NO 17, 1

67. DH.I.UM.EK, Do.NO.114, G.NO.89, 1.

68. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.1, 1.

69. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352,G.NO.2, 1.

70. DH.I.UM.EK, Do.NO.341352, G.NO.3, 1.

▪ **Dahiliye ŞifreŞ(DH.ŞFR):**

71. DH.ŞFR, Do. NO499, G. NO61, 1.

72. DH.ŞFR, Do. NO5080, G. NO97, 1.

73. DH.ŞFR, Do. NO.540, G. NO.58, 1.

74. DH.ŞFR, Do. NO.652, G. NO.97-1.

❖ **سێپههه: بیرهوهری:**

75. Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Riza Beyin Anilari, Arba yayınlari, istanbul, 1988.

76. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteshenin Anilari, Hürriyet vakfi yayınlarindan, istanbul 1986.

❖ چارم: نامەیین ئەكادیمی ب زمانى توركى:

77. Ahmet GELMEZ, Türk siyasi hayatında 1912 meclisi mebusan seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü, türkiye cumhuriyeti tarihi anabilim dali, istanbul, 1995.
78. Ahmet MEHMETEFENDIOĞLU, ikinci meşrutiyet döneminde osmanli hukümetleri ve ittihad ve terakki, yayınlanmamış doktora tezi, dokuz eylül üniversitei Atatürk ilk eve inkiap tarihi enistitüsü, izmir, 1996.
79. Ayten Can TUNALI, tenzimat döneminde osmanli kara ordusunda yapılanma(1839-1876)türkiye cumhuriyeti Ankara üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih yakinçağ anabilim dali, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2003.
80. Baykal BAŞDEMİR, Osmanli vergi sisteminde oşur, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, çağ üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü kamu hukuku anabilim dali, mersin, 2015.
81. ilkeleri ve inkilap tarihi enistitüsü, izmir, 2006.
82. Eylem TEKEMEN, Berlin kongresi ve osmanli devleti 1878, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, abant izzet baysal üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilim dali, bulu, 2006.
83. Fatma Banu DENİZ, ikinci meşrutiyet dönemi sureli çocuk yayınlarında dini motifler, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman demirel üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü islam tarih anabilim dali, isparta, 2010.
84. Nurdal AGRAS, ikinci Mahmud dönemi islahat hareketleri ve ikinci Mahmudun öğretim faliyetleri, yayınlanmamış yüksek lisans, selçuk üniversitesi eğitim bilimleri enistitüsü ilk öğretim ana bilim dali sosyal bilgiler, konya, 2010.
85. Omer SAVAŞKAN, 1908 seçimleri, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü kamu yönetimi ve siyaset bilimi anabilim dali, Ankara, 1993.
86. Sarap TORUN, kırım savaşında hasta bakimi ve hemşirelik, , yayınlanmamış doktora tezi, çokuruva üniversitesi sağlik bilimler enistitüsü deontoloji ve tip tarih anabilim dali, Adana, 2008.

87. Seydi vakkas TOPRAK, birinci meşrutiyetin ilani meselesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, istanbul üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakincaga anabilim dali, istanbul, 2001.
88. Soner TURSUN, II meşrutiyetin ilani ve 31 mart olayi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilimdali, Edirne, 2013.
89. Tekin Demir ASLAN, 1923 milletvekili seçimleri ve basin, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ahi evran üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü, kirşehir, 2013.
90. Uğur ÜNAL, sultan abdulaziz devri ve kara ordusu(1861-1876), yayınlanmamış doktora tezi,gazi üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü yakınçağ tarih anabilim dali, Ankara, 2006.
91. Yılmaz KOÇ, Osmanli mebusan meclisinde görev yapan ermeni mebuslar ve faliyetleri, yayınlanmamış yükesek lisans tezi, Afyon kocatepe üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih anabilim dali, afyonkarahisar, 2009.

❖ بیّنجهم: پهرتووک:

▪ أ. پهرتووکین ب زمانئ تورکی:

92. Ahmet Bedevi KURAN, inkilap tarihimiz ve jon türk hareketi, istanbul, 2000.
93. Ahmet RASIM, osmanli tarihi, c:2, Istanbul, 2000.
94. Ali BiRiNCi, Hürriyet ve ittilaf firkasi tarih ve toplum, doğan yayinlari, istanbul , 1990.
95. Altan TAN, kürt sorunu ya tam kardeşlik ya hep birlikte kölelik, Ba:15, timaş yayinlari , istanbul, 2015.
96. Aykut KANSU, 1908 Devrimi, Ç:Ayda Erbal, iletişim yayinlari, istanbul, 1995.
97. Bülent TANÖR, anayasal gelişmeler toplu bir bakış tanzimattan cumhuriyete, türkiye ansiklopedisi, c: 1, istanbul, 1985.
98. Cengiz EROĞLU ve Diğerleri, osmanli vilayet salnamelerinde musul, Orsam, Ankara, 2012.
99. Enver Ziya KARAL, osmanli tarihi, c: 5, Ankara, 2007.

100. Enver Ziya Karal, osmanli tarihi, c: 9, türk tarih kurumu, Ankara, 1995.
101. Faik Reşit UNAT, ikinci meşrutiyetin ilanı ve otuzbir mart hadisesi, türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1985.
102. Feroz Ahmad, bir kimlik peşinde türkiye, Ç:Sedat Cem Karadeli, istanbul üniversitesi yayınları, istanbul, 2006.
103. Fethi tevetoğlu, ishak süküti, türk ansiklopedisi, Ankara, 1972.
104. Fevzi demir, osmanli devletinde II.meşrutiyet dönemi meclis-i mebusan seçimleri, imge kitapevi, Ankara, 2007.
105. Furkan Kadir GÜNEY, osmanli devletinin tanzimat anlayışı ve tanzimatın kurumları,istanbul 2017.
106. Halil ibrahim INAL, Osmanli tarihi, nokta kitap evi, istanbul, 2012.
107. Halil inalcik, doğu batı makaleler II, inönü üniversitesi yayınları, Malatya, 2008.
108. Hasan Celal Guzel ve diğerleri, türkler, c:14, yeni türkiye yayınları, Ankara, 2002.
109. Ihsan GUNEŞ ve diğerleri, Türk parlamenti tarihi 1 ve 2 meşrutiyet, c:2, TBMM Vakfi yayınları, Ankara, 1995.
110. Ihsan EZHERLİ, türkiye büyük millet meclisi(1920-1998)ve osmanli meclisi mebusani(1877-1920),TBMM yayınları, Ankara, 1998.
111. ismail Hakki UZUNÇARŞILI, Hürriyet kahramanı resneli niyazi hatıratı, türk tarih kurumu, Ankara, 1956.
112. ismail Hakki uzunçarşili, ikinci meşrutiyetin ne şekilde ilan edildiğine dair vesikalar, türk tarih kurumu yayınları, Ankara, 1996.
113. iskender pala, Namik kemal ve tarihi biyografileri üzerine, edebiyat fakultesi basım evi, Istanbul 1988
114. Kazim KARABEKİR, ittihat ve tarkki 1896-1909, istanbul, 1982.
115. Kenan OLGUN, 1908-1912 osmanli meclis-i mebusanın faaliyetleri ve demokrasi tarihimizdeki yeri, diyanet vakfi yayınları, Ankara, 2014.
116. Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim günleri,:ikinci meşrutiyetin ilanı, Ankara, 1999.
117. Kurtulus KAYALI, hurriyet ve itilaf tanzimattan cumhuriyete türkiye ansiklopedisi, C:5, istanbul, 1985.

118. M.Emin Bozarslan, kurt teavun ve teraki gazetesi, deng yayinevi, istanbul, 1998.
119. Mehemet Zeki PAKALIN, osmanli tarih deęimleri ve terimleri sۆzloęu, Meb yayinlari, istanbul, 2004.
120. Mehmet Ali Kilicbay, osmanli batilasmasi, c:2, iletisim yayinlari, istanbul, 1986.
121. Mumtaz SOYSAL, 100 Soruda Anayasanin anlami, istanbul, 1992.
122. Murat Kurt, lutfi fikri beyin siyasi mucadelsi yahut tek basina muhalefeti, Őehir yayinlari, istanbul, 2008.
123. Nevzat ARTUC, ikinci meŐrutiyetin ilani, doęu bati yayinlari, istanbul, 2008.
124. Nilufer BEYATLI, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesinde irak olaylari, Ankara, 2005.
125. Niyazi BERKES, Turiyede aędaŐlaŐma, Yapi kiredi yayinlari, istanbul, 2002.
126. Nuri Dersimi, Kirdistan tarihinde Dersim, Ani maatbasi, Halep, 1952.
127. Richard C Hall, : M.Tanju Akad, Balkan savaŐlari 1912-1913 1 dnya savaŐinin provasi, istanbul, 2003.
128. Ridvan AKIN, Tirk Siyasal Tarihi 1908-2000, istanbul, 2010
129. Samih Nafiz Tansu, ya devlet baŐa ya kuzgun leŐe, ilgi kiltur sanat yayinlari, istanbul, 2016.
130. Őeref GUZBUYUK ve Suna KILI, Tirk anaysa metinleri, Ankara univrsitesi siyasal bilgiler fakultesi yayinlari, Ankara, 1982.
131. Sina AKŐIN ve dięerleri, osmanli devleti 1600-1908, cem yayinlari, istanbul, 1990.
132. T.Cengiz GONCU, Belgeler ve Fotoęraflarla Meclis-i Mebusan(1877-1920),TBMM Yayinevi, istanbul, 2010.
133. Taha Niyazi Karaca, son osmanli meclis-i mebusan seęimleri, Ankara, 2004.
134. Tahir SEZEN, Osmanli yer adlari, Ankara, 2017.
135. Tarik Zafer TUNAYA, turkiyede siyasi partiler ikinci meŐrutiyet donemi(1908-1918), C:1, Istanbul, 1988.
136. Tarik Zafer TUNYAYA, Turkiyede siyasal partiler, c.1-2, Huriyet vakif yayinlari, Istanbul, 1988.

137. Temuçin Faik ERTAN ve Diğerleri, baslangictan günümüze türkiyen cumhuriyeti tarihi, Anara, 2012.
138. Yilmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanli meclis-i mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakültesi, , c:26, Ankara, 2006.
139. Yusuf Hikmet Bayur, türk inkilap tarihi, c:1,türk tarih kurumu, Ankara, 1983.
140. Zekerya TÜRKMEN, mütareke döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması(1918-1922), türk tarih kurumu, Ankara, 2001.

▪ ب. پهرتووک ب زمانى عهريى:

١٤١. ارست رامزور، تركية الفتاة وثورة ١٩٠٨، ت. صالح احمد العلى، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٦٠.
١٤٢. اورخان محمد على، السلطان عبدالحميد الثانى حياته واحداث عصده، استانبول، ٢٠٠٨.
١٤٣. جاوان حسين فيض الله الجاف، الكرد وموقفهم من جمعية الاتحاد والترقى ١٨٨٩ - ١٩١٤ (دراسة تاريخية)، رسالة ماجستير تقدم الى مجلس كلية الاداب، جامعة بغداد، بغداد، ٢٠٠٩.
١٤٤. توفيق برو، العرب والترك فى العهد الدستورى العثمانى ١٩٠٨ - ١٩١٤، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق، ١٩٩١.
١٤٥. ديفيد مكدول، تاريخ الاكراد الحديث، ت:راج ال محمد، دار الفارابي، بيروت، ٢٠٠٤.
١٤٦. صالح محمد حسن، شريف ثاشا - حياتها ودقورة السياسى ١٨٦٥ - ١٩٥١، بيروت، ١٤٧.
١٤٧. عبدالمنعم الغلامى، الضحايا الثلاث، موصل، ١٩٥٢.
١٤٨. عصمت برهان الدين عبدالقادر، دور نواب العرب فى مجلس المبعوثان العثمانى (١٩٠٨ - ١٩١٤)، دار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٦.
١٤٩. قادر سليم شمو، موقف الكورد من حرب الاستقلال التركية ١٩١٩ - ١٩٢٢، شيريز، دهوك، ٢٠٠٨.
١٥٠. كاميران عبدالصمد الدوسكى، بهدينان فى اواخر العهد العثمانى (١٨٧٦ - ١٩١٤) دار اراس، اربيل، ٢٠٠٧.
١٥١. لازاريف واخرون، تاريخ كوردستان، ت:عبدى حاجى، سبيريز، دهوك، ٢٠٠٦.
١٥٢. مالميساند، القومية الكوردية و د. عبدالله جودت فى مطلع القرن العشرين، ترجمة: شكور مصطفى، دار اراس، اربيل، ٢٠٠٠.

١٥٣. محمود محمد الحويرى، تاريخ الدولة العثمانية فى العصور الوسطى، ط ١، القاهرة، ٢٠٠٢.
١٥٤. نزار قازان، سلاطين بنى عثمان بين قتال الاخوة وفتنة الانكشارية، بيروت، ١٩٩٢.
١٥٥. هاكان اوزاغلو، أعيان الكورد والدولة العثمانية(هويات متطور... وولاءت متنافسة... وحدود متحوّلة)، ت:خليل على مراد، الاكاديمية الكوردية، اربيل، ٢٠١٦.
١٥٦. هوكر طاهر توفيق، الكرد والمسألة الارمنية ١٨٧٧ - ١٩٢٠، دار اراس، اربيل، ٢٠١٢.

■ ج. پەرتووک ب زمانى

■ ٢ كوردى:

١٥٧. ئېرىك جەي.زوجهەر، مێژووی هاوچەرخى تورکيا، و: ياسين سەردەشتى، چاپخانهى سىفا، سلیمانى، ٢٠٠٩.
١٥٨. عوسمان عەلى، چەند ئیکۆلینەوهیەك دەریارەى بزاقى هاوچەرخى کورد، و: کامەران جەمال بابان زاده، پەیمانگای فیکرى ئیسلامى، سلیمانى، ٢٠١٠.
١٥٩. عەلى تەتر، بزاقا سیاسى ل کوردستانى ١٩٠٨ - ١٩٢٧، سپیریژ، دهوك، ٢٠٠٢.
١٦٠. عەبدوڵا عەلباوھەیی، کوردستان لە سەردەمی دەولەتى عوسمانیدا(لە ناوھەراستى سەدەمى نۆزدەھەمەوھ تا جەنگى یەكەمى جیھانى(ئیکۆلینەوهیەكە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، چاپى: سیەم، چاپخانهى رۆژھەلات، ھەولێر، ٢٠٠٤.
١٦١. نەجاتى عەبدوڵلا، نامە دىپلوماتیەکانى شەریف پاشای خەندان ل ئەرشیفەکانى بریتانیا و فرانسە ١٩١٨ - ١٩٢٠، بنکەیی ژین، سلیمانى، ٢٠٠٨.

❖ شەشەم: ھەكۆلینین بە لافكرى ب زمانى توركى:

162. Abdolvahid SOOFIZADEH, osmanli ve iran meşrutiyeti karşılaştırması, uluslararası sosyal araştırmalar dergisi, c:7, sayı 35, 2008.
163. Abdulkadir Gul, osmanli devletinde kuraklık ve kitlik(orzurum vilayeti orneği:1892-1893 ve 1906-1908)uluslararası sosyal araştırmalar dergisi, c:2, sayı 9, istanbul, 2009.

164. Abdullah ILGAZI ve Mustafa BIYIKLI, Mehmet Vehip Paşanın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi, Dulmapınar Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:82, Kütahya, 2010.
165. Ahmet Ali GAZEL, Birinci Meşrutiyet Parlamantusunda Parlamenter Denetim, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:17, Konya, 2005.
166. Ahmet OĞUZ, Birinci Meşrutiyet Meclisinin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine, c:25, Sayı:2, Nevşehir, 1970.
167. Ali Akyıldız, Sened-ı İttifakın İlk Tam Metni, İslam Araştırmalar Dergisi, Sayı:2, Ankara, 1998.
168. Ali Serdar METE, Muhalefetten Teslimiyete Hürriyet ve İttifak Firkası, Academia Dergisi, Sayı:4, Antalya, 2014.
169. Cem DOĞAN, Doğu ile Batı Arasında Bir Türk Filozofu Ahmet Midhat Efendinin Hayatı ve Felsefi Bilimsel Düşünceleri Üzerine, Ekev Akademi Dergisi, Sayı:56, Ankara, 2013.
170. Bayram KODAMAN, Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküş Sebeplerine Genel Bir Bakış, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:16, Isparta, 2007.
171. Doğan DUMAN, 31 Mart Vakasının İki Öncü Habercisi, Kor Ali ve Beşiktaş Olayları, The Journal of Academic Social Science Studies, Sayı:42, Ankara, 2016.
172. Durdu Mehmet BURAK, Osmanlı Devletinde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri, Osmanlı Tarihi Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Sayı:14, Ankara, 2003.
173. Eminalp MALKOÇ, Doğu-Batı, Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası, Atatürk İlke ve İnkılapları Dergisi, Sayı:6, İstanbul, 2013.
174. Emine GÜMÜŞSOY, II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri, Süleyman Demirel Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta, 2008.
175. Ercan KARAKOC, Bir Siyasetçi ve Bir Lider Olarak Seyyid Abdulkadir, Mavi Atlas Dergisi, Sayı:6, İstanbul, 2016.
176. Erhan METİN, İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları, Çankırı Karatekin Üniversitesi Dergisi, Çankırı, 2011.
177. Fahri BAKIRCI, Meclis Üyelerinin Aylık Odenekleri, Yasama Dergisi, Sayı:3, Ankara, 2006.

178. Ferhat DURMAZ, 93 Harbinde büyük guçlerin politikaları ve osmanli devletinde etkileri, kirikkale üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:5, sayi:2, kirikkale, 2016.
179. Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, İkinci meşrutiyet döneminde meclisler:1908-1918, guneydoğu Avrupa Araştırmalar dergisi, sayi 4-5, istanbul, 2012.
180. Hakan uzun, Türk demokrasi tarihinde I meşrutiyet dönemi, gazi üniversitesi eğitim fakültesi dergisi, c:6, sayi:2, kirsehir, 2005.
181. Hakki YAZICI ve Muammer DEMIRCI, 93 harbi(1877-1878 osmanli rus savaşı)ndan sonara eskişehire yerleştiren goçmenler, türkiye araştırmalar enistitüsü dergisi, sayi:29, Erzurum,2006.
182. Huseyin Vehbi imamoglu, xxyzyulin başında osmanli devletinde ekonomik dönüşüm ve siyasi bloklaşma, sosyal bilimler enistitüsü dergisi, c:6, sayi 1, karabuk, 2016.
183. irem KARAKOÇ, 1876 tarihli kanuni esasiyede yorutme organi, dokuz eylül üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:8,sayi:2, izmir,2006.
184. Ismail YILDIRIM, ondukuzuncu yuzyil osmanli ekonomisi üzerine bir değerlendirme(1838-1918)firat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, c:11, sayi:2, Elaziğ, 2001.
185. Ismail YILDIRIM, Osmanli demiryolu politikasına bir bakış, Fırat üniversitesi sosyal bilimler dergisi, C:12, sayi:1, Elaziğ, 2002.
186. Kemal Zeki Gencosman, I meşrutiyetten Gunümüze 23 seçim ve siyasi partiler, dünya dergisi, sayi:158, istanbul , 1980.
187. Kenan OLGUN, 1912 Sopali meclisi mebusan seçimlerinde ermeniler, yeni türkiye dergisi, sayi:60, Ankara, 2014.
188. Kenan OLGUN, osmanli meclis-i mebusanında ara seçimler(1908-1912 dönemi), Atam , ankara, 2012.
189. Mehmet Ak, osmanli devletinde veba-I bakarari(sığır vebasi), Ankara üniversitesi osmanli tarihi araştırmaları merkezi dergisi(otam), sayi:39, Ankara, 2016.
190. Mehmet AKTEL, tanzimat fermaninin toplumsal yansimasi, süleyman demirel iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi, sayi:3, isparta, 1998.
191. Mehmet Ali BEYHAN, islahatlar ve buhranlar literatürü III.selim ve II.mahmud dönemi, türkiye araştırmaları dergisi, c: 1, sayi 2, Ankara,2003.

192. Mevlüd yüksel, 1.dünya savaşında erzurumun ilk işgal günleri, Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmalar enistitüsü dergisi, sayi:37, Erzurum, 2008.
193. Mithat AYDIN, ingiliz-rus ve osmanli devletin in asya toprakları sorunu(1877-1878), Ankara üniversitesi türkiyat araştırmaları enistitüsü dergisi, sayi:38, erzurum, 2008.
194. Muzaffer TEPEKAYA, 1912 Osmanli meclisi mebusan seçimleri, çağdaş türkiye tarihi araştırmaları dergisi, sayi:18, izmir, 2013.
195. Muzehher YAMAC, ilk anayasa(1876 kanun-i esasisi), balkan sosyal bilimler dergisi, c:3, sayi:5, tekirdağ, 2014.
196. Muzehher YAMAC, ilk Anaya(kanun-l esasisi), Balkan sosyal bilimler dergisi, c:3, sayi:5, Tekirdağ, 2014, s58. Sina AKŞİN, birinci meşrutiyet Ankara üniversitesi dergisi, sayi:1, Ankara, 1970.
197. Necdet AYSAL, örgütlenmeden eyleme geçiş:31 mart olayı, ankara üniversitesi türk inkılap tarihi enistitüsü dergisi, sayi:37-38, Ankara, 2016.
198. Önder GÖÇGÜN, Süleyman Nazifte nükte ve hazircevaplilik, türkiyat araştırmaları enistitüsü dergisi, sayi:39, Erzurum, 2009.
199. Remzi CAVUŞ, Osmanli Devletinde cekirgelere karşı mücadele, osmanli bilimi araştırmaları dergisi, sayi:2, istanbul, 2017.
200. Remzi KILIÇ, kerkük ve musulun tarihi coğrafyasi, erceyis üniversitesi akademik dergisi, c:39, sayi:4, kayseri, 2016.
201. Selda KILIÇ, 1876 meclisi mebusan ve seçim hazirlikları, otam, sayi:30, Ankara, 2011.
202. Şeref GUZBUYÜK ve Suna KILI, Türk anaysa metinleri, Ankara üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi yayınları, Ankara, 1982.
203. Serpil SURMELI, Batum milletvekili Ahmed Fevzi Erdem ve savsat olayı, Ankara üniversitesi türkiye araştırmalar dergisi, sayi:26, Ankara, 2007.
204. Servet ARMAĞAN, Türkiyede parlamanto seçimleri, istanbul üniversitesi hukuk fakültesi mecmuasi, c:33, sayi 3-4, istanbul, 1967.
205. Seydi Vakkas toprak, ilk osmanli parlamentosu ve seçimleri, sosyoloji dergisi, c:3, sayi:26, Adiyaman, 2013
206. Stanford shaw-Ezel kiral shaw, osmanli imparatorluğu ve modern türkiye 2, ç: Mehmet Harmanci, istanbul, 1983.

207. Suat Zeyrek, ii meşrutiyet surecinde osmanli devletinde ordu-siyasi ilişkileri üzerine genel bir bakış, osmanli hakimiyet sahası çalismalari dergisi, sayi:4, istanbul, 2015.
208. Şahin GÜRSOY, bir türk düşünürü olarak ziya gökalp, Ankara üniversitesi fakültesi dergisi, sayi, 2, 2006,
209. Taner Aslan, ikinci meşrutiyeti dönemi genel af uygulamali, akademik bakış dergisi, c: 3, sayi 5, istanbul, 2009.
210. Togay Seçkin BIRBUDAK, osmanli devlet adamlarından haci adil beyin ii meşrutiyet dönemindeki faliyetleri, tarih kültür ve sanat araştırmalari dergisi, sayi:6, karabuk, 2017.
211. Yavuz ABADAN, osmanli iparatoluğunda anayasa sistemine geçiş hareketleri, Ankara üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, c:14, s:1, Ankara 1968.
212. Yavuz ÖZDEMİR, Tanzimat fermaninin arka pilani, kastamonu eğitim dergisi, c:1, sayi:22, kastamonu, 2013.
213. Yavuz ÖZGÜLDUR ve Serdar ÖGÜLDUR, 1876 anayasasında mithat pasanın rolu ve fonksiyonu, otam, sayi: 5, Ankara, 2015.
214. Yehya yeşilyurt, huseyin hilmi paşanın yemen valiliği ve ona yapılan suikast, otam, sayi:34, Ankara, 2013.
215. Yılmaz KIZILTAN, I.meşrutiyetin ilani ve ilk osmanli meclis-l mebusani, gazi üniversitesi eğitim fakultesi, c:26, Ankara, 2006.
216. Yusuf SARİNAY, şehit enver paşa, eşitim ve toplu dergisi, c:3, sayi, 7, istanbul, 2014.
217. Zekerya KURŞUN, meşrutiyetin ilane ve kanun-i esasi, anadolu üniveresitesi araştırmalar dergisi, Eskişehir, 2013.

فهرستا زاراڤ و كهساپه تپان

ناڤین کەسان و نازناڤ

ئەلبانی. ۱۱۴	ئارارات. ۲۳۹
ئەلبیاریق. ۲۲۶	ئارتاس ئەفەندی. ۱۵۲
ئەلکساندەر ئەفەندی. ۳۲	ئارتاس یورگاکی ئەفەندی. ۱۲۷
ئەمروللا ئەفەندی. ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰	ئارمەن کارو. ۷۸
ئەمین عالی بەدرخان. ۷۰	ئازادی و هەڤهیمانی. ۸۲، ۱۸۲
ئەمین ئەدیب ئەفەندی. ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۶۶، ۲۶۷	یاسایا بنه‌رمەتی. ۳۰، ۴۸، ۴۹، ۹۴، ۱۱۳، ۲۴۱
ئەنۆمر بەگ. ۶۶	ئاسف بەگ. ۲۳۲
ئەنۆمر پاشا. ۱۸۷	ئاشوری. ۲۳۶
ئەوروپی. ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵	ئاکوب شاهیان ئەفەندی. ۴۲، ۲۵۹
۴۹، ۵۹، ۱۴۹، ۱۵۰، ۲۰۶، ۲۱۳	ئالاکوزادە تەحسین ئەفەندی. ۲۲۷
ئەیاستیفانوس. ۴۶، ۴۸	ئەبو ەلا مێردینی. ۲۳۳
یوسف جەمال ئەدین ئەفەندی. ۲۲۹	ئەتامانی. ۲۳۹
یوسف کەمال بەگی. ۹۳	ئەحمەد بەگ. ۲۱۵، ۲۲۶، ۲۷۱
ئوسمان ەوئی ئەفەندی. ۱۸۴، ۲۶۵	ئەحمەد پاشازادە شەمس. ۲۳۶
ئوسمان فەوزی ئەفەندی. ۷۹، ۸۰، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۳	ئەحمەد ەمید ئەفەندی. ۸۶، ۸۷
۱۵۲، ۱۶۸، ۱۶۹، ۲۶۱	ئەحمەد رزا. ۶۲، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۶۲
ئوسمان فەوزی. ۷۹، ۸۰، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۵۲	۱۶۶، ۱۶۸، ۱۶۹
۱۶۸، ۱۶۹، ۲۳۶، ۲۶۱	ئەحمەد رزای. ۸۰
ئوسمان کورئ ئەرتوغرولی. ۱۹	ئەحمەد زبیا بەگ. ۷۷، ۲۶۱، ۲۶۷
ئوسمان ئەفەندی. ۱۸۴، ۲۶۵	ئەحمەد شوکرو ئەفەندی. ۸۳، ۲۶۱
ئوسمان ئەفەندی. ۸۹	ئەحمەد ەلی. ۱۱۷
ئوسمانیی نۆی. ۲۷، ۳۰، ۳۱	ئەحمەد موختار. ۲۴۰
ئوسیب قازازیان ئەفەندی. ۴۷، ۲۵۹، ۲۶۰	ئەحمەد نەدیم بەگ. ۲۲۷
ئوسیب مەدەدیا ئەفەندی. ۱۸۸	ئەحمەد نەسیمی بەگ. ۲۱۲، ۲۱۳
ئوسیب قازازیان ئەفەندی. ۴۲	ئەحمەد ومفیق پاشا. ۴۳، ۴۵
ئوھانیس قارتیکس ئەفەندی. ۱۴۷	ئەحمەد ئەفەندی. ۱۱۹، ۱۳۰
ئوھانیس قارتیکس. ۱۲۸، ۱۹۴	یەحیا مێردینی. ۲۳۳
ئوھانیس ئەفەندی. ۳۲	ئەدمانلی. ۲۳۹
ئیبیراھیم بەگ. ۴۷	ئەدھەم بەگ. ۲۰۶، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۷۱
ئیبیراھیم تەمو. ۶۰	ئەدھەم ئەفەندی. ۴۷، ۲۶۰
ئیبیراھیم پاشای. ۱۲، ۱۳۸، ۱۴۴، ۲۷۳	ئەرزوجال مەجدی. ۱۳۴
ئیبیراھیم حەقی ئەفەندی. ۱۳۰	ئەرمەن. ۶۸، ۷۰، ۷۶، ۷۹، ۸۲، ۹۲، ۱۴۱، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۰
ئیبیراھیم شیناسی. ۲۷، ۳۰	۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۷، ۲۳۹
ئیبیراھیم نووری ئەفەندی. ۱۹۰، ۲۷۰	ئەشرەف ئەفەندی. ۲۴۰
ئیبیراھیم ومهیی بەگ. ۱۹۰، ۲۶۹	ئەعیانان. ۳۸، ۴۳، ۹۸، ۲۴۱

بێنباشی وههیب به گێ ئیتحادی ٦٦
 تابورا ئیچیرفانا ١١٣
 تاشناق ستون ٧٩
 تاقشان پاشازاده رهجهب ٢٣٦
 تانیله کاراجیان ئهفهندی ٢٥٩، ٤٢
 تهحسین رزا بهگ ١٨٩، ١٨٤
 تهرهقی غهزتههسی ٩٤، ٧٦
 تهرهقی ٦١، ٦٣، ٧٤، ٧٥، ٧٦، ٧٨، ٨٩، ٩٢، ٩٤، ١٠١
 ١٠٢، ١٠٣، ١٣٦، ١٣٧، ١٤٤، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٨، ٢٤٥
 ٢٥٤، ٢٥٥
 تهلعته پاشا ٦٨، ٧٨، ٧٩، ١٥١
 تهوفیق ئهفهندی ٨٧، ١٣٠، ٢٦٢
 توجوئوغلار ٨٠
 توپز - کاسو ١٨٣
 تورک ٢٣٧، ٢٣٨
 تورکمان ١٤٢
 تورکی ١١، ١٣، ١٤، ٣٩، ٤١، ٤٨، ٥٠، ٥٢، ٧٠، ٨٠، ٨٩
 ٩٠، ١٠٢، ١١٤، ١٦٨، ٢٣٤، ٢٤٢، ٢٥٥، ٢٩١، ٢٩١
 ٢٩٥
 باباز کارابهت ئهفهندی ٩١
 بابازیان ئهفهندی ١٩٤، ١٩٥
 پاپاسیان ٨٨، ١٢٦، ٢٦٢
 پاریزگار ٢٧
 باستارماجیان ٧٨، ٧٩، ١٨٤، ٢٦١، ٢٦٤
 پاشا بهگ ٢٣٦
 پشتهیری و دهرکهفتی و ریگر ١٣٧
 جاهد حسین بهگ ٢١٤
 جهلال بهگ ٢٣٢، ٢٧٢
 جهلال ئهددین عارف بهگ ٢٤٠
 جهلال ئهددین عارف ٢٢٦
 جهلال ئهددین ئهفهندی ٢٤١
 جهلال ئهفهندی ٢٤٠
 جهلالی ٢٣٩

ئیراهیم ئاغا ١١٦
 ئیراهیم ئهفهندی ٩٤، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٣، ٢٦٣
 ئیتحاد ٦١، ٦٣، ٦٥، ٦٨، ٧٤، ٧٥، ٧٦، ٧٨، ٨٩، ٩٢
 ١٠١، ١٣٦، ١٣٧، ١٤٤، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٦، ١٨٨، ٢٤٥
 ٢٥٤، ٢٥٥
 ئیحسانوللا ئهفهندی ٤٧، ٢٦٠
 ئیدواری حهفتی ٦٥
 ئیستیفان جراجیان ئهفهندی ١٨٥، ١٩٠، ٢٦٦، ٢٦٩
 ئیسحاق سکوتی ٦٠، ٩٩
 ئیسلام ٢٣١، ٢٣٣
 ئیسماعیل بهگ ٨١
 ئیسماعیل پاشا ٨٤، ١٢٧، ١٥٧، ٢٦٢
 ئیسماعیل حهقی بابان ٦٩
 ئیسماعیل حهقی بهگ ١٨٥
 ئیسماعیل حهقی پاشا ٨٤، ١٨٩، ٢٢٦، ٢٦١، ٢٦٧
 ٢٧١
 ئیسماعیل حهقی ٦٩، ٨٤، ١٨٥، ١٨٩، ٢٢٦، ٢٣٢، ٢٣٤
 ٢٦١، ٢٦٦، ٢٦٦، ٢٧١
 ئیسماعیل ماهر ئهفهندی ١٢٧، ٢٠٣، ٢٠٥
 ئیکهتیا محهمهدی ١١٤
 ئیلیاس سامی ئهفهندی ١٢٦، ١٣٠، ١٥٦، ١٥٨، ١٥٩
 ١٦٦، ١٦٨، ١٩٠، ١٩٤، ١٩٥، ٢٠٦، ٢٢١، ٢٣٢، ٢٧٢
 ئیمانوئل قرهسو ئهفهندی ١٥٢
 ئینعام ئهفهندی ٢٢٧
 ئینکیشاری ٢١
 بابانلی ٢٣٦
 بارسامیان ئهفهندی ٢٠٥
 بهراتلی ٢٣٦
 بهکر سامی بهگ ٢٢٦، ٢٧١
 بهکر سامی ئهفهندی ٢٤٠
 بهکر سدقی بهگ ٢٣٣
 بزاقا چاکسازیان ١١، ٢٣، ٢٦
 بسهرداکرتن باب نهلعالی ١٨٧
 بهانهددین بهگ ١٨٦، ٢٦٦
 بهانهددین ٤٣، ٤٧
 بوغوس نوبار ٢٣٧، ٢٣٩، ٢٤٠

جەجی ئەمین بەگ. ۱۹۰، ۱۹۱، ۲۷۰	جەمەدانى، ۲۳۹
جەجی ئیلیاس ئەفەندی، ۱۵۳، ۲۳۵	جەواد بەگیشە، ۱۱۳
حەسەن خیروللا ئەفەندی، ۲۸	جەودەت پاشا، ۳۲
حەسەن خیروللا ئەفەندی، ۲۸	جوتەلیزادە محیەدین، ۲۲۷
حەسەن راسم ئەفەندی، ۱۸۴، ۲۶۴	جودی ئەفەندی، ۸۴، ۲۶۱
حەسەن سەزایی بەگ، ۲۱۰	جورنال دوریان، ۲۴۰
حەسەن سەزایی، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲	حاجی رەئووف ئەفەندی، ۴۱
حەسەن فایق بەگ، ۱۸۶	حاجی زیانەدین ئەفەندی، ۸۵
حەسەن فەرید بەغدادی، ۲۳۳	حاجی شەفیق بەگ، ۱۹۴
حەسەن فەهمی ئەفەندی، ۱۵۳	حاجی قەدری ئەفەندی، ۲۲۷
حەسەن لامی بەگ، ۱۸۵، ۲۶۶	حاجی نیازی بەگ، ۹۲، ۹۳
حەسەن لامی، ۱۸۵، ۲۳۳، ۲۶۶	حاجی ئوسمان پاشازادە، ۲۲۷
حەسەن ئەفەندی، ۱۹۰، ۲۶۹	حاجی ئیلیاس سامی ئەفەندی، ۹۰
حەقی بەگ، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۶۶، ۲۷۲	حاجی ئیلیاس، ۹۰
حەقی موقتى زادە، ۲۳۶	حافىز ئەحمەد زىيا بەگ، ۱۸۸
حەلاجیان ئەفەندی، ۴۲، ۲۵۹	حالتە بەگ، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱
حەمید بەگ، ۲۱۷	حالتە ئەفەندی، ۱۹۳، ۲۱۴
حەیدەر بەگ، ۲۳۱، ۲۷۲	حەبیب واسف، ۲۳۱
حەیدەر پاشا، ۸۳	حەجى سامى ئىلياس ئەفەندی، ۱۸۵، ۲۶۵
حەیدەر ئەفەندی، ۲۴۰	حەجى شەوكت ئەفەندی، ۷۷
حەیدەران، ۱۱۶	حەجى شوكت خوجە، ۷۰
حەیدەراتى، ۳۳۹	حەجى عادل ئەفەندی، ۱۹۷، ۲۴۵
حەیدەر ئەفەندی، ۲۳۱	حەجى عارف ئەفەندی، ۷۰
حەسنو بەگ، ۸۲، ۱۸۴، ۲۶۱، ۲۶۴	حەجى قاسم ئەفەندی، ۹۷
حەسین بەگ پاشایی خەندانە، ۹۸	حەجى كامال ئەفەندی، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۶۴، ۲۶۸
حەسین توسون بەگ، ۱۸۴، ۱۸۸	حەجى لوتفوللا، ۱۸۴، ۲۶۴
حەسین حلمى پاشای، ۶۶	حەجى مەحموود ئەفەندی، ۴۲، ۲۵۹
حەسین حلمى، ۶۶، ۱۲۱، ۱۷۲	حەجى مەسعوود ئەفەندی، ۴۷، ۲۶۰
حەسین رەئووف بەگ، ۲۲۶	حەجى محەمەد ئەفەندی، ۴۲، ۱۲۰، ۲۵۹
حەسین زادە ئەفەندی، ۲۲۷	حەجى محەمەد بەگ زادە سامى، ۲۳۶
حەسین شوكرى، ۲۳۲، ۲۳۴	حەجى مستەفا ئەفەندی، ۱۸۴، ۲۶۴
حەسین كەنج ناغازادە، بېنباشى، ۲۲۶	حەجى ئەحمەد بەگ، ۴۲، ۲۵۹
حەسین عەونى بەگ، ۲۳۹، ۲۴۰	حەجى ئەشەبەح پاشازادە شوكرى، ۲۳۶

دیرسم ئوتفی فکری بهک. ۸۱
 دیکرام بارسامیان ئەفەندی. ۲۶۷، ۱۸۹
 راسم باشارا ئەفەندی. ۱۸۹
 راغب پاشا. ۲۰
 راغب ئەشاشی. ۲۰۲
 رانیف دینج ئەفەندی. ۲۶۷، ۲۶۴، ۱۸۸، ۱۸۴
 رەجەب فەرید. ۲۳۲
 رەحمی بەک. ۱۵۳
 رەحمی بەکی بویوک هوجازادە. ۱۸۹
 رەسول ئەفەندی. ۲۳۲
 رەشید پاشا. ۲۸، ۱۹۰
 رەشید ئەفەندی. ۸۵
 رەشیکان. ۱۱۶
 رەفەعت بەک. ۴۷
 رزا بەک حەیدەر زادە ئاکیلی. ۲۲۷
 رفقی ئەفەندی. ۲۴۰
 رۆژناما حورییەت. ۲۷
 رۆستەم پاشا. ۱۳۶
 روشتی بەک. ۲۳۳، ۲۷۲
 رۆشیدیە. ۹۰، ۹۸، ۱۶۸، ۱۶۹
 روودانا یلەز. ۱۱۴
 رینمایین دەمکی. ۴۰، ۴۱، ۴۷، ۷۲
 زەکی بەک. ۲۴۰
 زەینەل عابدین ئەفەندی. ۱۸۳
 زەنی بەک. ۲۴۰
 زەنی نەرزەمۆمی. ۲۲۶
 زولفی بەک. ۲۰۷، ۲۱۷
 زولفی زادە زولفی. ۲۳۲
 زولفی زادە ئەفەندی. ۲۳۲، ۲۳۳
 زوهراب ئەفەندی. ۹۳، ۱۶۶
 زیا کوک ئەلب. ۹۲
 زیلانی. ۲۳۹
 زییا بەک. ۱۸۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۰

حسین عەونی ئەفەندی. ۲۲۸، ۲۷۲
 حسین فکری پاشا. ۸۶
 حکمەت بەک. ۱۸۶، ۱۹۱، ۱۹۸، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۲۷
 ۲۶۶، ۲۷۰
 حکمەت بەکی بایان زادە. ۱۸۶
 حکمەت بەکی بابانزادە. ۱۹۱، ۲۶۶، ۲۷۰
 خاقان. ۲۰۲، ۲۳۴
 خەت شەریف گولخانە. ۲۳، ۲۵
 خەت شەریف ھەمایون. ۲۵
 خەلیل بەک. ۹۴، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۱
 ۲۱۲، ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۷۱
 خەلیل حولقی ئەفەندی. ۲۳۲، ۲۷۲
 خەیری ئەفەندی. ۱۲۷، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۷۲
 داگافاریان ئەفەندی. ۸۲، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۶۱
 داگافاریان. ۸۲، ۱۵۵، ۱۶۵، ۲۶۱
 داماد فەرید. ۱۰۳
 داود حەیدەر. ۲۳۳
 داود یوسفانی ئەفەندی. ۹۶
 داود یوسفانی. ۹۶، ۱۹۰، ۲۶۳، ۲۶۹
 دەرمانان. ۱۱۶، ۱۶۴
 دەرویش. ۱۱۴
 دەمانلی. ۲۳۶
 دەولەتا ئوسمانی. ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱
 ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۶
 ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۵۳، ۵۷، ۵۹، ۶۱
 ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۸
 ۷۹، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۸۹، ۹۸، ۱۰۳، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۰
 ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۸
 ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۱
 ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲
 ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۵، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷
 ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶
 ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۵۴، ۲۵۵، ۳۱۹، ۳۲۰

شیخ: ۱۱، ۱۲، ۴۳، ۴۷، ۷۷، ۸۴، ۸۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۱،
 ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۹۰، ۱۹۸، ۲۰۷، ۲۳۳،
 ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۶۲، ۲۶۹، ۳۱۹،
 شیروان ۱۳۸
 چهیک زاده منیر ۲۳۶
 چیجهك ئاغا، ۲۳۶
 گالاتاسهرای، ۲۱۵
 گانی بهك، ۱۴۷
 كهديك پاشا، ۷۹
 كهنج، سلیمان، ۱۲۶
 كیراگوس ئهفهندي، ۴۷، ۲۶۰
 قارتكيس ئهفهندي، ۷۹، ۲۶۱
 قارتیکس ئهفهندي، ۹۲، ۱۸۸، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۶۴،
 ۲۶۷
 قاهان پاپازیان ئهفهندي، ۱۹۰، ۲۶۸
 قاهان پاپازیان، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۶۸
 قاهان ئهفهندي، ۳۲، ۸۸، ۲۶۲
 قیرمیان ئهفهندي، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۶۵، ۲۶۸
 عادل بهك ئهفهندي، ۱۱۷
 عادل بهك، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۲۱۸
 عادل بهكي، ۱۱۹، ۱۵۵
 عادل زولفی، ۲۳۴
 عارف عسمهت ئهفهندي، ۹۳
 عارف فازل بهك، ۱۸۹، ۲۶۸
 عارف فازل ئهفهندي، ۸۳، ۱۸۴، ۲۶۱، ۲۶۴
 عارف ئهفهندي، ۹۱، ۹۲، ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۶۹، ۲۲۲، ۲۲۳،
 ۲۶۳، ۲۷۱
 عاسم بهك، ۸۵، ۱۸۹، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۶۷
 عالی پاشا، ۲۷
 عهباسی، ۲۳۶
 عهبدووحافز ئهفهنديه، ۹۶
 عهبدوولحهكیمن، ۸۹
 عهبدوولحهكیمی ئهرواسیه، ۸۸

سۆلتان مستهفایئ سیئی، ۲۰
 سۆلتان مورادی جاری، ۲۰
 سۆلتان یلدرم بایهزیدی ئیکی، ۱۹
 سۆلتان ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۷، ۲۸،
 ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۴۳، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۹، ۶۰،
 ۶۱، ۶۳، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۸۰، ۸۳، ۸۶، ۸۹، ۹۳، ۱۱۳،
 ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۱، ۱۳۲، ۲۴۲
 سونی، ۱۲۴
 سیبکانلی، ۲۳۹
 سیسته می نوی، ۲۰، ۳۰، ۴۹
 شاکر بهك، ۱۸۴، ۲۶۴
 شامل ئهفهندي، ۸۰
 شهجهرمیدین، ۲۲۷
 شهرفه ئهفهندي، ۱۵۸
 شهرفه دین مغمومی، ۶۰
 شهرفی قرم، ۲۵
 شهرفی پاشا، ۱۱، ۷۰، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹،
 ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۵، ۲۹۵
 شهعبان ئهفهندي، ۱۸۴، ۲۶۴
 شهفیق بهك، ۱۸۹، ۲۲۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۶۷، ۲۷۱
 شهفیق پاشای کریتلی، ۶۰
 شهمكن، ۱۱۶
 شهوقی بهك، ۲۲۶، ۲۳۴، ۲۷۱
 شهوکهت بهك، ۱۸۳
 شهوکهت پاشای، ۹۷
 شهوکهت ئهفهندي، ۲۲۶، ۲۶۱
 شوکرو بهك، ۲۱۵
 شیخ حهجي فهوزی، ۲۳۶
 شیخ سهعیدی حهفید، ۳۱۹
 شیخ سهفته، ۲۳۶
 شیخ عهبدوولقادی نههری، ۲۴۰، ۲۵۴
 شیخ نورهدین ئهفهندي، ۱۹۰

عه‌ڵ رزا، ٢٣٦
 عه‌ڵا به‌كزاده، ٩٥
 عه‌له‌وى، ١٢٣
 عه‌لى رزا پاشا، ٢٢٥
 عه‌لى رزا سپى‌زاده، ئىحسان به‌ك، ١٩٠
 عه‌لى غالب به‌ك، ١٨٣
 عه‌لىشېرى كه‌كو ناغای، ١١٦
 عه‌لىئى كوره، ١١٣
 عه‌ونى پاشا، ٢٨
 عرفان به‌ك، ٢٢٧
 عزه‌ت ئه‌فه‌ندى، ١٥٨
 عوبه‌یدوللایه، ١٠٢
 عوبه‌یدوللایى كورێ سه‌ید ته‌هاى كورێ
 ئه‌حه‌مه‌دیه، ١٠٢
 عومهر شه‌وقى به‌ك، ١٥٥، ١٨٤، ١٨٩، ٢٦١، ٢٦٦، ٢٦٧
 عومهر شه‌وقى به‌گه، ٨٣
 عومهر فه‌وزى ئه‌فه‌ندى، ٨٤، ٢٢٦، ٢٧١
 عىرفان به‌ك، ٢٢٧
 فارس ئه‌لحورى ئه‌فه‌ندى، ٢١١
 فارسی، ٨٠، ٨٩، ١٠٢
 فازل ئه‌فه‌ندى، ٩٦، ٩٧، ١٩٠، ٢٢٦، ٢٦٦، ٢٧١
 فائىق به‌ك، ٢٣٣
 فائىق زه‌كى، ٩٦
 فائىق ئه‌فه‌ندى جوته‌لیزاده، ٢٢٧
 فه‌تحى به‌ك، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٦
 فه‌رىق عه‌لى پاشا، ١١٧
 فه‌همى ئه‌فه‌ندى، ٢٢٧
 فه‌وزى به‌ك، ٩٢، ١٨٥، ١٩٠، ١٩٦، ١٩٨، ٢١٠، ٢١١
 ٢١٣، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٦٩، ٢٧٢
 فه‌وزى ئه‌فه‌ندى، ١١٩، ١٢٩، ١٣٠، ١٨٦، ٢٠٥، ٢٢٧
 ٢٢٨، ٢٣٣، ٢٦٦، ٢٧٢
 فرهنسى، ٩، ٢٨، ٣٢
 فكرى به‌ك، ٢٢٧، ٢٢٢
 فوناد پاشا، ٢٧

عه‌بدو‌لحه‌مید ئه‌فه‌ندى، ٢٢٧
 عه‌بدو‌لحه‌مید، ٩، ١٠، ٢٨، ٣٠، ٣١، ٣٥، ٤٣، ٤٨، ٥٢،
 ٥٩، ٦٠، ٦٩، ٨٠، ٩٣، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١٣١، ١٣٢
 عه‌بدو‌لحه‌میدى دوو، ٩، ١٠، ٢٨، ٣٠، ٤٣، ٤٨، ٥٢،
 ٥٩، ٦٠، ٩٣، ١١٣، ١١٥، ١٣١
 عه‌بدو‌لره‌حمان وه‌سفى ئه‌فه‌ندى، ٤٢، ٢٥٩
 عه‌بدو‌لره‌حمان یوسوفانیه، ٩٦
 عه‌بدو‌لره‌مزاك ئه‌فه‌ندى، ٤٢، ٤٧، ٩١، ١٣٠، ١٦٦
 عه‌بدو‌لره‌مزاك، ٤٢، ٤٧، ٩١، ١٢٦، ١٣٠، ١٦٦، ٢٣٤
 عه‌بدو‌لعه‌زیز مه‌جدى ئه‌فه‌ندى، ٢٣٦
 عه‌بدو‌لعه‌زیز می‌ردینى، ٢٣٤
 عه‌بدو‌لقادر نه‌هرى، ١١، ٧٠
 عه‌بدو‌لقادر ئاغازاده سلیمان سودی ئه‌فه‌ندى، ٨٠،
 ٨١
 عه‌بدو‌لقادر ئاغازاده سلیمان ئه‌فه‌ندى، ٨١
 عه‌بدو‌لقادر، ١١، ٧٠، ٨٠، ٨١، ١٠٢، ١٠٣، ٢٣٣، ٢٤٠،
 ٢٤١
 عه‌بدو‌لكه‌رىم ئه‌فه‌ندى، ٢٢٦
 عه‌بدو‌للا به‌ك، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٧٢
 عه‌بدو‌للا جه‌ودمت، ٦٠
 عه‌بدو‌للا جه‌ودمت، ٦٠، ٩٩
 عه‌بدو‌للا سافى به‌ك، ١٩١، ١٩٣، ٢١٥، ٢٦٦، ٢٧٠
 عه‌بدو‌للا فایق ئه‌فه‌ندى، ١٨٣
 عه‌بدو‌للا سافى به‌ك، ١٨٦، ٢١٥
 عه‌بدو‌له‌جیدى ئىكى، ٢٣، ٢٦
 عه‌رمب، ١٥، ٧١، ١١٤، ٢٣٠
 عه‌رمب‌زاده ئه‌حه‌مد، ٢٣٦
 عه‌رمبى، ١٣، ١٤، ١٥، ٦٨، ٨٠، ٨٩، ١٠٢، ٢٢٤، ٢٩٤
 عه‌زیز پاشایه، ٩٤
 عه‌ساف به‌ك، ٢٣١، ٢٧٢
 عه‌ساف دوراس به‌ك، ١٩٠
 عه‌ساف ئه‌فه‌ندى، ٢٤٠، ٢٦٨
 عه‌شیرا مللى، ١٣٨

ئوتقى بەگ. ۱۳۲، ۱۹۸، ۲۲۶، ۲۲۷
 ئوتقى پاشا. ۲۰، ۱۲۷
 ئوتقى فكري بەگ. ۸۵، ۱۲۰، ۱۴۷، ۱۴۸، ۲۲۷
 ئوتقى ئەفەندى. ۱۱۹
 ليوايىن عەبدولكەرىم ئەفەندى. ۸۱
 ماقرو كورداتو ئەفەندى. ۱۶۲
 ماما پولو ئەفەندى. ۱۵۲
 مانىسايە. ۱۴۰
 مەبعوس. ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۷۲، ۷۴، ۷۷، ۸۱،
 ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۸۷، ۹۰، ۹۶، ۹۸، ۱۱۴، ۱۸۳، ۱۸۴،
 ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۲۳،
 ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۴
 مەجلىسا ئەر زوچال. ۷۹
 مەجلىسى مەبعوسان. ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۳۷، ۳۸،
 ۳۹، ۴۰، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۹، ۶۰، ۷۳، ۷۴،
 ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸،
 ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۶، ۱۱۳،
 ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۴۱، ۱۴۳،
 ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰،
 ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸،
 ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۸، ۲۰۷،
 ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۰،
 ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۵، ۲۵۳،
 ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹،
 مەجلىسى ئەعيان. ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۷، ۱۰۳، ۲۴۰
 مەحمود شەوكتە. ۱۱۴، ۱۱۵
 مەحمود ئەدىم. ۲۸
 مەحمود ومجدى ئەفەندى. ۴۲، ۴۷، ۲۵۹، ۲۶۰
 مەحمودى حەفید. ۱۳۱
 مەدحەت بەگ. ۲۳۴، ۲۷۲
 مەدحەت پاشا. ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۴۶،
 ۵۹، ۴۹
 مەدحەت ئەفەندى. ۱۸۵، ۲۶۵

قازى. ۲۱
 قەدرى ئەفەندى. ۲۳۳، ۲۷۲
 قەراکەچىل. ۹۴
 قەرەيالىلى. ۲۲۸
 قەيسەرى پۇسيانى. ۶۵
 قشلا بەرى. ۱۱۳
 قوجى بەگ. ۲۰
 كارا واسف بەگ. ۲۲۶، ۲۷۱
 كاراكين باستارماجيان ئەفەندى. ۷۸، ۱۸۴، ۲۶۱،
 ۲۶۴
 كاقاس پاشازادىيە. ۹۴
 كامىل پاشا. ۱۸۸
 كامىل ئەفەندى. ۱۹۰، ۲۶۹
 كايغام ئەفەندى. ۹۰، ۹۱، ۱۴۱، ۱۶۱، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶،
 ۲۶۲، ۲۶۹
 كايغام ئەفەندى. ۱۶۲
 كەيابجى. ۲۱
 كەشاف ئەفەندى. ۸۷، ۱۸۹، ۲۲۳، ۲۶۸
 كەچەل. ۲۳۶
 كەماليان. ۸۶
 كەيغام ئەفەندى. ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۵
 كىلدانى. ۹۶
 كورد تەعاون. ۷۶، ۹۴، ۱۰۲
 كورد. ۶۰، ۶۹، ۷۱، ۷۶، ۸۴، ۹۴، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۲۴، ۱۶۷،
 ۱۷۳، ۲۳۰، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۹۵
 كوچان. ۱۱۶
 كۆمەلا (ئازادى و ھەقىيەيمانى- حريە
 والائتلاف. ۸۲
 كۆمەلا سۇسيالىست. ۷۸، ۸۲، ۸۸
 كۆمەلا ئىسلامى. ۲۳۶
 كۆمەلا ئىكەتيا ئوسمانى. ۶۰، ۹۹
 كىراكوس. ۹۲
 كىشورك ئەفەندى. ۴۷، ۲۶۰

محهمهد مهسوود ئهفهندی. ٤٢
 محهمهد موختار شهريف بهك ئهفندی. ٤١
 محهمهد مونيب ئهفهندی. ٢٤٠
 محهمهد نورهددين بهك. ٩٤
 محهمهد نووری ئهفهندی. ٨٥، ١٣٠، ١٨٤، ١٨٩، ١٩٧،
 ٢٢٧، ٢٦٥، ٢٢٧
 محهمهد نووری. ٨٥، ١٢٦، ١٣٠، ١٨٤، ١٨٩، ١٩٧، ٢٢٧،
 ٢٦٨، ٢٦٥، ٢٦٢
 محهمهد وهبی بهك. ٢٠٢
 محهمهد وهبی ئهفهندی. ١٦٠
 محهمهد ئهفهندی. ١٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٧٢
 محهمهد ئهمین ئهفهندی. ٩٠، ١٩٦، ٢١٢، ٢٦٢، ٢٦٥،
 ٢٦٩
 محهمهد ئهمین. ٩٠، ١٥٩، ١٨٥، ١٩٠، ١٩١، ١٩٦، ١٩٧،
 ٢١٢، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٩
 محهمهدی شهشی. ٢٢٤
 محیه‌دین بهك. ٢٢٧
 محیه‌دین ئهفهندی. ١٦٦
 مرتزا بهك. ٢٢٧
 مسته‌فا حه‌قی ئهفهندی. ٨٤، ٢٦٢
 مسته‌فا زبیا بهك. ١٨٤، ٢٦١، ٢٦٤
 مسته‌فا زبیا ئهفهندی. ٨٣، ١٢٨
 مسته‌فا سافه‌ت ئهفهندی. ١٨٤، ٢٦٥، ٢٦٨
 مسته‌فا سه‌بری ئهفهندی. ٨٤، ١٢٨، ٢٦٢
 مسته‌فا سه‌فه‌ت نه‌سه‌په‌ریزاده ئهفهندی. ١٨٩
 مسته‌فا شوکری ئهفهندی. ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٧٢
 مسته‌فا عارف بهك. ٢٢١
 مسته‌فا عبیدولخالق بهك. ٢١٧
 مسته‌فا فازل پاشا. ٣٠
 مسته‌فا کامل. ٢٣٤
 مسته‌فا که‌بابچی. ٢١
 مسته‌فا که‌مال پاشا. ٢٢٥، ٢٧١
 مسته‌فا که‌مال. ٢٤٢، ٢٥٥

مه‌زه‌هر موفتی بهك. ٢٣١، ٢٧٢
 مه‌زه‌هر موفتی ئهفهندی. ٢٤٠
 مه‌زه‌هر ئهفهندی. ٢٣١
 مه‌شرووتیه‌ت. ١٢، ٢٨، ٢٩، ٥٧، ٦٤، ٦٦، ٦٧، ٦٩، ٧٠،
 ٧١، ٧٤، ٧٥، ٧٧، ٧٩، ٨٣، ٨٦، ٩٣، ٩٥، ١١٣، ١١٦،
 ١٢٣، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٩، ١٤٠، ١٥٥، ٢٠٦، ٢٠٧،
 ٢٥٣، ٢٥٤، ٣١٩
 مه‌عموره‌ت ئه‌لعه‌زیز. ٤٧، ١٩٤، ٢٠٠، ٢٠٥، ٢٢٧، ٢٢٨،
 ٢٤٠
 مه‌عموره‌ت ئه‌لعه‌زیزه. ٩٩
 مه‌ناحم ئهفهندی. ٤٢، ٤٧، ٢٥٩، ٢٦٠
 محهمهد ته‌لعت. ١٢٢
 محهمهد ته‌وفیق خه‌ریوتلی. ٢٢٧
 محهمهد ته‌وفیق ئهفهندی. ٨٦، ١٤٧، ١٨٤، ٢٦٢، ٢٦٥
 محهمهد جاقید بهك. ٢٠٨
 محهمهد جاوید بهك. ٢٠٣
 محهمهد حه‌مه‌زه بهك. ١٩٠، ٢٦٨
 محهمهد حه‌مه‌ید ئهفهندی. ٩٠
 محهمهد ره‌شاد. ١١٥
 محهمهد ره‌شید پاشا. ٢٨
 محهمهد ره‌شید. ٢٨، ٦٠، ١٩٠
 محهمهد زولفی تیگره‌ل بهك. ١٨٥، ١٩٠، ٢٦٩
 محهمهد زیانه‌دینی. ١١٤
 محهمهد شه‌ریف کورئ سه‌عید کورئ حسین
 کورئ نه‌حمه‌د ناغایی خه‌ندانه. ١٠٣
 محهمهد شه‌فیع بهك. ١٨٩، ٢١٦
 محهمهد عارف ئهفهندی. ٨٩، ٢٦٢
 محهمهد عه‌لی بهك. ٩٨، ١٦٥، ١٨٦، ١٩٠، ٢٠٧، ٢٦٣،
 ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٠
 محهمهد عه‌لی. ٢٢، ٤٢، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٦٠، ١٨٦، ١٩٠،
 ١٩٣، ٢٠٧، ٢٢٧، ٢٦٣، ٢٥٩، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٠
 محهمهد علی بهك. ١٩٢
 محهمهد فه‌وزی. ٢٢٦

نەزىف بەگ. ۲۶۸. ۱۸۹

نەسىم زادەبى خۆلاسى. ۲۳۱

نەسەت سەعدوللا بەگ. ۱۸۵

نەمەدىە

نورەدىن بەگ. ۱۴۴

نورەدىن بريفكانى. ۱۳۸

نورى نزمىتلى. ۱۳۶

نورى ئەفەندى. ۲۲۷

نيازى بەگ. ۶۵

نيازى بەگى. ۱۰۱. ۹۳. ۶۶

نيرسىس پير سقيوس. ۱۴۱

نيزام بەگ پاشا. ۲۲۷

نيتولايى دووى. ۶۵

هاجا دوريان ئەفەندى. ۴۷

هاشم ئەفەندى. ۲۶۸. ۱۸۹

هامپارسوم ئەفەندى. ۱۵۴

هەلبىزارتىن نابقەين. ۲۲۳. ۱۹۱

هنرى جورج ئىليوت. ۳۵

هوزا شەمەر. ۹۳

هوزا مللى. ۹۳

وھىددەدىن. ۲۲۴

وھيز. ۹۸. ۴۵. ۲۸. ۲۰

مستەفا نورى ئەفەندى. ۱۸۳

مستەفا وھبى بەگ. ۲۶۸. ۱۸۹

مستەفا ئەفەندى. ۲۶۹. ۲۶۲. ۲۲۷. ۱۹۰

مستەفايى چارى. ۲۱

ممتاز پاشا. ۲۲۸

موتەسەرف. ۸۵. ۹۴. ۱۲۲. ۱۴۵. ۱۷۲. ۲۲۶. ۲۲۷. ۲۲۸.

۲۲۳. ۲۲۹

موتەسەرفى دىرسىمى. ۲۲۹. ۸۵

موراد بىنجى. ۲۸

موفيد بەگ. ۱۸۳

موندروس. ۲۲۵. ۲۲۴

مونىب بەگ. ۲۷۲. ۲۶۸. ۲۳۱. ۱۹۵. ۱۹۰

مونىب واسف. ۲۳۱

مىناس مىرزا ئەفەندى. ۱۹۰

ناجى بەگ. ۶۲

نازى. ۲۱. ۳۲. ۱۵۵. ۱۶۹. ۲۱۵

نازم بەگ. ۲۷۰. ۲۶۵. ۱۹۳. ۱۹۱. ۱۸۵

نازمىن منازگرى. ۲۲۸

نافع پاشا. ۱۵۷

نامق كەمال. ۲۷. ۲۸. ۳۰. ۴۹. ۵۲. ۵۹. ۲۵۳

نامق ئەفەندى. ۱۹۱

نەزمى مووشير پاشازادە ئىسلام. ۲۳۱

نەزھەت پاشا. ۲۳۴

جھ و زاراقین جوکرافى

ئەلعهزیزیه، ۱۳۹
 ئەلمانیا، ۱۰، ۴۵، ۴۸، ۲۰۶
 ئەماسیا، ۴۲، ۴۷، ۸۲، ۱۲۷، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۲۶، ۲۴۰
 ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۱، ۸۳
 یه مهن، ۱۰۲، ۱۸۲، ۲۴۵
 ئەنادولى، ۲۱، ۴۷، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۵
 ۱۶۱، ۱۶۵، ۲۲۵، ۲۵۵
 ئەنگلو، ۶۵
 ئەنقهره، ۸۹، ۹۰، ۱۲۲، ۱۴۷، ۱۵۸، ۲۳۰، ۲۴۲
 ئەهورۆپا، ۱۹، ۲۷، ۳۱، ۶۲، ۱۲۵، ۱۶۴، ۲۰۶، ۲۰۴
 ئسپارتا، ۸۶
 ئنستيتوت پاستور، ۸۲
 ئورفا، ۱۹۵، ۲۱۰
 یوزگات، ۸۳
 ئوسکوب، ۹۳
 ئوسمانیه، ۲۲، ۵۴، ۱۲۶، ۱۳۳، ۲۱۰
 ئوقاجک، ۱۱۹، ۲۲۸، ۲۲۹
 یونان، ۲۲، ۳۵
 یونانستانى، ۱۵۲، ۱۸۳
 ئیتالیا، ۳۶، ۴۵، ۷۸، ۱۸۲، ۱۸۷
 ئیپهک، ۶۹
 ئیران، ۶۴، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۴۲، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۶۹
 ئیزمیر، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۹
 ئیستانبول، ۳۴، ۳۵، ۸۹، ۱۴۹، ۲۴۲، ۲۴۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵
 ۳۶، ۴۳، ۴۷، ۵۲، ۶۸، ۷۶، ۸۳، ۸۶، ۸۸، ۸۹، ۹۹
 ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۴، ۱۶۱، ۱۶۶، ۱۹۴
 ۲۱۵، ۲۲۵، ۲۲۷
 ئیشکودرا، ۶۹
 بابانزاده، ۲۳۲، ۲۳۴
 بابول ئەلعالی، ۶۸
 باتوم، ۴۶
 بارتن، ۶۱، ۲۰۳

ئارتشین، ۷۹
 ئاسیا، ۶۴
 ئاگیلی، ۲۲۷
 یاکوفا، ۶۹
 ئایاسوفیا، ۱۱۳
 ئایدن، ۱۴۰، ۲۰۶، ۲۰۸، ۱۴۷
 ئەخلات، ۸۹
 ئەدمهه، ۱۵۴، ۱۷۲، ۱۸۳، ۲۱۰
 ئەربیل، ۱۴۲
 ئەرداهان، ۴۶، ۲۱۸، ۲۱۹
 ئەرزهرۆم، ۴۱، ۴۷، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۹۲، ۱۲۶، ۱۲۸
 ۱۴۷، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۱، ۱۶۳
 ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۹۴، ۲۰۰، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱
 ۴۶، ۶۱، ۶۳، ۷۰، ۷۷، ۷۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۳
 ۱۶۶، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۲۲، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۸۰
 ئەرزنجان، ۴۱، ۸۰، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱
 ۱۲۳، ۱۲۹، ۱۸۴، ۱۸۸، ۲۱۴، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۴
 ۲۶۷، ۲۷۱، ۴۱، ۷۹، ۸۰، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۲۶، ۱۲۹
 ۱۵۲، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱
 ۲۲۲، ۲۲۶، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۴۰
 ئەرگری، ۱۵۲، ۱۸۳
 ئەرغهنی، ۴۲
 ئەروخ، ۱۲۸، ۲۱۲
 ئەزنجان، ۱۲۱
 یه شیلیورت، ۴۶
 ئەغین، ۱۱۷
 ئەفریقیا، ۲۱۲
 ئەفلاق، ۴۸
 ئەلباسان، ۱۸۳
 ئەلبانیا، ۶۸، ۶۹

تێریزۆن. ۱۲، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۱۱۱، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷،
 ۱۲۸، ۱۵۸، ۲۱۹، ۲۲۲، ۲۳۱، ۲۴۰، ۳۱۹

ترسنا. ۳۴

تورکیا. ۱۰، ۱۴، ۶۱، ۸۶، ۸۹، ۹۰، ۹۳، ۱۰۰، ۱۱۹،
 ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۵۸، ۲۰۲،
 ۲۰۳، ۲۱۰، ۲۴۲، ۲۹۵

توقات. ۸۲، ۸۴، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۵۷، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۲۶،
 ۲۶۲، ۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۱

پاریس. ۲۵، ۲۷، ۵۲، ۶۱، ۶۳، ۸۲، ۸۶، ۱۰۳، ۱۰۶،
 ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷

پەرۆاری. ۱۳۸

پزیشکا لهشکهرییە. ۸۲

جەبەل بەرەکە. ۲۱۰

جەنەوا. ۷۸

جزیری. ۲۱۲

حەلەب. ۱۵۷، ۱۹۵، ۲۰۸، ۲۱۷

حله. ۴۲، ۴۷

خەریوت. ۷۰، ۸۴، ۸۵، ۲۰۰، ۲۰۱

خەریوتی. ۱۲۱

خنس. ۱۶۱

خۆز. ۱۳۲

دادگەها تەمیز. ۸۵، ۹۱، ۱۸۹، ۲۳۱

دادگەها تێریزەنی. ۸۶

دادگەهین ئیستیقلال. ۸۶

دەریا رەش. ۱۲، ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۲۶، ۲۰۳، ۲۱۹،
 ۳۱۹

دەریا سپی. ۱۵۴

دەریا ئیجە. ۲۰۲

دەریایی رەش. ۱۵۳، ۲۰۱

دەنیزلی. ۱۴۷

دەولەتا ئوسمان. ۱۲۹

دولاباخجە. ۴۳

بارزان. ۲۰۹

بارگیری. ۲۰۸، ۲۰۹

باشقالی. ۸۸

بالکەسیر. ۲۰۲

بایبورت. ۶۱، ۱۲۷

بایمزید. ۴۱، ۴۶، ۴۷، ۱۶۹، ۲۳۸، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۷،
 ۲۷۱

بایمزیدی. ۸۰، ۸۱، ۹۰، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۴۶، ۱۵۹،
 ۱۶۹، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۲۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰،
 بەدلیس. ۴۲، ۴۷، ۶۳، ۸۹، ۹۰، ۱۰۲، ۱۲۶، ۱۳۹، ۱۴۱،
 ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶،
 ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۸،
 ۲۲۰، ۲۳۱، ۲۴۰، ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۷۲

بەرزنجیان. ۱۹۳

بەرلین. ۴۸، ۹۸

بەسرا. ۷۷، ۱۹۳، ۱۹۸

بەغدا. ۹۷، ۹۲، ۴۷، ۶۹، ۷۷، ۱۴۲

بەلتیک. ۶۵

بەلقان. ۱۰، ۳۲، ۴۸، ۵۰، ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۸۷، ۲۲۴،
 بەیتو شەباب. ۲۰۸

بەیروت. ۶۸، ۱۰۲، ۲۱۵، ۲۳۴

بریتانیا. ۱۰، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۳۴، ۳۵، ۴۵، ۴۸، ۶۵،
 ۹۰، ۱۰۳، ۱۹۲، ۲۲۴، ۲۹۵

بریتانیافە. ۲۳۴

بوسرا. ۴۷، ۲۰۲

بۆسنا و هەرسک. ۳۵، ۴۶

بوغدان. ۴۸

بولگاریا. ۲۱، ۳۴، ۳۵

تارسوس. ۲۳۱

تاشناق. ۷۹، ۸۸

تەتوان. ۲۰۱، ۲۰۹

تەرابلوس. ۱۸۲

تەسەلیا. ۳۵

١٩٦، ٢٠٤، ٢٢٣، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠،
 ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٧٥، ٢٨١
 سه‌نجه‌قا سیرتی، ٩١، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢
 سه‌نجه‌قا گه‌نج، ٩٠، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢، ١٩٦
 سه‌نجه‌قا مووشی، ٩٠، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٢
 ستوکۆهۆلم، ١٠٣
 سیریا، ٣١، ٣٤، ٣٥، ٤٣، ٤٦
 سلیمانینی، ١٢، ٤٧، ٨٨، ٩٧، ٩٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣،
 ١٤٢، ١٤٥، ١٧٢، ١٨٦، ١٩١، ١٩٨، ٢٠٦
 سوریا، ١٨٢
 سوید، ١٠٣
 سیرت، ٤٢، ٤٧، ٤٧، ١٣٨، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٩، ٢٧٢، ٩١، ١٢٦،
 ١٣٠، ١٦٥، ١٦٦
 سیروز، ١٨٣
 سیه‌مه‌رک، ٩٤، ١٣٠، ١٤٤، ١٤٥، ١٨٥، ١٩٠، ٢٣٣،
 ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٣
 سینوب، ٧٠، ٢٠٣
 سینۆپج، ١٥٣
 سیواس، ٤٢، ٤٧، ٦١، ٨٢، ٨٣، ٨٤، ١٢٨، ١٥٤، ١٥٥،
 ١٥٧، ١٦٣، ١٦٥، ١٨٤، ١٨٩، ٢٠٥، ٢٢٦، ٢٤٠،
 ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧١
 شافعی، ٨٩
 شام، ٦٨، ١٠٢، ١١٤، ٢١١، ٢١٢
 شه‌رق حیسار، ٤٧
 شه‌رنه‌خ، ٢١٠، ٢١١، ٢١٢
 شه‌مزینان، ١٠٢
 شه‌هرمزۆن، ٤٢
 چارشامبا، ١١٩
 چه‌مشگه‌زه‌کی، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ٢٢٨
 چه‌ناکالی، ٢٠٢
 چیاینی رمش، ٣١
 چیاینی ناراراتی، ١٤٦
 که‌قه‌ری، ٨٨

دیاریه‌کر، ٤٢، ٧١، ٩١، ٩٢، ٩٩، ١٣٦، ١٦٣، ١٦٥،
 ١٨٥، ١٩٠، ١٩٨، ٢٠٠، ٢٠٧، ٢١٣، ٢٣٢، ٢٣٣،
 ٢٣٤، ٢٤٠، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٢
 دیرمزۆن، ١٣٢
 دیرسم، ٨١، ١١٧، ١١٨، ١٢١، ١٨٤، ١٨٩، ٢٢٧، ٢٢٨،
 ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٦٨، ٢٧٢، ١٢، ٨٥، ٨٦، ١١١، ١١٦،
 ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٣٩،
 ١٤٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٥٥، ٢٧٧، ٣١٩
 رانیا، ١٤٢
 رمواندن، ١٤٢
 رسنه، ٦٥
 رۆسچوک، ٢١
 رۆسیا، ٢٥، ٢٦، ٢٩، ٣٤، ٣٥، ٤٥، ٤٦، ٤٨، ٦٥، ٦٤، ٧٨،
 ٨٨، ٩٠، ١٢٨، ١٩٩، ٢١٨، ٢٣٩
 روشدی، ٩٥
 رۆمانیا، ٤٦
 رۆمه‌لی، ٢١، ٦٥، ١٦٥، ٢٢٥
 ریشال، ٦٥
 زانکۆیا سۆریوونه، ٨٢
 زه‌نگه‌نه، ١٩٣
 زییان، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١
 ساروخان، ١٤٠
 سالحیه، ١٤٢
 سالونیک، ٢٨
 سامسون، ١١٩، ١٢٦، ١٢٧، ١٥٣
 سان پترسبیرک، ٨٨
 سه‌کاریا، ١٥٨
 سه‌لاحیه، ١٩٣
 سه‌لانیکی، ٦٢، ١١٤، ١١٥، ١٢٧، ١٤٩، ١٥٢، ١٥٣
 سه‌نجه‌ق، ١١، ١٢، ٤١، ٤٢، ٤٧، ٧٧، ٧٩، ٨٠، ٨٢، ٨٣،
 ٨٤، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩١، ٩٢، ٩٤، ٩٥، ٩٦،
 ٩٧، ٩٨، ١١٩، ١٤٠، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٦٠، ١٦١،
 ١٦٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١

كهركووكى ۱۲، ۸۸، ۹۸، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۶۰، ۱۸۶،
 ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۱۵
 كهماخ ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۱۸
 كهنگيرى ۱۴۷
 كوردستان ۳، ۴، ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۴۱، ۷۴، ۷۵، ۷۶،
 ۸۴، ۱۰۰، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۵۰، ۱۷۳، ۲۳۸، ۲۵۳، ۲۵۵
 ۲۹۴، ۲۹۵
 كوردى ۴، ۱۳، ۱۴، ۲۲، ۷۱، ۸۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۶۸،
 ۱۹۳، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۵، ۲۹۵
 كوزان ۱۵۴
 كوئوئو ۶۹، ۸۶
 كوئيا ۱۶۰، ۱۸۳، ۲۲۰، ۲۳۰
 كوئسجهق ۱۴۲
 كيغى ۷۷، ۲۰۱، ۲۰۰
 لهئدمن ۴۵، ۴۶
 لىبيا ۱۰۱، ۱۸۲، ۱۸۷
 مانيسا ۲۰۲
 مهبوعوسى كومولجيني ۸۱
 مهبوعوسى ئوسكوب ۱۴۷
 مهبجر ۴۵
 مهبجلى نافع ۸۳
 مهبدرسا رۇشديه ۸۵، ۹۱، ۹۴، ۱۶۹
 مهبدرسا چاندنى ۸۲
 مهبدرسا مولكى ۸۶
 مهبدرسا واليدم ۸۳
 مهبدرسا رۇشديه ۸۳
 مهبعرش ۱۵۴
 مهبعمورمت ئهلررشاديه ۲۰۹
 مهبعمورمت ئهللعهزىزيه ۸۵، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۶
 مهبعمورمت ئهللعهزىن ۴۲، ۷۰، ۸۴، ۸۵، ۱۱۶، ۱۲۱،
 ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۶۰
 ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۷۲
 مهبقدونيا ۶۱، ۶۵، ۶۶، ۱۰۱، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۷

كهنج- بينگول ۹۰
 كهزيرتا مانتا ۹۰
 كولهخانه ۲۳
 كوموشخانه ۸۶، ۱۲۷، ۲۴۰
 كوندى تومبات ۱۴۶
 كيرهسون ۱۲۷
 عادل جهواز ۲۰۱
 عهريستان ۱۴۰
 عهريبگيرى ۹۹، ۲۲۷
 عهسين ۱۸۲
 عوزما ۱۲۱، ۱۲۲
 عوممارم ۴۲، ۴۷
 غهريزان ۱۳۸
 فرمسا ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۴۵، ۴۸، ۷۸، ۸۳، ۱۰۳،
 ۲۲۴
 قارس ۴۱، ۴۶، ۴۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۵۹
 قازلى كول ۱۴۶
 قهرهتبه ۱۹۳
 قهرهحيسان رۇزهلات ۸۲، ۸۴
 قهرهحيسان ۸۲، ۸۴، ۱۵۷، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۷۱
 قهرهكليسيايى ۸۰
 قهستهمونو ۹۳، ۱۲۷، ۱۵۳، ۲۰۳، ۲۰۵، ۶۱
 قهسرا چراخان ۱۱۴
 قهسرا يلدز ۶۵، ۱۱۳
 قهفتاسيا ۴۸، ۱۹۹
 قهيسهريى ۹۷، ۱۸۳
 قشلا بهرى ۱۱۴
 قودس ۲۰۲
 كارابوك ۶۱
 كارااحسان ۱۶۰، ۲۱۵، ۲۲۶
 كهريهلا ۴۲
 كهركووك ۱۴۲، ۱۴۳، ۲۶۳، ۲۶۶، ۲۷۰، ۲۷۵

مێرسین، ۱۵۴
 مێرگهه، ۲۲
 نه‌بی شیت، ۲۰۷
 نه‌بی یوونس، ۲۰۷
 نه‌خۆشخانا له‌شکه‌ری، ۸۲
 نه‌مسا، ۴۸، ۴۵
 نوردوز، ۲۰۹
 نیشانتاشی، ۲۲۷
 هه‌کاری، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۰،
 ۱۴۱، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۵، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱
 ۲۴۰، ۲۶۲، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۷۶
 وان، ۱۰، ۴۲، ۷۱، ۸۷، ۸۸، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۰،
 ۱۹۴، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۷۶، ۲۷۹
 ویلایه‌تا دیاربه‌که‌ری، ۴۷، ۹۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۸۵
 ۱۹۰، ۲۷۸
 یابان، ۶۴

مه‌که‌هه، ۳۶، ۹۴
 مه‌لآتیا، ۴۲، ۴۷، ۱۳۰، ۱۸۴، ۱۸۹، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸،
 ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۸۶، ۲۸۷، ۹۵
 مه‌لازگه‌رد، ۱۶۴
 مه‌ناست، ۶۶
 مه‌یدانا هه‌سپا، ۲۲
 مه‌که‌مه‌ جنانیه، ۱۰۲
 مه‌سری، ۲۲، ۸۶
 مه‌رادیه، ۲۰۹
 مه‌غلا، ۱۴۷
 مه‌وتینیگه‌رو، ۳۱، ۳۴، ۳۵، ۴۳، ۴۵، ۴۶
 مه‌وسل، ۱۲، ۴۲، ۴۷، ۶۱، ۷۱، ۷۷، ۸۸، ۹۵، ۹۶، ۹۷،
 ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۴۳،
 ۱۶۰، ۱۸۶، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷،
 ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۵، ۲۳۴، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۳
 ۲۶۶، ۲۶۹، ۲۷۵
 مه‌وش، ۱۶۱، ۹۰، ۹۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۴۱،
 ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۶،
 ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۳۱
 مه‌یدیات، ۱۳۷
 مه‌یردین، ۴۲، ۴۷، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۵۹، ۲۶۳، ۲۶۶،
 ۲۶۹، ۲۷۲، ۲۷۴، ۱۹۰، ۱۸۵، ۱۳۷، ۲۳۴

ناقه‌رۆك

پیشه‌کی ۷

پشکا ئیکی

بزاڤا چاکسازییی د دهولته ئوسمانیدا ههتا سالای ۱۸۷۸

تهومری ئیکی: کورتیه‌کا میژوویی لدور کریارا چاکسازیان د دهولته ئوسمانیدا ههتا سالای
۱۸۷۶: ۱۹
تهومری دووی: سه‌رده‌می مه‌شرووتیه‌تا ئیکی ۱۸۷۶-۱۸۷۸: ۳۰

پشکا دووی

سه‌رده‌می مه‌شرووتیه‌تا دووی ۱۹۰۸

تهومری ئیکی: سه‌روبه‌ری دهولته ئوسمانی ناچه‌را هه‌ردوو سه‌رده‌مین مه‌شرووتیدا ۱۸۷۸ - ۱۹۰۸:
۵۹
تهومری دووی: کوده‌تایا ۱۹۰۸ و را‌گه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی: ۶۴
تهومری سییی: ره‌نگشه‌دانا را‌گه‌هاندنا مه‌شرووتیه‌تی ل سه‌رده‌می دهولته ئوسمانی - کوردستانی:
۶۷
کارشه‌دانا کوده‌تایا ۱۹۰۸ ل کوردستانی: ۶۹
تهومری جاری: هه‌لبزارتینن سالای ۱۹۰۸ ل دهولته ئوسمانی و کوردستانی: ۷۲

پشکا سییی

چالاکینن مه‌بعوسینن کوردستانی د مه‌جلیسی مه‌بعوساندا ۱۹۰۸ - ۱۹۱۲

ده‌رازینکا پشکی ۱۱۳
تهومری ئیکی: بزاڤا عه‌شیره‌تینن دی‌رسی ۱۹۰۸ - ۱۹۰۹: ۱۱۶
تهومری دووی: پرۆژه‌یی دروستکرنا هیلا شه‌مه‌نده‌فری د ناچه‌را تیرابزۆن - ده‌ریا ره‌ش و
ئه‌رزۆرومی‌دا: ۱۲۵
تهومری سییی: بابته‌تی شیخ سه‌عیدی حه‌فید د مه‌جلیسی مه‌بعوساندا: ۱۳۱

- ١٣٥ تەمۆرئ چاری: بابەتی دەرئێخستنا لیبوورینا گشتی:
- ١٤٢ تەمۆرئ پینجی: چەند بابەتین ژیک جودا:
- تەمۆرئ شەشی: رموشا کوردستانی د ناڤهرا سالین ١٩٠٨ - ١٩١٢ یدا د ناڤدانوستاندنن

پشکا چاری

مەجلیسی مەبعووسان د ناڤهرا سالین ١٩١٢ - ١٩٢٠

- ١٨١ تەمۆرئ ئیکی: هەلبزارتنین سالین ١٩١٢ و ١٩١٤ ل دموهتا ئوسمانی و کوردستانی:
- ١٩٢:١٩١٨ تەمۆرئ دووی: چالاکیین مەبعووسین کوردستانی د مەجلیسی مەبعووساندا ١٩١٤ - ١٩١٨:
- ٢٢٣ تەمۆرئ سییی: هەلبزارتنین سال ١٩١٩ ل کوردستانی:
- ٢٣٥ تەمۆرئ چاری: چالاکیین مەجلیسی مەبعووسان ١٩١٩ - ١٩٢٠:

- ٢٥١ ئەنجام
- ٢٥٧ پاشبەند
- ٢٨٣ ژیدەر و بەنگەنامە
- ٣٠١ فەرستا ناڤ و کەسایەتییان

